

ЦЕНТР ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ

про.СВІТ

Про.Безпеку: безпечна освітня екосистема громади

Навчально-методичний посібник

Безпечне середовище +
безпечний дорослий =
ДИТИНА В БЕЗПЕЦІ

U LEAD
З ЄВРОПОЮ

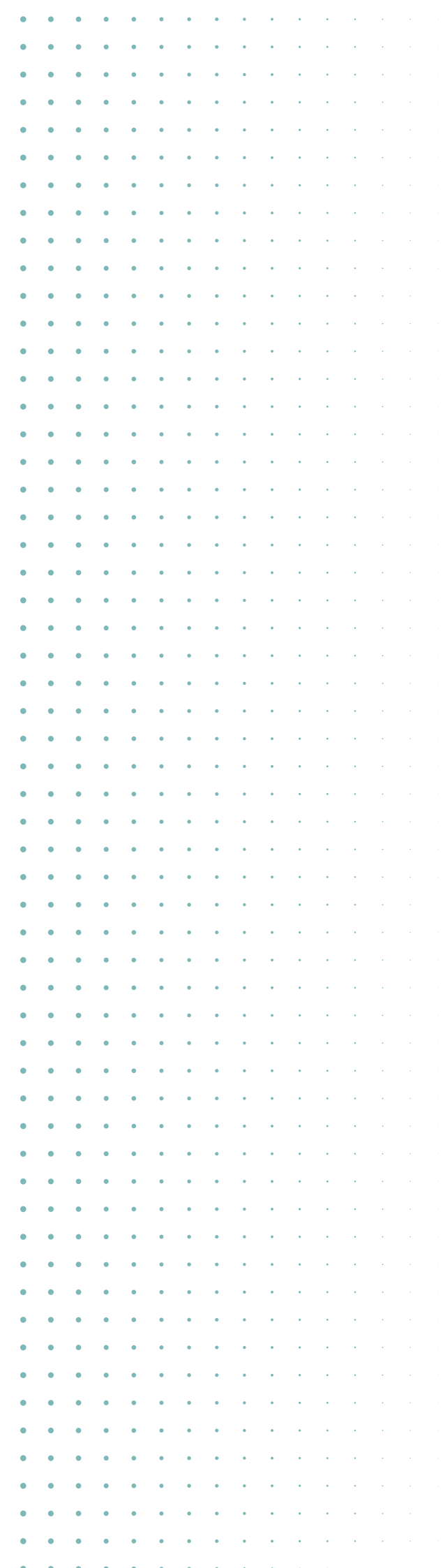
Міністерство
цифрової трансформації
України

МІНІСТЕРСТВО
ВІДНОВЛЕННЯ

Про.Безпеку:
безпечна освітня
екосистема громади

Навчально-методичний посібник

«Центр інноваційної освіти «Про.Світ»

Про.Безпеку:

безпечна освітня
екосистема громади

Навчально-методичний посібник

Київ
2023

УДК: 37:331.4(072)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол від 20 вересня 2023 року № 10)

Про.Безпеку: безпечна освітня екосистема громади: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Н. Софій, А. Аносової. Київ: Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2023. 518 с.

Рецензентки:

Гриневич Л., перша проректорка Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидатка педагогічних наук, доцентка;
Сорочан Т., директорка Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти», докторка педагогічних наук, професорка.

Укладачі:

Аносова А. (1.4.3, 1.4.4), Белова І. (1.2.2.), Бречко А. (1.3.1, 1.3.3, 1.3.4, 1.3.5, 1.3.6, 1.3.7), Гребеніченко Ю. (1.2.6), Гусениця Н. (2.5), Запісов С. (1.2.3, 1.2.4, 1.3.2), Калініченко І. (1.2.5), Кереселідзе Т. (2.1), Кизима І. (2.3), Китиченко Т. (1.3.4), Клепуц О. (1.4.5), Клосовський С. (2.1), Коцар О. (1.2.9), Круть І. (1.3.8, 1.3.9), Лук'янова М. (2.2), Михасюк О. (1.1), Олексенко С. (1.4.2), Ошийко Я. (1.2.8, 2.6), Пендальчук В. (1.2.1), Петушкова Л. (1.4.3, 1.4.4), Проскура О. (1.3.1, 1.3.4), Стойкова В. (1.3.2, 2.4), Хоменко О. (1.4.1), Юрчишин Л. (1.2.7).

Навчально-методичний посібник містить інформацію щодо забезпечення таких основних аспектів безпечного освітнього середовища, як фізична, інформаційна та психологічна безпека, а також інформацію про важливість міжвідомчої взаємодії задля їх забезпечення. Особливістю посібника є поєднання теоретичного матеріалу з практичними рекомендаціями із зазначенням додаткових ресурсів, які стануть у пригоді усім, хто залучений до процесу створення безпечної освітньої екосистеми громади.

Адресовано керівникам закладів загальної середньої освіти, педагогам, працівникам управлінських структур системи освіти, представникам органів місцевого самоврядування, викладачам закладів післядипломної педагогічної освіти та працівникам центрів професійного розвитку педагогічних працівників, іншим представникам місцевих громад.

Публікація підготовлена у рамках проєкту «Про.Спільноти: безпечне та сприятливе середовище для навчання дітей», що реалізується громадською організацією «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» за підтримки «U-LEAD з Європою».

Програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку «U-LEAD з Європою» спільно фінансується ЄС та його державами-членами Німеччиною, Польщею, Швецією, Данією, Естонією та Словенією для підтримки України на її шляху до зміцнення місцевого самоврядування. «U-LEAD з Європою» сприяє прозорому, підзвітному та багаторівневому управлінню в Україні, яке відповідає на потреби громадян, та розширює можливості громад. Програма «U-LEAD з Європою» не несе відповідальності за зміст посібника.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	11
ВСТУП	15
Р О З Д І Л 1.	
СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА	19
1.1. Безпечне освітнє середовище: ключові поняття	21
1.2. Фізична безпека	38
1.2.1. Фізична безпека учнів у школах: основні аспекти і регіональна специфіка	38
1.2.2. Облаштування укриття в школі	54
1.2.3. Складання та відпрацювання алгоритмів дій для учасників освітнього процесу за сигналу небезпеки	65
1.2.4. Організація охорони в закладах освіти	76
1.2.5. Безбар'єрність у школі	80
1.2.6. Клас безпеки в школі та його функціональність	105
1.2.7. Мінна безпека	116
1.2.8. Домедична допомога в школі	126
1.2.9. Безпечна дорога до школи	146
1.3. Інформаційна безпека	155
1.3.1. Забезпечення інформаційної безпеки школи	155
1.3.2. Забезпечення евакуації, зберігання й знищення документів закладу освіти	176
1.3.3. Інформаційна гігієна та академічна доброчесність у закладі загальної середньої освіти	209
1.3.4. Інформаційна культура та інфомедійна грамотність учасників освітнього процесу	221
1.3.5. Цифровізація освіти: можливості і ресурси для школи	255
1.3.6. Організація онлайн-комунікації між суб'єктами освітнього процесу в школі	276
1.3.7. Онлайн-ризики у мирний і воєнний час	294
1.3.8. Освітній процес з урахуванням конфлікту	315
1.3.9. Безпечне дистанційне навчання	324

1.4. Психологічна безпека	343
1.4.1. Психологічна безпека в освітньому середовищі: ключові поняття, інструменти і механізми формування, розподіл відповідальності та ролей	343
1.4.2. Стрес: особливості переживання та підтримка	358
1.4.3. Як побачити тривожні індикатори психологічної травмованості дитини і надати їй підтримку	374
1.4.4. Допомога тому, хто допомагає: профілактика професійного вигорання та підтримка ресурсності педагога	398
1.4.5. Адаптація, інтеграція та залучення в освітній простір дітей з різними життєвими обставинами	418

Р О З Д І Л 2. МІЖВІДОМЧА ВЗАЄМОДІЯ У СТВОРЕННІ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

447

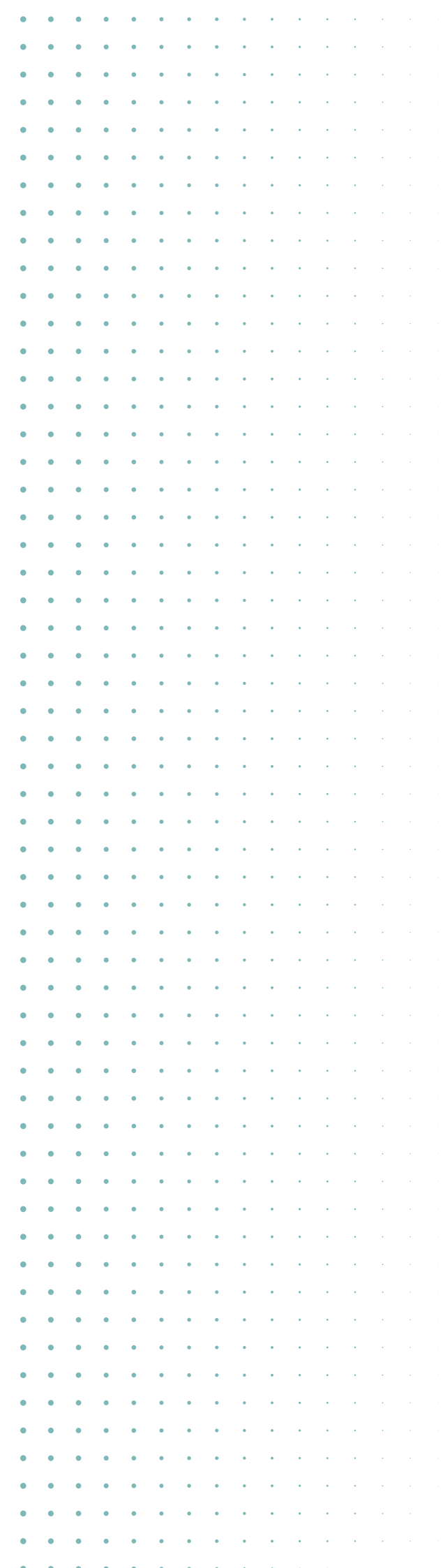
2.1. Взаємодія зацікавлених сторін у громаді	449
2.2. Роль засновника школи у формуванні безпечного освітнього середовища	461
2.3. Корупційні ризики в освіті та їхній вплив на формування безпечного освітнього середовища	480
2.4. Організація евакуації та збереження матеріально-технічних цінностей закладу освіти	486
2.5. Міжвідомча взаємодія центру професійного розвитку педагогічних працівників у громаді	496
2.6. Інтеграція досвіду військовослужбовців в освітній процес школи (з досвіду роботи)	507

Інформація про укладачів

- **Софій Наталія**, директорка Українського інституту розвитку освіти, кандидатка педагогічних наук;
- **Аносова Анастасія**, програмна менеджерка ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ», доцентка кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти КНЗ КОР «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів», кандидатка педагогічних наук;
- **Белова Ірина**, директорка Ірпінського ліцею № 2 Ірпінської міської ради Бучанського району Київської області;
- **Бречко Анастасія**, вчителька української мови, літератури й медіаграмотності; засновниця онлайн-школи «невгаМОВНО», авторка онлайн-курсів Всеукраїнської школи онлайн і ютуб-каналу «#буднічілки»;
- **Гребеніченко Юлія**, методистка відділу моніторингу якості освіти, викладачка кафедри природничо-математичної освіти і технологій КНЗ КОР «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів»;
- **Гусениця Наталія**, психологиня Центру професійного розвитку педагогічних працівників Сумської міської ради, тренерка програм «Безпечний простір», «Психолого-педагогічна підтримка дітей, батьків та педагогів в умовах надзвичайної ситуації», хібукі-терапевтка;
- **Запісов Сергій**, директор Стрийської початкової школи № 11 Стрийської міської ради Стрийського району Львівської області, сертифікований експерт Державної служби якості освіти, експерт з фінансової автономії закладів освіти, фахівець у сфері державних закупівель, експерт з питань організації інклюзивного навчання та роботи з дітьми з особливими освітніми потребами;

- **Калініченко Ірина**, завідувачка кафедри педагогічної майстерності та інклюзивної освіти Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського, кандидатка педагогічних наук, доцентка;
- **Кереселідзе Тетяна**, директорка Комунальної установи «Центр дитячої та юнацької творчості» Коростенської міської ради, співзасновниця БФ «Відважні», депутатка Коростенської міської ради;
- **Кизима Ірина**, директорка комунальної установи «Центр професійного розвитку педагогічних працівників» Стрийської міської ради Стрийського району Львівської області, кандидатка педагогічних наук;
- **Китиченко Тетяна**, завідувачка кафедри соціально-гуманітарної освіти КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти», кандидатка історичних наук;
- **Клепуц Оксана**, директорка Козівського опорного закладу загальної середньої освіти-ліцею імені Михайла Гаврилка при Львівському національному університеті імені Івана Франка Козівської сільської ради Стрийського району Львівської області, викладачка кафедри освітньої політики Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, лауреатка Премії Верховної Ради України 2021 р., голова Ради керівників закладів загальної середньої освіти Львівщини;
- **Клосовський Станіслав**, проєктний менеджер ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ»;
- **Коцар Олександр**, заступник начальника відділу зв'язків з громадськістю Департаменту патрульної поліції України;
- **Круть Ірина**, кандидатка філологічних наук, доцентка;
- **Лук'янова Марія**, перша заступниця міського голови Бережанської міської ради, кандидатка економічних наук;
- **Михасюк Оксана**, директорка комунального закладу «Богодухівський ліцей № 1» Богодухівської міської ради Богодухівського району Харківської області, кандидатка педагогічних наук;

- **Олексенко Світлана**, старша викладачка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка;
- **Ошийко Яна**, директорка гімназії «Звитяга» — початкова школа № 8 Білоцерківської міської ради Київської області;
- **Пендальчук Віктор**, директор Каховської ЗОШ I–III ступенів № 1 Каховської міської ради Херсонської області;
- **Петушкова Лариса**, психологиня, старша спеціалістка з навчально-методичної роботи міжнародної благодійної організації «Партнерство “Кожній дитині”», докторка філософії;
- **Проскура Оксана**, директорка Київської гімназії східних мов № 1, заслужена працівниця освіти України;
- **Стойкова Вікторія**, заступниця директора з науково-педагогічної роботи Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, доцентка кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти, кандидатка педагогічних наук;
- **Хоменко Олена**, практична психологиня, старша викладачка кафедри природничо-математичної освіти інституту післядипломної освіти університету імені Бориса Грінченка;
- **Юрчишин Леся**, учителька історії, правознавства, громадянської освіти, найкраща учителька громадянської освіти за версією Global Teacher Prize Ukraine 2020, запрошена тренерка з мінної просвіти ЮНІСЕФ Україна, методична консультантка.

Передмова

Дві тисячі двадцять другий рік став викликом для українського суспільства, зокрема для громад і шкіл. Воєнні події підсвітили як сильні сторони системи освіти, так і проблемні питання, які потребують спільного швидкого реагування та вирішення.

Основні проблеми, з якими стикнулися школи в громадах у воєнний час, дуже різноманітні. Це і навчання на звільнених територіях в умовах відсутності приміщення та матеріально-технічного забезпечення, і примусове навчання за російськими програмами й таємне продовження освітнього процесу за українськими програмами на тимчасово окупованих територіях, гнучка організація різних форм навчання, інтеграція дітей із внутрішньо переміщених родин і адаптація всіх учнів до освітнього процесу в умовах воєнних дій тощо. На освітній процес впливають також руйнування об'єктів критичної інфраструктури, проблеми з постачанням електроенергії, опаленням, перебоями мобільного й інтернет-зв'язку.

У цих умовах поняття «безпека у школі», «безпечна школа» потребують переосмислення задля забезпечення фізичної, інформаційної та психологічної безпеки.

Управлінська роль представників місцевих органів влади й адміністрацій шкіл має базуватися на єдиних цінностях, підходах щодо забезпечення безпеки дітей, а одним із пріоритетних завдань є укріплення суб'єктності учасників освітнього процесу, вибудовування горизонтальних зв'язків в освітній організації, коли кожен¹ знає, за що відповідає, і приймає самостійні рішення в межах своєї відповідальності. Задля цього постійно працюють обласні військові адміністрації за підтримки міжнародних організацій. Проте, зважаючи на масштаб воєнного вторгнення агресора та динаміку розгортання воєнних подій, особливої підтримки потребують невеликі громади України, у яких заходи зі створення безпечного освітнього середовища проводять у недостатній кількості.

¹ Тут і далі, вживаючи форму чоловічого роду, ми маємо на увазі представників обох статей.

Саме через це сьогодні в надскладних умовах ми маємо напрацювати дієві рішення, формувати навички нетворкінгу в громаді, оновлювати компетентності керівників і членів їхніх шкільних команд, розвивати організаційну культуру закладів освіти та культуру комунікацій в громадах. Так трансформації, яких освіта зараз набуває не зі своєї волі, у майбутньому стануть її точками впевненого та невідворотного зростання.

Цей навчально-методичний посібник є складником навчально-методичного комплексу «Про.Безпеку: безпечна освітня екосистема громади», який розробили в громадській організації «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» під час втілення проєкту «Про.Спільноти: безпечне та сприятливе середовище для навчання дітей». До комплексу, крім цього видання, входять посібник для тренера, дидактичний комплект для проведення педагогами в ігровій формі заходів із формування культури безпеки учнів, відпрацювання алгоритмів дій у різних ситуаціях небезпеки (ігрові кубики «Територія безпеки», гра для укриття «Спільні кроки», гра «Колесо довіри», інформаційні плакати «Моя територія безпеки — приклад для твоєї»), інтерактивний онлайн-курс для представників адміністрації закладів загальної середньої освіти та органів місцевого самоврядування.

Перелік і зміст тем, що увійшли до посібника, визначили члени експертної групи проєкту, у складі якої — керівники закладів загальної середньої освіти, представники органів місцевого самоврядування, обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти з різних регіонів України. Учасники групи також здійснили експертний аналіз освітніх продуктів, що увійшли до складу навчально-методичного комплексу та сприяли створенню цілісного бачення формування безпечного освітнього середовища в різних за безпековою ситуацією регіонах України — це відображено на сторінках цього видання.

Концептуальними підходами, які лежать в основі посібника, є екосистемний підхід, автономія шкіл і навчання через дію.

Освітні екосистеми визначаються як мережі взаємопов'язаних і різнотипних суб'єктів, що беруть участь у процесі навчання / виховання / розвитку протягом усього життя. Вони об'єднують учнів і спільноти, прагнучи розкриття їхнього індивідуального та колективного потенціалу. Екосистемний підхід веде до зміни способів вчитися, мислити, жити та діяти на засадах взаємозв'язку та співробітництва. В освіті це дозволяє перейти від ієрархічних систем, заснованих на примусі та насильстві, до мережевих моделей спільного добровільного навчання та розвитку.

Школа є юридичною особою, тому має право здійснювати всі повноваження, що належать юридичним особам публічного права. Держава гарантує академічну, організаційну, фінансову й кадрову автономію закладам освіти. Тому вкрай важливо підвищувати правообізнаність щодо автономії не лише серед вузького кола керівництва закладів освіти, а й у громадах і серед інших учасників освітнього процесу. Адже автономія надає широкі можливості не лише для закладу освіти, його керівника, а й для педагогів, батьків, учнів і вихованців і суттєво краще забезпечує реалізацію конституційного права на безпечну та якісну освіту. Останній рік функціонування закладів загальної середньої освіти, які працювали в режимі автономності, довів, що в умовах невизначеності вони мають низку переваг. Успішний досвід використання засад автономності для долання викликів війни необхідно зафіксувати та розповсюдити.

Навчання дорослих базується на принципах андрагогіки й передбачає використання досвіду тих, хто навчається, формування в них мотивації змінюватися та використовувати отримані знання у своїй професійній діяльності. Під час розроблення тренінгів важливо враховувати ті особливості дорослих, що впливають на сприйняття ними нової інформації та зумовлюють специфічну будову освітнього процесу. Окрім цього, процес навчання дорослих передбачає їхнє активне залучення, створення умов для розвитку, саморозвитку і самовдосконалення та має бути практикозорієнтованим або передбачати «навчання через дію». Тобто під час навчання потрібні не лише практична значущість змістових і методичних аспектів роботи, а й використання проблемних ситуацій, методу кейсів, розмірковування, рефлексії.

Наскрізною лінією посібника є прагнення укладачів на практиці реалізувати формулу:

Ця формула демонструє необхідність системного підходу для того, щоб зробити освітнє середовище безпечним для кожної дитини. Адже у фізично безпечному, прогнозованому для дитини просторі, який максимально підготовлений для взаємодії з нею та убезпечений від будь-якого насильства, поруч має бути безпечна доросла людина. Лише поруч із доброзичливим, уважним, емпатійним дорослим, який завжди прагне діяти в найкращих інтересах дитини, вона справді зможе відчувати себе захищеною в будь-якому фізично безпечному місці.

Укладачі навчально-методичного посібника прагнули розкрити свої теми на різних рівнях відповідальності та впливу: індивідуальному, організаційному, загальнокультурному (ціннісному), державному для створення ємного бачення всіх складників безпеки та надавали рекомендації для формування в учнів культури безпеки з урахуванням їхніх вікових особливостей.

Ще одна наскрізна лінія видання — міжвідомча взаємодія в освітній екосистемі громади, націлена на те, щоб учень за межами школи також міг почуватися достатньо безпечно з урахуванням безпекової ситуації в регіоні проживання.

Віriamo, що навчально-методичний посібник «Про.Безпеку: безпечна освітня екосистема громади» стане у пригоді керівникам закладів загальної середньої освіти та вчителям, представникам місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування, викладачам закладів післядипломної педагогічної освіти та працівникам центрів професійного розвитку педагогічних працівників, іншим представникам спільноти освітян, батькам і ширшій громаді. Вдячні всім, хто надихав і співтворив його разом із нами.

*Щиро,
Олександра Петушкова,
голова ГО «Центр
інноваційної освіти «Про.Світ»*

Вступ

Безпечне освітнє середовище — це простір, де кожна дитина може навчатися і розвиватися в атмосфері довіри і зростання. Задля створення такого простору необхідно:

- посилити спроможність шкіл забезпечувати безпечне і підтримуюче середовище для навчання і розвитку учнів, залучаючи до цього ресурси громади;
- сформувати у членів шкільної команди та загалом в освітній екосистемі цілісне розуміння механізмів, порядку, способів реагування на безпекові виклики сьогодення та практично відпрацювати з учасниками освітнього процесу алгоритми дій у небезпечних ситуаціях;
- укріпити управлінські компетентності керівників шкіл, представників органів місцевого самоврядування, необхідні для ефективного управління школою в умовах війни;
- напрацювати дієві механізми міжвідомчої взаємодії в освітній екосистемі.

Як ми писали вище, сьогодні кожен із педагогічних працівників має осмислити поняття «дитина в безпеці», включивши в нього компоненти фізичної, психологічної та інформаційної безпеки. Крім того, необхідно сформувати чітке розуміння, як у щоденній комунікації з дітьми в рамках освітнього процесу створювати для них відчуття безпеки. Аби бути для учнів джерелом відчуття захищеності, упевненості, сталості, слід збалансувати власний психоемоційний стан, свідомо укріплювати свій ментальний та емоційний імунітет, виходячи з професійної позиції «не нашкодь» (дією, словом, емоційним проявом, думкою).

Розуміємо, що універсальної формули успіху у забезпеченні безпечного освітнього середовища немає. Виходячи з безпекової ситуації, стану територій регіону, конкретних можливостей окремого закладу освіти, керівнику школи і представникам органів місцевого самоврядування необхідно скласти реальний план дій з урахуванням поточного фінансування, можливостей місцевого бюджету, використання позабюджетних коштів, допомоги фізичних осіб, батьківської громади тощо.

Саме ці питання комплексно розглядаємо у двох розділах посібника: «Створення безпечного освітнього середовища» та «Міжвідомча взаємодія у створенні безпечного освітнього середовища».

Перший розділ містить чотири підрозділи («Безпечне освітнє середовище: ключові поняття», «Фізична безпека», «Інформаційна безпека», «Психологічна безпека»), у які увійшли 23 параграфи.

У підрозділі «Фізична безпека» читачі можуть ознайомитися з основними аспектами і регіональною специфікою забезпечення фізичної безпеки та безбар'єрності в школах; питаннями облаштування укриттів та організації охорони в закладах освіти; особливостями організації класів безпеки, а також із питаннями мінної безпеки та домедичної допомоги.

Підрозділ «Інформаційна безпека» містить як загальну інформацію про поняття «цифровізація в освіті», «інформаційна культура», «інформаційна гігієна» та «академічна доброчесність у закладі загальної середньої освіти», так і конкретні рекомендації щодо попередження кібербулінгу, організації онлайн-комунікацій між суб'єктами освітнього процесу, безпечного дистанційного навчання.

Питання психологічної безпеки є актуальними для всіх учасників освітнього процесу й одним із пріоритетів для формування політики школи. Підрозділ «Психологічна безпека» розкриває особливості її забезпечення та відновлення в освітньому середовищі, знайомить з основними поняттями, умовами та механізмами формування, а також надає інформацію про тривожні індикатори психологічної травмованості у дітей різного віку та рекомендації щодо їх підтримки. Увагу також приділити питанням профілактики професійного вигорання та підтримки ресурсності педагогічних працівників, адаптації, інтеграції та залучення в освітній простір усіх дітей з акцентом на учнях із посттравматичним синдромом, з внутрішньо переміщених сімей, з особливими освітніми потребами.

Спільність зусиль громади і школи — це запорука ефективної відповіді на сучасні виклики, зокрема у створенні безпечного освітнього середовища. Тому питання міжвідомчої взаємодії, яким присвячений другий розділ, є надзвичайно важливими й актуальними. Зокрема, розкриваємо питання хто такі стейкхолдери, або основні зацікавлені особи (сторони), якою є роль засновника закладу освіти у формуванні безпечного освітнього середовища, яким є вплив корупційних ризиків на цей процес, як налагодити взаємодію з центром професійного розвитку педагогічних працівників та іншими установами в громаді, як побудувати співпрацю з військовослужбовцями та інтегрувати їхній досвід в освітній процес.

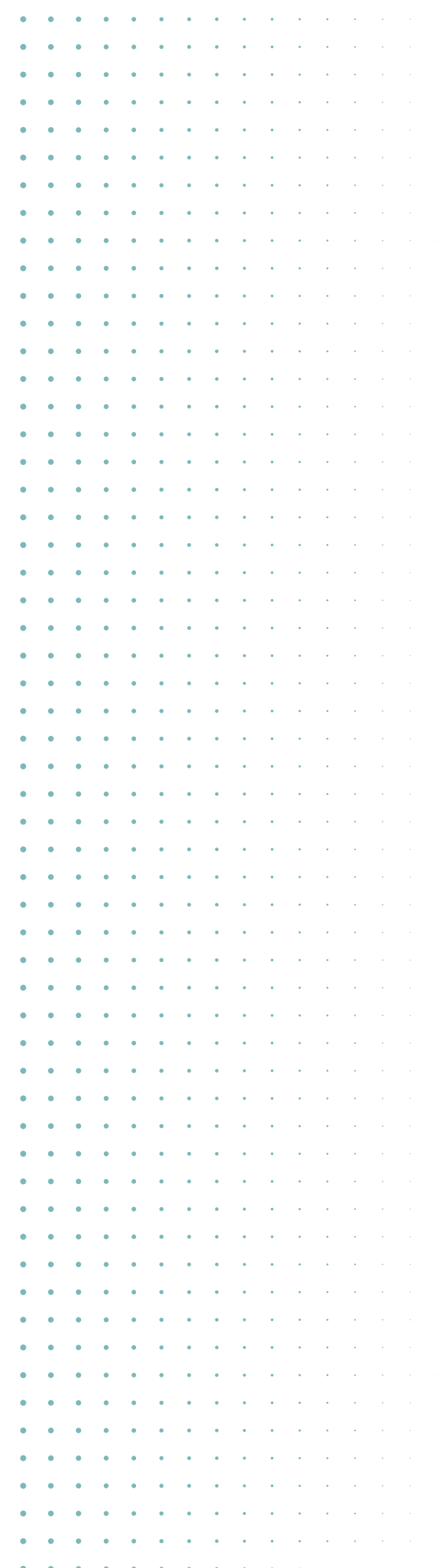
У посібнику поєднані теоретичний матеріал і конкретні практичні рекомендації. Кожен параграф містить перелік використаної літератури та додаткові ресурси, опрацювання яких розширить компетентності тих, хто цікавиться питаннями безпечного освітнього середовища або вже безпосередньо залучений до цього процесу.

РОЗДІЛ 1.

**СТВОРЕННЯ
БЕЗПЕЧНОГО
ОСВІТНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА**

1.1. Безпечне освітнє середовище: ключові поняття

Оксана Михасюк, директорка комунального закладу «Богодухівський ліцей № 1» Богодухівської міської ради Богодухівського району Харківської області, кандидатка педагогічних наук

Освіта в умовах війни — це діяльність у режимі особливої відповідальності, працездатності, наполегливості, єдності, відкритості та підтримки. І одним із пріоритетних завдань керівників органів управління освітою, керівників закладів освіти в таких складних умовах є укріплення суб'єктності учасників освітнього процесу, вибудовування горизонтальних зв'язків у освітній організації, коли кожен знає, за що відповідає, і приймає самостійні рішення в межах своєї відповідальності.

У Концепції безпеки закладів освіти ключовою проблемою, яка потребує розв'язання, визначили низький рівень безпеки закладів освіти та організації безпечного освітнього середовища. Для усунення цих проблем треба створити безпечну інфраструктуру, забезпечити ефективне попередження та протидію негативним безпековим явищам в освітньому середовищі, формувати компетентності безпеки і культуру безпечної поведінки в учасників освітнього процесу і в цілому в освітній екосистемі.

Важливо, щоб кожна дитина, відповідно до своїх індивідуальних потреб, почувалась безпечно і такі безпекові умови створювали як у класі, в школі і на пришкольній території, так і загалом у громаді, в якій вона проживає.

В умовах розв'язаної рф військової агресії порушуються міжнародно визнані стандарти та конституційні принципи й норми щодо безпеки людей, їхнього життя, здоров'я та права на освіту. У міжурядовому політичному зобов'язанні — Декларації про безпеку шкіл (Safe Schools

Declaration) — зазначено, що «...освітня система може допомогти захистити дітей та молодь..., пропонуючи чіткий розклад та стабільність, вона може полегшити психологічний вплив збройного конфлікту та забезпечити доступ до інших життєво важливих послуг... Освіта є основоположним елементом розвитку та повної реалізації прав і свобод людини. Ми зробимо все можливе, щоб освітні установи стали безпечними. Ми вітаємо ініціативи окремих держав заохочувати і захищати право на освіту, а також сприяти продовженню освіти в ситуаціях збройного конфлікту. Продовження освіти може забезпечити людей життєво важливою інформацією про здоров'я, а також рекомендаціями про конкретні ризики в суспільствах, що знаходяться у стані збройного конфлікту» [6].

Під час воєнного стану вітчизняна система освіти продовжила свій поступ, та для забезпечення високої якості освітньої діяльності необхідно продовжувати розвивати освітнє середовище. Цьому сприяє реалізація *середовищного підходу* в педагогічній науці та практиці.

У найбільш широкому розумінні «середовищний підхід» (англ. *environment conception, environmental approach*), за твердженням науковців, передбачає сприйняття середовища як результату засвоєння людиною її оточення. Відповідно, діяльність і поведінку людини розглядають як провідний чинник, який пов'язує окремі компоненти середовища в єдине ціле [3].

З огляду на це *середовищний підхід* визначає вплив середовища на освітній процес і дозволяє проєктувати освітню діяльність на основі діагностичних заходів, дослідження факторів зовнішнього і внутрішнього середовища закладу освіти; створювати умови для формування безпечного освітнього середовища.

Крім того, у контексті активної цифровізації освітньої діяльності, організації освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання заслуговує на увагу *екосистемний підхід* у формуванні освітнього середовища. Учені зауважують, що цей підхід передбачає з'ясування особливостей взаємодії агентів змін, моделей їх інноваційної активності, взаємодії із середовищем існування. Його використовують для розгляду інноваційних систем усіх рівнів як соціальних організмів, що безперервно змінюються під впливом один одного на основі принципів саморозвитку [13].

Впровадження екосистемного підходу відіграє важливу роль у формуванні освітнього середовища в закладі загальної середньої освіти. А поняття «освітні екосистеми» розглядають як сукупність мережевої взаємодії спільнот. Вони взаємодіють між собою та зі стейкхолдерами

на засадах партнерства, формуючи розвивальне, творче, безпечне освітнє середовище. Це середовище саморозвивається та сприяє розвитку всіх суб'єктів освітньої діяльності, вдосконаленню технологій і практик організації освітнього процесу, освітніх послуг, ресурсному забезпеченню та комплексному оновленню освітньої інфраструктури.

Питання організації освітнього середовища в різних його аспектах і проявах знайшли відображення у науковому доробку В. Бикова, О. Боднар, М. Братко, Л. Ващенко, Г. Єльнікової, Л. Карташової, Л. Мартинець, Г. Полякової, З. Рябової, Т. Сорочан, О. Ярошинської та інших дослідників.

У довідкових джерелах є різні підходи до визначення поняття «середовище». У тлумачному словнику української мови це поняття пояснюють як: 1) речовину, тіла, що заповнюють який-небудь простір і мають певні властивості; сферу; 2) сукупність природних умов, у яких проходить життєдіяльність якого-небудь організму; 3) соціально-побутові умови, у яких проходить життя людини; оточення [4].

З позиції психології «зовнішнє середовище» трактують як сукупність соціальних і фізичних умов, у яких розвивається особистість, соціальна спільність [12].

У наукових дослідженнях «освітнє середовище» розглядають як багаторівневу систему умов, яка забезпечує оптимальні параметри освітньої діяльності певного освітнього суб'єкта в усіх аспектах: цільовому, змістовому, процесуальному, результативному, ресурсному. У більшості випадків дослідники розглядають «освітнє середовище закладу освіти» як сукупність чинників — матеріальних, просторових, предметних, соціальних, особистісних, які взаємодіють між собою і впливають один на одного, «організують середовище» [8].

Важливим у формуванні освітнього середовища закладу загальної середньої освіти є поняття «безпека», що в довідкових джерелах тлумачать як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує» [4]. Тоді як у Мінімальних стандартах освіти (Minimum Standards for Education) цю дефініцію пояснюють як захист (захищеність) від загроз, небезпек, поранення або втрати життя [1].

За теорією А. Маслоу, безпека є однією з базових потреб людини, без задоволення якої неможливий розвиток і перехід до вищого рівня. Тож безпека є необхідною умовою для організації якісної освітньої діяльності. Свідчення цього відображені в сучасних вітчизняних дослідженнях, де акцентують увагу на тому, що «засадничим принципом організації освіти в умовах війни є безпека — життя учнів і вчителів має бути стрижнем усіх ініціатив, спрямованих на забезпечення неперервності освітнього процесу» [5].

В умовах воєнного стану формування безпечного освітнього середовища є надскладним завданням для всіх учасників освітнього процесу. Адже в Декларації про безпеку шкіл (Safe School Declaration) визначили: «Вплив збройних конфліктів на освіту породив цілу низку гуманітарних і соціальних проблем. У всьому світі школи та університети зазнали бомбардувань, обстрілів та підпалів...

Такі дії завдають шкоди учням, студентам і педагогічному персоналу, позбавляють величезну кількість дітей і студентів їхнього права на освіту, руйнуючи фундамент, на якому громади будують своє майбутнє. У багатьох країнах збройні конфлікти продовжують руйнувати не тільки шкільну інфраструктуру, але й надії та прагнення цілих поколінь» [6].

Внаслідок військової агресії РФ в Україні вітчизняна система освіти зазнала значних втрат — це постраждалі й загиблі діти, учнівська молодь, працівники установ; поява внутрішньо переміщених осіб, вимушених переселенців, біженців; заклади освіти на окупованих і деокупованих територіях; пошкоджена та зруйнована інфраструктура; перебої в роботі систем життєзабезпечення, зокрема з електропостачанням, відсутність зв'язку; трансформація призначення будівель закладів освіти в інтересах громад, зокрема в об'єкти цивільного захисту, гуманітарні хаби, пункти незламності та інші соціально значущі центри із залученням працівників освіти до організації їх діяльності; психоемоційне виснаження всіх учасників освітнього процесу.

У міжнародних нормативних актах поняття «небезпека» пояснюють як потенційно шкідливу фізичну подію, явище або діяльність людини, що може спричинити втрату життя або травми, пошкодження майна, соціальні та економічні порушення або погіршення стану довкілля. Небезпеки можуть бути природними чи створеними людьми або ж гібридними [1].

У наукових джерелах під поняттям «небезпека» розуміють будь-які явища, процеси, об'єкти, властивості предметів, здатні в певних умовах завдавати шкоди здоров'ю людини. Учені зазначають, що небезпеку зберігають усі системи, що мають енергію, хімічно та біологічно активні компоненти, а також характеристики, що не відповідають умовам життєдіяльності людини. Небезпеки носять потенційний (можливий, прихований) характер, їхня актуалізація відбувається за певних умов (причин). Небезпеку визначають як загрозу для життя, можливість завдавати шкоди здоров'ю; порушення умов нормального функціонування органів і систем людини [7].

У статті 21 Закону України «Про повну загальну середню освіту» [11] йдеться про те, що заклад освіти створює безпечне освітнє середовище

для належних і безпечних умов навчання, виховання, розвитку учнів, а також формує в них гігієнічні навички та засади здорового способу життя.

Закони України «Про повну загальну середню освіту» [11], «Про освіту» [10], Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі [9] визначають **безпечне освітнє середовище** як сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпечності та якості харчових продуктів та/або надання неякісних послуг із харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації, зокрема внаслідок булінгу (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо, пропаганди та/або агітації, зокрема з використанням кіберпростору, а також унеможливають вживання на території та в приміщеннях закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин.

Аналіз нормативної бази дає змогу виокремити такі складові безпечного освітнього середовища:

- фізична безпека — дотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил;
- психологічна безпека — запобігання психологічному насильству, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниженню честі, гідності, ділової репутації, зокрема внаслідок булінгу (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо, пропаганди та/або агітації;
- інформаційна безпека — кібербезпека, захист персональних даних.

Фізична безпека в освітньому середовищі — система комплексної безпеки, яка має забезпечити стан захищеності школи та учасників освітнього процесу від реальних і прогнозованих загроз соціального, техногенного і природного характеру.

Фізична безпека учнів — це система умов, які забезпечують захист здоров'я і життя дітей протягом усього освітнього процесу.

Фізичну небезпеку для учнів можуть становити військові події, пожежі, природні катаклізми, масові захворювання й отруєння учнів, надзвичайні ситуації криміногенного характеру, дорожньо-транспортні пригоди, нещасні випадки.

Забезпечення фізичної безпеки в освітньому середовищі передбачає:

- облаштування безпечного простору в закладі (укриття, запасні виходи, вентиляція тощо);
- розроблені шляхи евакуації учасників освітнього процесу (зокрема й до найближчого укриття, якщо таке не обладнане у школі);
- розроблений і відпрацьований алгоритм дій працівників та учнів закладу освіти у надзвичайних ситуаціях, під час евакуації;
- превентивні заходи щодо мінної безпеки (інформування учнів, спільні заходи із залученням ДСНС);
- зміну форми організації освітнього процесу та форми здобуття освіти (за потреби).

Психологічна безпека середовища в соціальному аспекті визначають як стан середовища, вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії людей, що сприяє задоволенню основних потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, а це створює референтну значимість середовища, і як наслідок, забезпечує психологічну захищеність її учасників.

Психологічна безпека особистості проявляється в її здатності зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, зокрема і з психотравмуючими впливами, в опорі деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам. Психологічна безпека особистості відбивається в переживаннях захищеності / незахищеності в конкретній життєвій ситуації.

Психологічна безпека учнів — це специфічний емоційний стан, обумовлений переживанням психологічного благополуччя, захищеності, комфорту, відсутністю тривоги, страху, стресів, що виникають внаслідок взаємодії в освітньому середовищі.

Забезпечення психологічної безпеки в школі передбачає:

- добір стратегій взаємодії педагогів з учнями класу, зважаючи на їхній психоемоційний стан і травматичний досвід;

- заходи щодо адаптації дітей у школі;
- заходи щодо інтеграції дітей з внутрішньо переміщених родин у новий для них колектив і освітнє середовище;
- референтну значущість і причетність кожного суб'єкта освітнього процесу до конструювання й підтримки психологічної комфортності освітнього середовища;
- протидію булінгу;
- розвиток культури комунікацій.

Інформаційна безпека в освітньому середовищі — це система дій, рішень та інструментів, які мають забезпечити стан захищеності інформації від неправомірного використання, несанкціонованого доступу, безпеку на фізичному й особистісному та спільному (колективному) рівнях, керування доступом і кібербезпекою, що, своєю чергою, впливає на освітнє середовище і кожного учасника освітнього процесу.

Інформаційна безпека передбачає використання технологій та інструментів, які забезпечують захищений доступ до інформації, або навпаки — широкий і безбар'єрний доступ до інформації у разі потреби, надають змогу виявляти (чи уникати) обману, дезінформації, перевіряти інформацію та інше.

Принципи інформаційної безпеки: конфіденційність, цілісність, доступність.

Серед ключових елементів інформаційної безпеки — забезпечення та відновлення інформування (спілкування), реагування на інциденти, керування вразливістю та інші.

Забезпечення інформаційної безпеки в школі передбачає:

- використання техніки чутливого підходу до вибору текстів для читання, тем обговорення, й зважаючи на різний і часто травматичний досвід, який можуть мати діти (обстріли, втрата рідних, загибель батьків, батько на війні та інше);
- розвиток критичного мислення в учасників освітнього процесу;
- використання технік роботи з дезінформацією;
- використання технік повідомлення інформації;
- забезпечення доступності інформації;

Ознаки безпечного освітнього середовища

1. Якість міжособистісних взаємин, які визначають:
 - позитивні чинники: довіра, доброзичливість, схвалення, толерантність;
 - негативні чинники: агресивність, конфліктність, ворожість, маніпулятивність.
2. Захищеність в освітньому середовищі — відсутність насильства у всіх його видах і формах для всіх учасників освітнього процесу.

Часто жертвами насильства стають певні категорії дітей, зокрема ті, які мають:

- фізичні вади, особливості зовнішності та/або поведінки;
 - порушення психосоціального розвитку та/або інвалідність;
 - низький рівень інтелекту та труднощі в навчанні;
 - страх школи;
 - недостатньо сформовані соціальні навички або без досвіду перебування в колективі («домашні діти»).
3. Комфортність в освітньому середовищі — емоції, почуття та переживання, що домінують у процесі взаємодії дорослих і дітей в освітньому середовищі закладу.
 4. Задоволеність освітнім середовищем — задоволення базових потреб дитини у:
 - допомозі та підтримці;
 - збереженні та підвищенні її самооцінки;
 - пізнанні та діяльності;
 - розвитку здібностей і можливостей.

Основна характеристика процесу взаємодії учасників освітнього середовища — це особистісно-довірливе спілкування, відсутність якого має негативні наслідки, як-от:

- емоційний дискомфорт;
- небажання висловлювати свою точку зору, думку;
- негативне ставлення до себе;
- втрату особистої гідності;
- небажання звертатися по допомогу;
- ігнорування особистих проблем і труднощів інших дітей та дорослих;
- неухважність до прохань і пропозицій [2].

Основні можливості створення в закладі освіти безпечного освітнього середовища зібрані в Додатку А.

Слід зауважити, що міжнародні нормативні акти визначають, що освіта в надзвичайних ситуаціях, тобто коли порушений загальний порядок життя в суспільстві та необхідне повернення до стабільності, забезпечує фізичний, психосоціальний і пізнавальний захист (свободу від усіх форм образ, експлуатації, насилля та зневаги; а також формування життєвих навичок), який дозволяє підтримувати й рятувати життя [1].

Таким чином, порушення будь-яких ознак фізичної, психологічної чи інформаційної складової безпечного освітнього середовища перетворює його на небезпечне та додає потенційні загрози для життя і здоров'я учасників освітнього процесу.

Список використаних джерел

1. INNE Minimum Standards for Education: Preparedness, Response, Recovery. ОСНА. URL: <https://is.gd/8mhzYO> (дата звернення: 23.07.2023).
2. Безпечне освітнє середовище закладу освіти. URL: <https://is.gd/zpPM5y> (дата звернення: 8.07.2023).
3. Братко М. В. Управління професійною підготовкою фахівців в умовах університетського коледжу: теоретичний аспект. *Scientific Journal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. 2016. № 7 (3). С. 9–16.
4. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
5. Глушко О., Джурило А., Кравченко С. та ін. Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти: оглядове видання / за заг. ред. О. Локшиної, О. Топузова. Нац. акад. пед. наук, Ін-т педагогіки НАПН України. Київ: Пед. Думка. 2022. 66 с. URL: <https://is.gd/b1dG3X> (дата звернення: 07.06.2023).
6. Декларація про безпеку шкіл. GCPEA. URL: <https://is.gd/U2xCfd> (дата звернення: 03.06.2023).
7. Зеркалов Д. В., Ільчук О. С., Качинська Н. Ф. та ін. Безпека життєдіяльності: навч. посіб. / за ред. Д. В. Зеркалова. Київ: Основа. 2014. 364 с.
8. Мартинець Л. А. Теорія і практика управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів у загальноосвітньому навчальному закладі: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.06. Черкаси, 2018. 513 с.
9. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України

від 25.05.2022 р. № 195/2020. URL: <https://is.gd/VAZWJo> (дата звернення: 23.07.2023).

10. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 23.07.2023).
11. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 23.07.2023).
12. Психологічний словник / авт. уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. А. Побірченко. Київ: Науковий світ, 2007. 274 с.
13. Сбруєва А. А. Інноваційна екосистема вищої освіти: детермінанти, цільові та змістові характеристики. *Професійно-творча і духовна самореалізація особистості в евристичній освіті*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2015. С. 96–100.

Додаток А

Основні можливості створення в закладі освіти безпечного освітнього середовища

Розбудова й формування безпечного освітнього середовища є одним із пріоритетних напрямів реалізації державної освітньої політики, ключові аспекти якого стали особливо актуальними в умовах воєнного стану. Необхідною умовою для повноцінного відновлення та організації якісної освітньої діяльності є формування й організація безпечного освітнього середовища. Це питання регулюють такі нормативні акти:

- Кодекс цивільного захисту України;
- Закон України «Про освіту»;
- Закон України «Про повну загальну середню освіту»;
- Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі;
- Концепція безпеки закладів освіти;
- Санітарний регламент для закладів загальної середньої освіти;
- Державні будівельні норми України (ДБН В.2.2–3:2018).

Президент України схвалив указ про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, де серед основних принципів — **безпечність, доступність та інклюзивність освітнього середовища**. Ця стратегія допоможе формувати безпечні, комфортні та здорові умови навчання в закладах освіти; освітнє середовище, яке дозволяє учням опановувати компетентності, необхідні для життя, формує культуру безпечної та здорової поведінки.

Крім того, одним із провідних завдань Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі є створення сучасного, розвивального, безпечного, комфортного та інклюзивного освітнього середовища, яке сприяє збереженню та зміцненню здоров'я, захисту від небезпек, підвищенню рівня рухової активності дітей (*Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25.05.2022 р. № 195/2020. URL: <https://is.gd/VAZWJ0>*).

Під час дії правового режиму воєнного стану Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію безпеки закладів освіти, мета якої — створення рівних, належних, безпечних умов здобуття освіти, організація безпечного освітнього середовища, зокрема в умовах військової агресії російської федерації проти України (*Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7.04.2023 р. № 301-р. URL: <https://is.gd/7ZbAww>*).

Державна служба якості освіти спільно з експертами ініціативи «Система забезпечення якості освіти» в межах проєкту «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe) розробила рекомендації для директорів закладів загальної середньої освіти щодо організації безпечного освітнього середовища в очному, дистанційному і змішаному форматах **«Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки»**.

У рекомендаціях актуалізоване питання формування безпечного простору для перебування учнів і працівників, зокрема його облаштування, організація безпечного освітнього середовища, інформування щодо протоколів безпеки з дітьми, мінної безпеки, підтримки вчителів, налагодження партнерства з батьками, розроблення адаптаційних заходів для учнів, оцінювання готовності закладу змінювати спосіб організації освітнього процесу через гнучкий розклад уроків; комп'ютери та інтернет; інструкції / протоколи / алгоритми для вчителів, заступників директора; інформацію для батьків щодо онлайн-навчання; електронні журнали, платформи з навчальними матеріалами; вибір навчальних матеріалів і стратегій роботи з учнями під час уроків тощо.

«Освіта в умовах воєнного стану» — розділ сайту Освітнього омбудсмена, у якому зібрані юридичні роз'яснення, корисна інформація, пропозиції щодо вирішення освітніх питань і захисту прав в освіті в умовах воєнного стану.

«Освіта з урахуванням конфлікту: концепти та підходи» — узагальнені інформаційні матеріали з питань організації освітньої діяльності в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення (буклети, презентації, пропозиції, відеозаписи) на сайті Українського інституту розвитку освіти.

Науковці Інституту педагогіки НАПН України підготували видання з оглядом позиції та поглядів міжнародної спільноти з питань функціонування освіти в умовах воєнних дій. Проаналізували мотиви нищення освіти, безпосередні та тривалі згубні наслідки цього як для самої освіти, так і для учасників освітнього процесу. З'ясували орієнтири міжнародних і неурядових організацій щодо забезпечення неперервності

освіти в умовах війни та включення біженців і внутрішньо переміщених осіб до освітнього процесу; охарактеризували підтримку Європейського Союзу в інтеграції українських дітей і молоді до системи освіти держав-членів ЄС.

У кризових умовах воєнного стану особливого значення набуває підтримка учасників освітнього процесу, зокрема навчання вчителів щодо організації безпечного освітнього середовища. Детально розглянемо такі можливості освітнього сегменту.

Курс «Цивільна оборона та захист у надзвичайних ситуаціях» (30 годин / 1 кредит ЄКТС) на платформі онлайн-освіти «Prometheus». Напрямок навчання — професійний розвиток педагогічних і науково-педагогічних працівників щодо створення безпечного освітнього середовища та здійснення безпечної професійної діяльності за програмою підвищення кваліфікації.

Мета курсу — сформувати у слухачів готовність до надзвичайних ситуацій через уміння розпізнавати небезпеки, оцінювати ризики та вживати відповідних заходів, щоб захистити себе та інших у разі виникнення таких ситуацій.

Розробники та лектори онлайн-курсу — інструктори з особистої безпеки, тактичної медицини та професійні військовослужбовці. Курс створений у співпраці з платформою взаємодії неурядових організацій, релігійних громад і державного сектору «Eleos-Ukraine» за підтримки ІСАР Єднання в межах проєкту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства», який реалізують у консорціумі з Українським незалежним центром політичних досліджень і Центром демократії та верховенства права за підтримки агентства США з міжнародного розвитку.

Онлайн-курс «Сміливі навчати» (6 годин) на платформі «EdEra» спрямований на забезпечення психологічної підтримки, організації навчання та взаємодії з дітьми, містить поради щодо організації безпечного освітнього середовища.

Проєкт «Спільно для вчителів» реалізували освітня організація «Навчай для України» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні в межах ініціативи «Спільно для навчання» та студія онлайн-освіти «EdEra».

Брошура «Сміливі навчати. Практичний poradnik з подолання професійних труднощів під час війни для освітян» містить практичні матеріали, які допоможуть зрозуміти психологічні аспекти дитячих реакцій на травматичні події війни, способи допомогти дітям у подоланні

наслідків психотравми в освітньому процесі. Порадник допоможе вчителям подбати про власне ментальне здоров'я.

Курс «Спільно до навчання: ефективна та безпечна освіта під час війни» — підвищення кваліфікації вчителів (0,2 кредита ЄКТС) на платформі «О.Університет» ГС «Освіторія» щодо викладання навчальних предметів в умовах кризи. Розкриває особливості організації освітнього процесу під час війни, зокрема розповідає про роботу укриття та евакуацію до нього під час освітнього процесу; основні підходи до стабілізації власного психологічного стану та допомоги в цьому іншим; інформує про мінну безпеку.

Курс у межах кампанії «Спільно до навчання» розробила ГС «Освіторія» у співпраці зі студією онлайн-освіти «EdEra» та Міністерством освіти і науки України за підтримки дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Програма підвищення кваліфікації «Школа стійкості» (30 годин, 1 кредит ЄКТС) — онлайн-курс на платформі «EdEra» про психосоціальної підтримку педагогів і дітей, у межах якого зацентрована увага на цінності спільнот в умовах кризи та постійного стресу. Курс розроблений у межах проєкту «Навчаємось разом» (проєкт «Фінська підтримка освітньої реформи НУШ») спільно зі студією онлайн-освіти «EdEra» за фінансової підтримки Європейського Союзу й Міністерства закордонних справ Фінляндії та підтримки Міністерства освіти і науки України.

«Бути поруч: Основи психологічної підтримки тим, хто працює з дітьми. Як працювати з дітьми під час війни та надавати ефективну психологічну допомогу» — освітній серіал для освітян і батьків (0,1 кредита ЄКТС), зорієнтований на вдосконалення компетенцій щодо організації інтерактивного й активного навчання учнів, їхньої співпраці. Розроблений для платформи «Дія.Освіта» Міністерства цифрової трансформації України за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

«Безпечний простір» — онлайн-курс на платформі «EdEra» про організацію безпечного психосоціального освітнього простору для вчителів і дітей. Створили на основі посібників, які рекомендує Міністерство освіти і науки України, у межах проєкту «Безпечний простір», експерти центру психічного здоров'я НаУКМА за фінансової підтримки «Porticus» спільно зі студією онлайн-освіти «EdEra».

Онлайн-курс на платформі «EdEra» про базові принципи психології для роботи з травмами дітей і дорослих **«Знати, як допомогти»**. Рекомендують психологам, психотерапевтам, соціальним працівникам, персоналу лікарень, представникам служб першого реагування та всім, хто працює з родинами, яких травмувала війна. Курс розробили у межах проєкту психологічної підтримки «Орден Фенікса» на базі ГО «Small Heart with Art», ГО «Mental Balance Space» та студії онлайн-освіти «EdEra», за підтримки БО «OneUkraine», «Право на освіту», в партнерстві з МОЗ та в межах ініціативи першої леді зі створення Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки.

Проєкт психологічної підтримки «ПОРУЧ» — спільний проєкт Міністерства освіти і науки України, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії та ГО «ВГЦ „Волонтер“» (Поруч: проєкт психологічної підтримки. URL: <https://poruch.me/>). У межах реалізації проєкту учням, батькам, освітянам і психологам запропонували долучитися до онлайн-груп підтримки, що надають психологічну допомогу тим, хто пережив бойові дії, втрату, травму тощо.

Чатбот «Спільно для вчителів» — проєкт допомоги вчителям з підтримки ментального здоров'я та сприяння в подоланні труднощів під час війни). У чатботі для вчителів пропонують навчальні ресурси для самопідтримки та поради щодо підтримки учнів, є можливість записати спостереження про них, щоб вчасно реагувати та допомогти за негативної динаміки.

Під час організації освітнього процесу важливо вміти надавати першу домедичну допомогу. Громадська організація «Всеукраїнська спілка парамедиків» за рекомендаціями Європейської ради з реанімацій (European Resuscitation Council) розробила **курс «Перша допомога дітям. Тренінг для дитячих закладів»**, у межах якого визначені основи надання першої допомоги дітям та адаптовані під наші реалії. До проведення курсу залучені інструктори — лікарі-педіатри, лікарі з медицини невідкладних станів і сімейні лікарі.

Програма підвищення кваліфікації вчителів закладів загальної середньої освіти на безкоштовному онлайн-курсі **«Домедична допомога»** (2 години) на платформі «EdEra», яку розробили ГО «Смарт освіта» та студія онлайн-освіти «EdEra». На курсі слухачі отримують нові знання

та навички у сфері домедичної допомоги: розуміння функціонування головних систем організму та алгоритму дій під час невідкладних станів.

Курс «Інформаційна гігієна під час війни» (15 годин / 0,5 кредита ЄКТС) на платформі онлайн-освіти «Prometheus». Напрямок навчання — професійний розвиток педагогічних і науково-педагогічних працівників із питань розвитку критичного мислення та медіаграмотності, впровадження інновацій в освітньому середовищі з метою навчання базової інформаційної гігієни під час війни — основ фільтрування та розпізнавання брехні. Здійснений за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні та ВГО «Українська бібліотечна асоціація».

Курс «Навчання з попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів» (EORE) на платформі онлайн-освіти «Prometheus» (30 годин / 1 кредит ЄКТС). Напрямок навчання — професійний розвиток педагогічних і науково-педагогічних працівників із питань ефективної передачі знань щодо загроз від мін і вибухонебезпечних предметів (ВНП), а також навичок безпечної поведінки жителям місцевих громад з метою підготовки EORE-тренерів для широкого розповсюдження повідомлень щодо ризиків від ВНП серед дітей через шкільну програму, а також дорослих через систему безпеки та охорони праці в організаціях, підприємствах, установах, компаніях по всій Україні, і формування в них навичок безпечної поведінки.

Курс розробила ГО «Асоціація саперів України» за підтримки Державного Департаменту США через Посольство США в Україні та сприяння Міністерства освіти і науки України на основі навчально-методичного посібника «Навчання населення з попередження ризиків вибухонебезпечних предметів».

Наведений вище огляд ресурсів дозволяє учасникам освітнього процесу підвищити свій фаховий рівень, розвинути компетентності з питань формування й організації безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення сфери освіти.

1.2. Фізична безпека

1.2.1. Фізична безпека учнів у школах: основні аспекти і регіональна специфіка

Віктор Пендальчук, директор Каховської ЗОШ I–III ступенів
№ 1 Каховської міської ради Херсонської області

Війни несуть серйозні загрози для безпеки людей, а фізична безпека є невід’ємною складовою добробуту учнів. Тому діти зараз потребують особливої турботи та уваги: саме вони є найбільш вразливою категорією населення, адже через низку факторів не можуть приймати виважені рішення:

1. Когнітивні здібності дітей ще тільки розвиваються, зокрема здатність до логічного мислення, аналізу ситуації та безпосереднього прийняття рішень.
2. Воєнний конфлікт, стрес і переживання мають сильний емоційний вплив на дітей. Вони можуть бути переповнені страхом, тривогою та нерозумінням. Це додатково ускладнює їхню здатність приймати розсудливі рішення та об’єктивно оцінювати ситуацію.
3. Діти зазвичай мають обмежений життєвий досвід і знання про світ, особливо в контексті воєнного конфлікту. Вони можуть бути недостатньо обізнані з поточною ситуацією та реальними наслідками своїх дій.

Фізична безпека під час військових дій становить сукупність заходів, спрямованих на уникнення небезпек, мінімізацію ризиків і створення безпечних умов для всіх учасників освітнього процесу. Це включає захист від вогнепальної та артилерійської зброї, вибухів, ракетних атак, хімічних і біологічних загроз. Поняття фізичної безпеки також включає захист від травм і поранень, облаштування безпечного життєвого простору, водопостачання, харчування та медичної допомоги. Ключовими аспектами фізичної безпеки учнів під час війни є знання та розуміння потенційних загроз, а також вміння діяти в екстремальних ситуаціях. Основні аспекти фізичної безпеки дітей у школах під час війни:

- 1. Безпека будівель та інфраструктури.** Розроблення та впровадження безпечних стандартів будівель та інфраструктури шкіл, зокрема міцних структур, безпечних електромереж і водопостачання, а також систем попередження та захисту від небезпечних ситуацій, таких як пожежа чи обвал будівлі.
- 2. Евакуаційні плани та вправи.** Розроблення та проведення евакуаційних планів для шкіл, які включають процедури евакуації, маршрути, точки збору та комунікаційні канали. Регулярні тренування та вправи з евакуації допомагають підготувати дітей і персонал до швидкого та безпечного виходу в разі небезпеки.
- 3. Захисні укриття.** Передбачення та обладнання спеціальних захисних укриттів або бомбосховищ у школах, які можна використовувати в разі виникнення небезпечних обставин, наприклад, бомбардування або обстрілу. Ці укриття треба проєктувати та будувати таким чином, щоб забезпечити максимальний захист від потенційних загроз.
- 4. Охорона периметру та контроль доступу.** Створення безпечного та контрольованого доступу до шкільного майданчика шляхом встановлення охоронних систем, зокрема прикордонних огорож, воріт, камер спостереження, та залучення персоналу з охорони. Це допомагає уникнути несанкціонованого входу та запобігти можливим загрозам.
- 5. Екстрені медичні заходи.** У разі невідкладних медичних ситуацій персонал повинен вміти реагувати на травми, кровотечі, опіки, а також надавати допомогу за невідкладних медичних станів до прибуття медичної допомоги. Для цього треба розробляти навчальні програми та проводити їх для персоналу.

6. **Співпраця з місцевими службами безпеки.** Встановлення та підтримка активної співпраці з місцевими правоохоронними та рятувальними службами, аби школи мали доступ до оперативної допомоги у разі небезпеки.
7. **Психологічна підтримка.** Надання психологічної підтримки дітям, які пережили стресові ситуації під час війни, із залученням психологів, соціальних працівників та інших фахівців. Це включає проведення психологічних консультацій, терапевтичних груп та інших заходів для забезпечення психологічного благополуччя дітей.

Ці заходи спрямовані на формування фізичної безпеки дітей у школах під час війни та зменшення можливих ризиків і небезпек, зберігаючи їхнє життя, здоров'я та сприяючи нормальному розвитку.

Україна має низку нормативно-правових документів, які розкривають суть і зміст поняття «фізична безпека», а також сприяють реалізації названих вище заходів:

1. Конституція України визначає основні принципи та права громадян, зокрема щодо безпеки. Статті 3, 21, 22 та 47 Конституції України стосуються права на життя, особисту недоторканність і безпеку громадян [6].
2. Закон України «Про охорону дитинства» встановлює правові гарантії для захисту дітей від насильства, зокрема фізичного насильства та небезпеки, пов'язаної з воєнним конфліктом [12].
3. Кодекс цивільного захисту визначає правові основи організації цивільного захисту в Україні, зокрема заходи для фізичної безпеки населення під час воєнного стану та надзвичайних ситуацій [5].
4. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлює норми та вимоги щодо підготовки та захисту громадян від загроз військового характеру, зокрема фізичної небезпеки [9].
5. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про заходи з охорони життя та здоров'я учасників навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах» встановлює норми та правила формування фізичної безпеки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах [10].

6. Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку [8].
7. ДБН В.2.2–3:2018 «Заклади освіти. Будинки і споруди» [4].
8. ДБН В.1.2–4:2019 «Інженерно-технічні заходи цивільного захисту (цивільної оборони)» [3].
9. ДБН А.3.1–9:2015 «Захисні споруди цивільного захисту. Експлуатаційна придатність закінчених будівництвом об'єктів» [2].
10. Лист ДСНС «Пам'ятка засновника (керівника) закладу освіти щодо організації створення фонду захисних споруд цивільного захисту та організації укриття у ньому здобувачів освіти та персоналу» [7].
11. Лист ДСНС «Про організацію укриття працівників та дітей у закладах освіти» [11].
12. Лист ДСНС «Алгоритм дій місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів управління освітою, керівників закладів освіти щодо забезпечення укриття учасників освітнього процесу у фондів захисних споруд цивільного захисту» [1].
13. Додаток до листа МОН України від 11.07.2022 № 1/7707–22 «Інструктивно-методичні матеріали щодо порядку підготовки закладу освіти до нового навчального року та опалювального сезону з питань цивільного захисту, охорони праці та безпеки життєдіяльності» [13].
14. Інструкції з безпеки життєдіяльності під час дії воєнного стану в закладах освіти (розробляє і затверджує адміністрація закладів освіти).

Ці нормативно-правові документи визначають правову базу для реалізації фізичної безпеки в Україні. Вони встановлюють обов'язки та вимоги до держави, органів влади, закладів освіти та інших учасників системи, що відповідають за фізичну безпеку громадян, зокрема учнів. Але більшість із них містять норми, які ухвалили в мирний час, без урахування можливих військових дій, а тому потребують оновлення, особливо у сфері будівництва.

Під час розроблення планів фізичної безпеки необхідно враховувати особливості певного регіону та специфічні загрози, що в ньому існують. Типи зброї та воєнної техніки, які використовують у конфлікті, можуть варіюватися. Розташування стратегічних об'єктів у регіоні також може вплинути на безпеку шкіл та учнів. Врахування можливих напрямків атак та областей, які потенційно можуть бути небезпечними, допоможе виявити ризики та взяти необхідних заходів для захисту. Знання мапи та географічних особливостей регіону, розвитку його інфраструктури, доступу до ресурсів допомагає визначити найбезпечніші маршрути евакуації та ідентифікувати безпечні місця для учнів. Важливо стежити за з офіційними повідомленнями та новинами, щоб мати актуальну інформацію про ситуацію в регіоні та вчасно реагувати на можливі загрози.

Загальна інформація про різницю у формуванні фізичної безпеки в різних регіонах

На тимчасово окупованих територіях ризики для фізичної безпеки можуть бути дуже високими. У таких областях існує обмеження на свободу руху, обмежений доступ до соціальних послуг, відбуваються фізичне та сексуальне насильство, порушення прав на дистанційне навчання за українськими програмами та відсутність можливостей для цього, погрози батькам учнів, пошкодження або викрадення матеріальних цінностей. Учні, їхні батьки, вчителі можуть бути під загрозою викрадення або рекрутингу військових груп чи збройних формувань агресора. Через обмеженість фізичної безпеки і учні повинні дотримуватися особливих правил, щоб уникнути потенційних небезпек: не спілкуватися з незнайомцями, постійно видаляти інформацію у власних гаджетах, менше знаходитися на вулиці, не поширювати в соціальних мережах і мобільних месенджерах інформацію, що може спровокувати ворога на агресивну поведінку стосовно дитини чи її батьків.

У прифронтових районах, які знаходяться в непрямому контакті із зонами воєнних дій, ризики для фізичної безпеки є надзвичайно високими. Учні в таких районах можуть знаходитися поблизу бойових дій, обстрілів і мінування. Воєнні дії можуть спричинити руйнування та пошкодження шкіл, доріг, житлових будинків та об'єктів критичної інфраструктури. Це створює небезпеку для учнів, які можуть бути під загрозою обвалів, розривів газопроводів, електричних ушкоджень, пожеж та інших небезпек. Учні з прифронтових регіонів можуть бути змушені

евакуюватися або переселятися внаслідок конфлікту. Це може спровокувати стрес через втрату звичного середовища та негативно вплинути на фізичне та емоційне благополуччя учнів. Тут важливо дотримуватися інструкцій цивільної оборони та безпекових заходів, таких як евакуація, знаходження в укритті, виконання розпоряджень військових і цивільних служб безпеки.

На деокупованій території ризики для фізичної безпеки можуть бути помірними. Однак після окупації можуть існувати проблеми, пов'язані зі зруйнованою інфраструктурою, розмінуванням території та наявністю нерозірваних боєприпасів. Для безпеки учнів потрібні відповідні заходи, такі як навчання евакуації в укриття чи сховища, заборона доступу до небезпечних зон і вжиття заходів безпеки під час повітряної тривоги, перебуваючи поза межами освітніх закладів під час дистанційного навчання.

У далеких від лінії фронту областях ризики для фізичної безпеки можуть бути найменшими. Проте навіть у таких областях існують загрози, наприклад, терористичні ракетні атаки, злочинність чи інші непередбачені події. Учні повинні бути обережними, дотримуватися загальних правил безпеки та чітко знати, що і як робити в разі сигналу «Повітряна тривога».

Важливо пам'ятати, що реальна ситуація залежить від конкретних обставин. Тому рекомендації стосовно фізичної безпеки повинні бути підлаштовані під конкретний регіон і його виклики.

Забезпечення фізичної безпеки учасників освітнього процесу включає розроблення та впровадження відповідних стратегій і заходів. Важливо, щоб заклади освіти приділяли належну увагу фізичній безпеці як під час навчання в умовах війни, так і в періоди стихання конфлікту.

Одним із головних аспектів забезпечення фізичної безпеки є розроблення і впровадження планів невідкладних дій у разі загрози безпеці. Заклади освіти повинні мати чіткі протоколи, що передбачають заходи, яких потрібно вжити в разі небезпеки (ворожого обстрілу або терористичної загрози, мінування, пошкодження будівель тощо). Додатковою важливою складовою є розроблення та проведення тренувань і навчань із фізичної безпеки. Учні і працівників закладів освіти треба навчити діяти правильно та безпечно в екстремальних ситуаціях. Це може включати вміння діяти під час евакуації, переховуватись, надавати першу домедичну допомогу та інші навички, необхідні для збереження життя та здоров'я.

Окрім цього, важливо створити безпечне середовище для навчання. Заклади освіти повинні створити безпечні умови в приміщеннях,

на подвір'ях, під час спортивних, виховних та інших масових заходів. Це включає організацію безпечних маршрутів до школи, контроль доступу до закладу, систему виявлення небезпек, регулярну перевірку стану будівель та інфраструктури, пожежну безпеку та багато іншого. Педагогічні працівники повинні вміти реагувати на стресові ситуації та підтримувати учнів, які могли бути психологічно та емоційно постраждати внаслідок воєнних дій. Проведення психологічних тренінгів і консультацій може допомогти вчителям у підтримці дітей під час стресових ситуацій.

Рівень фізичної безпеки в закладах освіти можна оцінювати за допомогою таких критеріїв:

- 1. Фізична інфраструктура** — стан будівель і споруд, наявність необхідних інженерних систем (протипожежних систем, евакуаційних шляхів, систем оповіщення та комунікації), безпекових зон та укриттів. Здатність інфраструктури витримувати можливі загрози війни або екстремальних ситуацій оцінюють для досягнення безпеки учасників освітнього процесу.
- 2. Безпекові процедури та плани** — наявність і якість розроблених безпекових процедур і планів, які передбачають дії під час надзвичайних ситуацій, воєнного конфлікту або обстрілів. Важливо перевірити, наскільки ці процедури відповідають реальним загрозам і чи проводять тренування та практичні навчання з використанням цих процедур.
- 3. Захист персональних даних та інформаційна безпека** — наявність і дотримання політик та процедур забезпечення конфіденційності й захисту персональних даних учнів, вчителів та інших працівників закладу освіти. Також важливо перевірити, яких заходів уживають для формування безпеки віртуального середовища, зокрема під час використання онлайн-платформ та інформаційних технологій.
- 4. Система психологічної підтримки** — наявність і доступність психологічної підтримки для учнів, вчителів та інших працівників, зокрема відповідних служб, консультантів, психологічних тренінгів і групової підтримки. Це допомагає управляти психологічними наслідками

воєнного конфлікту та підтримувати психічне благополуччя учасників освітнього процесу.

- 5. Співпраця із зовнішніми організаціями** — наявність і якість співпраці із зовнішніми організаціями (правоохоронними органами, медичними службами, гуманітарними та соціальними організаціями). Це дозволяє отримати додаткову підтримку та ресурси в екстремальних ситуаціях.

За цими критеріями можна комплексно оцінити рівень фізичної безпеки в закладах освіти під час воєнного конфлікту та вжити відповідних заходів для підвищення безпеки всіх учасників освітнього процесу.

У реалізації фізичної безпеки в освітньому середовищі існують різні **рівні відповідальності**:

- 1. Державний рівень.** Держава несе загальну відповідальність за безпеку учнів у школах та інших закладах освіти. Це включає розроблення та реалізацію національних політик, нормативно-правових актів і програм з фізичної безпеки в освіті. Держава повинна також фінансувати здійснення заходів із фізичної безпеки, відповідати за нагляд і контроль.
- 2. Місцевий рівень.** Місцеві органи влади, наприклад, місцеві управління освіти, несуть відповідальність за безпеку учнів у школах своєї території. Це включає розроблення та впровадження місцевих політик, планів і програм із фізичної безпеки. Місцеві органи влади також відповідають за нагляд і контроль за дотриманням безпечних стандартів у школах.
- 3. Адміністрація освітніх закладів.** Директори й адміністрація шкіл та інших освітніх закладів несуть безпосередню відповідальність за фізичну безпеку учнів. Вони повинні створювати безпечне освітнє середовище, розробляти і впроваджувати плани навчання та дій під час небезпечних ситуацій, контролювати дотримання правил безпеки та підтримувати співпрацю з місцевими органами влади та батьківською спільнотою.
- 4. Педагогічні працівники.** Вчителі несуть велику відповідальність за фізичну безпеку учнів у класі та під час позаурочних заходів.

Їм треба розумітись на можливих небезпеках, пов'язаних із воєнним конфліктом, і вміти передавати ці знання учням. Вчителі мають планувати та проводити уроки з питань безпеки, контролювати дотримання правил безпеки та реагувати на надзвичайні ситуації.

- 5. Батьки та громадськість.** Батьки та громадськість відіграють активну роль у формуванні фізичної безпеки учнів. Вони повинні бути свідомими щодо ризиків і небезпеки, пов'язаних із воєнним станом, брати участь у розробленні та впровадженні заходів безпеки в школах. Батьки можуть співпрацювати зі шкільною адміністрацією, брати участь у тренінгах і навчаннях із фізичної безпеки, сприяти створенню свідомої безпечної шкільної спільноти.

Враховуючи воєнні дії на території України, належна фізична безпека учнів є пріоритетом. Це вимагає систематичної роботи з організації безпеки, формування необхідних практичних навичок в учнів і взаємодії між різними рівнями відповідальності, спільних зусиль заради безпеки та захисту дітей у різних регіонах, незалежно від лінії бойових зіткнень.

У Додатку А наводимо опис досвіду підготовки населення та закладів освіти до надзвичайних ситуацій в ізраїльському місті Хайфа.

Список використаних джерел

1. Алгоритм дій місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів управління освітою, керівників закладів освіти щодо забезпечення укриття учасників освітнього процесу у фонді захисних споруд цивільного захисту: лист ДСНС від 06.07.2022 р. № 16–3314/162–2. URL: <https://is.gd/bhdBPI> (дата звернення: 29.07.2023).
2. ДБН А.3.1–9:2015. Захисні споруди цивільного захисту. Експлуатаційна придатність закінчених будівництвом об'єктів. [Чинний від 2017–02–01]. URL: <https://is.gd/17lalr> (дата звернення: 29.07.2023).
3. ДБН В.1.2–4:2019. Інженерно-технічні заходи цивільного захисту (цивільної оборони). [Чинний від 2019–08–01]. URL: <https://is.gd/mGz35N> (дата звернення: 29.07.2023).
4. ДБН В.2.2–3:2018. Заклади освіти. Будинки і споруди. [Чинний від 2018–09–01]. URL: <https://is.gd/V2QCGM> (дата звернення: 29.07.2023).
5. Кодекс цивільного захисту: Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. URL: <https://is.gd/RofDor> (дата звернення: 29.07.2023).
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://is.gd/tpAqk5> (дата звернення: 29.07.2023).
7. Пам'ятка засновника (керівника) закладу освіти щодо організації створення фонду захисних споруд цивільного захисту та організації укриття у ньому здобувачів освіти та персоналу: лист ДСНС від 20.07.2022 р. № 03–4127/162–2. URL: <https://is.gd/3rQqWP> (дата звернення: 29.07.2023).
8. Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 р. № 138. URL: <https://is.gd/D8BdOR> (дата звернення: 29.07.2023).

9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://is.gd/MBzF1b> (дата звернення: 29.07.2023).
10. Про затвердження Положення про заходи з охорони життя та здоров'я учасників навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах: наказ Міністерства освіти і науки України від 26.12.2017 р. № 1669. URL: <https://is.gd/a0XZbv> (дата звернення: 29.07.2023).
11. Про організацію укриття працівників та дітей у закладах освіти: лист ДСНС від 14.06.2022 р. № 03-1870/162-2. URL: <https://is.gd/Gobwlf> (дата звернення: 29.07.2023).
12. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://is.gd/RmpF3P> (дата звернення: 29.07.2023).
13. Про підготовку закладів освіти до нового навчального року та опалювального сезону в умовах воєнного стану: лист Міністерства освіти і науки України від 11.07.2022 р. № 1/7707-22. URL: <https://is.gd/fq19X7> (дата звернення: 29.07.2023).

Додаток А

Досвід підготовки населення та закладів освіти до надзвичайних ситуацій м. Хайфа

Підготували за результатами зустрічі делегації тренерів проєкту «Про. Спільноти: безпечне та сприятливе середовище для навчання дітей» з *Леонідом Рєзніком*, головою відділу безпеки м. Хайфа, Ізраїль в червні 2023 року.

Хайфа — третє за розміром місто в Ізраїлі з населенням до 300 000 людей, серед яких євреї і араби, мусульмани і християни.

Найбільша загроза для міста — землетрус, тому що воно знаходиться на двох тектонічних плитах. Тут постійний сейсмічний рух, зокрема в районі Мертвого моря. За статистикою, раз на 100 років буває сильний землетрус (востаннє стався у 1927 році), тому маємо готуватися до цього.

Цунамі — це ще одна загроза, яку може викликати землетрус. 25% усіх цунамі у світі відбуваються в Середземному морі. Вони невеликі, але до них все одно треба готуватися, оскільки більша частина міста знаходиться на березі моря.

Наступна загроза — постійний військовий конфлікт. Це може бути ракетний обстріл або війна з півночі. Востаннє таке траплялося 2006 року.

Ще одна небезпека — пожежі, адже тут є хвойні ліси. Наприклад, 2016 року була дуже сильна пожежа. Довелося протягом 24 годин евакуювати 70 000 мешканців, 70 шкіл і дитячих садків. Здебільшого лісові пожежі відбуваються у нас у листопаді–грудні.

Також є екологічна загроза: у місті велика промзона і достатньо, наприклад, одному вагону потяга, який везе амоній, перевернутися, і хмара накриє все місто. Крім цього, у нас є дуже велика хімічна промисловість, яка знаходиться, можна сказати, всередині міста.

Як ми готуємось?

Ми ділимо підготовку міста на два рівні. Перший — муніципалітет з усіма працівниками. Другий — це місцеві мешканці. Загалом ми виходимо

з розуміння, що в екстреній ситуації нам ніхто відразу не допоможе: якщо щось станеться, мине 72 години, перш ніж сюди увійде армія, служба тилу. Отже, треба три доби протриматися самим. І якщо зараз почнеться війна, то не тільки в Хайфі — вона накриє щонайменше пів Ізраїлю. Тому ми повинні вміти допомагати собі самі.

Наступне, що ми чітко розуміємо: якщо, приміром, зараз відбудеться землетрус, то всі насамперед підуть перевіряти власні домівки. Уся поліція, пожежники. Можливо, потім 20 % повернуться. Отже, ми працюватимемо з 20 % персоналу.

У кожного працівника мерії є дві ролі: щоденна (він може бути щодня прибиральником вулиць, інспектором паркування) і роль під час надзвичайної ситуації. Усі в муніципалітеті мають знати, що щось може статись просто зараз, і швидко переключатися з режиму повсякденності на режим надзвичайної ситуації.

У нас багато людей, з них півтори тисячі — вчителі та нянечки (учителі старших класів, помічники вихователів у садочку — теж працівники муніципалітету). Нянечка в дитячому садочку знає свою щоденну роботу. Але якщо їй скажуть, що зараз екстрена ситуація, вона повинна прийти в бомбосховище, бо там збирають дітей. І так кожний працівник: він знає, де має бути, і орієнтується в своїх обов'язках.

Хайфа у надзвичайній ситуації ділиться на 6 районів (від 40 до 50 тис. мешканців у кожному). Кожен район — це як маленьке місто. У нього має бути своя техніка, свої люди, групи порятунку, свій, скажімо так, мінімер, відповідальний за цей район, вони мають свій центр, штаб-квартиру. Три рази на рік ми проводимо навчання для працівників мерії: наше головне завдання — виробити в людей здатність самостійно курувати свій район у ситуації небезпеки.

Є головний центр управління надзвичайних ситуацій, куди приходить усе керівництво мерії: мер міста, заступники, начальники відділів. Ми збираємо інформацію з 6 районів. Мета — зіставити дані та визначити, чи ситуація під контролем, чи є район, де ситуація найгірша. Тоді з іншого району потрібно перевести туди людей. Але в ідеалі райони мають бути самостійні.

У головному центрі управління є оперативний центр, який збирає інформацію, начальники відділу кадрів, соціального відділу, інженерного, відділу інфраструктури, освіти, пресслужба. Тут же знаходяться представники поліції, невідкладної медичної допомоги, служби тилу, пожежники. Зовні в нас є 6 штабів, у кожному з яких є представник служби тилу та поліції, у кожного є комп'ютери, рації — все, що потрібно, вже знаходиться там (бронежилети, каски, жовті жилети тощо).

Голова району — це зазвичай людина, яка може ним у ситуації небезпеки. Припустимо, це може бути начальник одного з громадських центрів. Адже він щодня веде якісь гуртки в цьому центрі і знайомий із місцевим населенням. Це не якась офіційна особа — це людина, яка комунікує з людьми. Він включається в екстрених випадках, і ми підбираємо 2–3 людини, щоб їх можна було змінювати. Коли ми робимо тренування для працівників муніципалітету, очільники штабів на них теж приходять. Але це не їхня щоденна робота.

Єдиний, для кого це щоденна робота, — працівник служби безпеки мерії. Наша служба безпеки побудована так: є 7 офіцерів безпеки, які відповідають за школи, дитячі садочки і займаються цим щодня в певному районі.

Зовні працює оперативна команда з усіх, хто залишився. Тобто всі працівники — прибиральники на вулицях, інспектори доріг, паркувань — стають оперативною командою. Їм дають жилети, лопати (залежить від того, що їм потрібно), і вони виїжджають на місце. До них приєднуються, звісно, армія, поліція, волонтери. Ми розуміємо, що без волонтерів неможливо зробити нічого: у будь-якій ситуації потрібно багато волонтерів. Під час війни це трохи складніше, бо бігати під ракетами ніхто не буде. Але в разі землетрусу за 24 години в нас буде багато волонтерів, які зможуть допомагати. І є волонтери, з якими в нас налагоджений зв'язок. Зазвичай у нас є представник соціального забезпечення — це ті, хто опікується волонтерами, спілкується з ними, підтримує зв'язок.

Ми намагаємось із багатьма працівниками провести триденний курс саме з порятунку. Один день — це теоретичні знання, другий — невідкладна медична допомога, а третій — для опанування рятувальної техніки, інструментів на початковому рівні.

Бомбосховища

У 1990–1994 роках у кожному будинку внизу побудували бомбосховище. З 1994 року й надалі обов'язково в кожній квартирі є кімната безпеки розміром 9 квадратних метрів.

У місті є 100 громадських бомбосховищ. Усі вони позначені і в безпечні дні закриті. Частина з них ми даємо на користування для післяобідніх гуртків безкоштовно, щоб приміщення були доглянутими. Нещодавно також реалізували проєкт: зробили 20 громадських бомбосховищ для людей з інвалідністю, щоб можна було з візками заїжджати, полагодили всі туалети.

Інформування населення

По-перше, ми нічого не приховуємо. Всі мешканці розуміють, що може бути війна чи землетрус. Служба тилу зазвичай постійно інформує про це за своїми каналами. Ми як муніципалітет раз на рік висилаємо жителям міста брошуру кількома мовами, у якій пишемо про необхідність підготовки до можливих ситуацій: війни, землетрусу, цунамі, хімічної атаки. У 2021–2022 роках ми писали про коронавірус.

Раз на рік ми робимо інформаційну кампанію на телебаченні, вішаємо плакати в місті та проводимо просвітницькі заходи. Намагаємося дати якомога більше інформації, але розуміємо, що доходить вона не до всіх. Також ми зрозуміли: якщо хочемо «достукатися» до дорослих, треба робити це через дітей.

Робота зі школами

У Хайфі 120 шкіл і 460 дитячих садочків, де перебувають діти з 3 до 6 років, є також приватні садочки для дітей до 3 років.

Програма підготовки закладів освіти до надзвичайних ситуацій — це офіційна програма підготовки Міністерства освіти. За реалізацію такої підготовки відповідальні офіцери, на кожного з яких припадає 25 шкіл і 60 дитячих садочків. У кожній школі є вчитель, який відповідає за її підготовку до надзвичайної ситуації з відведеною кількістю годин на це. Ми його готуємо, пояснюємо, що потрібно зробити, а він має підготувати школу, наприклад, до тренувань.

Директор школи, який несе відповідальність за школу, має повне право у разі надзвичайної ситуації ухвалити рішення, наприклад, евакуювати всіх дітей зі школи до прибуття відповідних служб. У нас школи взагалі закриті для відвідувань. Тільки якщо директор або вчитель викликав батьків, тоді їх пускають. А дитячий садочок просто закритий, без охорони, але там повсюди камери.

У директорів шкіл є папка з інструкціями, алгоритмами, як діяти в тій чи іншій ситуації небезпеки. Директор складає її самостійно з урахуванням особливостей школи і потім звіряється з відділом безпеки.

У серпні зазвичай ми приходимо до школи, зустрічаємося з усіма вчителями та директором щодо підготовки школи до нового навчального року. Усі вчителі мають пройти курс тривалістю 30 годин із невідкладної медичної допомоги.

Першого вересня, після того, як діти красиво фотографуються, вони проходять тренування поведінки під час ракетного обстрілу. Всі, окрім перших класів, мають пройти таке навчання. А ввечері вмикається тренувальна сирена в місті, і діти спонукають своїх батьків пройти тренування відповідно до того, що вони вивчили зранку в школі. Це працює набагато ефективніше, ніж брошура.

Сигнал тривоги в нас триває хвилину, за яку необхідно дійти до безпечного місця, не виходячи з будівлі. Безпечне місце має бути завжди всередині будівлі. У кожній школі є книга, де все це написано. Зрозуміло, що всі 600 дітей не встигнуть спуститися за хвилину, тому прописано, хто спускається на нижчий поверх, а хто залишається в коридорі. Кожен вчитель знає, куди веде дітей у разі сирени: пролунала сирена, вони заходять у відповідне місце і чекають 10 хвилин. Опісля настає другий етап, коли покращують місце безпеки, і так поки не дійдуть до найбезпечнішого місця — там уже й перебувають. Ми чудово розуміємо, що коли розпочнеться війна, будуть обстріли — навчання припиняться, і школи не працюватимуть. Тобто ми повинні правильно відреагувати саме в перші години, щоб діти були в безпеці, а потім батьки їх заберуть. Таким чином, ми маємо підготувати школу до трьох-чотирьох годин небезпеки.

Кожні півтора місяці відбуваються тренування в школах, а раз на рік, у лютому, всі ізраїльські школи тренуються. Тему тренування визначає Міністерство освіти.

Усі дитячі садочки тренуються за тією ж схемою, але підготовка проходить у формі гри.

Якщо за програмою тренувань дитячий садочок потрібно вивести назовні, ми так і робимо. Завжди знайдуться батьки, які прийдуть і допоможуть провести таке. Маленьким дітям цікаво, коли раптом приїжджає поліція, мотоциклісти, пожежники та відбувається, наприклад, евакуація автобусами.

До речі, після пожежі 2016 року ми зрозуміли, що тривожні рюкзаки не потрібні — вони тільки сповільнюють дітей. Потрібні лише пляшка води та телефон, у кого є.

Також прекрасний спосіб інформування населення — шкільні чати, оскільки так чи інакше більшість населення пов'язана зі школою.

1.2.2. Облаштування укриття в школі

Ірина Белова, директорка Ірпінського ліцею № 2 Ірпінської міської ради Бучанського району Київської області

Захисні споруди цивільного захисту (сховища та протирадіаційні укриття), споруди подвійного призначення та найпростіші укриття становлять фонд захисних споруд цивільного захисту і належать до засобів колективного захисту. Вимоги щодо створення, утримання, експлуатації та ведення обліку фонду захисних споруд цивільного захисту регулюють:

- Кодекс цивільного захисту України [1];
- Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку [2];
- наказ Міністерства внутрішніх справ «Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту» [3].

В Україні немає повноцінних бомбосховищ у закладах освіти. Поняття бомбосховища передбачає спеціальне проєктування та будівництво об'єкту, здатного витримати ракетно-бомбові удари. Натомість використовують засоби колективного захисту, тобто захисні споруди (сховища, укриття), споруди подвійного призначення (у мирний час використовують для господарських потреб, але мають і функцію укриття), найпростіші укриття (підвальні, цокольні приміщення).

Наприклад, у Хмельницькій області лише 12,5% закладів освіти обладнані захисними спорудами. Йдеться про заклади дошкільної та середньої освіти, заклади вищої освіти регіону не мають підготовлених укриттів узагалі. Проте і наявні укриття далеко не завжди відповідають вимогам до стану й обладнання для організації навчання. Схожа ситуація на всій території країни.

Норми щодо забезпечення закладів освіти укриттями з'явилися в законодавстві лише 2018 року. Тому раніше захисні споруди передбачали лише в закладах, розташованих у потенційно небезпечних регіонах, наприклад, поблизу атомних електростанцій. Державна служба з надзвичайних ситуацій розробила рекомендації щодо організації укриттів у об'єктах фонду захисних споруд цивільного захисту персоналу та дітей (учнів, студентів) закладів освіти [6].

Різновиди захисних споруд у закладах освіти

До різновидів захисних споруд належать:

- сховище;
- протирадіаційне укриття;
- споруди подвійного призначення;
- швидкосторуджувана захисна споруда цивільного захисту та найпростіше укриття.

Сховище — герметична споруда для захисту людей, у якій протягом певного часу виключений вплив небезпечних факторів, що виникають внаслідок надзвичайної ситуації, воєнних (бойових) дій і терористичних актів.

У сховищі укриваються групи населення цивільного захисту. Це працівники атомних електростанцій (АЕС), оборонних підприємств і підприємств, які забезпечують життєдіяльність великих міст, закладів охорони здоров'я. Укриттю в сховищах підлягають учасники освітнього процесу окремих закладів освіти, насамперед віднесених в установленому законодавством порядку до відповідних груп цивільного захисту (здебільшого це заклади вищої освіти).

Усі інші групи учасників освітнього процесу підлягають укриттю в протирадіаційних укриттях і спорудах подвійного призначення із захисними властивостями протирадіаційних укриттів (за винятком тих, що перебувають у зонах спостереження навколо АЕС і підлягають укриттю виключно в захисних спорудах [1]).

Протирадіаційне укриття — негерметична споруда для захисту людей, у якій створюють умови, що виключають вплив іонізуючого опромінення в разі радіоактивного забруднення місцевості та дії звичайних засобів ураження.

Споруди подвійного призначення — наземні або підземні споруди чи їх окремі частини, що спроектовані або пристосовані для використання за основним функціональним призначенням, зокрема для захисту населення, та в яких створені умови для тимчасового перебування людей.

Швидкосторуджувана захисна споруда цивільного захисту — споруда, яку зводять (виготовляють, монтують) в особливий період нарощування фонду захисних споруд і за короткий час зі спеціальних конструкцій (виробів), вимоги до яких встановлюють будівельні норми, стандарти та правила.

Найпростіше укриття — це фортифікаційна споруда, цокольне або підвальне приміщення, інша споруда підземного простору, у якій можливе тимчасове перебування людей для зниження комбінованого ураження від небезпечних чинників, а також від дії засобів ураження в особливий період.

У найпростіших укриттях укриваються всі групи населення, якщо немає захисних споруд. Тому якщо на сьогодні, у воєнний час, недостатня кількість і місткість сховищ і протирадіаційних укриттів та немає можливості забезпечити укриття учасників освітнього процесу в захисних спорудах і спорудах подвійного призначення, заклади освіти можуть організовувати укриття учасників освітнього процесу в найпростіших укриттях.

Захисні споруди цивільного захисту державної та комунальної власності не підлягають приватизації (відчуженню) [6].

Для учасників освітнього процесу найбезпечніше, коли укриття розташовується безпосередньо в закладі освіти, а не на відстані, в окремій будівлі. Якщо укриття знаходиться поруч зі школою, є ризик, що не всі діти зможуть встигнути вчасно евакуюватися: під час повітряної тривоги кожна секунда переміщення до укриття може коштувати життя.

На користь організації укриття безпосередньо у школі впливають й інші чинники: кількість учнів і працівників у закладі освіти, відстань, з якої запустили ракету, яку ракету запустили. Діти можуть запанікувати, розгубитися та злякатися, що ускладнює евакуацію. Тому що швидше діти та працівники зможуть дістатися до укриття, то краще.

Облаштування та постановка на облік в особливий період найпростіших укриттів не означає повного виконання вимог законодавства щодо забезпечення учасників освітнього процесу засобами колективного захисту. Тому надалі, після закінчення війни, має бути розв'язане питання організації укриття учасників освітнього процесу згідно з нормами законодавства (у відповідних захисних спорудах) [6].

Остаточню розв'язують питання щодо різновидів об'єктів фонду захисних споруд, які мають створити в закладах освіти, центральні та місцеві органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать такі заклади [1].

Основні вимоги ДСНС щодо облаштування укриття

- Розміщуватися в підвальному (підземному) приміщенні, на цокольному чи на першому поверсі (за умови забезпечення огорожувальними будівельними конструкціями).
- Розташовуватися у складі основної будівлі закладу освіти або безпосередній близькості (до 100 м).
- Не розміщуватися поруч із великими резервуарами, що містять небезпечні хімічні, легкозаймисті, горючі та вибухонебезпечні речовини, водопровідними та каналізаційними магістралями.
- Не мають зазнавати негативного впливу ґрунтових, поверхневих, технологічних або стічних вод.
- Бути забезпеченими електроживленням, штучним освітленням, системами водопроводу та каналізації. За відсутності в об'єктах будівництва водопостачання та каналізації, містити окремі приміщення для встановлення виносних баків.
- Не мати великих отворів у зовнішніх огорожувальних конструкціях, а наявні отвори (крім дверних) можна закласти (мішками з піском або ґрунтом, бетонними блоками, цегляною кладкою тощо).
- Мати не менш ніж два евакуаційні виходи, один з яких може бути аварійним (у разі планування укриття у споруді подвійного призначення або найпростішому укритті місткістю менше ніж 50 осіб допускають наявність одного евакуаційного виходу).
- Через укриття не повинні проходити водопровідні та каналізаційні магістралі, інші магістральні інженерні комунікації (за винятком внутрішньобудинкових інженерних мереж).
- Приміщення повинні мати рівну підлогу, придатну для встановлення місць для сидіння та лежання.
- У приміщеннях не мають зберігатися легкозаймисті, хімічні та радіаційно небезпечні речовини, небезпечне обладнання, що неможливо демонтувати в термін до 24 годин.
- Висота приміщень об'єктів, зокрема дверних отворів, має становити щонайменше 2 м (1,8 м, якщо це передбачено проектною документацією),

а до виступаючих частин окремих будівельних конструкцій та інженерних комунікацій (за винятком дверних отворів) — щонайменше 1,4 м. Ширина дверних отворів становить не менше ніж 0,9 м (0,8 м, якщо це передбачено проєктною документацією). Перетинання дверних отворів будівельними конструкціями або інженерними комунікаціями не допускається.

- Отвори при входах (виходах) мають закриватися посиленими дверима з негорючих матеріалів (металевими або дерев'яними, оббитими залізом) чи захисними екранами (кам'яними, цегляними, залізобетонними) на висоту не менше ніж 1,7 м.
- Основні приміщення, призначені для укриття населення, повинні мати примусову або природну вентиляцію.
- Має бути вільний доступ маломобільних груп населення (для закладів освіти з наявністю такої категорії осіб) або технічна можливість дообладнання в термін до 24 годин.
- Об'єкт має перебувати в задовільному санітарному та протипожежному стані (відповідно до норм протипожежних і санітарних правил).
- Мають бути необхідні властивості для захисту від звичайних засобів ураження та зовнішнього йонізуючого випромінювання, встановлені для протирадіаційних укриттів (споруд подвійного призначення із відповідними захисними властивостями).

Щодо кількості дітей, то загальна норма становить 0,6 метрів на одну людину. Якщо місця для сидіння (лежання) розташовуються в один ярус, то площу на 1 людину встановлюють у межах не менше ніж 0,6 квадратного метра, у два яруси — 0,5 квадратного метра, у три яруси — 0,4 квадратного метра.

Рекомендація ДСНС: у приміщенні має бути по 1 квадратному метру на кожну дитину чи вчителя. Якщо в укритті є місце для 300 людей, а в школі їх 600, то доведеться вводити змішану систему, чергувати зміни класів або дні навчання онлайн. Освітній омбудсмен на додачу радить виділити як не окреме приміщення, то принаймні окрему територію для школярів 1–4 класів.

Необхідні захисні властивості забезпечують об'єкти зі стінами 2–2,5 цеглини завтовшки, або з цільних залізобетонних конструкцій (блоків, панелей) товщиною від 56 см. Відповідні захисні властивості також забезпечує шар ґрунту товщиною 67–78 см (мішок із піском, укладений поперек конструкції). У разі, якщо будівельні конструкції мають меншу товщину, можливе збільшення захисних властивостей шляхом додаткового обкладення мішками з ґрунтом чи піском, встановлення екранів із залізобетонних конструкцій (панелей, блоків тощо).

Обладнання укриттів розраховують на безперервне перебування впродовж не менше ніж 48 годин, тож необхідно забезпечити:

- місця для сидіння (лежання). Можна використовувати наявні в закладах стільці, лавки чи ліжка, спортивні мати, каремати;
- ємності з питною водою (2 л на добу / одна особа);
- контейнери для продуктів харчування;
- виносні баки для нечистот, що щільно закриваються (для неканалізованих будівель і споруд);
- резервне штучне освітлення (електричні ліхтарі, свічки, газові лампи тощо) та електроживлення;
- первинні засоби пожежогасіння (відповідно до встановлених норм);
- засоби надання домедичної допомоги;
- засоби зв'язку та оповіщення (телефон, радіоприймач, інтернет, рекомендують встановити пристрої для Wi-Fi);
- шанцеві інструменти (лопати штикові та совкові, ломы, сокири, пилки, ножівки тощо).

Що повинно бути в аптечці:

- пластирі різних розмірів;
- активоване вугілля від інтоксикації;
- препарат для зниження температури;
- знеболюючі;
- протиалергічний препарат;
- ліки проти діареї;
- ліки проти шлункової інфекції;
- краплі в разі інфекційно-запальних захворювань очей;
- запас масок;
- термометр.

За можливості найпростіші укриття забезпечують додатковим обладнанням, інструментами та інвентарем відповідно до норм, установлених для захисних споруд.

Біля входних дверей необхідно розмістити табличку розміром 50 × 60 см із написом «Місце для УКРИТТЯ», а також адресою місця розташування споруди, її балансоутримувача та місця зберігання ключів.

Як можливе укриття варто розглядати ще й:

- підвальні, цокольні та перші поверхи об'єктів цивільного та промислового призначення;
- споруди котлованного типу (автостоянки, паркінги, гаражі, підземні ТРЦ тощо);
- підземні склади;
- підземні переходи між станціями метро;
- тунелі;
- колишні оборонні об'єкти й бази тощо.

Проте варто мати на увазі, що всі ці споруди та приміщення не призначені для захисту від прямого попадання — лише від вторинних наслідків (вибухові хвилі, уламки, стрілецька зброя). Об'єкт має бути в належному технічному, санітарному та протипожежному стані. Мають бути щонайменше два виходи (входи). Єдиний виняток — для приміщень місткістю до 20 осіб. Висота стелі не може бути меншою за 1,7 метра.

У не пристосованих спеціально під укриття приміщеннях варто використовувати для захисту металеві ставні чи бетонні блоки. Мішки з піском не дають достатнього захисту. Не варто розглядати як укриття приміщення з великою кількістю вікон, адже є загроза ураження дітей уламками скла. Звертати увагу треба на кімнати, що мають капітальні стіни та мінімальні отвори. Навчальні аудиторії використовувати не варто.

Двері до укриттів мають бути оснащені металевими конструкціями, щоб убезпечити від потрапляння сторонніх предметів і вибухової хвилі.

Якщо йдеться про використання інших господарських споруд як укриттів, то норматив передбачає, що вони мають бути на відстані не більше ніж 500 метрів від закладу освіти. Водночас експерти рекомендують (на основі практичного досвіду), аби для навчальних закладів ця дистанція не перевищувала 100 метрів.

Коротка узагальнена інформація щодо вимог до укриттів

- ✓ На одну людину має припадати хоча б 0,6 кв. м.
- ✓ Природна чи автоматична вентиляція.
- ✓ Водопостачання: резервуари з водою, бутильована вода (на кожного, хто перебуватиме в укритті, має бути 1 л на 12 годин) або централізоване водопостачання.

- ✓ Не менш ніж два входи (один вхід допускають у сховищах і протирадіаційних укриттях, що вміщують до 20 осіб, а в найпростіших укриттях — до 50 осіб).
- ✓ Справний стан сходових маршів, дверей.
- ✓ Відсутність великих отворів у зовнішніх огорожувальних конструкціях, а наявні отвори (крім дверних) забезпечують можливість їх закладання (мішками з піском або ґрунтом, бетонними блоками, цегляною кладкою).
- ✓ Висота має становити не менш ніж 1,7 м.
- ✓ Наявність окремих приміщень для біотуалетів або виносної тари для нечистот (для неканалізованих будівель).
- ✓ Місця для сидіння — на всіх, хто перебуватиме в укритті.
- ✓ Штучне освітлення (заборонено використовувати незакріплені світильники, із незахищеними лампами, тимчасові електричні мережі). Окрім цього, має бути запасне освітлення на випадок відключення електроенергії: ліхтарі, свічки.
- ✓ Ломи, лопати, сокири, пилки по металу — на випадок, якщо завалить входи.
- ✓ Засоби пожежогасіння.
- ✓ Аптечка.
- ✓ Окремі телефонні лінії, радіоточка чи радіоприймач.

Облаштування укриття в закладі освіти

За облаштування укриття в закладі освіти відповідає засновник. Саме засновник закладу освіти зобов'язаний забезпечити утримання та розвиток матеріально-технічної бази заснованого ним закладу освіти на рівні, достатньому для виконання вимог стандартів освіти та ліцензійних умов [4].

Якщо засновником закладу освіти є місцева влада, вона відповідає за облаштування укриття (це стосується більшості закладів освіти). Якщо засновником закладу освіти є фізична або юридична особа, яка засновує приватний заклад, тоді за облаштування укриття відповідає ця особа.

Є незначна кількість закладів загальної середньої освіти, які мають фінансову автономію. Заклади освіти з фінансовою автономією мають власну бухгалтерію. Це дає змогу відстежувати всі отримані кошти (на що, коли та скільки їх витратили), заощаджувати та планувати шкільний бюджет.

Керівник закладу освіти здійснює безпосереднє організаційне управління закладом і відповідає за освітню, фінансово-господарську та інші діяльності закладу освіти.

Зокрема, керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень:

- організовує діяльність закладу освіти;
- вирішує питання фінансово-господарської діяльності закладу освіти;
- організує освітній процес і контролює виконання освітніх програм;
- відповідає за створення в закладі освіти безпечного освітнього середовища [4].

Згідно з Порядком створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку [2], опікуватися захисними спорудами має балансоутримувач захисної споруди — власник захисної споруди або юридична особа, яка утримує її на балансі, а це засновники закладів освіти.

Вимоги щодо утримання та експлуатації захисних споруд цивільного захисту, критеріїв неможливості подальшого утримання та експлуатації захисних споруд цивільного захисту, оформлення документів, що підтверджують таку неможливість, а також визначення зразків документів паперового обліку фонду захисних споруд, запровадження системи їх нумерації затвердило МВС наказом «Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту» [3].

Навчання в закладах освіти під час військових дій

Щоби визначити, чи дозволяє наявне в закладі освіти укриття розпочати очне навчання, на рівні органів місцевого самоврядування засновник закладу створює спеціальну комісію, яка обстежує будівлі (споруди, приміщення), аби встановити можливість їх використовувати для укриття як споруди подвійного призначення та найпростіші укриття.

До складу комісії за згодою залучають фахівців структурних підрозділів із питань освіти та науки, цивільного захисту, містобудування та архітектури, охорони здоров'я центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також фахівці територіальних органів і місцевих підрозділів ДСНС, Держпродспоживслужби тощо [6].

Відповідно до листа МОН України «Про підготовку закладів освіти до нового навчального року та опалювального сезону в умовах воєнного стану» [5], наказом закладу освіти до початку навчального року створюють постійну технічну комісію (далі — Комісія) з обстеження приміщень, інженерно-технічних комунікацій.

Комісія проводить огляд будівель, приміщень, комунікацій, аби привести інженерно-технічні комунікації, устаткування, обладнання у відповідність до чинних стандартів, правил, норм з охорони праці, а також підготувати заклад освіти до опалювального сезону. Комісія також визначає готовність навчальних кабінетів, майстерень, спортзалів, ігрових і спортивних майданчиків, інших приміщень, а також укриттів фонду захисних споруд цивільного захисту до нового навчального року та складає:

- акт обстеження приміщень та інженерних комунікацій закладу освіти до початку навчального року та опалювального сезону;
- акти-дозволи на введення їх в експлуатацію. До акту-дозволу на введення в експлуатацію спортзалу та спортивних споруд додають відомості про випробування навчального спортивного обладнання, яке розміщене в них для використання в освітньому процесі;
- акт оцінки стану готовності захисної споруди цивільного захисту (сховища або протирадіаційного укриття, що є на балансі закладу освіти);
- акт оцінки об'єкта (будівлі, споруди, приміщення) щодо можливості його використання для укриття населення як найпростішого укриття.

Після огляду постійною технічною комісією заклад освіти приймає в експлуатацію комісія, що створена за наказом відповідного органу управління освітою (залежно від підпорядкування), до якої входять представник органу управління освітою (голова комісії), керівник закладу освіти, представник профспівкової організації закладу освіти (у разі відсутності профспівкової організації — уповноважений трудового колективу), представник територіального органу Державної служби якості освіти України, а також представники місцевих органів державного нагляду (цивільного захисту, пожежної безпеки, Національної поліції, охорони праці, санітарно-епідеміологічного нагляду тощо — за згодою.

Список використаних джерел

1. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 2.10.2012 р. № 5403-VI. URL: <https://is.gd/RofDor> (дата звернення: 26.07.2023).
2. Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 р. № 138. URL: <https://is.gd/D8BdOR> (дата звернення: 26.07.2023).
3. Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту: наказ Міністерства внутрішніх справ від 09.07.2018 р. № 579. URL: <https://is.gd/ll1UN9> (дата звернення: 26.07.2023).
4. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 26.07.2023).
5. Про підготовку закладів освіти до нового навчального року та опалювального сезону в умовах воєнного стану: лист МОН від 11.07.2022 р. № 1/7707-22. URL: <https://is.gd/6q1yqq> (дата звернення: 26.07.2023).
6. Рекомендації щодо організації укриття в об'єктах фонду захисних споруд цивільного захисту персоналу та дітей (учнів, студентів) закладів освіти: додаток до листа ДСНС від 14.06.2022 р. № 03-1870/162-2. URL: <https://is.gd/Gobwlf> (дата звернення: 26.07.2023).

1.2.3. Складання та відпрацювання алгоритмів дій для учасників освітнього процесу за сигналу небезпеки

Сергій Запісов, директор Стрийської початкової школи № 11 Стрийської міської ради Стрийського району Львівської області, сертифікований експерт Державної служби якості освіти, експерт з фінансової автономії закладів освіти, фахівець у сфері державних закупівель, експерт з питань організації інклюзивного навчання та роботи з дітьми з особливими освітніми потребами

блаштування укриття є, безперечно, важливою справою. Але не меншої уваги потребує питання укладання алгоритмів (порядку) дій учасників освітнього процесу у випадку різного роду загроз і подальшого відпрацювання цих алгоритмів під час численних тренувань до максимальної автоматизації дій усіх залучених, зокрема й здобувачів освіти. Особливо це стосується роботи з дошкільнятами та учнями початкової школи.

Для початку необхідно провести певну *пропедевтичну роботу*:

1. Ознайомити всіх з місцем розташування укриттів (фонду захисних споруд цивільного захисту), правилами поведінки під час переміщення до укриття та перебування в ньому.
2. Пояснити дії кожної ланки за Планом реагування на надзвичайні ситуації або Інструкцією закладу.
3. Обговорити, які необхідні речі учасники освітнього процесу повинні взяти із собою в укриття.

4. Прорахувати розподіл учасників освітнього процесу в укриттях із урахуванням їх місткості, наявності місць для сидіння (лежання) та розташування.
5. Встановити вказівники напрямку руху (маршруту) до укриття для швидкого та безпечного переміщення.

Важливо ознайомити з укриттям та алгоритмами дій батьківську громаду. Для уникнення непорозумінь доцільно отримати письмову згоду від батьків про дозвіл дітям перебувати в закладі освіти під час освітнього процесу. Особливо це важливо, якщо освітній процес відбуватиметься в очній формі в зоні відносно безпечних умов. Хоча під загрозою ракетних ударів може бути будь-який регіон України (зразок такої згоди — у Додатку А).

Також важливо домовитись і прописати у відповідних інструкціях, що буде сигналом оповіщення «Увага всім!». Зазвичай у школах це може бути сигнал шкільного електричного дзвінка, який вмикають певним чином (наприклад, три довгих сигнали). Безперечно, цей сигнал має бути чути в усіх приміщеннях школи, де перебувають учасники освітнього процесу та інший персонал школи.

Адміністрація закладу спільно з педагогічними працівниками із залученням відповідальних осіб із цивільного захисту повинна розробити алгоритми дій (правила чи протоколи безпеки) на випадок тієї чи іншої надзвичайної ситуації. За рекомендаціями Державної служби якості освіти [2], необхідно дотримуватись кількох загальних принципів:

1. **Не слід шукати універсального рішення.** Протоколи не можуть бути однаковими в усіх школах. Кожен заклад, розробляючи такий документ, керується особливостями розташування школи, характеристиками та архітектурними особливостями її будівлі, а ще ресурсами, формами організації освітнього процесу тощо.
2. **Протокол безпеки має відповідати загальним рекомендаціям ДСНС.**
3. **До розроблення протоколів безпеки варто залучити педагогів.** Це дозволить сформувати спільне бачення та прийняття напрацьованих процедур.
4. **Необхідно формулювати тексти в протоколах безпеки з розрахунку на сприйняття їх цільовою аудиторією.** Для учнів молодших

класів слід використовувати лаконічні та чіткі речення: «Візьми свій наплічник», «Візьми свій одяг», «Стеж за вказівками учителя і приготуйся виходити», «Не штовхайся», «Йди спокійно», «Йди швидким кроком і тримайся своєї групи».

Приклад протоколу безпеки наведений у Додатку Б.

Вагомим аспектом є відпрацювання (тренування) евакуації учасників освітнього процесу в укриття. Найбільшу увагу слід приділити молодшим школярам.

Педагогічним працівникам та адміністрації важливо діяти чітко, зладжено, холоднокривно. Це забезпечить психологічну стабільність дітей, унеможливить прояви хаосу, паніки тощо.

Порядок проведення такого тренування визначають у кожному закладі індивідуально. Спершу рекомендують ознайомити кожний клас окремо з порядком евакуації, провести необхідні тренінги. Пізніше це можна зробити з кількома класами (до прикладу, паралельними), а вже згодом відпрацювати евакуацію всією школою. Також доцільно це зробити в різний час режиму роботи освітнього закладу: під час уроку, перерви, перебування в їдальні, на подвір'ї школи, у групі продовженого дня, роботи факультативу чи гуртка. Необхідно також опрацювати порядок дій у разі оголошення повітряної тривоги під час трансферту до чи зі школи: пішки чи з використанням автобуса «Школярик». Тут варто чітко розмежувати зони відповідальності батьків і школи. У закладах дошкільної освіти необхідно додатково продумати порядок евакуації під час денного сну, прогулянки тощо. Важливо скласти порядок повернення з тимчасового укриття після відбою повітряної тривоги. Окремими протоколами безпеки слід виписати порядок дій у випадку влучання, часткового або повного руйнування наземної частини споруди.

Важливим є також змістове наповнення часу перебування дітей в укритті, мінімізація психологічних травм у дітей. Доцільно забезпечити укриття інтернетом, мультимедійними засобами навчання. Особливо це стосується перебування в укритті молодших школярів. Адже максимальна кількість часу перебування в укритті може сягати 48 годин.

Скористайтесь можливостями інфографіки. *Інфографіка* — це візуальне представлення інформації, яке дозволяє швидко та чітко відобразити комплексні дані. Вона покращує сприйняття інформації.

Доцільно також організувати перегляд відеороликів від ДСНС щодо порядку евакуації [3].

Окремо постає питання спорядження «тривожної валізи», або евакуаційного рюкзака. В українському законодавстві наразі немає

зобов'язання закладу освіти забезпечувати приміщення класів евакуаційними рюкзаками, хоча такі рішення необхідні. Ці рекомендації не є обов'язковими — це узагальнення подібного досвіду інших країн, який можна використати. Кожен заклад освіти зможе допрацювати цей список речей залежно від потреб здобувачів освіти, умов закладу освіти.

Кожному здобувачу освіти служба Освітнього омбудсмена [1] рекомендує мати при собі:

- ✓ пляшку води;
- ✓ енергетичні батончики;
- ✓ записку від батьків, у якій зазначені прізвище, ім'я, по батькові дитини, дата народження, адреса проживання, контакти батьків;
- ✓ сімейне фото (за бажанням).

Радять також мати комплект змінної білизни та одягу. Проте варто пам'ятати, що під час евакуації дитині потрібно брати рюкзак із собою, тому він не повинен бути надто важким.

Перелік речей дитини, який радить Національна поліція [4]:

- ✓ картка або записка від батьків з основними відомостями про дитину (ПІБ, номери телефонів батьків, домашня адреса, група крові). Можна також зазначити найближчих родичів;
- ✓ телефон із зарядкою та павербанком;
- ✓ набір ліків, які необхідні конкретній дитині з розрахунку на кілька днів;
- ✓ пляшечка негазованої чистої води;
- ✓ поживна корисна їжа (сухофрукти, батончики, сухе печиво);
- ✓ змінний одяг і білизна;
- ✓ улюблена річ (іграшка, книжка, головоломка) — будь-що, що може заспокоїти та знизити стрес дитини в укритті.

Рекомендований вміст рюкзака для класу / групи (1 рюкзак на 1 клас):

- ✓ рюкзак яскравого кольору (червоний, помаранчевий);
- ✓ декілька чистих аркушів паперу;
- ✓ ручка, олівець;
- ✓ блокнот із палітуркою;

- ✓ ліхтарик(-и) та додаткові батарейки до нього / них;
- ✓ аптечка;
- ✓ маленький радіоприймач на батарейках і батарейки;
- ✓ свисток;
- ✓ вода, стаканчики;
- ✓ термоковдри (щоб вберегтися від холоду);
- ✓ декілька упаковок великих сміттєвих пакетів;
- ✓ 2–3 маркери;
- ✓ декілька вінілових рукавичок;
- ✓ мотузка;
- ✓ маски для всіх дітей;
- ✓ скотч і ножиці;
- ✓ відро (бажано складне) замість туалету;
- ✓ туалетний папір або рулон паперових рушників;
- ✓ вологі серветки;
- ✓ розкладна клейонка для забезпечення приватності під час відвідування саморобного туалету;
- ✓ мультитул (багатофункціональний інструмент, що поєднує декілька портативних інструментів);
- ✓ енергетичні батончики для всіх дітей класу / групи.

Адміністрація закладу освіти повинна мати у швидкому доступі одну сумку чи рюкзак з такими речами (1 на заклад освіти):

- ✓ довідником з управління в надзвичайній ситуації в закладі освіти;
- ✓ картою закладу освіти, планом поверхів;
- ✓ планом евакуації та планом зв'язку (за наявності);
- ✓ списком працівників закладу освіти з контактами;
- ✓ списком дітей і розклад занять;
- ✓ списком контактів батьків дітей (за можливості);
- ✓ важливими номерами телефонів;
- ✓ блокнотами, ручками та маркерами;
- ✓ ключами від основних приміщень школи;
- ✓ мегафоном (за наявності);
- ✓ скотчем, ножицями;
- ✓ ліхтариком, запасними батарейками до ліхтарика;
- ✓ свистком;
- ✓ аварійним радіоприймачем на батарейках і батарейками до нього;
- ✓ аптечкою першої допомоги.

Найголовніше — пам'ятати, що евакуаційні рюкзаки треба підготувати завчасно та покласти на видноті, вони мають бути не надто важкими та яскравими (червоного чи помаранчевого кольору). Коли вчителі / вихователі одягнуть ці рюкзаки, діти матимуть орієнтир дорослої людини, якій можна довіряти.

Важливо розробити процедури того, як батьки та діти можуть знайти одне одного в ситуації невизначеності: не відпускати дітей самих додому, відпускати дітей лише з батьками (законними представниками) або на прохання батьків з певною людиною, яка пред'явила свої документи, що посвідчують особу. Зрозуміло, що остання рекомендація стосується дошкільнят і молодших школярів.

Список використаних джерел

1. Вміст невідкладного евакуаційного рюкзака для класу/групи, закладу освіти та дитини. Освітній омбудсмен України. URL: <https://is.gd/Gu7ps8> (дата звернення: 23.07.2023).
2. Рекомендації закладам освіти. Державна служба якості освіти. URL: <https://is.gd/zSg5O8> (дата звернення: 23.07.2023).
3. Сигнал повітряної тривоги під час перебування у школі: що варто знати батькам і як підготувати дитину. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/ljfUbz> (дата звернення: 23.07.2023).
4. Школа під час війни. Патрульна поліція України. URL: <https://is.gd/X39xKd> (дата звернення: 23.07.2023).

Додаток А

Директору

(прізвище, ім'я, по батькові батька / матері)

Заява-згода

Даю інформовану згоду на відвідування школи моїм сином (донькою)

(прізвище, ім'я, по батькові дитини)

учнем(–ицею) _____ класу, в період дії воєнного стану за умови забезпечення школою відповідного тимчасового укриття в умовах очного навчання.

Зобов'язуюсь забезпечити свою дитину ланч-боксом з мінімальним набором харчових продуктів тривалого зберігання та питною негазованою водою.

Зобов'язуюсь у період перебування моєї дитини в школі бути постійно на зв'язку:

(зазначити номер мобільного телефона, уточнити, чи пов'язаний із ним месенджер)

Підтверджую, що мені роз'яснили можливі ризики у зв'язку з необхідністю евакуації під час сигналу «Повітряна тривога».

(дата)

(підпис)

Додаток Б

Порядок проведення евакуації за сигналом «Повітряна тривога» у Стрийській початковій школі № 11 Стрийської міської ради Львівської області

1. У разі подання сигналу «Повітряна тривога» (три довгих дзвінки) усім класам зупинити навчальний процес.
2. Необхідно якомога швидше вишикувати учнів парами (без верхнього одягу, перевзуття, портфелів).
3. Кожна дитина і вчитель повинні взяти відповідну «тривожну валізу», яка заздалегідь підготовлена і зберігається в класі у відповідному місці.
4. Класний керівник (вчитель-предметник) повинен разом із класом терміново прослідувати в тимчасове укриття за відповідним графіком і визначеним маршрутом:
 - 🔊 **1-ша черга:** 2-А, спец. класи, 4-А, 4-Б, каб. англ. мови, комп'ютерний клас, працівники та наявні діти з батьками ІРЦ;
 - 🔊 **2-га черга:** 3-А, 3-Б, 3-В, 2-В, каб. хр. етики, актовий зал;
 - 🔊 **3-тя черга:** 2-Б, 1-А, 1-Б, 1-В, 4-В, спортивний зал.
5. Під час пересування до місця тимчасового укриття слід зберігати спокій, допомагати дітям з особливими освітніми потребами, заспокоювати дітей у разі потреби.
6. В місці тимчасового укриття слід поводитися спокійно, без зайвої метушні та паніки, знаходитися в чітко визначеному для кожного класу секторі.
7. Класні керівники забезпечують організацію перебування дітей у тимчасовому укритті шляхом проведення вікторин, навчальних ігор, які не потребують руху дітей.

8. Медсестра школи повинна мати аптечку з першочерговими медикаментами для надання відповідної допомоги в разі потреби.
9. Останніми слідують до місця тимчасового укриття адміністративно-технічні працівники, працівники харчоблоку, особи, що тимчасово перебувають у школі, та директор.
10. Після сигналу «Відбій повітряної тривоги» повернення до класів відбувається у зворотному порядку:

- **1-ша черга:** 3–4-ті класи;
- **2-га черга:** 2-гі класи;
- **3-тя черга:** ІРЦ, спец. класи.

11. Шкільний розклад ущільнюється за рахунок навчальних предметів, які викладає класний керівник класу.

Примітка: усі працівники школи повинні передусім надавати допомогу дітям, особливо під час трансферту підвальними приміщеннями.

ПАМ'ЯТАЙМО!
ДІЯТИ ТРЕБА ШВИДКО, РАЦІОНАЛЬНО,
БЕЗ ПАНІКИ!

Особливі випадки здійснення евакуації

1. Якщо сигнал тривоги прозвучав під час трансферту учнів до школи, учень (разом із супроводжуючою особою) заходить до свого класу і в організованому порядку (разом із супроводжуючою особою) слідує в укриття.
2. Якщо сигнал тривоги прозвучав під час перерви, учні терміново повертаються до класу і в організованому порядку слідує в укриття.
3. Якщо сигнал тривоги прозвучав під час харчування в їдальні, учні припиняють приймання їжі та в супроводі класного керівника повертаються до свого класу і в організованому порядку слідує в укриття.

4. Якщо сигнал тривоги прозвучав під час занять у групі продовженого дня (ГПД), заняття припиняються, учні під керівництвом вихователя ГПД слідуєть в укриття в довільному порядку.
5. Якщо сигнал тривоги прозвучав під час заняття гуртків, вихованці припиняють заняття і в супроводі керівника гуртка в організованому порядку слідуєть в укриття.

Примітка: чергові технічні працівники не рідше ніж один раз на тиждень (або за потреби) здійснюють вологе прибирання приміщень укриття з використанням мийних і дезінфікуючих засобів.

1.2.4. Організація охорони в закладах освіти

Сергій Запісов

Чимало нормативно-правових актів освітнього законодавства регламентують охорону в закладах освіти. Стаття 53 Закону України «Про освіту» [3] говорить, що здобувачі освіти мають право, зокрема, на безпечні та нешкідливі умови навчання, утримання та праці. А стаття 1 Закону України «Про повну загальну середню освіту» [4] визначає безпечне освітнє середовище як сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди. Водночас створювати в школі безпечне освітнє середовище, забезпечувати дотримання вимог щодо охорони дитинства, охорони праці, вимог техніки безпеки зобов'язаний керівник (стаття 38 зазначеного закону).

Згідно з наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти» [1], керівник закладу освіти є відповідальним за створення безпечних умов освітнього процесу. А викладач, учитель, класовод, куратор групи, класний керівник, вихователь є відповідальними за збереження життя та здоров'я здобувачів освіти під час освітнього процесу.

Про посилення безпеки у школах заговорили після початку російської агресії у 2014 році. Тоді, у вересні 2014 року МОН України надіслало листа «Щодо забезпечення безпеки вихованців, учнів та студентів» [5], у якому освітянам рекомендували здійснити разом зі співробітниками правоохоронних органів перевірку приміщень і територій навчальних закладів на наявність підозрілих вибухонебезпечних предметів. Також школи мали посилити контроль за перебуванням на території навчальних закладів, особливо в приміщеннях, осіб, які не причетні

до освітнього процесу. Необхідно було впровадити жорстку пропускну систему в приміщення закладів освіти для недопущення перебування у них сторонніх осіб. Їхній вхід у приміщення мав відбуватися виключно з дозволу адміністрації закладу освіти.

У чинних Типових штатних нормативах закладів загальної середньої освіти, затверджених наказом МОН України [2], передбачена лише посада сторожа. До його обов'язків належить охорона приміщень і споруд школи, де немає можливості передати охорону приміщення на пульт позавідомчої охорони. Зрозуміло, що сторож здійснює охорону шкільних приміщень здебільшого у вечірній і нічний час. Більш прогресивною формою організації охорони є передача цих функцій комунальним чи приватним охоронним службам. Подекуди місцеві бюджети виділяють кошти на додаткові технічні засоби: сигналізації, тривожні кнопки, камери відеоспостереження, турнікети, домофони.

Однією з найбільш резонансних проблем є організація пропускового режиму на вході до закладу освіти. Якщо дозволяють місцеві бюджети, можна розширити функції сторожа і надати йому ще й обов'язки вахтера. Серед його посадових обов'язків — видавати ключі від кабінетів, обходити територію школи та перевіряти, чи зачинені вікна, стежити за пожежною безпекою, розкладом дзвінків тощо. Єдиний пункт, який стосується контрольно-пропускового режиму, — цікавитися у відвідувачів, до кого і з якою метою прийшли, та за потреби записувати у відповідний журнал. Затримувати чи обшукувати людей сторож чи вахтер не має права. За законодавством, відповідальність за безпеку школярів несе адміністрація закладу та вчителі, а не сторожі-вахтери. Інколи школи встановлюють ще й чергування на вході вчителів, технічних працівників та учнів. Звісно, у них ще менше повноважень щодо сторонніх осіб, які намагаються зайти до школи. Аналіз результатів спілкування батьківських груп у соцмережах свідчить, що чимало батьків вважають, що цього недостатньо.

Оптимальним рішенням могло бути введення у штатний розпис охоронця. Проте, враховуючи рівень заробітної плати за тарифною сіткою, на цю посаду претендуватимуть переважно особи пенсійного віку. Ще одне рішення проблеми — укласти угоду з приватними охоронними фірмами, створивши денний пост працівника фірми рівня тілоохоронця, який працює безпосередньо на захист дітей і персоналу школи. Вартість таких послуг у рази вища, тож їх можуть дозволити собі лише окремі школи — зазвичай приватні. Наразі це питання вирішують найчастіше за кошти батьків — така охорона є напівлегальною або нелегальною, а тому малоефективною.

У деяких закладах освіти, особливо в дошкільних, практикують замикання входних дверей на ключ після прийому дітей. Це досить сумнівний спосіб забезпечення охорони.

Найбільш поширений варіант охорони на сьогодні — цілодобовий відеонагляд із можливістю зберігання відеозаписів на сервері охоронної фірми, охоронна сигналізація з датчиками руху, тривожна кнопка, яка дає можливість черговій охоронній групі оперативно реагувати та виїжджати на виклик.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 26.12.2017 р. № 1669. URL: <https://is.gd/aoXZbv> (дата звернення: 23.07.2023).
2. Про затвердження Типових штатних нормативів закладів загальної середньої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 06.12.2010 № 1205. URL: <https://is.gd/k1qlZr> (дата звернення: 23.07.2023).
3. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 23.07.2023).
4. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://is.gd/Hx9HGL> (дата звернення: 23.07.2023).
5. Щодо забезпечення безпеки вихованців, учнів та студентів: лист Міністерства освіти і науки України від 04.09.2014 р. № 1/9-444. URL: <https://is.gd/76v070> (дата звернення: 23.07.2023).

1.2.5. Безбар'єрність у школі

Ірина Калініченко, завідувачка кафедри педагогічної майстерності та інклюзивної освіти Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського, кандидатка педагогічних наук, доцентка

Безбар'єрність — це комфортне співжиття всіх і простір, дружній до кожного. Таке усунення бар'єрів — світова суспільна норма. Як показало дослідження, що провели в межах ініціативи першої леді Олени Зеленської, понад 60% опитаних українців у своєму житті стикалися з тими чи іншими бар'єрами. Значна частина людей вважають, що бар'єри стосуються окремих груп, наприклад, людей з інвалідністю чи літніх людей. Але насправді кожна людина в ті чи інші періоди свого життя може стикнутися з бар'єрами. На жаль, під час війни дорослі чи діти можуть потрапити під обстріли, отримати травму та натрапити у своєму житті на бар'єри, з якими доти не стикалися.

Для правильного розуміння безбар'єрності в суспільстві варто використовувати поняття «маломобільні групи населення» — це люди, що відчують труднощі під час самостійного пересування, отримання необхідної інформації або орієнтування в просторі. До маломобільних груп населення належать люди з інвалідністю, з тимчасовим порушенням здоров'я, вагітні жінки, літні люди, люди з дитячими колясками [12].

За різних обставин ми всі стаємо маломобільними та потребуємо безбар'єрного середовища. У 2021 році розробили Національну стратегію зі створення безбар'єрного простору в Україні [15] (далі — Стратегію) на період до 2030 року. Вона спрямована на визначення ключових проблем і формування рішень для їх розв'язання / мінімізації. Положення Стратегії враховують усі напрацьовані раніше стратегічні документи в Україні, зокрема щодо створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю, розвитку молоді, захисту прав людини, подолання нерівності (і гендерної також).

У Стратегії термін «безбар'єрність» вживають у такому значенні: загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності. Стратегія передбачає створення безбар'єрного простору в Україні за 6 основними напрямками: фізична, інформаційна, суспільна, економічна, цифрова та освітня безбар'єрність.

Розглянемо напрями, які безпосередньо стосуються закладів освіти, а саме фізичну, інформаційну, цифрову та освітню безбар'єрність.

Напрями безбар'єрності

I. Освітня безбар'єрність — створення рівних можливостей і вільного доступу до освіти, зокрема освіти протягом життя.

Реалізація освітньої безбар'єрності передбачає такі стратегічні цілі:

- можливість дорослих, молоді та дітей використовувати всі види та форми освіти;
- задоволення особливих освітніх потреб усіх учасників освітнього процесу;
- створення інклюзивного освітнього середовища.

У статті 3 Закону України «Про освіту» йдеться про те, що кожен має право на якісну та доступну освіту. Воно включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, на безоплатну освіту у випадках і порядку, які визначають Конституція та закони України. Відповідно до статті 25 цього закону, засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа) забезпечує створення в закладі освіти інклюзивного освітнього середовища.

Також Закон України «Про освіту» визначає інклюзивне навчання як систему освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципі недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективному залученні до освітнього процесу всіх його учасників. А інклюзивне освітнє середовище — це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб і можливостей [13].

Інклюзивне навчання в закладах освіти на відповідних рівнях освіти організовують за порядками, які затвердили в Кабінеті Міністрів України:

- Порядком організації діяльності інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти [7];
- Порядком організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти [10];
- Порядком організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти [8];
- Порядком організації інклюзивного навчання у закладах професійної (професійно-технічної) освіти [11];
- Порядком організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти [9].

Проте з бар'єрами в освіті стикаються не лише діти. Будь-яка професія надає можливості регулярно отримувати додаткову освіту в комфортному для різних людей форматі. Але, наприклад, більшість навчальних відеокурсів не доступні для людей із порушенням слуху та/або зору.

II. Фізична безбар'єрність — створення середовища, у якому громадські споруди та публічні місця, транспорт і послуги є фізично доступними для всіх суспільних груп.

У таблиці 1 подаємо нормативні документи, що регламентують створення фізичної безбар'єрності в закладах освіти [5].

Таблиця 1

Нормативні документи, що регламентують створення фізичної безбар'єрності в закладах освіти

Нормативний документ	Сфера впливу
Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15.01.2015 № 124-VIII	Регламентує обов'язковість відповідності введеної в обіг, наданої на ринку або введеної в експлуатацію в Україні продукції вимогам усіх чинних технічних регламентів, які застосовують до такої продукції. Незабезпеченість доступності закладів освіти всіх рівнів розцінюють як порушення обов'язкових регламентних вимог і небезпеку для споживачів послуг, що надають ці заклади
Закон України «Про архітектурну діяльність» від 20.05.1999 № 687-XIV	Дозволяє замовнику для конкретного об'єкта архітектури визначити в завданні на проєктування планувальні, архітектурні, інженерні й технологічні рішення. Не допускає в завданні на проєктування вимоги, що суперечать законодавству України, затвердженій містобудівній документації, державним нормам, стандартам і правилам
Закон України «Про будівельні норми» від 05.11.2009 № 1704-VI	Визначає державні будівельні норми (ДБН) як нормативний акт, що містить обов'язкові вимоги для всіх суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, які провадять будівельну, містобудівну, архітектурну діяльність і забезпечують виготовлення продукції будівельного призначення
Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності, постанова КМУ «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1187» від 10.05.2018 № 347	Наведені основні вимоги щодо забезпечення доступності в закладах дошкільної та загальної середньої освіти. Ліцензійні вимоги передбачають обов'язковість комплексної доступності як будівлі, її приміщень, так і прилеглої території. Запроваджений контроль термінів звітування та вимоги щодо доступності навчальних приміщень для маломобільних груп населення

<p>Технічний регламент будівельних виробів, будівель і споруд, постанова КМУ «Про затвердження Технічного регламенту будівельних виробів, будівель і споруд» від 20.12.2006 № 176</p>	<p>Визначає як обов'язкові для виконання вимоги пожежної безпеки, безпеки життя і здоров'я людини та захисту довкілля, безпеки експлуатації</p>
<p>Санітарний регламент для дошкільних навчальних закладів, наказ МОЗ України «Про затвердження Санітарного регламенту для дошкільних навчальних закладів» від 24.03.2016 № 234</p>	<p>Положення документа актуалізують деякі вимоги будівельних і санітарних норм, сприяють забезпеченню сучасного рівня санітарно-гігієнічного закладу освіти</p>
<p>ДБН В.2.2-40-2018 «Інклюзивність будівель і споруд. Основні положення»</p>	<p>Визначає обов'язкові вимоги щодо забезпечення прав на використання будинків і споруд різними верствами населення, зокрема людьми з інвалідністю, під час проєктування, будівництва нових і реконструкції, реставрації, капітального ремонту та технічного переоснащення наявних цивільних будівель і споруд. Містить перелік нормативно-правових і нормативних актів, вимоги яких необхідно враховувати для забезпечення доступності</p>
<p>ДБН В.2.2-3:2018 «Будинки та споруди. Заклади освіти»</p>	<p>Містять конкретні вказівки щодо забезпечення доступності та організації інклюзивного навчання в закладах освіти</p>
<p>ДБН В.2.2-4:2018 «Будинки і споруди. Заклади дошкільної освіти»</p>	

В умовах війни важливо організувати безпечне та безперешкодне пересування школою:

- переглянути облаштування навчальних кабінетів і максимально звільнити від стендів, обладнання, яке може перешкоджати руху під час евакуації учнів. Заздалегідь необхідно згорнути та прибрати килимки, щоб уникнути спотикання, падіння під час евакуації;

- оглянути коридори, чи немає там кімнатних рослин та інших об'єктів, що можуть стати перешкодою під час евакуації;
- на сходових клітках нанести жовтим кольором маркування на першій та останній сходинці, а також на перилах.

Фізично доступні школи — це:

- створення рівних можливостей у реалізації права на освіту для всіх дітей;
- врахування потреб усіх учасників освітнього процесу;
- підтримка політики, яка сприяє інклюзивності навчання;
- покращення функціональності об'єкта для всієї громади;
- заощадження коштів до 40% на стадії проєктування.

III. Інформаційна безбар'єрність — умови, за яких люди, незалежно від їхніх функціональних порушень чи комунікативних можливостей, мають доступ до інформації в різних форматах і з використанням технологій, що враховують їхні потреби та можливості [15].

Інформаційна безбар'єрність у школі — це про вільний доступ учасників освітнього процесу до інформації в різних форматах (усному, письмовому, електронному, друкованому тощо), використання принципів універсального дизайну, зручних каналів комунікації.

Для організації інформування учасників освітнього процесу можна користуватися інструментом зі сфери комунікацій — матрицею інформування [2] (таблиця 2).

Таблиця 2

Матриця інформування

Зміст (про що інформувати?)	Цільова група (кого інформувати?)	Комунікативні можливості / обмеження (у який спосіб цільові групи не можуть сприймати інформацію?)	Формат (як подавати інформацію з урахуванням комунікативних можливостей / обмежень?)	Канал (де поширювати інформацію?)
Сигнали про небезпеку, зокрема повітряну тривогу	Учні з порушеннями слуху	Не сприймають усні повідомлення. Не реагують на гучні звуки	Великошрифтовий друк, субтитрування, формат легкого читання, жестова мова, піктограми, малюнки	Повідомлення вчителя / асистента вчителя жестовою мовою, інформаційне табло оголошень, мобільний застосунок
...				

Для визначення форматів подання інформації залежно від комунікативних можливостей людей пропонуємо враховувати рекомендації з таблиці 3.

Таблиця 3

Формати подання інформації залежно від комунікаційних можливостей людини

Формати подання інформації	Комунікаційні можливості / порушення					
	Порушення слуху		Порушення зору		Порушення голосу та мовлення	Порушення когнітивних функцій
	Часткові порушення	Повна втрата	Часткові порушення	Повна втрата		
Великошрифтовий друк			+			+
Субтитрування	+	+				+
Шрифт Брайля			+	+		
Проста мова	+				+	+
Формат легкого читання		+			+	+
Словесне (голосове) повідомлення			+	+		+
Аудіодискрипція			+	+		+
Жестова мова	+	+				
Піктограми, малюнки, фото	+	+				+

Рекомендації учасникам освітнього процесу щодо критеріїв інформаційної доступності

Усі інформаційні таблички, стенди, інформатори, будь-яку текстову чи графічну інформацію треба виконувати збільшеним шрифтом і в контрастному співвідношенні кольорів шрифтів відносно фону табличок.

Найбільш контрастні кольори: жовтий — чорний, білий — чорний, жовтий — темно-синій, білий — темно-синій, білий — зелений тощо. Всі інформаційні таблички слід розташовувати на висоті 120–160 см. Якщо їх потрібно побачити здалеку, варто користуватися розмірами букв, що зазначені на рисунку 1.

Максимальна відстань від користувача до напису		Розмір букв	
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	30 м	52,0 см – 104,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	25 м	44,0 см – 87,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	20 м	35,0 см – 70,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	15 м	26,0 см – 52,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	10 м	17,0 см – 35,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	5 м	9,0 см – 18,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	2 м	3,5 см – 7,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	1 м	1,8 см – 3,5 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	30 см	0,5 см – 1,0 см
Аа Бб Вв	Аа Бб Вв	25 см	0,4 см – 0,9 см

Рис. 1. Шрифти та контрастність для інформування учасників освітнього процесу

В умовах війни надзвичайно актуальною є доступність інформування та оповіщення осіб з інвалідністю в кризових ситуаціях. Тому радимо ознайомитися з посібником М. Лебідь «Доступність інформування та оповіщення в кризових ситуаціях» [4].

IV. Цифрова безбар'єрність — забезпечення доступу до інформації, комунікації, публічних та інших послуг онлайн для всіх суспільних груп, зокрема людей літнього віку, людей з інвалідністю, людей, які проживають у сільській місцевості.

«Цифрова інклюзія» — перший у світі україномовний мобільний застосунок для спілкування, соціалізації та розвитку в цифровому світі, а також його вебверсія. Ці сервіси є результатом багаторічної національної програми соціального партнерства для цифрової інклюзії та публічного

діалогу, який розпочався у 2020 році. «Цифрова інклюзія» — це також спільнота експертів і національна екосистема партнерських організацій, створена з метою поширення кращих практик цифрової інклюзії та обміну досвідом [20].

Безбар'єрність у громаді та закладах освіти

Законодавчі та нормативно-правові акти

Безбар'єрність у громаді та закладах освіти регламентує низка нормативно-правових актів:

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю

Стаття 9 Конвенції вимагає від держав-учасниць вжити належних заходів для забезпечення людям з інвалідністю доступу нарівні з іншими до фізичного оточення, транспорту, інформації та зв'язку, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій і систем, а також до інших об'єктів і послуг — відкритих або таких, що їх надають населенню як у міських, так і в сільських районах [3].

Регламент ЄС № 305/2011 Європейського Парламенту та Ради

Аналог Регламенту на національному рівні, який набуде чинності після прийняття Верховною Радою України проєкту Закону України «Про основні вимоги до будівель та споруд, а також умови для розміщення на ринку будівельних виробів» (реєстр. № 7151 від 02.10.2017). У ч. 2 ст. 19 цього законопроєкту передбачають, що «споруди повинні бути запроектовані і побудовані таким чином, щоб забезпечити їх доступність і можливість користування ними для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення». Термін «споруда» включає в себе як «будівлі», так і «будинки», тобто вимоги доступності стосуються як безпосередньо об'єктів, так і навколишнього середовища [16].

Закон України «Про освіту»

Забезпечення територіальної доступності повної загальної середньої освіти, обов'язок створення та утримання мережі закладів освіти та їхніх

філій покладають на органи місцевого самоврядування. Навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами, зокрема тими, що спричинені порушенням розвитку та інвалідністю, у закладах дошкільної, позашкільної та середньої освіти здійснюють за рахунок коштів освітніх субвенцій, державного та місцевих бюджетів, інших джерел, не заборонених законодавством, зокрема з урахуванням потреб дитини, визначених в індивідуальній програмі розвитку [13].

Будівельні норми (ДБН) і державні стандарти (ДСТУ)

ДБН і ДСТУ обов'язкові для виконання та дозволяють на сучасному рівні реалізувати безбар'єрне середовище в закладах освіти на етапі розроблення проектно-кошторисної документації та подальшого будівництва, реконструкції, капітального ремонту або технічного переоснащення об'єкту архітектури.

Розпорядження КМУ «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року»

Створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги нарівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики [15].

План заходів із реалізації «Національної стратегії із створення безбар'єрного простору на період до 2030 року» на території (певної) області на (конкретні) роки

Створення на відповідній території на місцевому рівні безбар'єрного та дружнього середовища для людей з інвалідністю та маломобільних груп населення.

Місцеві плани заходів, програми з впровадження безбар'єрного простору (для громади)

Безбар'єрність у закладах освіти

Безбар'єрність у школі — це простір, у якому всі діти (зокрема з інвалідністю; внутрішньо переміщені; які належать до етнічних, релігійних і мовних спільнот; з родин, що опинились у складних життєвих обставинах; з тимчасовими чи постійними освітніми труднощами) навчаються та здобувають необхідний життєвий досвід в інклюзивному освітньому середовищі.

У статті 6 Закону України «Про освіту» визначають засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності. Ключовими є:

- доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надає держава;
- забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, зокрема за ознакою інвалідності;
- розвиток інклюзивного освітнього середовища, зокрема в закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання людей з особливими освітніми потребами.

У широкому розумінні доступність — це усунення наявних бар'єрів, які заважають людині скористатися своїм правом на освіту, працевлаштування, відпочинок, охорону здоров'я, інформацію тощо. Фактично доступність — це показник того, що людина з інвалідністю може скористатися «продуктом» чи послугою так само ефективно, як і людина, яка не має інвалідності.

У сучасному трактуванні поняття «доступність» охоплює такі сфери, як освіта, транспорт, працевлаштування, способи подання інформації, будівлі та громадські місця тощо. Багато з цих сфер перебувають у взаємній залежності. Наприклад, доступ до шкільного приміщення є однією з умов доступності освіти, що врешті впливає на залучення людини в суспільне життя.

Нова концепція доступності охоплює велику категорію людей із різними функціональними обмеженнями. Це концепція універсального дизайну.

Універсальний дизайн — це процес створення просторів, максимально зручних і безпечних для всіх людей, незалежно від їхнього віку та фізичних чи когнітивних можливостей, без необхідності використання допоміжних (адаптивних) засобів або спеціального дизайну. Отже, універсальний дизайн є стратегією, яка спрямована на те, щоб проектування та компоненти будь-якого середовища, виробів, комунікацій,

інформаційних технологій чи послуг були однаково доступні та зрозумілі всім і відповідали вимогам спільного використання без необхідності в адаптації чи застосуванні спеціального дизайну. Тобто концепція універсального дизайну виходить за межі доступу до будівель для осіб з інвалідністю. Вона інтегрована у формування соціальної політики в усіх аспектах суспільного життя.

Універсальний дизайн в освіті — це підхід, що створює філософську основу для розробки широкого спектру навчальних продуктів і середовища з урахуванням потреб усіх учнів і вихованців. Це стосується не тільки аспектів навчання (програми, навчального плану, оцінювання знань, викладання, шкільного дизайну, бібліотеки, спортивних майданчиків, гуртожитків, вебсайтів, інструкцій), але й шляхів реформування публічного управління освітою осіб із порушеннями в розвитку.

У статті 6 Закону України «Про освіту» йдеться про те, що одним із принципів освітньої діяльності є забезпечення універсального дизайну та розумного пристосування. А стаття 19 чітко визначає, що органи державної влади, місцевого самоврядування та заклади освіти створюють людям з особливими освітніми потребами умови для здобуття освіти нарівні з іншими шляхом належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення та забезпечення універсального дизайну та/або розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби та можливості таких людей, визначені в індивідуальній програмі розвитку [13].

У статті 9 Закону України «Про повну загальну середню освіту» йдеться про те, що рівний доступ до здобуття повної загальної середньої освіти забезпечують, зокрема, і шляхом дотримання принципів універсального дизайну та/або розумного пристосування відповідно до найкращих інтересів дитини [14].

Принципи універсального дизайну [6; 1]

1. Рівноправне використання

Принцип рівності та доступності середовища для кожного — це надання однакових засобів для всіх користувачів. Дизайн має бути корисним і легким у сприйнятті та використанні для людей з різним рівнем можливостей.

Застосування принципу в соціумі

- відсутність сходів до будівлі;
- вхід із розсувними дверима в супермаркетах, аеропортах тощо;
- інформація в доступних форматах;
- поручні різного рівня у транспорті;
- розташування банкоматів на висоті доступній для кожної людини;
- навчальні матеріали, що враховують можливості різних осіб з інвалідністю;
- титрування або переклад на жестову мову

Застосування у сфері освіти

- архітектурно безпечне та доступне освітнє середовище;
- навчальні матеріали, доступні для дітей із різними освітніми потребами;
- вебсайти закладів освіти, розроблені так, що інформація на них доступна для осіб із порушеннями зору та слуху

2. Гнучкість у користуванні

Дизайн має забезпечити наявність широкого переліку індивідуальних налаштувань і можливостей з урахуванням потреб користувачів.

Застосування принципу в соціумі

- автобуси з підйомниками або висувними пристроями для заїзду;
- обладнання офісних робочих місць (стільці, столи з регуляцією висоти);
- різні варіанти входу (ескалатор, ліфт, сходи);
- ручка важільного типу на дверях;
- можливість придбати речі як у точці продажу, так і через інтернет

Застосування у сфері освіти

- освітній процес відповідає широкому спектру освітніх можливостей учнів;
- гнучкі методи викладання та представлення навчального матеріалу;
- доступні та гнучкі навчальні програми

3. Просте та зручне використання

Дизайн має забезпечувати простоту та інтуїтивність використання незалежно від досвіду, освіти, мовленнєвого рівня та віку користувачів.

Застосування принципу в соціумі

- різні види піктограм;
- проста і зрозуміла інструкція з користування приладом;
- чіткі й інтуїтивно зрозумілі кнопки управління на виробництвах, в готелях тощо;
- оптимальна та зручна розкладка товарів у супермаркеті

Застосування у сфері освіти

- навчальні матеріали прості у використанні незалежно від досвіду і навичок учнів;
- лабораторне обладнання та обладнання у майстернях з інтуїтивно зрозумілими кнопками управління

4. Сприйняття інформації незалежно від сенсорних можливостей користувачів

Дизайн має сприяти ефективному донесенню всієї необхідної інформації користувачу, незалежно від зовнішніх умов або можливостей сприйняття користувачем.

Застосування принципу в соціумі

- контрастні кольори стін і підлоги у приміщеннях;
- рухомий рядок на екрані телевізора;
- назви вулиць збільшеним шрифтом;
- інформація про зупинки, що дублюється усно та на табло в транспорті

Застосування у сфері освіти

- урахування різного впливу шкільного середовища на «сенсорний досвід» дитини; використання кольору, звуків, світла, текстури;
- легкий доступ до інформаційно-комунікаційних технологій

5. Припустимість помилок

Дизайн повинен звести до мінімуму можливість виникнення ризиків і шкідливих наслідків випадкових або ненавмисних дій користувачів.

Застосування принципу в соціумі

- підсвічування сходів у місцях громадського користування;
- тротуарна плитка зі спеціальною тактильною поверхнею на перехресті;
- підлога неслизька, що мінімізує ризик падіння;
- неправильне використання предмета не виводить його одразу з ладу

Застосування у сфері освіти

- учні мають вдосталь часу, щоб дати відповіді на запитання;
- використання програмного забезпечення, що має вказівки, застереження, коли учень робить неправильний вибір

6. Низький рівень фізичних зусиль

Дизайн розрахований на затрату незначних фізичних ресурсів користувачів, на мінімальний рівень втомлюваності.

Застосування принципу в соціумі

- двері, що легко відчинити;
- вимикач на висоті, зручній для кожного, зокрема й дитини;
- лавки в зонах очікування

Застосування у сфері освіти

- двері, які легко відчиняють діти з різними освітніми потребами;
- застосування ергономічних вимог / деталей

7. Наявність необхідного розміру та простору на підході, під'їзді та за різноманітних маніпуляцій, незважаючи на фізичні розміри, стан і ступінь мобільності користувача

Застосування принципу в соціумі

- Широкий ліфт, широкі автоматично розсувні двері;
- широкі турнікети в громадських місцях;
- достатньо простору в туалетній кабінці

Застосування у сфері освіти

- Доступні навчальні місця для учнів, зокрема з прилеглим простором для асистентів учителів;
- меблі, фурнітура та обладнання, що підтримують широкий спектр навчальних методик;
- можливість регулювати середовище для різних потреб дітей з особливими освітніми потребами

Детальніше з принципами універсального дизайну можна ознайомитися під час перегляду відео «Універсальний дизайн — світ, зручний для всіх» [17].

Застосування принципів універсального дизайну в освіті має відбуватися в безпечному середовищі, адже учні навчаються ефективніше, коли відчувають, що знаходяться в фізичній безпеці. Учні готові «ризикувати» під час навчання, коли знають, що їх поважають і приймають такими, якими вони є. Учні краще навчаються, коли їх успішність оцінюють через позитивний зворотний зв'язок.

Активність, інтерактивність, залучення та гнучкість навчання — ці характеристики притаманні універсальному дизайну, а його відмінність від традиційного навчання презентує таблиця 5 [18].

Таблиця 5

Порівняння традиційного навчання з навчанням за принципами універсального дизайну

Традиційне навчання	Навчання за принципами універсального дизайну
Навчання — це пасивний процес	Навчання — це активний процес
Учитель є «власником» інформації та «роздає» її як продукт учням	Учитель є фасилітатором навчального процесу, невід'ємною складовою, але не центром процесу навчання в класі; учитель не єдиний «власник» знань
Викладаючи, вчитель використовує інформацію та методи, однакові для всіх учнів	Учні динамічно реагують на інформацію; навчання є персоналізованим, оскільки орієнтоване на особистість
Учні вивчають матеріал шляхом запам'ятовування, виконання вправ і тестування, пасивно засвоюють інформацію.	Запам'ятовування інтегроване з досвідом. Учень обробляє, аналізує та осмислює і відкриває значення нових знань
Навчання потребує ВСІЄЇ уваги учня	Навчання — це залучення
Особиста реакція учня на урок зовсім не важлива	Уроки структуровані таким чином, щоб залучити природний процес мислення учнів і їхні інтереси
Навчання «прив'язане» тільки до логічних функцій	Навчання «прив'язане» до особи загалом
Навчання є однорідним	Навчання є індивідуалізованим
Учні адаптуються до навчальної програми, яку викладають однаково для всіх (з невеликими змінами)	Навчальний зміст підлаштовують під учня, а не учня «підганяють» під навчальну програму
Навчальне середовище НЕ є головним питанням	Навчальне середовище є безпечним
Порядок і дисципліну вітають	Вітають і винагороджують особисті досягнення. Справжні завдання змінюють фокус від «успіху» на реальне навчання

Детальніше про універсальний дизайн у навчанні можна дізнатися під час перегляду відео «Універсальний дизайн в освітньому процесі» [19].

Ще одне поняття, яке пов'язане з безбар'єрністю в школі, — «розумне пристосування». Це означає запровадження необхідних модифікацій і адаптацій для реалізації людьми з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими [13].

Доступність і розумне пристосування є взаємопов'язаними поняттями, які часто плутають і підміняють. Доступність — це комплекс заходів загального характеру, які спрямовані на забезпечення людям з інвалідністю доступу до фізичного оточення, транспорту, інформаційних комунікацій і зв'язку нарівні з іншими громадянами. А розумне пристосування — це конкретні заходи, спрямовані на вирішення чітко визначених завдань стосовно конкретної людини або цільової групи. Тобто розумне пристосування є доповненням до загальних заходів із доступності.

Приклади розумного пристосування:

- залучення перекладача жестової мови до закладу освіти під час проведення батьківських зборів для комунікації з батьками, які мають порушення слуху;
- використання переносних пандусів чи підйомних пристроїв у закладі освіти під час відвідування закладу батьками, які користуються кріслом колісним.

Розглядаючи поняття безбар'єрності, доступності чи універсального дизайну, неможливо не усвідомлювати, не помічати і не усувати бар'єри на шляху участі всіх людей у різних сферах життя.

Наявні бар'єри в громаді можна умовно віднести до наступних груп:

1. **Інституційні** (відсутність розробленого Плану заходів із реалізації «Національної стратегії із створення безбар'єрного простору на період до 2030 року» на території громади; відсутність при органах

місцевого самоврядування комітетів із питань безбар'єрності; відсутність місцевих планів заходів, програм із впровадження безбар'єрного простору на території громади, зокрема закладів освіти та прилеглих територій).

2. **Фізичні** (відсутність спеціально облаштованих дитячих майданчиків чи підйомника в автобусів, через що дитина у кріслі колісному не зможе проводити дозвілля з однокласниками чи поїхати на екскурсію).
3. **Ментальні** (директор закладу освіти вважає, що його установа архітектурно доступна для людей, які пересуваються в кріслах колісних, оскільки є тільки декілька сходів на вході. Він не може зрозуміти, що людина з інвалідністю не хоче користуватися сторонньою допомогою, а хоче заходити до закладу та виходити з нього самостійно і бути незалежною).
4. **Інформаційні** (вчитель записує розв'язування задачі на дошці, діти, які мають ослаблений зір, не можуть отримати доступ до запису; вчитель пропонує переглянути навчальне відео без субтитрів і перекладу на жестову мову, тому воно буде недоступним для дітей із вадами слуху).

Додаткова інформація про деякі бар'єри та їхнє усунення відповідно до фізичних і когнітивних можливостей людей наведена в таблиці 6 [1].

Таблиця 6

Деякі бар'єри та їхнє усунення відповідно до фізичних і когнітивних можливостей людей

Приклади труднощів	Необхідна доступність	Можливі дії
Особи з порушеннями зору, незрячі		
<ul style="list-style-type: none">Труднощі зорового сприйняття великих об'єктів, читання складних текстів або друкованих дрібним шрифтомТруднощі з просторовим відчуттям та орієнтацією	<ul style="list-style-type: none">Вдосконалення візуального сприйняття.Мобілізація інших сенсорних відчуттів	<ul style="list-style-type: none">Нанесення спеціальних ліній на пішохідних шляхах для спрямування руху та попередження про небезпечні ділянки.Адаптовані позначенняСтворення шляхів пересування, де відсутні перешкодиНаявність інформації в аудіоформаті
Особи з порушенням слуху, нечуючі		
<ul style="list-style-type: none">Подання інформації в аудіоформатіЧитання по губах в погано освітлених місцях	<ul style="list-style-type: none">Дублювання інформації	<ul style="list-style-type: none">ПозначенняЯкість акустики та освітлення
Маломобільні люди. Ті, хто користується кріслом колісним та іншими засобами для пересування		
<ul style="list-style-type: none">Пересування непристосованою, слизькою та нерівною поверхнею, вузькими проїздамиПерешкоди або перепади в рівнях (сходи).Неможливість дотягнутися до об'єктів, розташованих на різній висоті, вхопитися та використовувати предмети	<ul style="list-style-type: none">Усунення всіх перешкод на зовнішніх об'єктах (дорозі та брукувці) і всередині приміщень (входах, виходах) та створення найкращих можливостей для рухуВраховання, що простір є спільним для людей із різними можливостями та потребами	<ul style="list-style-type: none">Різні типи поверхонь, доступність пандусів і сходів, адаптація комунікацій і стандартівДотримання стандартів під час розбудови архітектурного середовища

Маломобільні люди. Ті, хто користується кріслом колісним та іншими засобами для пересування (продовження)

- Бачення об'єктів лише певної висоти
- Неможливість безперервного подолання довгих дистанцій
- Труднощі з безпечним пересуванням (інші користувачі дво- або чотириколісних засобів)

Люди з ментальними, інтелектуальними труднощами

• Ускладнене• запам'ятовування та проблеми з орієнтацією• Труднощі із запам'ятовуванням розкладу, просторовим відчуттям	• Будь-які модифікації та пристосування, які покращують розуміння / сприйняття / тлумачення	• Позначення з використанням символів (піктограм)• Прості плани.• Прості дії — чітко видимі входи до будівель, виходи
-

Корисні ресурси

- 📌 Альбом безбар'єрних рішень. Big City Lab. URL: <https://is.gd/J4Gdg4>.
- 📌 Безбар'єрна грамотність: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/D3ovYM>.
- 📌 Довідник безбар'єрності. Без бар'єрів. URL: <https://bf.in.ua>.
- 📌 Держава без бар'єрів: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/7OqZeQ>.
- 📌 Азін В. О., Байда Л. Ю., Грибальський Я. В. та ін. Архітектурна доступність шкіл: навч.-метод. посібник / за заг. ред. Л. Ю. Байди, О. В. Красюкової-Еннс. Київ, 2012. 88 с. URL: <https://is.gd/75cuTX>.
- 📌 Комунікаційна стратегія з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL: <https://is.gd/ZUViTo>.
- 📌 Лебідь М. Доступність інформування та оповіщення в кризових ситуаціях. ПРООН, 2022. 33 с. URL: <https://is.gd/NMP9db>.
- 📌 Цифрова інклюзія. URL: <https://dimobi.org.ua/>.
- 📌 Універсальний дизайн: світ, зручний для всіх. URL: <https://is.gd/hMEk6e>.
- 📌 Універсальний дизайн в освітньому процесі. URL: <https://is.gd/B1H9Vy>.

Список використаних джерел

1. Азін В. О., Байда Л. Ю., Грибальський Я. В. та ін. Доступність та універсальний дизайн: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. Л. Ю. Байди, О. В. Красюкової-Еннс. Київ, 2013. 128 с.
2. Іванова О., Лебідь М. Доступне інформування про соціальні, реабілітаційні та адміністративні послуги / за заг. ред. О. Іванова. Київ, 2021. 16 с. URL: <https://is.gd/APsvYb> (дата звернення: 02.08.2023).
3. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р.: ратиф. Верховною Радою України 16.12.2009 р. URL: <https://is.gd/BxsVRS> (дата звернення: 02.08.2023).
4. Лебідь М. Доступність інформування та оповіщення в кризових ситуаціях. ПРООН, 2022. 33 с. URL: <https://is.gd/NMP9db> (дата звернення: 02.08.2023).
5. Новий освітній простір: інформаційний посібник / за заг. ред. А. Седоченко. Київ, 2019. URL: <https://is.gd/kDSbg3> (дата звернення: 02.08.2023).
6. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство України», 2019. 300 с.
7. Порядок організації діяльності інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.04.2019 р. № 530. URL: <https://is.gd/sABwhV> (дата звернення: 02.08.2023).
8. Порядок організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 779. URL: <https://is.gd/WLmvst> (дата звернення: 02.08.2023).
9. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 635. URL: <https://is.gd/vrmzQR> (дата звернення: 02.08.2023).

10. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 р. № 957. URL: <https://is.gd/slxqXr> (дата звернення: 02.08.2023).
11. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах професійної (професійно-технічної) освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 636. URL: <https://is.gd/QDYszl> (дата звернення: 02.08.2023).
12. Про затвердження форми звітності N 3-ПН «Інформація про попит на робочу силу (вакансії)» та Порядку її подання: наказ Мінекономіки від 12.04.2022 р. № 827-22. URL: <https://is.gd/LtDNvK> (дата звернення: 02.08.2023).
13. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 02.08.2023).
14. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://is.gd/Hx9HGL> (дата звернення: 02.08.2023).
15. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження КМУ від 14.04.2021 р. № 366-р. URL: <https://is.gd/1dMEBc> (дата звернення: 02.08.2023).
16. Регламент ЄС Європейського Парламенту та Ради від 9.03.2011 р. № 305/2011. URL: <https://is.gd/2lHzQl> (дата звернення: 02.08.2023).
17. Універсальний дизайн — світ, зручний для всіх. URL: <https://is.gd/hMEk6e> (дата звернення: 02.08.2023).
18. Універсальний дизайн в освіті: посібник / за заг. ред. Н. З. Софій. Київ: ТОВ «Видавничий дім „Плеяди“», 2015. 76 с.
19. Універсальний дизайн в освітньому процесі. УФСІ. URL: <https://is.gd/v1H9Vy> (дата звернення: 02.08.2023).
20. Цифрова інклюзія. URL: <https://dimobi.org.ua/> (дата звернення: 02.08.2023).

1.2.6. Клас безпеки в школі та його функціональність

Юлія Гребеніченко, методистка відділу моніторингу якості освіти, викладачка кафедри природничо-математичної освіти і технологій комунального навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів»

Всеукраїнський проєкт «Клас безпеки» реалізують на базі закладів освіти з 2022 року. Проєкт передбачає облаштування в закладах освіти класів (кабінетів) безпеки, які слугуватимуть освітніми просторами для навчально-інформаційної діяльності з учасниками освітнього процесу (учнями, учителями, батьками, представниками місцевої влади) щодо правил безпечної поведінки в надзвичайних ситуаціях, формування навичок самозахисту, зокрема в умовах воєнного стану.

Основна мета облаштування класу безпеки — створення оптимальних умов для формування в учасників освітнього процесу здоров'язбережувальної компетентності, безпекових навичок, знань та умінь з питань пожежної, мінної безпеки, цивільного захисту, алгоритмів дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій, надання домедичної допомоги.

Нормативно-правове регулювання функціонування класу безпеки:

- указ Президента України «Про Національну стратегію розбудови безпечної і здорового освітнього середовища у Новій українській школі»;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 30.11.2021 № 1288 („Про проведення навчання, підвищення кваліфікації та перевірки знань посадових осіб з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності на 2022–2023 роки“);

- наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про удосконалення підготовки з надання домедичної допомоги осіб, які не мають медичної освіти»;
- наказ Міністерства охорони здоров'я України від «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах»;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про функціональну підсистему навчання дітей дошкільного віку, учнів та студентів діям у надзвичайних ситуаціях (з питань безпеки життєдіяльності) єдиної державної системи цивільного захисту»;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про оптимізацію виконання заходів з підготовки закладів освіти до нового навчального року та опалювального сезону в умовах воєнного стану»;
- лист Міністерства освіти і науки України «Про запобігання виникнення пожеж на об'єктах закладів освіти»;
- постанова КМУ «Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях» зі змінами, внесеними постановою КМУ від 26.07.2018 № 592;
- постанова КМУ «Деякі питання використання захисних споруд цивільного захисту»;
- наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження примірного тематичного плану та примірної програми навчання з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності»;
- лист Міністерства освіти і науки України «Методичні рекомендації щодо проведення бесід з учнями загальноосвітніх навчальних закладів з питань уникнення враження мінами і вибухонебезпечними предметами»;
- методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України щодо проведення просвітницької роботи з учасниками освітнього процесу в закладах дошкільної освіти з питань уникнення враження мінами, вибухонебезпечними предметами та ознайомлення з правилами поведіння в надзвичайній ситуації.

Ефективна організація освітнього простору в класі безпеки

Кабінет безпеки облаштовують у просторому приміщенні на першому поверсі за зональним принципом організації освітнього простору. У ньому виокремлюють:

- зону навчання, призначену для роботи в групах, створення проєктів, алгоритмів дій;
- зону відпрацювання навичок і проведення тренінгових вправ, де опановуватимуть техніки надання домедичної допомоги й безпечної поведінки;
- інформаційні зони-виставки наочних засобів навчання з питань цивільного захисту, домедичної допомоги, мінної безпеки, пожежної безпеки, безпеки на дорозі, зони надання психологічної допомоги постраждалим.

Розташування всіх цих зон, а також меблів у кабінеті повинно бути логічним і зручним, сприяти підвищенню концентрації уваги учасників освітнього процесу на навчальних завданнях.

Приміщення, меблі, оснащення кабінету безпеки мають відповідати вимогам санітарних правил і норм влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу, які висвітлили в наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти».

Інформаційна зона домедичної допомоги містить навчальні матеріали про порядки надання домедичної допомоги людям у невідкладних станах відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України. На стендовій виставці розміщують інформаційні матеріали з питань надання домедичної допомоги за найбільш поширених невідкладних станів, зокрема раптової зупинки кровообігу; порушення прохідності верхніх дихальних шляхів; зовнішньої кровотечі; перелому кісток кінцівок; термічних пошкоджень; пошкодження очей; інсульту та інфаркту. Цю зону укомплектовують аптечкою першої допомоги, манекенами-тренажерами для проведення серцево-легеневої реанімації й тампонування ран; імітаторами поранень і уражень, тренажером зовнішнього автоматичного дефібрилятора; шинами й бандажами, турнікетами, джгутами тощо.

Добираючи обладнання для вироблення практичних навичок, перевагу надають тим зразкам, які можуть забезпечити комфорт учнів

у навчанні. Так, вибираючи тренажер реанімаційного манекена для відпрацювання навичок серцево-легеневої реанімації людини (СЛР), звертають увагу на те, щоб на ньому були: реалістичні анатомічні орієнтири для правильного навчання розміщення рук, перевірки пульсу, виконання компресії грудної клітки тощо; реалістичний нахил голови, автоматичне закриття дихальних шляхів; щоб демонструвалася компресія грудної клітки й вентиляції легень і була можливість проведення штучної вентиляції легень різними методами. Серед моделей-симуляторів для тренування зупинки кровотечі методом тампонування варто вибрати той, який можна закріплювати на манекені й імітувати кровотечу та різні поранення.

У зоні домедичної допомоги розміщують також посилання на навчальні відеоматеріали у вигляді QR-кодів:

про домедичну допомогу людям із травмою голови;

про першу допомогу в разі опіків;

про допомогу в разі переломів;

про транспортування постраждалого;

про переломи та інші травми кінцівок;

про першу допомогу в разі судом;

про допомогу людям із травмою шийного відділу хребта;

про першу допомогу за дихальної непрохідності;

про перевірку стану свідомості та дихання людини;

про першу допомогу людині, що знепритомніла.

Інформаційна зона ментального та психічного здоров'я є спеціально організованим освітнім простором, призначеним для проведення групових психолого-педагогічних занять, надання консультативно-методичної, психологічної та психокорекційної допомоги учасникам освітнього процесу, а також соціально-психологічній реабілітації та адаптації. Інформаційний простір обладнують м'якими меблями, пуфами, килимовим покриттям. Це дозволяє емоційно розвантажити учасників освітнього процесу, зняти нервові збудження, знизити рівень тривожності, активізувати мозкову діяльність.

У зоні ментального здоров'я доречним є застосування методів керування інтрузивними образами та думками (техніки роботи в уяві, слухові, нюхові та кінестетичні техніки, техніки подвійного фокусу уваги, робота зі снами, відволікання уваги); методів зниження збудливості (елементи релаксації за Джекобсоном, контрольоване дихання, керовані образи, копінг «Я-твердження», термометр страху, гігієна сну); методів, спрямованих на отримання додаткових ресурсів (візуалізація «безпечного місця»; психологічні хвилинки).

Під час підготовки навчальних матеріалів для цієї зони та проведення вправ, спрямованих на покращення ментального здоров'я, надання першої психологічної допомоги, доцільно керуватися методичними рекомендаціями «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» і матеріалами, які розмістили на сайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». У роботі з людьми, які пережили кризові ситуації, особливу увагу треба звертати на дотримання правил психологічної комунікації та протоколів надання першої психологічної допомоги під час переживання негативних психічних реакцій.

У зоні **інформаційної безпеки** розміщують навчальні матеріали з питань інформаційної безпеки в освітньому медіапросторі, медіаграмотності та медіакультури. Ці матеріали роз'яснюють вплив різних видів медіа на користувача та вчать розпізнавати факти й судження, критично аналізувати медіаконтент і безпечно спілкуватися в інтернет-просторі. Можна використати такі ресурси:

1. Вікторину «Безпечний інтернет».
2. Статтю «Інформаційна безпека під час війни: покрокова інструкція для дітей».
3. Антифейкову інтелектуальну гру «НотаЄнота».
4. Матеріали проєкту «Фільтр».
5. Матеріали на порталі Академії української преси.

Інформаційна зона цивільного захисту кабінету безпеки має на меті формування в учнів навичок дій в умовах виникнення надзвичайних ситуацій. На її інформаційних стендах висвітлюють:

- види сигналів оповіщення;
- телефони служб безпеки;
- дії населення в разі сигналів оповіщення;
- правила підготовки оселі до надзвичайних ситуацій;
- поведінку в умовах надзвичайних ситуацій;

- вміст екстреної валізи;
- дії людини, яка не встигла добігти до укриття;
- дії під час різних видів обстрілу житлових будинків;
- дії в разі зникнення українського ефірного мовлення.

Як навчальні матеріали розміщують макети укриттів, бомбосховищ, вміст екстреної валізи, брошури з питань цивільного захисту та мінної безпеки.

Інформаційна зона хімічної та ядерної видів небезпеки. У цій зоні представляють алгоритм дій населення у разі виникнення хімічної небезпеки, радіоактивного забруднення та найпростіші засоби захисту від подібних уражень: соду, оцет, лимонну кислоту, питну воду, альбуцид, оливкову олію, засоби індивідуального захисту (протигази, респіратори, протипилові тканинні маски та ватно-марлеві пов'язки, плащі з капюшонами, накидки, комбінезони, гумове взуття, рукавички), господарське мило тощо.

Під час занять у цій інформаційній зоні обговорюють ознаки отруєння хлором та аміаком, дії в осередку зараження та першу допомогу в разі отруєння небезпечними хімічними речовинами (хлором, аміаком тощо); застосування протирадіаційних препаратів; правила особистої гігієни та приймання їжі в зонах радіоактивного забруднення.

Інформаційна зона пожежної безпеки облаштована матеріалами щодо:

- засобів гасіння пожеж, будови й застосування вогнегасників, пожежних кранів і правильної їх експлуатації;
- алгоритмів дій, коли пожежа застала в приміщенні або на відкритій місцевості;
- поведінки під час порятунку постраждалих від пожежі в будинку, у міському громадському транспорті, метро чи потязі.

Як засоби навчання розміщують основні типи вогнегасників (водяний; водопінний; аерозольний водопінний; порошковий; газовий) або їх муляжі; плани евакуації з будівлі освітнього закладу; підбірку матеріалів про новітні засоби пожежогасіння та підходи до організації пожежної безпеки в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Інформаційна зона «Мінна безпека» передбачає навчання учасників освітнього процесу правилам поведінки з вибухонебезпечними предметами; запобіганню нещасним випадкам, викликаним потраплянням людини на міну. У ній варто розмістити:

- стенди, посібники й наочні матеріали, що інформують учасників освітнього процесу про правила поведження у разі виявлення вибухонебезпечних предметів;
- можливі ознаки, що характеризують місця знаходження вибухонебезпечних предметів, найпоширеніших мін, можливі причини та наслідки вибуху;
- макети можливих мін-пасток;
- установлені та саморобні знаки, що інформують про мінну небезпеку тощо.

У класі безпеки ЗЗСО не можна розміщувати знайдені снаряди й вибухонебезпечні предмети.

Рекомендуємо як навчальні матеріали використати спільні розробки ЮНІСЕФ і Державної служби надзвичайних ситуацій України (ДСНС), Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій і Національної поліції. Зокрема, цікавими будуть короткі відео з участю песика Патрона про:

- види вибухонебезпечних предметів і правила, що рятують життя, якщо натрапити на них;
- те, як без ризиків повернутися у свій дім після завершення бойових дій;
- те, як убезпечити прогулянки з дітьми на вулиці від можливих загроз;
- безпечні прогулянки зі своїми улюбленцями.

Також є матеріали, які допоможуть пояснити дитині, що таке міни та як варто з ними поводитись; мультики і комікси.

Перелік покликань на матеріали, що можна використати для навчання з питань цивільного захисту та мінної безпеки:

1. «Абетка безпеки» від ДСНС.
2. «У разі надзвичайної ситуації або війни».

3. Стаття «Як слід поводитися під час різних видів обстрілів».

4. Відеоінструкція «Як підготувати „тривожну валізу“».

5. Відео «Безпечне освітнє середовище: дії освітянина під час повітряної тривоги».

6. Відео «Сигнал повітряної тривоги під час перебування у школі. Що варто знати батькам і як підготувати дитину».

7. Презентації для вчителів для проведення уроків у школах / онлайн із мінної просвіти для учнів 1–4 класів і 5–11 класів.

В інформаційній зоні «Безпека на дорозі» розміщують основні дорожні знаки, моделі пішохідного переходу, світлофору, дорожній килимок, набір тематичних плакатів і посилання на відеосюжети з відповідної тематики у вигляді QR-кодів.

У класі безпеки слід виокремити **куточок «Тривожної валізи»**, яка потрібна в разі евакуації. Вміст треба демонструвати на стенді або виставковому столі (паспорт і копії всіх необхідних документів, зокрема свідоцтво про народження, військовий квиток, документ про освіту, трудову книжку або пенсійне посвідчення, документи на власність; гроші — готівку та банківські картки; зарядні пристрої для мобільних телефонів; радіоприймач, ліхтарик, сигнальні пристрої, компас, годинник, компактний набір інструментів, або мультитул, ніж, пакети для сміття, блокнот, олівець, нитки, голки, сірники, запальнички; теплий одяг, термоковдру, спідню білизну, надійне зручне взуття; гігієнічні засоби; посуд, у якому можна приготувати, розігріти та зберігати їжу; воду і продукти харчування на 3 доби, які довго зберігаються і не потребують додаткового приготування, аптечку).

У куточку «Тривожної валізи» окремо виділяють інформацію про аптечку — набір лікарських засобів, інструментів і приладів, які призначені для надання першої медичної допомоги. Її вміст і розмір залежать від передумов надання допомоги, характеру захворювань і травм, а також кількості людей, яким може бути потрібна допомога. За рекомендаціями Міністерства охорони здоров'я України, аптечку слід укомплектувати відповідно до потреб людини та перевіряти заздалегідь терміни придатності всіх препаратів.

В орієнтовному переліку засобів аптечки тривожної валізи можуть бути:

1. **медичні препарати** (ті, які постійно приймає людина; жарознижувальні або протизастудні комплексної дії, засоби для детоксикації, протипроносні, від шлунково-кишкових розладів, знеболювальні, протизапальні, протиопікові засоби, заспокійливі; протиалергічні; судинозвужувальні препарати для носа, спазмолітичні препарати; кислота борна, розчин амоніаку 10 %, розчин йоду спиртовий 5 %, розчин брильянтового зеленого 1%, антисептики);
2. **медичні прилади**, які людина використовує для контролю стану свого здоров'я (інгалятор, термометр, глюкометр, тонометр);
3. **кровоспинні засоби** (турнікет або джгут Есмарха; бандаж, кровоспинний бинт, стерильні й нестерильні бинти, серветки, перев'язувальні пакети, ножиці тупокінцеві, гідрогелева протиопікова пов'язка; трикутна хустка та універсальна пов'язка на різні частини тіла);
4. **інші засоби** (сухий і медичний спирт; плівка-клапан для штучної вентиляції легень; гіпотермічний пакет; таблетки для знезараження води; термоковдра; пластир, рукавички гумові; англійські булавки; стійкий маркер; засоби індивідуального захисту, такі як медичні маски та респіратори, гумові медичні рукавички, дезінфекційні засоби; інструкція з використання вкладень аптечки).

Також кабінет безпеки варто обладнати сучасними мультимедійним проектором і комп'ютером, демонстраційною багатофункціональною та інтерактивною дошками, фліпчартом, на яких можна розміщувати й висвітлювати в різний спосіб потрібну інформацію; зібрати навчально-методичні засоби (навчальні програми, підручники, навчальні, методичні та наочні посібники, обладнання загального призначення тощо) та поставити шафу для зберігання необхідних навчальних матеріалів.

Пересувний (мобільний) клас безпеки (МКБ)

Міністерство внутрішніх справ України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій і Національна поліція України проводять роботу із запуску перших МКБ.

Мета створення МКБ — обладнання інформаційно-профілактичного простору, який дозволить охопити велику кількість учасників різних вікових категорій завдяки пересуванню регіонами України, зокрема *деокупованими та прифронтовими територіями*, для підвищення рівня обізнаності населення.

МКБ створюються на базі великого вантажного автомобіля, напівпричепа, великого автобуса, мікроавтобуса з можливістю розгортання локацій та обладнання. При варіанті розміщення МКБ на базі мікроавтобуса можна розміщувати локації як на природі, так і на об'єктах з масовим перебуванням людей (стадіонах, парках, ярмарках тощо). Також така модель МКБ є універсальною: її можна застосувати для роботи з дітьми в будь-якому регіоні, в закладах освіти, літніх таборах, місцях для відпочинку тощо.

Автомобіль типу вантажного мікроавтобуса комплектується модулями пожежної безпеки, наочною агітацією (плакатами, листівками, буклетами тощо), муляжами боєприпасів, стендом з обгорілими предметами, матеріалами для роботи з дітьми (тематичними розмальовками, олівцями, маркерами, настільними іграми тощо), інвекторним генератором на 6 кВт, розкладними столами під модулі та інші елементи експозицій; карематами, тентовим павільйоном або накриттям, аудіосистемою (колонками, мікрофоном, підсилювачем), магнітною маркерною дошкою, комплектами дитячого бойового / форменого одягу, манекенами для занять із першої домедичної допомоги [1].

Список використаних джерел

1. Методичні рекомендації щодо створення класу безпеки в закладах загальної середньої освіти. Комунальний навчальний заклад Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів». URL: <https://is.gd/EztCfe> (дата звернення: 08.08.2023).

1.2.7. Мінна безпека

Леся Юрчишин, учителька історії, правознавства, громадянської освіти, найкраща учителька громадянської освіти за версією Global Teacher Prize Ukraine 2020, запрошена тренерка з мінної просвіти ЮНІСЕФ Україна, методична консультантка

Станом на початок 2023 року через війну в Україні близько третини її території (178 тисяч кв. км) забруднені різними вибухонебезпечними предметами (ВНП). За даними Mines Advisory Group, неурядової організації, що надає допомогу людям, які постраждали від наземних мін, боєприпасів, що не розірвалися, а також стрілецької та легкої зброї, на цей час Україна є найбільш замінованою територією світу [31]. Порівняно з іншими країнами, це:

- половина площі всієї Німеччини;
- 8 Ізраїлів;
- майже 6 Бельгій;
- 4 Естонії.

Небезпека від ВНП стосується не лише територій, які були під тимчасовою окупацією, але й значної кількості акваторій і місцевостей, де існує загроза ракетних обстрілів. Тому навчання з питань мінної безпеки є актуальним для всієї території України.

З 2014 року ЮНІСЕФ Україна у співпраці з Державною службою з надзвичайних ситуацій (ДСНС) та іншими партнерськими організаціями активно працює в галузі мінної просвіти.

Для навчання з питань мінної безпеки корисними є сайти ЮНІСЕФ «Спільнотека» [26] та «Все про мінну безпеку» [7]. У рамках діяльності ініціативи «Спільно. Точки зустрічі» [25], започаткованої ЮНІСЕФ і громадською організацією «Український професійний розвиток», проводять як навчальні тренінги для вчителів, так і навчальні заняття для дітей, створюють пакети друкованих матеріалів (брошури, розмальовки), які безоплатно розповсюджують серед дітей різного шкільного віку.

Ключові змістові лінії проведення занять із мінної безпеки:

- основні типи ВВП та особливості їх розпізнавання;
- небезпечні локації та способи їх уникнення;
- знаки, що позначають заміновані території;
- правила поведінки для уникнення небезпечної ситуації.

Дбаючи про інформаційну та психологічну безпеку учасників, заняття слід розпочинати зі стабілізації та формування відчуття опори: запропонувати учасникам сісти, відчувати опору стоп, спини. Для дітей дошкільного та шкільного віку варто запросити уявного друга — пса Патрона (відео / фото / іграшкова собачка) — і почати бесіду саме з нього. Учасникам різного віку дуже подобається пісня «Пес Патрон» гурту «Karta Svitu» [1].

Щоб спертися на наявні знання та можливий попередній досвід учнів, запитайте, що вже учні знають про слово «міна» і як правильно поводитися з ними. За потреби варто відразу провести необхідні вправи на «заземлення» та стабілізацію, розвіяти певні когнітивні упередження, звертаючи увагу на поведінкові реакції.

Важливо проговорювати такі фрази: «Хоча слово „міна“ звучить загрозливо та викликає негативні емоції, зараз ми в безпеці. Ми навчаємось цій темі, щоб знати, як уберегтися від цих капосних предметів і надалі бути в безпеці».

На усіх заняттях, що передбачають роботу з чутливими темами, потрібно стежити за емоційним станом учасників, повертати в момент «тут і зараз», включати інтерактивні елементи, щоб якнайбільше залучати аудиторію. Завершуйте заняття на позитивній емоційній ноті: спільною підсумковою рефлексією, за можливості — умовним «нагородженням» учасників (бейджик, сертифікат, брошури тощо). Важливо забезпечити доступ до питної води як однієї з найпростіших технік заземлення.

Інші рекомендації для роботи з темою мінної безпеки

- Правила мінної безпеки ефективніше вивчати та закріплювати з руханкою (приклади руханок: руханка зі співаком Дмитром Монатіком [12]; руханка, яку розробила вчителька Лариса Петрів [23]; руханка під версію треку «Відлік» від «ОНУКА» [24]).

- У практичних завданнях треба уникати «торкання» ВВП навіть олівцем на папері. Таким чином формуватиметься чітке розуміння, що ВВП не можна чіпати. Приклади «безпечних завдань»: вибрати номери, які позначають ВВП на запропонованих малюнках, обвести варіанти «так/ні», відповідаючи на питання, чи є зображені предмети безпечними; розмалювати предмети, які асоціюють за формою з ВВП, але вони ними не є; прокласти безпечний шлях на мальованому маршруті з небезпекою тощо. Більше інформації можна знайти у посібнику для освітян «Як розповідати школярам про мінну безпеку» [32] (покроковий план уроку, презентації, робочі аркуші для учнів) та брошурах ЮНІСЕФ Україна.
- Варто використовувати локальні особливості, наприклад дати дитині завдання прокласти «безпечні маршрути» на реальній карті її шляху від дому до школи. Важливо звернути увагу, що маршрут, який ще вчора був визначений як безпечний, сьогодні — після чергового ракетного обстрілу — може таким не бути. Корисно також обговорити алгоритм поведінки під час і після ракетних обстрілів на цьому етапі заняття.
- Базове уявлення, яке має сформуватися впродовж заняття: будь-які предмети, які здаються нічиїми та знаходяться в публічних місцях (на зупинці громадського транспорту, на дитячому майданчику), можуть бути потенційно небезпечними на усій території України. Коректна поведінкова реакція, яка повинна спрацьовувати: «не підходь, не чіпай».

Вкрай важливо, щоб заняття були максимально інтерактивними: треба створити для дітей можливість відповідати на запитання, взаємодіяти одне з одним. Приклади таких інтерактивних занять — це квести, індивідуальні робочі аркуші, вхідне / вихідне опитування. Якщо передбачаєте якусь умовну нагороду наприкінці заняття (бейджик від пса Патрона [28] абощо), озвучте це учасникам на початку заняття та поясніть умови її отримання (нагорода за активність та/або за базові знання з мінної безпеки за результатами вихідного оцінювання).

Інтерактивність навчання важлива і під час проведення онлайн-занять. Це може бути онлайн-чат, онлайн-голосування, реакції, онлайн-дошки («Jamboard», «Padlet» та інші), ресурси для швидкого опитування аудиторії («Mentimeter», «Google Forms», «Slido», «PerDeck» та інші), проведення квізів / командних ігор («Classtime», «Kahoot», «Quizizz» та інші), робочі аркуші («Wizer», «Formative» та інші).

Більше інформації про навчальні заняття можна знайти в посібнику для освітян «Як розповідати школярам про мінну безпеку» від ЮНІСЕФ Україна [32].

Ще одним важливим елементом заняття є заклик поширювати інформацію про мінну безпеку: подайте це як умовне домашнє завдання, запропонуйте як виклик у соцмережах із руханкою. (Зверніть увагу: офіційно дітям дозволено реєструватись у більшості соцмереж з 13-річного віку).

Залежно від локації, також можна використати можливість залучити до заняття експертів ДСНС чи міжнародних організацій, які на цьому спеціалізуються (HALO Trust, DRC, FSD, MAG, HI та інших). Такі зустрічі можна планувати як для першого знайомства з темою, так і для поглиблення знань. Попередньо обговоріть з експертами план проведення такого заняття, взаємні очікування. Перебуваючи з дітьми в укриттях під час повітряної тривоги, можна використовувати друківані матеріали (брошури, настільні ігри) та попередньо завантажені мультфільми, актуалізуючи чи поглиблюючи таким чином тему.

Натхнення та приклади реалізації занять із мінної безпеки можна почерпнути з фейсбук-групи для освітян «Освітня програма з протидії мінній небезпеці. Спільно до безпеки» [22].

Огляд матеріалів для викладання теми мінної безпеки

Для дітей віком від 3 до 6 років, які лише розпочинають процес пізнання світу, слушно використовувати порівняння з реальними предметами, котрі за формою чи розміром нагадують ВНП.

Приклади: метелик і міна «метелик», фрукт гранат і граната тощо. Детальніше про це — в асоціативних картках про ВНП [3] і брошурі із завданнями «СорОК та ПоНі» [4] на сайті «Спільнотека».

Наприкінці заняття варто застосувати емоційну техніку безпеки, щоб не створити негативне ототожнення з мирним предметом: промовити разом із дітьми до метелика: «Тепер ти не нагадуєш міну. Ти просто метелик».

Процес пояснення дитині дошкільного віку та коротка жестова руханка представлені за таймкодом 25:16–40:24 у випуску № 16 Дитячого садка онлайн «НУМО» [9].

Загадки на тему мінної безпеки та вправи для запам'ятовування правил поведінки з ВНП для дітей 4–10 років [10] і розмальовки [19] є на сайті «Спільнотеки». На розмальовках міни та ВНП уже замальовані,

тобто зберігається принцип не торкатися небезпечних предметів навіть олівцем чи ручкою. Дітей варто спочатку запитати, що вони бачать на малюнку, чому окремі об'єкти вже замальовані, обговорити, як поводитись із такими предметами, і лише потім братися до розмальовування.

Серед цікавих мультфільмів — серіал «Пес Патрон» [2] і мультфільми на ютуб-каналі ЮНІСЕФ: «Повітряний змій» [17], «Безпечні канікули» [15], «Лісовий скарб» [16]. Їх можна переглядати спільно з дітьми, ставити на паузу в певних моментах і обговорювати, як чинять / мають чинити герої.

Для дітей віком від 6 до 12 років, крім використання попередньо згаданих матеріалів, можна інтегрувати тему мінної безпеки в інші навчальні предмети. Так, наприклад, з брошурою «Прогулянка з Патроном» [5] можна розвивати математичну компетентність. Зокрема, дати завдання порахувати, скільки загалом об'єктів зображено, скільки небезпечних об'єктів, скільки об'єктів зеленого чи іншого кольору. Брошуру «СорОК та ПоНі» [4] можна читати чи розігрувати в ролях, складати діалоги — продовження розмов героїв, намалювати їх.

Покроковий план-конспект уроку з презентацією та робочими аркушами для учнів можна знайти в посібнику для освітян «Як розповідати школярам про мінну безпеку» [32], а також скористатися матеріалами відеоуроку:

- на ютубі [13];
- на платформі «Всеукраїнська школа онлайн» [29] з вбудованими інтерактивними завданнями.

Діти цього віку можуть ставити запитання про технічні деталі ВВП, але важливо не надавати їм інформацію про такі деталі, а зосередитися на основних питаннях безпеки. Для того, щоб дати загальне уявлення про типи ВВП, варто використовувати ілюстровані зображення, а не реальні фото.

Для пояснення маркувальних знаків вибухонебезпечної території достатньо показати основні знаки: червоний трикутник і квадрат з написом «Обережно, міни», палицю з біло-червоною стрічкою та саморобний напис «МІНИ». Для наочності такою стрічкою можна обгородити частину класної кімнати та відпрацювати базову поведінкову реакцію оминати такі позначені території.

Дітям цього віку інформацію можна давати лише в форматі «як діяти», а не про те, як діяти не треба.

Останнє правило — «телефонувати 101» — краще комунікувати як «повідом дорослого, щоби зателефонував 101» (проговорюємо «один — нуль — один»).

Дітям віком від 12 до 17 років можна подавати загальну інформацію про характер загроз. Можна пояснювати технічні деталі, а принцип дії ВВП — ілюструвати відповідними схемами. Оскільки одна з ознак підліткового віку — схильність до ризикованих дій, найкраще пропонувати їм обговорювати питання мінної безпеки в форматі «як би ти пояснив другові, навіщо це знати». Варто звертати увагу на ті попереджувальні знаки, які діти можуть побачити саме у своїй місцевості, а крім основних, демонструвати ще й саморобні знаки (груди каміння, перехрещені палиці тощо).

Покроковий план-конспект уроку з презентацією та робочими аркушами для учнів можна знайти в посібнику для освітян «Як розповідати школярам про мінну безпеку» [18], а також матеріали відеороку:

- на ютубі [13];
- на платформі «Всеукраїнська школа онлайн» [30] з вбудованими інтерактивними завданнями.

Жестову руханку можна подавати під версію треку «Відлік» від «ОНУКА» [24].

Додатково, для учнів середнього та старшого шкільного віку передбачена серія матеріалів із «Суперкомандою проти мін»:

- брошура із завданнями [6];
- комікс [14];
- онлайн-гра [21];
- серія мультфільмів [27].

Діти цього віку залюбки можуть використовувати гру «Провідник безпеки» [8], для якої не потрібна безпосередня участь чи модерація вчителя.

Дітей також можна закликати і до роботи із Сервісом протимінної діяльності ДСНС [11] — визначення територій, на яких вже виявлені або ймовірно знаходяться ВВП, робота з онлайн-застосунком.

Викладання мінної безпеки також можна інтегрувати до уроків з української мови (під час роботи з текстами або плакатами), географії, математики, художньої культури та образотворчого мистецтва (під час виконання творчих робіт, малюнків, коміксів), а також до курсу «Здоров'я, безпека та добробут», громадянської освіти, захисту Вітчизни, підготовки шкільних проєктів і презентацій.

Додатково: перегляд та обговорення одного з відео із серії «Навчасьмося мінній безпеці!» (10 відео про типи ВНП і правила поведження за участі Патрона та піротехніка ДСНС) [20], робота з постерами для дорослих про мінну небезпеку, правила безпеки під час повітряної тривоги, загрози ракетних обстрілів, напрацювання алгоритмів спільних дій.

Список використаних джерел

1. Karta Svitа — Пес Патрон (Luga Style Beatz remix). LugaStyleBeatz Українська музика. URL: <https://is.gd/9WViSY> (дата звернення: 19.07.2023).
2. Patron The Dog. URL: <https://is.gd/vTWMXz> (дата звернення: 20.07.2023).
3. Асоціативні картки про вибухонебезпечні предмети. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/5nx6mL> (дата звернення: 19.07.2023).
4. Брошура «СорОК та ПоНі». ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/KFdgtC> (дата звернення: 19.07.2023).
5. Брошура з Патроном із завданнями. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/wYLqf9> (дата звернення: 20.07.2023).
6. Брошура із завданнями від Інфорсів. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/g6n2JC> (дата звернення: 19.07.2023).
7. Все про мінну безпеку. ЮНІСЕФ. URL: <https://bezpeka.info/> (дата звернення: 19.07.2023).
8. Гра «Провідник безпеки». ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/oPY5GW> (дата звернення: 19.07.2023).
9. Дитячий садок онлайн НУМО — Випуск 16. URL: <https://is.gd/nPKksz> (дата звернення: 20.07.2023).
10. Загадки на тему мінної безпеки. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/E9NuVo> (дата звернення: 20.07.2023).
11. Інтерактивна мапа територій, які потенційно можуть бути забруднені вибухонебезпечними предметами. Сервіс протимінної діяльності ДСНС. URL: <https://mine.dsns.gov.ua/> (дата звернення: 19.07.2023).

12. Інтерактивний урок із мінної безпеки для молодшої школи. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/46VmYE> (дата звернення: 19.07.2023).
13. Інтерактивний урок із мінної безпеки для старшої школи. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/941PSD> (дата звернення: 19.07.2023).
14. Комікс з історією про Інфорсів. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/wM3lwg> (дата звернення: 19.07.2023).
15. Мультфільм ЮНІСЕФ Україна про мінну безпеку: безпечні канікули. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/ouIJhK> (дата звернення: 20.07.2023).
16. Мультфільм ЮНІСЕФ Україна про мінну безпеку: лісовий скарб. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/qpDoxo> (дата звернення: 20.07.2023).
17. Мультфільм ЮНІСЕФ Україна про мінну безпеку: повітряний змій. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/5R5Ar9> (дата звернення: 20.07.2023).
18. Набір матеріалів для уроку з мінної безпеки для дітей 1–4 та 5–11 класів. URL: <https://is.gd/UdHLLv> (дата звернення: 19.07.2023).
19. Набір розмальовок з мінної безпеки. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/cRkh3A> (дата звернення: 20.07.2023).
20. Навчаємось мінній безпеці. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/RVywfb> (дата звернення: 19.07.2023).
21. Онлайн-гра «Суперкоманда проти мін!». URL: <https://game.bezpeka.info/> (дата звернення: 19.07.2023).
22. Освітня програма з протидії мінній небезпеці. Спільно до безпеки. URL: <https://is.gd/uNALqp> (дата звернення: 19.07.2023).
23. Петрів Л. Освітня програма з протидії мінній небезпеці. Спільно до безпеки. URL: <https://is.gd/bbWoZL> (дата звернення: 19.07.2023).
24. Спільно до безпеки. ЮНІСЕФ Україна. URL: <https://is.gd/CYVvmp> (дата звернення: 19.07.2023).

25. Спільно. Точка зустрічі. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/8lhUiu> (дата звернення: 19.07.2023).
26. Спільнотека. ЮНІСЕФ. URL: <https://spilnoteka.org/> (дата звернення: 19.07.2023).
27. Суперкоманда проти мін. UNICEF Ukraine. URL: <https://is.gd/onm9IB> (дата звернення: 19.07.2023).
28. Український інститут розвитку освіти. URL: <https://is.gd/erONhi> (дата звернення: 19.07.2023).
29. Урок з мінної безпеки для молодших школярів. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://is.gd/D89yKc> (дата звернення: 19.07.2023).
30. Урок з мінної безпеки для старших школярів. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://is.gd/91sCmm> (дата звернення: 19.07.2023).
31. Це рятує життя. Що треба знати про ризики, пов'язані з мінами та вибухонебезпечними залишками війни. Українська правда. URL: <https://is.gd/UMaf40> (дата звернення: 08.08.2023)
32. Як розповідати школярам про мінну безпеку: посібник для освітян / упоряд. Л. Юрчишин. ЮНІСЕФ, 2022. URL: <https://is.gd/GVZVYJ> (дата звернення: 19.07.2023).

1.2.8. Домедична допомога в школі

Яна Ошийко, директорка гімназії «Звитяга» — початкова школа № 8 Білоцерківської міської ради Київської області

Домедична допомога — це найпростіші невідкладні медичні дії, що виконують безпосередньо на місці події терміново після травми. Зазвичай її надають не медичні працівники, а особи, які на той момент знаходяться безпосередньо на місці події або поблизу від постраждалого. У цьому контексті ми говоримо про серцево-легеневу реанімацію, зупинку кровотечі, допомогу в разі інсульту, переохолодження, опіків, удавлення, втрати свідомості. Також в умовах війни є поняття «тактична медицина».

За визначенням із Закону України «Про екстрену медичну допомогу» [2], *домедична допомога* — це невідкладні дії та організаційні заходи, спрямовані на врятування та збереження життя людини в невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я, що здійснюють на місці події особи, які не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні володіти основними практичними навичками з рятування та збереження життя людини, яка перебуває у невідкладному стані, та відповідно до закону, зобов'язані здійснювати такі дії та заходи.

Навчання з домедичної допомоги регламентують такі нормативно-правові документи:

 Закон України «Про екстрену медичну допомогу» [2].

У статті 1 наводять визначення домедичної допомоги. Це невідкладні дії та організаційні заходи, які направлені на врятування та збереження життя і здоров'я людини в невідкладному стані та зменшення наслідків дії на їхнє здоров'я, що надають пересічні громадяни або рятівники, які не мають медичної освіти.

Стаття 12 визначає осіб, які зобов'язані надавати домедичну допомогу. Це рятувальники аварійно-рятувальних служб, працівники державної пожежної охорони, поліції, фармацевтичні працівники, провідники пасажирських вагонів, бортпровідники та інші особи, які не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні мати практичні навички надання домедичної допомоги.

Стаття 15 визначає відповідальність за порушення законодавства у сфері надання екстреної медичної допомоги: особи, винні в порушенні положень цього Закону, у порядку, встановленому законом, несуть дисциплінарну, адміністративну, кримінальну або цивільно-правову відповідальність за ненадання без поважних причин на місці події домедичної допомоги або необґрунтовану відмову в її наданні. Тобто працівники аварійно-рятувальних служб і державної пожежної охорони, а також інших міністерств і відомств підпадають у разі ненадання домедичної допомоги (або неякісного надання) під відповідальність згідно зі статтею 367 (службова недбалість) Кримінального кодексу України.

 [Кодекс цивільного захисту України \[1\].](#)

Стаття 17, пункт 22 визначає, що центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, здійснює ліквідацію медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій і надає екстрену медичну допомогу в зоні надзвичайної ситуації (осередку ураження) постраждалим і рятувальникам, заходи з медичного забезпечення (лікувально-профілактичні, санітарно-гігієнічні, медичне постачання та санаторно-курортне лікування) осіб рядового і керівного складу, ветеранів служби цивільного захисту (війни) та членів їхніх сімей.

Стаття 23, пункт 8 покладає на аварійно-рятувальну службу виконання таких завдань, як пошук і рятування людей на уражених об'єктах і територіях, надання у можливих межах невідкладної, зокрема медичної, допомоги особам, які перебувають у небезпечному для життя й здоров'я стані, на місці події та під час евакуації до лікувальних закладів.

 [Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку підготовки та підвищення кваліфікації осіб, які зобов'язані надавати домедичну допомогу» \[4\].](#)

Визначає процедуру підготовки та підвищення кваліфікації осіб, які згідно зі своїми службовими обов'язками зобов'язані мати знання і практичні навички для надання домедичної допомоги особам, які перебувають у невідкладному стані.

 Наказ МОЗ України «Про організацію навчання медичних та немедичних працівників з надання медичної допомоги в екстрених ситуаціях» [6].

Він затверджує:

- уніфіковану програму підготовки медичних працівників системи швидкої медичної допомоги та служби медицини катастроф із невідкладної медичної допомоги в надзвичайних ситуаціях;
- уніфіковану програму медичної підготовки рятувальників та інших фахівців, які беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій і не мають медичної освіти;
- уніфіковану програму підготовки викладачів — інструкторів із надання медичної допомоги в екстремальних ситуаціях.

Впровадження цих програм у відповідних закладах освіти дає змогу в комплексі вирішувати питання щодо навчання з домедичної допомоги працівників аварійно-рятувальних формувань і підрозділів Міністерства внутрішніх справ (МВС), провідників пасажирських потягів, бортпровідників і пересічних громадян.

Враховуючи, що *Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми створення єдиної системи надання екстреної медичної допомоги» [3]* передбачає створення принципово нової для України системи підготовки і перепідготовки з питань надання домедичної допомоги рятувальників і працівників, професійні обов'язки яких пов'язані з експлуатацією автомобільного, залізничного, водного та повітряного транспорту, та військовослужбовців, *наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про удосконалення системи підготовки з надання першої невідкладної медичної допомоги» [7]* визначає три рівні первинної підготовки та підвищення кваліфікації зазначених категорій немедичних працівників.

Основна мета домедичної допомоги — усунення причин, що загрожують життю постраждалого на момент травмування та попередження розвитку важких ускладнень. Оптимальний термін надання першої

медичної допомоги — до 30 хвилин після отримання травми. У разі зупинки дихання цей термін скорочується до 5–10 хвилин.

Обсяг домедичної допомоги включає:

- діставання постраждалих із-під завалів, винос (вивіз) з осередку ураження;
- тимчасова зупинка зовнішньої кровотечі шляхом накладання джгута для зупинки крові (стандартного або імпровізованого), пов'язки та пальцеве стиснення магістральних судин;
- усунення асфіксії шляхом вивільнення верхніх дихальних шляхів від слизу, крові, ґрунту і можливих сторонніх тіл, надання визначеного положення тілу (у разі западання язика, блювоти, сильної носової кровотечі) і проведення штучної вентиляції легень (рот у ніс, S-подібна трубка тощо);
- закритий масаж серця;
- введення знеболювальних засобів за допомогою шприц-тюбика;
- накладання асептичної пов'язки на рану і опікову поверхню, накладання оклюзійної пов'язки у випадку проникаючих поранень грудної клітки з використанням прогумованої оболонки індивідуального перев'язувального пакета;
- іммобілізацію ушкодженої ділянки тіла у найпростіший спосіб із використанням табельних і підручних засобів;
- надягання протигазу на зараженій місцевості;
- введення враженим отруйними речовинами антидотів;
- часткову санітарну обробку; введення антибіотиків, сульфаніламідних препаратів, протиблювотних засобів з індивідуальної аптечки II;
- дегазацію заражених ділянок шкіри та одягу, що до неї прилягає, за допомогою індивідуальних пов'язок.

Основні принципи надання першої допомоги:

- правильність і доцільність (якщо ви не впевнені в своїх діях, краще утриматись; головне правило першої допомоги — не нашкодити);
- швидкість;
- продуманість, рішучість, спокій.

Алгоритм дій під час надання першої медичної допомоги

- Огляньте місце подій і впевніться в безпеці — власній і потерпілих.
- Оцініть стан постраждалого (чи дихає він, чи прощупується пульс, чи у свідомості).
- Викличте бригаду швидкої допомоги та інші екстрені служби за необхідності (поліцію, пожежну / газову службу тощо).
- Оцініть наявність критичних кровотеч. Їх потрібно терміново зупинити.
- Забезпечте прохідність дихальних шляхів.
- Якщо у постраждалого відсутні ознаки життя та немає критичних кровотеч (або вони вже зупинені), проведіть серцево-легеневу реанімацію.
- Якщо у постраждалого не виявлено підозр на травми хребта та кісток тазу, а також якщо серцево-легенева реанімація (за необхідності) пройшла успішно, переведіть людину у стабільне положення. Наприклад, на боці, обличчям до себе, рука під головою, нога зігнута в коліні.
- Не залишайте постраждалого без нагляду до прибуття медичних служб.

Орієнтовний перелік медичних виробів, лікарських засобів та інших матеріалів, які повинні бути у складі медичної укладки для надання медичної допомоги в медпункті закладу освіти, наведений у Додатку А.

Основи надання домедичної допомоги, які мають опанувати учасники освітнього процесу, представлені в Додатку Б.

З корисними додатковими ресурсами щодо надання домедичної допомоги можна ознайомитися в Додатку В.

Враховуючи повномасштабне вторгнення, важливо максимально охоплювати всі верстви населення в регіонах України навчанням із домедичної допомоги. Воно має бути організованим і професійним — як серед мирного населення, так і серед військових. Починати необхідно із закладів освіти, де всі учасники освітнього процесу мають отримати основи знань для порятунку життя.

Досвід надання домедичної допомоги в Білоцерківській гімназії «Звитяга» — початкова школа № 8 Білоцерківської міської ради Київської області та Центрі військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки «Звитяга»

Заклад освіти Білоцерківська гімназія «Звитяга» — початкова школа № 8 Білоцерківської міської ради Київської області і Центр військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки «Звитяга» (далі — Центр) проводять навчально-виховну, інформаційно-методичну, організаційно-масову та навчально-тренувальну роботу в рамках предмету «Захист України» відповідно до Державного стандарту базової та повної середньої освіти, вимог навчальної програми, рекомендованої Міністерством освіти і науки України.

Мета діяльності Центру — виховання всебічно та гармонійно розвинутого, національно свідомого, високоосвіченого, життєво-компетентного громадянина, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, готового стати на захист своєї Вітчизни. Організаційною формою навчання предмету «Захист Вітчизни» є урок — специфічні для військової справи та медико-санітарної підготовки теоретичні та практичні заняття.

Основні цілі відділення основ медичної підготовки Центру:

- організація відповідно до програми процесу навчання учнів 10–11 класів закладів освіти міста із захисту України (основи медичних знань) на базі гімназії «Звитяга». Для навчання учнів основам медичної справи залучені педагогічний колектив у складі педагогів (офіцерів, викладачів), які мають освіту з біології, хімії, медичної освіти, та відповідні організації міста, з якими уклали угоди про співпрацю, зокрема Київський обласний центр крові, Білоцерківська станція екстреної медичної допомоги, Білоцерківська міська лікарня, медичні лабораторії міста, обласна дитяча лікарня, військові частини міста, Білоцерківський об'єднаний військовий комісаріат міста, військові госпіталі міста, Київський обласний аварійно-рятувальний загін ДСНС України, військові училища та університети України, заклади позашкільної освіти, центри надання психологічної допомоги, громадські та благодійні організації;
- створення сприятливих умов для всебічного вивчення особливостей порушення діяльності організму людини внаслідок дії різних

травматичних факторів та основ надання першої домедичної допомоги, індивідуального розвитку особистості, військово-патріотичного виховання учнівської молоді;

- створення та втілення в життя курсів з основ домедичної підготовки для учнів гімназії, педагогічного колективу, мешканців міста під час повномасштабного вторгнення;
- основи надання домедичної підготовки в умовах воєнного стану.

Під час проведення занять належну увагу приділяють підготовці здобувачів освіти до захисту держави, поясненню прав і обов'язків громадян України щодо захисту її незалежності та територіальної цілісності, професійної орієнтації молоді, підготовці до служби в Збройних силах України та інших військових формуваннях, визначених чинним законодавством. Під час виконання стройових команд, розпоряджень дотримуються статуту Збройних сил України.

З початком війни в країні запровадили практику проведення не лише стрільб, а й надання домедичної підготовки на полігоні для створення умов, наближених до реальних, відпрацювання навичок на практиці та формування стійкого психологічного стану для самоорганізації. Хлопці та дівчата опрацьовують всі навички, удосконалюють їх, а потім навчають учнів початкової та середньої ланки на виховних годинах під наглядом педагогів. Для батьківської громади закладу та мікрорайону проводять всеобуч, де щотижня кожен охочий отримує основні навички домедичної підготовки, інформацію про необхідний вміст домашньої аптечки та аптечки, яку можна завжди взяти із собою.

Тут навчають надавати допомогу в разі невідкладних станів. Йдеться про зупинку серцебиття та дихання, інфаркт, інсульт, удавлення предметами, накладання джгутів і пов'язок різної складності. Педагоги Центру, практичний психолог закладу та найактивніші учні, відповідно до розробленої програми швидкого навчання, отримують базові знання та вміння. Співпраця з військовими дає можливість і педагогам та персоналу долучитися до навчання основ тактичної медицини.

Заклад є базою, де парамедики навчають військових, як правильно надавати допомогу на полі бою, як турбуватися про власну безпеку, як зробити необхідні засоби з того, що є під рукою. Колектив закладу бере активну участь у навчанні та може передавати отримані вміння вихованцям, членам своїх родин, а також батьківській громаді.

Корисні ресурси

1. Курс тактичної бойової допомоги постраждалим. DHA. URL: <https://is.gd/tHGLV>.
2. Домедична допомога в умовах бойових дій: основні протоколи. Медичний центр «Medialt». URL: <https://is.gd/nQ3qlu>.
3. Домедична допомога: програма підвищення кваліфікації. EdEra. URL: <https://is.gd/4XuMDh>.
4. Що має бути в школі для першої домедичної допомоги й де навчитися її надавати. Нова українська школа. URL: <https://is.gd/3ljDnj>.
5. Як надавати першу домедичну допомогу: легка покрокова інструкція. 24 Канал. URL: <https://is.gd/vrqaov>.
6. Перша допомога. URL: <https://is.gd/m9bqUS>.
7. Red Cross Ukraine. URL: <https://is.gd/3zT6iH>.
8. Курс «Домедична допомога в умовах воєнного часу для цивільних осіб». TESIMED — Center for Medical Simulation. URL: <https://is.gd/aSux5q>.
9. TacticMedAid. URL: <https://is.gd/mBQ5Jw>.
10. TacticMedAid. URL: <https://is.gd/5coFjN>; <https://is.gd/4yDAnk>.
11. TacticMedAid. Telegram bot. URL: https://t.me/TacticMedAid_bot.
12. Онлайн-курс Всеукраїнської спілки парамедиків. URL: <https://t.me/poradyvusa/322>.

13. Готовність до надання першої домедичної допомоги. Всеукраїнська спілка парамедиків. URL: <https://www.pmggroup.org.ua/test/>.
14. Перша домедична допомога в умовах війни: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/nGuAfn>.
15. Перша медична допомога. Курс ПМД он-лайн. URL: <http://1staidplast.org.ua/first-aid>.
16. Перша допомога: довідник для населення. Товариство Червоного Хреста України, 2017. URL: <https://is.gd/Fs1RzX>.
17. Tactical Emergency Casualty Care (TECC) Guidelines. URL: <https://www.c-tecc.org/guidelines>.
18. Рекомендації з тактичної допомоги пораненим в умовах бойових дій для медичного персоналу. Всеукраїнська рада реанімації та екстреної медичної допомоги. URL: <https://is.gd/ooB7iC>.
19. How To Carry Out A Rescue Safely. Royal Life Saving. URL: <https://is.gd/WchxrF>.

Список використаних джерел

1. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. URL: <https://is.gd/C2EH9h> (дата звернення: 21.07.2023).
2. Про екстрену медичну допомогу: Закон України від 5.07.2012 р. № 5081-VI. URL: <https://is.gd/m7zzHo> (дата звернення: 21.07.2023).
3. Про затвердження Державної програми створення єдиної системи надання екстреної медичної допомоги: постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2007 № 1290. URL: <https://is.gd/yBDBp3> (дата звернення: 22.07.2023).
4. Про затвердження порядку підготовки та підвищення кваліфікації осіб, які зобов'язані надавати домедичну допомогу: постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2012 № 1115. URL: <https://is.gd/ZtVgWM> (дата звернення: 21.07.2023).
5. Про затвердження Примірного переліку медичних виробів, лікарських засобів та інших матеріалів, які повинні бути у складі медичної укладки для надання медичної допомоги у медичному пункті закладу освіти: наказ МОЗ від 06.04.2021 р. № 637. URL: <https://is.gd/cP706J> (дата звернення: 23.07.2023).
6. Про організацію навчання медичних та немедичних працівників з надання медичної допомоги в екстрених ситуаціях: наказ МОЗ України від 18.03.2005 р. № 120. URL: <https://is.gd/dGJKai> (дата звернення: 21.07.2023).
7. Про удосконалення системи підготовки з надання першої невідкладної медичної допомоги: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13.11.2009 № 833. URL: <https://is.gd/yAzXih> (дата звернення: 22.07.2023).

Додаток А

Орієнтовний перелік медичних виробів, лікарських засобів та інших матеріалів, які повинні бути у складі медичної укладки для надання медичної допомоги у медпункті закладу освіти

Відповідно до наказу МОЗ України «Про затвердження Примірного переліку медичних виробів, лікарських засобів та інших матеріалів, які повинні бути у складі медичної укладки для надання медичної допомоги у медичному пункті закладу освіти», у медпункті закладу освіти мають бути:

- ✚ рукавички оглядові нітрилові нестерильні (різних розмірів) — 10 пар;
- ✚ шприци 2, 5 та 20 мл — по 5 штук кожного об'єму;
- ✚ катетер внутрішньовенний різних розмірів (16G-22G) — по 2 штуки кожного розміру та пластрин для його фіксації (3 штуки);
- ✚ 20 спиртових серветок; 10 стерильних марлевих серветок розміром не менше ніж 10 x 15 см;
- ✚ лейкопластрин: 1 на нетканій основі завдовжки 3–5 м — завширшки 2–3 см; 1 гіпоалергенний — завширшки не менше ніж 2,5 см, завдовжки від 5 м; 20 бактерицидних — розміром не менше ніж 1,9 x 7 см;
- ✚ бинт: 2 еластичних нестерильних — завширшки 8–15 см, завдовжки 2–3 метри; 5 марлевих нестерильних — завширшки щонайменше 10 см, завдовжки від 5 м;
- ✚ 5 ампул розчину для ін'єкцій Glucose (глюкози), 0,4 г/мл по 10 мл, або по 20 мл в ампулах; по 10 ампул Diphenhydramine (дифенгідраміну): 10 мг/мл по 1 мл в ампулах та Epinephrine (епінефрину): 1,8 мг/мл, або 1,82 мг/мл, або 1,0 мг/мл по 1 мл в ампулах.

Також у медпункті має бути:

- ☒ по дві маски-клапани для штучної вентиляції легень; системи для переливання інфузійних розчинів; шини на кінцівку для надання першої допомоги;
- ☒ по два механічні вироби для зупинки кровотечі (турнікет типу CAT або SWAT); розчини Sodium chloride (натрію хлорид) для інфузій 9 мг/мл, 400 мл, або 500 мл в полімерних контейнерах (пакетах) чи полімерних флаконах (пляшках); термометри (для вимірювання температури тіла), зокрема цифровий або інфрачервоний.

Для надання домедичної допомоги, перевірки стану дитини в медичному пункті повинно бути по одному:

- ☒ венозному джгуту;
- ☒ Salbutamol (сальбутамолу), інгаляції під тиском, або Аерозолю для інгаляцій, дозованого (100 мкг/доза по 200 доз у контейнерах або в балонах);
- ☒ флакону, контейнеру Chlorhexidine (хлоргексидину біглюконату), розчин для зовнішнього застосування 0,05% по 50 мл, або 100 мл, або по 200 мл у флаконах, контейнерах;
- ☒ нашкірному розчину Povidone-iodine (повідон-йоду), 100 мг/мл (10%), по 30 мл, або по 50 мл, або по 100 мл у флаконах;
- ☒ дезінфекційному засобу для обробки рук і шкіри 100 мл;
- ☒ футляру або сумці-укладці (саквояжі) для зберігання та транспортування медичних виробів;
- ☒ тонометру з малими, середніми та великими манжетами;
- ☒ портативному пульсоксиметру;
- ☒ пінцету анатомічному;
- ☒ стетофонендоскопу та одні медичні тактичні ножиці.

Варто пам'ятати, що перед тим, як давати дитині якісь ліки, потрібно зв'язатися з її батьками та запитати дозвіл на це!

Додаток Б

Основи надання домедичної допомоги

Штучне дихання

- * Зробити 30 натискань на грудну клітку глибиною щонайменше 5 см і щонайбільше 6 см. Частота — 100 натискань на хвилину (але не більше ніж 120).
- * Зробити два вдихи з використанням дихальної маски, маски-клапану тощо. Процедура з двома вдихами має тривати не більш ніж 5 секунд. Якщо захисних засобів немає, можна не використовувати штучне дихання й обмежитись лише натисканням на грудну клітку.
- * Почергово повторювати попередні пункти до приїзду швидкої допомоги. Важливо змінювати особу, що проводить тиснення на грудну клітку, що дві хвилини!

Непрямий масаж серця

За наявності в постраждалого пульсу та дихання виконувати непрямий масаж серця не потрібно! Непрямий масаж серця допомагає відновити його скорочення, без яких воно не перекачує кров і в тканини організму не надходить кисень. Якщо ви помітили відсутність пульсу в постраждалого, тоді необхідно зробити непрямий масаж серця за такою технікою:

- укладіть постраждалого на тверду поверхню і визначте розташування мечоподібного відростка (закінчення грудини, найкоротша та вузька частина) і прикладіть основу долоні на 2–4 см вище;
- натискайте на точку компресії строго основою долоні (пальці не повинні стикатися з грудьми потерпілого!);
- робіть ритмічні поштовхи строго вертикально, грудна клітка потерпілого повинна прогинатися на 3–4 см;
- підліткам таку дію роблять долонею однієї руки, а грудним дітям — вказівним і середнім пальцями однієї руки.

Опік

- * Видаляти одяг потрібно не віддираючи, а акуратно обрізаючи тканину навколо рани!
- * За опіків необхідно усунути фактор, що вражає (вогонь, окріп, електричний струм). Потім видалити одяг та облити рану прохолодною водою, наклавши стерильну пов'язку та холод.
- * Також не варто поливати олією чи мазати жирним кремом опік!

Утоплення

Потрібно витягти постраждалого з води, покласти його таким чином, щоб голова була внизу, наприклад животом на своє коліно, очистити дихальні шляхи від різних сторонніх тіл. Якщо ви виявляєте в потерпілого відсутність дихання та/або пульсу, відразу ж починайте робити йому непрямий масаж серця та штучне дихання.

Сонячний удар

Необхідно перенести потерпілого в прохолодне, захищене від сонця місце, звільнити його від об'ємного одягу, роззути, послабити ремінь, покласти на шию та голову прохолодний вологий рушник і піднести до носа, за можливості, нашатирний спирт.

Обмороження

За обморожень II–IV ступеня розтирання робити не можна. Також не можна за легких обморожень розтирати постраждалого снігом. Насамперед потрібно перенести постраждалого в тепле місце, зняти з нього одяг, відморожену ділянку тіла укутати. Розітріть пошкоджені ділянки олією або вазеліном. Дайте потерпілому гарячу їжу чи гаряче пиття.

Епілептична непритомність

Не намагайтеся стримувати постраждалого! Не розтискайте щелепи та не пхайте будь-що в рот — це завдасть йому лише шкоди! Якщо ви помітили, що хтось на межі припадку та ось-ось впаде, спробуйте зробити все, щоб людина під час падіння не зазнала травми. Під голову добре покласти щось м'яке та розстебнути гудзики або блискавку, якщо такі є, на шиї та грудях, максимально полегшивши дихання.

Зупинка кровотечі

- * Не можна витягувати з пошкодженого місця будь-які сторонні тіла, що стирчать в ньому — цим ви можете зробити тільки гірше, і людина спливе кров'ю.
- * Кровотеча буває венозна (необхідно накласти асептичну пов'язку), капілярна (на рану накладають марлю, поверх неї — кілька шарів вати та туго забинтовують) та артеріальна (потрібно сильно притиснути артерію пальцем або кулаком).
- * За пошкоджень кінцівок найефективніше накласти джгут трохи вище за рану на м'яку підкладку та записати час, а на рану також накласти пов'язку.
- * Не потрібно «чистити» рану — заливати її зеленкою / йодом / спиртом, щоб продезінфікувати. Можна лише акуратно видалити наявне забруднення по краях.

Оброблення ран із кровотечею і без

► Як обробити рану без кровотечі:

- * одягнути стерильні рукавички;
- * перевести травмовану кінцівку у вертикальне положення;
- * накласти на рану чисту та стерильну серветку;
- * накласти на рану чисту бинтову пов'язку;
- * перевести постраждалого у стабільне положення;
- * за необхідності накрити постраждалого ковдрою.

▶ Як обробити рану з кровотечею

Спочатку потрібно визначити, яка це кровотеча — артеріальна чи венозна.

▶ Ознаки артеріальної кровотечі:

- * кров яскраво-червоного кольору;
- * кров б'є «фонтаном» і пульсує;
- * кров втрачається швидко, крововтрати значні.

▶ Як зупинити артеріальну кровотечу:

- * одягнути стерильні рукавички;
- * накласти на рану чисту та стерильну серветку;
- * натиснути безпосередньо на рану;
- * перевести кінцівку у вертикальне положення;
- * якщо кровотеча не зупиняється, накласти на рану тиснучу пов'язку та за можливості притиснути артерію на відстані від рани;
- * якщо кровотеча все ще не зупиняється, накласти джгут.

Правила накладання будь-якого виду джгута:

Пам'ятати, що в критичній ситуації джгут накладають тільки в 4 місцях: максимально високо на руках (біля плеча) і максимально високо на ногах (біля самого паху). Забудьте правило зі «старої школи» про 5–7 см вище рани — це некоректно. Ми не знаємо, де ще є рана, яку могли й не помітити. *На шию, таз, живіт абощо джгути в жодному разі не накладають!*

Максимально сильне стиснення джгута — для гарантії припинення кровотечі. Джгут накладати до повної відсутності кровотечі або відсутності периферійного пульсу, якщо джгут накладають у тренувальних цілях. Зазначте час накладання джгута, щойно кров припинила текти. Запишіть час у 24-годинному форматі: «14:07», продублюйте в кількох місцях напис: на обличчі чи іншій ділянці шкіри. У жодному разі джгут не попускати і не знімати! Ні за годину, ні за дві чи три. І навіть тоді, коли потерпілий просить це зробити, бо йому боляче.

Що використати замість професійного джгута?

У кожній шкільній аптечці є гумовий джгут Есмарха. Якщо і його немає, можна швидко організувати джгут із підручних матеріалів. Для цього потрібна будь-яка тканина, яка не тягнеться (хустка, шалик, відрізана ножицями штанина). Ширина — щонайменше 4 см, довжина — 150 см. Окрім цього, потрібен твердий предмет: дерев'яна палиця, металевий штир. Але цей предмет має не ламатися, а його довжина має бути понад 20 см. Ремінь і шнурок не підходять.

Як накладати джгут із підручних матеріалів?

Візьміть шарф чи іншу тканину та зав'яжіть максимально високо на кінцівці на звичайний вузол — так, як ви зав'яжете шнурки. Потім під цей вузол підкладіть паличку, а поверх неї зав'яжіть ще два вузли. Так ми отримаємо вороток, який потрібно буде крутити за годинниковою стрілкою чи проти неї до повної зупинки кровотечі. Щойно кровотеча спиниться, фіксуйте вороток. Для цього візьміть шматки тканини, яка залишилась, або скотч і надійно закріпіть вороток, щоб він не розкручувався на кінцівці.

► Як зупинити венозну кровотечу:

- * одягнути стерильні рукавички;
- * накласти на рану чисту та стерильну серветку;
- * натиснути безпосередньо на рану;
- * перевести кінцівку у вертикальне положення;
- * якщо кровотеча не зупинилась, накласти на рану пов'язку;
- * перевести постраждалого у стабільне положення;
- * за необхідності накрити постраждалого ковдрою.

Як провести серцево-легеневу реанімацію (СЛР)

- Зробити 30 натискань на грудну клітку глибиною щонайменше 5 см і щонайбільше 6 см. Частота — 100 натискань на хвилину (але не більше 120).
- Зробити два вдихи з використанням дихальної маски, маски-клапану тощо. Процедура з двома вдихами має тривати не більш ніж 5 секунд. Якщо захисних засобів немає, можна не використовувати штучне дихання й обмежитись лише натисканням на грудну клітку.

- Почергово повторювати попередні пункти до приїзду швидкої допомоги. Важливо змінювати особу, що проводить тиснення на грудну клітку, що дві хвилини!

Перевіряємо дихання і прохідність дихальних шляхів

Схиляємо свою голову максимально низько до носа й рота постраждалого. Вухом можна почути сопіння під час видихів, а щогою можна відчути тепло чи вітерець від дихання. Очі спрямовуємо на грудну клітку — піднімається вона чи ні? Слухаємо дихання 10 секунд. За цей час ви маєте почути два чи більше видихів. Якщо почули тільки один видих, перемеряйте ще 10 секунд, щоб дізнатись точно, скільки їх.

Почули два і більше видихи? Переводимо в стабільне бокове положення. Не почули? Треба перейти до серцево-легеневої реанімації (цьому дітей треба навчати обов'язково за наявності манекена). До слова, зараз СЛР проводять за американськими стандартами: 200 натискань (2 хвилини роботи з компресією) та перевірка дихання за протоколом, який ми описали вище. А ось дихання рот у рот не здійснюють.

Як оцінити прохідність дихальних шляхів візуально?

Якщо лице потерпілого сильно постраждало, то можна запідозрити проблеми з прохідністю дихальних шляхів. Підніміть підборіддя постраждалого так, щоб воно було направлене догори під кутом 90 градусів. Виведіть своїми пальцями щелепу наперед та відкрийте її вниз, натискаючи на підборіддя великими пальцями. Саме так ви відкриєте дихальні шляхи людини. І якщо її язик запав, у такому положенні ця смертельно небезпечна проблема буде усунута. Також ви зможете побачити, чи є в ротовій порожнині сторонні предмети (земля, каміння, зуби, кров'яні згустки). Щоб вийняти сторонній предмет, обмотайте будь-яку паличку, маркер чи ручку тканиною (бинтом) і вичистіть, як лопаткою. Пальцями не можна: у будь-який момент людина може прийти до тями і сильно вас вкусити. *Важливо:* відкривши дихальні шляхи, тримайте їх відкритими до приїзду медиків. А ще краще перевести людину в стабільне бокове положення. На бік старшу людину школярам буде важко перевернути, якщо вони не відпрацювали цю навичку

на практиці. До того ж це може бути нестійко. Але є методика, яка дозволяє навіть малій дитині перевертати кремезних чоловіків чи жінок без фізичних зусиль. Тож уважно подивіться відео «Як перевести людину в стабільне бокове положення #Поради-медика (випуск 7)». Північне ОТО НГУ. URL: <https://is.gd/1l7z32>.

Що робити, якщо людина потрапила під завал

Внаслідок потрапляння під завал може виникати стан:

- *Синдром тривалого стиснення.* Він виникає після тривалого стискання ділянок тіла важкими предметами або через тривале перебування в одному положенні на твердій поверхні. Це тяжке пошкодження може виникати за тривалого здавлювання тканин через усмоктування продуктів порушеного обміну речовин. Найчастіше трапляється в потерпілих під від землетрусів, обвалів, завалів у шахтах.

Надання першої допомоги у разі здавлення

Дістати постраждалого з-під завалу: спочатку звільнити голову, потім поступово інші частини тіла.

- Якщо кінцівки мають синюшний колір, холодні та сильно травмовані, потрібно накласти на них джгут (але затягувати не щільно, щоб не порушувати кровообіг).
- Якщо кінцівки теплі надотик, їх потрібно обкласти ватною або іншим м'яким матеріалом, потім туго забинтувати звичайним або еластичним бинтом.
- Травмовану кінцівку обкласти пакетами з льодом або холодною водою, накласти транспортну шину, як за переломів (закріплювачем можуть слугувати дошки чи міцні рівні палиці).
- За можливості зробити укол новокаїну над місцем накладання джгута або бинта (за відсутності алергії в потерпілого).
- Якщо потерпілий може пити рідину, з перших хвилин допомоги рекомендують дати йому теплий напій (чай, каву з невеликою кількістю соди — 2 ч.л. соди на 0,5 л рідини). Кількість рідини має бути невеликою, особливо за масивного здавлення і / або тривалого перебування в цьому стані!
- Вкрити потерпілого ковдрою та транспортувати до лікарні.

Як перевірити рівень свідомості людини?

Рівень свідомості перевіряють за формулою:

A — alert (увага). Чи реагує людина на вас: повертає голову, дивиться? Якщо ж ви питаєте людину про те, чи потрібна їй допомога, а вона мовчить, переходьте до наступної фази.

V — voice (голос). Дуже гучно і чітко запитайте: «Вам потрібна допомога? Ви мене чуєте?» Якщо реакції немає, дуже гучно поплескайте в долоні біля обличчя людини. Якщо хоча б вираз обличчя змінився, реакція присутня. Переходьте до наступної фази. Але перед цим зауважте, чи немає поряд із потерпілим небезпечних предметів і відсуньте їх ногою подалі.

Присядьте на одне коліно біля голови постраждалого, прикриваючись від рук цієї людини, щоб вам ненароком не завдали шкоди. Спробуйте легенько потрусити за плече і спитайте чітко: «Ви мене чуєте? Вам треба допомогти?» Реакції немає — переходимо до «Р».

R — pain (біль). Визначаємо реакцію людини на біль. Голосно скажіть: «Перевіряю реакцію на біль». Відчутно сильно двома пальцями натисніть на м'яз, який знаходиться між великим і вказівним пальцем на руці. Або ж натисніть так само на м'яз між плечем і шиєю. Реакції на біль не було? Залишається остання літера.

U — unresponsive (без свідомості). Перевіряємо дихання за принципом «Бачу, чую, відчуваю», щоб зрозуміти, чи жива ця людина.

1.2.9. Безпечна дорога до школи

Олександр Коцар, заступник начальника відділу зв'язків з громадськістю Департаменту патрульної поліції України

Головним принципом правил дорожнього руху є БЕЗПЕКА. Водночас цей принцип є обов'язковим не лише для водіїв, але й для пішоходів, пасажирів і велосипедистів. Щодня на дорогах України відбуваються дорожньо-транспортні пригоди, внаслідок яких травмуються — подекуди і смертельно — як дорослі, так і діти. Тому заохочення до навчання дисципліни на дорожньо-вуличній мережі, розуміння з найменшого шкільного віку важливості дотримання правил дорожнього руху допоможе уникати неприємних ситуацій на дорозі.

Основні питання, які мають опанувати учні для того, щоб їхня дорога до школи була безпечною

► 1. Учасники дорожнього руху

Під час проведення занять необхідно навчити дітей розрізняти водія та пішохода, пасажирів та велосипедистів тощо. Так, у молодшій школі варто провести знайомство з учасниками дорожнього руху та видами транспортних засобів за допомогою візуалізації на заздалегідь заготовленій презентації, картках або іграшкових моделях для кращого запам'ятовування. Під час заняття необхідно навчити дітей розрізняти можливості для пересування людини, такі як піше переміщення, за допомогою тварин, морський транспорт, повітряний транспорт і сухопутний транспорт. Опісля за допомогою опитування «Які засоби для пересування використовує ваша родина?» треба закріпити отримані знання.

► 2. Правила переходу дороги

Тротуар — елемент дороги, що прилягає до проїзної частини або відокремлений від неї газоном і призначений для руху пішоходів. Молодшим школярам необхідно акцентувати увагу на тому, що дорогу переходити краще з дорослим, і є не з будь-якою людиною поруч, а саме з батьками, вчителем тощо.

Під час проведення занять варто продемонструвати, чому важливо тримати дорослого за руку під час переходу вулиці. Для цього потрібно наочно показати різницю у зрості, а відповідно і видимість людини різного зросту на дорозі.

Пішохідний перехід — ділянка проїзної частини або інженерна споруда, що призначена для руху пішоходів через дорогу. Пішохідні переходи позначають дорожніми знаками 5.38.1 , 5.38.2 , 5.39 , 5.40.1 , 5.40.2 , 5.41.1 , 5.41.2 , дорожньою розміткою 1.14.1 , 1.14.2 , 1.14.3 , пішохідними світлофорами.

Важливо акцентувати увагу на тому, що світлофори для пішоходів мають лише 2 кольори: червоний і зелений. Регульованим вважають пішохідний перехід, рух по якому регулює світлофор чи регулювальник, нерегульованим — той, на якому немає регулювальника, світлофори відсутні, вимкнені чи працюють у режимі миготіння жовтого сигналу.

Діти повинні усвідомлювати, що пішоходи мають рухатися по тротуарах і пішохідних доріжках, тримаючись правого боку. А якщо немає тротуарів, пішохідних доріжок чи пересуватися по них неможливо, пішоходи можуть рухатися велосипедними доріжками, тримаючись правого боку і не утруднюючи рух на велосипедах, або в один ряд узбіччям, тримаючись якомога правіше, а у разі його відсутності або неможливості рухатися по ньому — по краю проїзної частини назустріч руху транспортних засобів. Потрібно бути обережним і не заважати іншим учасникам дорожнього руху.

Також існують маленькі вулиці, по яких їздять машини, наприклад, до будинків, де немає переходів і світлофорів. У такому разі необхідно користуватися таким правилом: якщо праворуч і ліворуч у зоні видимості немає переходу або перехрестя, а дорога має не більш ніж три смуги руху для обох його напрямків, можна переходити дорогу під прямим кутом до краю проїзної частини в місцях, де дорогу добре видно в обидва боки, тобто відсутні сміттєві баки, кущі, дерева, припарковані автомобілі тощо, і лише після того, як пішохід упевниться у відсутності небезпеки.

Основні правила безпеки для дітей, які переходять дорогу:

- йти тротуаром якомога далі від проїзної частини;
- перед переходом вулиці дитина до 10-річного віку має тримати дорослого за руку;
- завжди зупинитись перед переходом дороги (це має бути рефлекс, який може врятувати життя);
- встановити зоровий контакт із водієм;
- спокійно переходити дорогу, не бігти, не поспішати, навіть якщо «рушає останній автобус»;
- переходити дорогу прямо по переходу, а не навскіс;
- не розмовляти з незнайомцями і не сідати до них у машину.

► 3. Дорожні знаки

Для ознайомлення учасників освітнього процесу з дорожніми знаками як з одним із способів регулювання руху варто навчити розрізняти дорожні знаки за категоріями. Для цього бажано мати макети знаків чи їх ілюстрації та як інтерактивне завдання запропонувати після вивчення поділити знаки на групи.

Дорожні знаки поділяють на групи:

а)		попереджувальні знаки інформують водіїв про наближення до небезпечної ділянки дороги та характер небезпеки;
б)		знаки пріоритету встановлюють черговість проїзду перехресть, перехрещень проїзних частин або вузьких ділянок дороги;
в)		заборонні знаки запроваджують або скасовують певні обмеження в русі;
г)		наказові знаки показують обов'язкові напрямки руху або дозволяють деяким категоріям учасників рух по проїзній частині чи окремих її ділянках, а також запроваджують або скасовують деякі обмеження;
г)		інформаційно-вказівні знаки запроваджують або скасовують певний режим руху, а також інформують учасників дорожнього руху, де можна перейти дорогу;

д)

знаки сервісу інформують учасників дорожнього руху про розташування об'єктів обслуговування;

е)

таблички до дорожніх знаків уточнюють або обмежують дію знаків, яких вони стосуються.

Під час проведення занять необхідно знайомити дітей із формою та кольором дорожніх знаків, пояснюючи відмінності. На закріплення можна використати відео дороги та запропонувати поррахувати, скільки знаків певної категорії діти встигли помітити.

► 4. Сигнали регулювальника

Регулювальник — поліціант, який виконує регулювання дорожнього руху в форменому одязі з елементами зі світлоповертального матеріалу за допомогою диску з червоним сигналом чи світлоповертачем або рукою.

Для розуміння та вивчення сигналів регулювальника можна одягти світлоповертальний жилет на дитину та продемонструвати рухи регулювальника. Водночас іншим дітям запропонуйте виконати вимоги регулювальника як пішоходам.

Сигналами регулювальника є положення його корпусу, а також жести руками, зокрема зі згаданим вище диском, які мають такі значення:

а) руки витягнуті в сторони, опущені або права рука зігнута перед грудьми: з лівого і правого боків дозволений рух нерейковим транспортним засобам — прямо і праворуч; пішоходам дозволено переходити проїзну частину за спиною та перед грудьми регулювальника; з боку грудей і спини рух усіх транспортних засобів і пішоходів заборонений;

в) рука піднята вгору: рух усіх транспортних засобів і пішоходів заборонений в усіх напрямках;

б) права рука витягнута вперед: з лівого боку дозволений рух у всіх напрямках; пішоходам дозволено переходити проїзну частину за спиною регулювальника; з боку грудей усім транспортним засобам дозволений рух лише праворуч; з правого боку та спини рух усіх транспортних засобів заборонений; пішоходам дозволено переходити проїзну частину за спиною регулювальника;

Для привернення уваги учасників дорожнього руху регулювальник подає сигнал свистком. Він також може подавати інші сигнали, зрозумілі водіям і пішоходам.

► 5. Правила поведінки пасажир автомобіля

Пасажир — особа, яка користується транспортним засобом і перебуває в ньому, але не причетна до керування ним.

Дитяча утримуюча система — обладнання, що здатне утримувати дитину в сидячому або нахиленому положенні та в разі зіткнення або різкого гальмування транспортного засобу зменшує небезпеку травмування дитини, що в ньому перебуває, шляхом обмеження рухливості її тіла.

Основні правила безпеки дорогою до школи на автомобілі

- Пасажир завжди повинен бути пристебнутим ременем безпеки. Необхідно витягти з кишень предмети, які заважатимуть правильному приляганню ременя безпеки, а також зняти сумки та наплічники.
- Якщо зріст пасажир менше ніж 145 см, необхідно використовувати бустер або автокрісло. Ремінь безпеки повинен фіксувати тазостегнові кістки та ключицю і в жодному випадку не прилягати до шиї та живота.
- Під час посадки та висадки з автомобіля пасажир повинен дивитися навколо і не відчиняти двері, якщо це може створити небезпеку для нього або інших учасників дорожнього руху.
- У салоні пасажир повинен поводитись спокійно та не заважати водію. Можна запропонувати учням визначити, які дії виконує водій під час керування автомобілем, і визначити, чому небезпечно відволікати водія. Під час руху водій натискає на педаль, повертає кермо, перемикає важіль коробки передач, вмикає й вимикає склоочисники, вмикає й вимикає сигнали повороту, вмикає й вимикає фари в режим ближнього / дальнього світла, стежить за ситуацією на дорозі (дорожніми знаками, дорожньою розміткою, сигналами світлофора та регулювальника, розміщенням транспорту на дорозі), вмикає й вимикає кондиціонер / обігрівач.

Для закріплення цього правила можна запропонувати гру: поставити 4 стільці, які імітують розташування сидінь в автомобілі, дати одній дитині імпровізоване кермо, а поруч і позаду посадити інших учасників гри, які мають голосно спілкуватися та відволікати «водія». Наприкінці запитати враження: чи вдається бути сконцентрованим на керуванні?

► 6. Правила поведінки в громадському транспорті

Основні правила безпеки дорогою до школи в громадському транспорті

- Очікувати на громадський транспорт потрібно тільки на зупинці або на тротуарі / узбіччі. Стояти на безпечній відстані від проїзної частини дороги.
- Входити у транспорт і виходити з нього спокійно, не поспішати, не штовхатися.
- Не ставати на сходинках під час руху транспорту і не притулятися до дверей, триматися міцно за поручні під час руху та зупинки транспорту.
- Не визирати з вікон транспорту та не висовувати з вікон руки.
- Не вставати з місця і не рухатися салоном під час руху транспорту, адже різка зупинка може бути небезпечною — можна впасти.

► 7. Правила дорожнього руху для велосипедистів

Велосипед — транспортний засіб, який приводить у рух мускульна сила людини, що знаходиться на ньому.

Велосипедист — особа, яка керує велосипедом.

За наявності велодоріжки велосипед рухається по ній, якщо ж її немає, то по проїзній частині. Правила дорожнього руху зобов'язують велосипедистів рухатись у *правій смузі якомога ближче до правого краю дороги*.

Рухатись по дорогах велосипедисту можна після **14 років**. Діти віком до 14 років можуть їздити лише у парках, скверах, дворах, на стадіонах тощо.

Їзда на велосипеді на пішохідних доріжках і тротуарах заборонена, крім дітей до 7 років на дитячих велосипедах і під наглядом дорослих.

Якщо велосипедна доріжка перетинає дорогу поза перехрестям, велосипедисти зобов'язані дати дорогу іншим транспортним засобам, що рухаються по дорозі.

Важливим аспектом є помітність водія на дорозі. Якщо в сонячний яскравий день велосипедиста видно звідусіль, то у хмарну погоду або ж у темну пору доби помітність велосипедиста є запорукою безпеки.

Тому правила дорожнього руху вимагають наявності фар і світловідбивачів на велосипеді: спереду — білого кольору, ззаду — червоного, збоку (на колесах, педалях) — жовтого або помаранчевого. Також радять одягати яскравий одяг і мати світловідбивні елементи на одязі, рюкзаку та інших елементах.

Під час проведення занять із безпеки велосипедистів варто акцентувати увагу на екіпіруванні велосипедистів, основних вимогах до важливих елементів, що мають бути у велосипеді (катафотах, дзвонику, справних гальмах), важливості бути помітним, правильній демонстрації намірів повороту. Треба пояснити, як вберегти велосипед від крадіжок, а також обов'язково наголосити, що пішохідний перехід необхідно перетинати спішившись, тобто взяти велосипед у руки і так переходити дорогу.

► 8. Важливість носіння світловідбивних елементів

Дорожньо-транспортні події за участі пішоходів є одними з найбільш розповсюджених, оскільки існує проблема недостатньої видимості пішоходів у темну пору доби та за несприятливих погодних умов, а також недостатня обізнаність учасників дорожнього руху у сфері безпеки на дорозі.

Відбувається це через нехтування п. 4.4 правил дорожнього руху, згідно з яким пішоходи, які рухаються проїзною частиною чи узбіччям, повинні виділити себе, а за можливості мати на зовнішньому одязі світловідбивні елементи для своєчасного їх виявлення іншими учасниками дорожнього руху.

Світловідбивні елементи, або флікери, використовують для того, щоб позначити людей у темну пору доби та в умовах недостатньої видимості. Їхня дія полягає в здатності повертати світло, що потрапляє на них, назад до джерела світла, водночас світловідбивний елемент стає яскраво-білим у світлі фар автомобіля або іншого джерела світла та забезпечує видимість об'єкту.

Діти не завжди хочуть носити непривабливі, на їхній погляд, світловідбивні смужки. Проте зараз виготовляють підвісні флікери у вигляді різноманітних звірів, іграшок, машинок, казкових героїв. Їх легко кріпити на одяг або повісити на шию дитини як кулон. Такі світловідбивні елементи дитина сприймає як грайливий аксесуар, а вони якісно виконують свою основну функцію.

Для проведення занять можна запропонувати дітям майстер-клас із виготовлення власних світловідбивних брелоків. Для цього використовують світловідбивну плівку, яку можна наклеїти на цупку основу

(картон, прозорий ПВХ, плівку або фетр). Можна сформувати її в контур, який намалює дитина (круг, серце, ялинку, хмаринку тощо). Після виготовлення заготовки за допомогою діркопробивача можна зробити отвір і ниткою підвісити брелок на рюкзак.

► **Отже, головні правила безпеки для дітей на дорозі:**

1. Пильно дивіться та дослухайтеся. Завжди звертайте увагу на транспорт, щоб розуміти, куди він рухається і чи водій вас бачить.
2. Рухайтесь спокійно й обережно. Не можна раптом починати бігти, не переконавшись, що навколо немає транспорту. Навіть у дворі чи в парку можуть бути велосипедисти чи автомобілі.
3. Будьте помітними для водіїв. Носіть яскравий одяг, на якому є світловідбивні смужки.
4. Коли ви переходите дорогу, завжди тримайте за руку старших. Якщо батьки дозволяють вам іти поруч і не триматися за руку, тоді йдіть поруч із ними, але трохи позаду, щоб весь час бачити їх. Ніколи не йдіть попереду чи самостійно [1].

Список використаних джерел

1. Про Правила дорожнього руху: постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306. URL: <https://is.gd/60Jblm> (дата звернення: 23.08.2023).

1.3. Інформаційна безпека

1.3.1. Забезпечення інформаційної безпеки школи

Анастасія Бречко, вчителька української мови, літератури й медіаграмотності; засновниця онлайн-школи «невгаМОВНО», авторка онлайн-курсів Всеукраїнської школи онлайн і ютуб-каналу «#будніучілки»

Оксана Проскура, директорка Київської гімназії східних мов № 1, заслужена працівниця освіти України

У сучасному світі інформація відіграє вирішальну роль у всіх сферах життя, зокрема в комунікації, бізнесі, освіті, медицині, науці. Дані є цінним ресурсом, яким можуть користуватися в маркетингових або інших маніпулятивних цілях. Тому інформацію треба захищати, а її використання регулювати як на державному рівні, так і для кожної окремої інституції.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про інформацію», основними **напрямами** державної інформаційної політики є:

- забезпечення доступу кожного до інформації;
- забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації;
- створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства;
- забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень;

- створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування;
- постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів;
- забезпечення інформаційної безпеки України;
- сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору.

Інформаційна безпека — це стан захищеності систем передавання, опрацювання та зберігання даних, за якого забезпечені конфіденційність, доступність і цілісність даних. Під інформаційною безпекою також розуміють комплекс заходів, спрямованих на захист даних від несанкціонованого доступу, використання, оприлюднення, внесення змін чи знищення.

Низький рівень інформаційної культури в суспільстві може призводити до низки проблем у сфері інформаційної безпеки:

- **гуманітарного характеру** — виникають через безконтрольне використання та поширення персональних даних, вторгнення в приватне життя, наклеп тощо;
- **економічного і юридичного характеру** — виникають внаслідок витоку, спотворення і втрати комерційної та фінансової інформації, крадіжок інтелектуальної власності, промислового шпигунства;
- **політичного характеру** — виникають через інформаційні війни, спроби розкриття державної таємниці, атаки на інформаційні системи важливих оборонних, транспортних, промислових об'єктів.

Всі ці проблеми треба вирішувати шляхом навчання не лише фахівців у сфері захисту інформації, а й усіх користувачів комп'ютерів поняттям «інформаційна культура», «елементи інформаційної безпеки» та іншим. Вирішення повинно мати комплексний, системний характер, і його треба реалізувати на різних рівнях:

- **нормативному** — створювати нормативно-правову базу, яка враховує всі аспекти інформаційної безпеки;
- **інституційному** — узгоджувати діяльність різних соціальних інститутів, пов'язаних із вихованням і соціалізацією;

- **особистісному** — займатися самовихованням, самоосвітою, засвоювати знання з використання інформаційних технологій для задоволення інформаційних потреб, фізичного, духовного, інтелектуального розвитку, досягнення високого рівня інформаційної культури як частини загальної культури особистості, аби формувати необхідні якості для інформаційного самозахисту.

Загроза інформаційній безпеці — явище, дія негативних чинників або процес, через які соціальні об'єкти інформаційної безпеки частково або повністю втрачають можливість реалізувати свої інтереси в інформаційній сфері; порушується нормальне функціонування, відбувається руйнація або стримується розвиток технічних об'єктів інформаційної безпеки.

Система забезпечення інформаційної безпеки України — організована державою сукупність суб'єктів (державних органів, посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян), об'єднаних цілями та завданнями захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, які провадять узгоджену діяльність у межах законодавства України [9].

4 серпня 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив план заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл, створивши умови для забезпечення права на освіту та формування безпечного освітнього середовища в період збройного конфлікту на сході України.

План складається з 6 основних блоків:

1. **ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти** — за провадження моніторингу нападів на заклади освіти та навчання місцевих освітніх управлінців його проводити;
2. **захист закладів освіти від нападів і їх відновлення у разі пошкодження** — заходи з попередження нападів на заклади освіти та забезпечення їх відновлення за кошти державного та місцевих бюджетів;
3. **забезпечення безперервності навчання** — підтримка сталості здобуття освіти шляхом розвитку дистанційного навчання (цифрові навички, інтернет, цифрові пристрої);

4. *упровадження в освітню політику чутливих до конфлікту інструментів* — інтеграція підходів чутливості до конфлікту до змісту освіти та навчання цим підходам учителів;
5. *забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту* — утворення міжвідомчої робочої групи як інструмента міжвідомчої координації заходів з реалізації декларації;
6. *інформаційна підтримка впровадження положень декларації* — просвітницькі та інформаційні заходи щодо положень декларації та її вказівок, зокрема інформування міжнародних партнерів про прогрес України [6].

У зв'язку з повномасштабним вторгненням росії в Україну в 2022 році, а також запровадженням воєнного стану дія декларації поширюється на територію всієї України.

13 липня 2011 року створили Єдину державну електронну базу з питань освіти (ЄДЕБО) [3], що є автоматизованою системою збирання, реєстрації, оброблення, зберігання та захисту відомостей і даних із питань освіти. Власником ЄДЕБО є держава, розпорядником — Міністерство освіти і науки України, а технічним адміністратором — державне підприємство «Інфоресурс».

Захист інформаційної системи школи

Інформаційна система школи — сукупність організаційних і технічних засобів для збереження та оброблення інформації з метою задовольнити інформаційні потреби користувачів школи. Це паперові та електронні реєстри, локальна мережа, дані робочих облікових записів учасників освітнього процесу, електронний документообіг, дані технічних засобів закладу освіти. Захист інформаційної системи школи в Україні є важливим аспектом забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності даних.

Перелік основних законодавчих і нормативно-правових документів, що регламентують інформаційну безпеку в Україні в цілому і в освітній галузі зокрема наведено у Додатку Б.

Інформаційна система школи включає різноманітні комп'ютерні системи, мережі, сервери та програмне забезпечення, які використовують для зберігання та опрацювання інформації про учнів, вчителів та адміністративний персонал.

Умовно загрози інформаційній безпеці школи можна поділити на три групи:

▶ **1. Загрози для особистої безпеки:**

- ознайомлення з матеріалами небажаного змісту (порнографією, з ненормативною лексикою, матеріалами суїцидального характеру, сектантськими, расистськими та ненависницькими, про вибухові речовини, хакерськими сайтами тощо);
- отримання недостовірної інформації;
- залежностей (комп'ютерної, ігрової, інтернет-залежності тощо);
- спілкування з небезпечними людьми (шахраями, гриферами тощо);
- вчинення протиправних дій (хакерства, порушення авторських прав тощо).

▶ **2. Загрози витоку персональної інформації:**

- розголошення конфіденційних даних, інформації з обмеженим доступом (прізвищ, імен, адрес, номерів кредитних карток, телефону тощо).

▶ **3. Загрози для персональних комп'ютерів:**

- проникнення вірусів, черв'яків;
- завантаження шкідливого активного коду;
- завантаження програм із прихованими функціями (троянів, клавіатурних шпигунів тощо) [4].

Розглянемо зазначені вище групи загроз детальніше.

| **Загрози для особистої безпеки**

Комп'ютери школи чи класу об'єднують у локальну мережу, щоб:

- отримати доступ до об'єктів файлової системи комп'ютерів мережі;
- перемістити дані з комп'ютера на іншій пристрій мережі;
- отримати доступ до мережевого пристрою (принтера, проєктора тощо).

Оскільки всі комп'ютери об'єднані мережею, вона потребує спеціального захисту. Для цього використовують **брандмауер** — програму чи пристрій, що здійснює захист комп'ютерних мереж. Це такий собі охоронець, що фільтрує, які дані варто пропускати, а які — ні.

Комп'ютери з ОС «Windows» мають вбудований брандмауер, який може заблокувати доступ до інтернету в програмах, використовувати білий список для керування доступом до мережі, обмежити трафік до певних портів і IP-адрес тощо. Тобто використання брандмауерів може мінімізувати загрозу ознайомлення з матеріалами небажаного змісту. Також брандмауер можна встановити додатково. Наприклад, «Comodo Firewall» — безкоштовний персональний брандмауер компанії «Comodo» для «Microsoft Windows».

► **Функції брандмауера:**

- проактивний захист;
- захист від інтернет-атак;
- захист від переповнення буфера;
- захист від несанкціонованого доступу;
- захист важливих системних файлів і записів реєстру від внутрішніх атак;
- виявлення нападів ret2libc (пов'язаних із переповненням буфера);
- виявлення зруйнованих / поганих SEH-ланцюжків (налагоджувальних засобів у випадку неправильної поведінки програм).

Окремим напрямом роботи вчителів та адміністрації закладів освіти є навчання інформаційної грамотності — спілкування в інтернеті, медіаграмотності, фактчекінгу, типових загроз в інтернеті, як-от кібербулінг, секстинг, тролінг, фішинг, грумінг, мобінг, кардинг тощо.

Головні компоненти досягнення інформаційно-психологічної безпеки особистості:

- усвідомлення впливу інформаційних процесів і технологій на розвиток особистості;
- розуміння своїх інформаційних потреб;
- знання надійних джерел здобуття необхідної інформації;
- уміння працювати з інформацією за допомогою нових технологій, використання її як інструменту в різних видах діяльності;
- здатність визначати види інформаційно-психологічної загрози;
- навички інформаційно-психологічного самозахисту.

Культура інформаційного самозахисту тісно пов'язана з інформаційною культурою особистості. Її основні характеристики визначають уміння поводитись з інформацією без шкоди собі та іншим учасникам інформаційних відносин, здатність протистояти інформаційним загрозам і зберігати психічне здоров'я в умовах негативної інформаційної дії. Культура інформаційного самозахисту формується протягом усього життя людини завдяки безперервному навчанню та вихованню — цьому сприяє високий рівень інформаційної культури та грамотності суспільства.

Загрози витоку персональної інформації

Заклади освіти повинні бути інформаційно відкритими. Це гарантує стаття 30 Закону України «Про освіту».

Заклади освіти зобов'язані формувати відкриті та загальнодоступні ресурси з інформацією про свою діяльність. Заклади освіти, що мають ліцензію на провадження освітньої діяльності, зобов'язані забезпечувати на своїх вебсайтах (у разі їх відсутності — на вебсайтах своїх засновників) відкритий доступ до такої інформації та документів:

- статуту закладу освіти;
- ліцензій на провадження освітньої діяльності;
- сертифікатів про акредитацію освітніх програм, сертифікату про інституційну акредитацію закладу вищої освіти;
- структури та органів управління закладу освіти;
- кадрового складу закладу освіти згідно з ліцензійними умовами;
- освітніх програм, що реалізують у закладі освіти, та переліку освітніх компонентів, що передбачені відповідною освітньою програмою;
- території обслуговування, закріпленої за закладом освіти його засновником (для закладів дошкільної та загальної середньої освіти);
- ліцензованого обсягу та фактичної кількості осіб, які навчаються в закладі освіти;
- мови (мов) освітнього процесу;
- наявності вакантних посад, порядку та умов проведення конкурсу на їх заміщення (у разі його проведення);
- матеріально-технічного забезпечення закладу освіти (згідно з ліцензійними умовами);
- напрямів наукової та/або мистецької діяльності (для закладів вищої освіти);

- наявності гуртожитків і вільних місць у них, розміру плати за проживання;
- результатів моніторингу якості освіти;
- річного звіту про діяльність закладу освіти;
- правил прийому до закладу освіти;
- умов доступності закладу освіти для навчання осіб з особливими освітніми потребами;
- розміру плати за навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації здобувачів освіти;
- переліку додаткових освітніх та інших послуг, їхньої вартості, порядку надання та оплати;
- правил поведінки здобувачів освіти в закладі освіти;
- іншої інформації, яку оприлюднюють за рішенням закладу освіти або на вимогу законодавства [10].

Також на вебсайтах заклади освіти повинні висвітлювати кошторис, благодійні надходження, фінансові звіти.

Інформацію та документи, якщо вони не належать до *категорії інформації з обмеженим доступом*, розміщують у відкритому доступі не пізніше ніж за 10 робочих днів з дня їх затвердження чи внесення змін до них, якщо інше не визначене законом.

Відповідно до Закону України «Про інформацію», інформація з обмеженим доступом в закладі освіти включає конфіденційну та обмежену інформацію, яка не повинна бути доступною загальній публіці або особам, які не мають необхідних повноважень чи дозволу для доступу до неї. Ця інформація може містити такі дані:

1. **Персональні дані учнів і працівників.** Зокрема, імена, адреси, контактну інформацію, дати народження, інформацію про здоров'я та іншу особисту інформацію. Ці дані треба захищати від несанкціонованого доступу та використання.
2. **Академічну інформацію.** Інформацію про успішність учнів, їхні оцінки, прогрес, спеціальні потреби та інші академічні дані можна вважати конфіденційними. Ці дані мають бути доступними тільки зацікавленим сторонам, таким як вчителі, батьки або уповноважені працівники школи.
3. **Конфіденційні документи.** До цієї категорії належать договори, правові документи, внутрішні політики та інші конфіденційні матеріали, які містять важливу інформацію про заклад освіти та його функціонування.

Забезпечення обмеженого доступу до цієї інформації є важливим аспектом інформаційної безпеки в закладах освіти. Для цього можна використовувати різні заходи, зокрема фізичний контроль доступу до приміщень, паролі, шифрування даних і правила опрацювання конфіденційної інформації [9].

Електронний документообіг закладу освіти потребує ретельного захисту. Створення, ведення та адміністрування електронної бази та публічних електронних реєстрів у сфері освіти здійснюють відповідно до Закону України «Про освіту» [10] та законів України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [7], «Про захист персональних даних» [8], «Про авторське право і суміжні права» [5] та «Про публічні електронні реєстри» [11].

Відповідно до закону «Про освіту», адміністратор електронної бази закладу освіти:

- здійснює заходи зі створення та супроводження програмного забезпечення електронної бази;
- відповідає за технічне та технологічне забезпечення електронної бази, збереження та захист інформації (даних), що там містяться;
- забезпечує надання і анулювання доступу до електронної бази;
- проводить навчання для роботи з електронною базою;
- здійснює інші заходи, передбачені законом [10].

Усі користувачі електронного документообігу, електронної бази, локальної мережі повинні бути свідомими щодо правил безпечного користування.

Для захисту інформації закладів освіти важливо дотримуватися таких правил:

1. **Права доступу.** Усі користувачі системи повинні мати права доступу, які відповідають їхнім ролям і обов'язкам. Учасники освітнього процесу мають доступ лише до інформації, необхідної для виконання їхніх завдань.
2. **Автентифікація та авторизація.** Кожен користувач повинен пройти процедуру автентифікації для підтвердження своєї особи перед отриманням доступу до системи. Система має забезпечувати правильну авторизацію користувачів, щоб доступ отримували лише до відповідних ресурсів.

Вчителі та інші користувачі повинні дотримуватися правил створення та використання паролів для своїх облікових записів. Паролі повинні бути складними, унікальними, їх треба регулярно змінювати. Також радять використовувати двофакторну автентифікацію для додаткового захисту облікових записів.

Важливо знати правила створення паролів для облікових записів учасників освітнього процесу. Серед них:

- пароль має містити близько 12 символів, щонайменше 8;
- необхідно використовувати і маленькі, і великі літери;
- слід використовувати різні символи, цифри, розділові знаки, а також верхній і нижній регістр (@, #, \$, %, - тощо);
- варто уникати використання реальних слів із будь-якої мови, а також легких паролів на кшталт «12345», «QWERTY» тощо;
- не можна передавати пароль третім особам;
- не можна надсилати паролі електронною поштою, в SMS або іншим електронним способом;
- не варто записувати та зберігати паролі в місцях, де їх легко знайти та прочитати (наліпка на моніторі, папірець під клавіатурою тощо);
- пароль не повинен збігатися з найменуванням облікового запису;
- не можна використовувати один і той самий пароль для різних облікових записів;
- слід перевірити сайт, перш ніж ввести логін і пароль.

Перевірити надійність паролю можна за допомогою сервісу «Passcheck» [12].

3. **Шифрування.** Шифрувальні протоколи, такі як SSL (Secure Sockets Layer) або TLS (Transport Layer Security), забезпечують конфіденційність даних під час передавання у мережі.
4. **Бекапи.** Регулярні резервні копії даних дозволяють відновити систему в разі втрати або пошкодження даних. Важливо мати заплановані процедури резервного копіювання та відновлення для всіх важливих даних.
5. **Антивірусне програмне забезпечення.** Всі комп'ютери школи повинні мати захист від вірусів та інших шкідливих програм. Антивірусне програмне забезпечення треба встановити й регулярно оновлювати на всіх комп'ютерах.

6. **Оновлення програмного забезпечення.** Регулярні оновлення операційних систем, драйверів і програмного забезпечення є важливими для запобігання вразливостям, якими можуть скористатися зловмисники. Школа повинна мати процедури для вчасного оновлення всього програмного забезпечення.
7. **Соціальна інженерія.** Вчителям слід бути осторонь від підозрілих електронних листів, посилань або повідомлень, які можуть містити шкідливий контент або шкідливі посилання. Інформацію про потенційні загрози та методи атаки слід розповсюджувати серед вчителів, щоб підвищити їхнє усвідомлення важливості безпеки. Проаналізувати підозрілі файли, домени, IP- та URL-адреси, щоб виявити зловмисне програмне забезпечення та інші порушення, можна за допомогою ресурсу «VirusTotal» [1]. Учасникам освітнього процесу необхідно уникати підключення до незахищених мереж Wi-Fi або використання небезпечних комп'ютерів. Вони повинні використовувати лише довірені мережі та комп'ютери, які мають антивірусне програмне забезпечення та оновлене програмне забезпечення.
8. **Навчання з питань безпеки.** Учасники освітнього процесу повинні мати належну підготовку та навчання з питань безпеки інформації. Це включає усвідомлення загроз і ризиків, пов'язаних із використанням інформаційних технологій, і знання про заходи безпеки, такі як уникання фішингових атак, використання надійних паролів тощо.
9. **Захист персональних даних.** Учасники освітнього процесу повинні дотримуватися вимог щодо захисту персональних даних учнів та інших осіб. Це означає, що вчителі й адміністрація не повинні передавати конфіденційну інформацію третім особам без належної авторизації. Вони мають зберігати та передавати дані в безпечний спосіб (більше про напрями і заходи із цифрової безпеки див. у Додатку А).

Також розроблено рекомендації уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо захисту персональних даних під час дистанційного надання освітніх послуг [2]. Ці правила допомагають забезпечити захист інформаційної системи школи в Україні. Продумані заходи безпеки важливі для запобігання несанкціонованому доступу, втраті даних і забезпечення безпеки всіх осіб, які користуються інформаційною системою школи.

Політика інформаційної безпеки в інтернеті

Політику інформаційної безпеки треба виробити в кожному закладі освіти та конкретизувати у вигляді правил з інформаційної безпеки. Основними принципами політики безпеки повинні бути послідовність, обов'язковість і відповідальність.

Мета політики інформаційної безпеки в інтернеті — забезпечити комплекс рішень для захисту інформації учасників освітнього процесу. А мета політики безпеки навчального комп'ютерного комплексу — забезпечити виконання учасниками освітнього процесу правил інформаційної безпеки, які унеможливають чи зводять до мінімуму шкоду, яку вони можуть завдати своїми діями — навмисними чи ненавмисними.

Політика інформаційної безпеки зазвичай складається з двох частин: **загальних принципів і конкретних правил роботи.**

Загальні принципи визначають підхід до безпеки в інтернеті. Правила визначають, що дозволено, а що заборонено. Правила можна доповнити конкретними процедурами та рекомендаціями.

Політика безпеки в інтернеті повинна передбачати:

- ліміти обсягу інформації для кожного користувача;
- правила антивірусного захисту, які неможливо оминати (наприклад, заборона завантаження активного коду);
- правила змістовного фільтрування запитів користувачів, щоб заборонити доступ неповнолітніх до деяких сайтів, що містять шкідливу інформацію;
- правила фільтрування вхідного трафіку, захисту топології внутрішньої мережі, захисту портів інтернет-шлюзу.

Особливу увагу слід приділяти інформації для навчання у вигляді внутрішнього вебсервера. Цей вебсервер можна розробити для школи з багатьох предметів. Важливо, щоб був визначений працівник, який відповідає за загальну політику безпеки вебсервера, додає документи в корпоративне дерево, коригує їх і видаляє. Натомість автори окремих розділів (вчителі з конкретних предметів) не повинні мати прав на модифікацію корпоративного дерева.

З точки зору безперервності освітнього процесу важливим є захист вихідних документів від модифікації учнями-користувачами, що не забороняє їх копіювання.

Організаційні та виховні заходи з інформаційної безпеки. Правила інформаційної безпеки для учнів

Комплексний підхід до інформаційної безпеки вимагає поєднання різних *організаційних заходів* стосовно користувачів-учнів: контроль з боку вчителя (насамперед візуальний), контроль і реагування на несанкціоновані дії програмних засобів захисту, реагування персоналу. Несанкціоновані дії — це ті, що заборонені політикою безпеки і конкретизовані у правилах користувачів.

Іншим прикладом організаційних заходів є створення правил доступу до інтернету у вигляді обов'язкового документа. Світовий досвід показує, що можливою формою цього документа є підписана учнями, їхніми батьками та вчителями письмова угода, яка визначає порядок використання інтернету — так званий колективний договір. Ці правила повинні обов'язково містити інструкцію з публікації в інтернеті особистих даних учнів, їхніх фотографій, аудіо- і відеоматеріалів тощо.

Правила політики безпеки слід повідомити перед початком занять. Для цього вчитель може провести бесіду з дітьми: докладно розповісти про небезпеки, що існують в інтернеті, навчити їх правильно виходити з неприємних ситуацій.

Окрім правил, можна розробити Інструкцію з безпечного використання інтернету. Таку інструкцію також важливо роз'яснити учням до того, як вони одержать доступ до мережі або їм нададуть індивідуальні адреси електронної пошти.

Роль інформаційної безпеки як неодмінної складової будь-якої інформаційної системи зростає. Сучасного працівника неможливо уявити без необхідних базових знань з інформаційної безпеки. Важливу роль тут відіграє не лише навчання, але й виховання, оскільки лише воно забезпечує засвоєння морально-етичних норм в галузі інформаційних технологій. Тому важливими в реалізації політики безпеки є *виховні заходи*, які використовують як для запобігання несанкціонованому доступу, так і для впливу на порушників правил безпеки.

Головна мета виховних заходів — усвідомлення учнями відповідальності за свої дії навіть у віртуальному середовищі, засвоєння етичних норм поведінки в цьому середовищі, і як наслідок, формування в учнів компетентності з інформаційної безпеки. Основні методи, які використовують для дотримання політики безпеки користувачами, є інформування, контроль, спонукання, попередження, тимчасова заборона (відмова в доступі), зменшення наданих прав і привілеїв та інші. Питання інформаційної безпеки посідає важливе місце в шкільному курсі інформатики.

Просвіта батьків із питань інформаційної безпеки

Не лише учні, а й їхні батьки мають бути знайомі з інформацією про небезпеки онлайн-середовища. Важливо залучати батьків до процесу ухвалення рішень щодо правил безпеки в інтернеті. Для цього вчителі повинні розповісти батькам, для чого використовують інтернет у школі, які можуть бути небезпеки і як вони контролюють ризики. Повідомлення повинне бути зрозумілим і чітким (вичерпним).

Корисні ресурси

1. Resources. Safer Internet Day. URL: <https://is.gd/4pzuY7>.
2. Правила інтернет-безпеки і інтернет-етики для дітей і підлітків. Національна бібліотека України для дітей. URL: <https://t1p.de/cgig2>.
3. Better Internet for kids. URL: <https://www.betterinternetforkids.eu/>.
4. Computer Emergency Response Team of Ukraine. URL: cert.gov.ua.
5. Абетка інформаційної безпеки від А до Z. URL: <https://is.gd/hibBce>.
6. Базові цифрові навички. Сезон 1: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/AgfZTd>.
7. Базові цифрові навички. Сезон 2: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/MladcT>.
8. Базові цифрові навички. Сезон 3: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/c1Cvab>.
9. Основи інформаційної безпеки: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/kucq6m>.
10. Основи медіаграмотності: навчально-методичний посібник для вчителя 8 (9) клас. Плани-конспекти уроків / за ред. В. Ф. Іванова, О. В. Волошенюк, О. П. Мокрогуза. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2014. 190 с. URL: <https://is.gd/Lwy7ep>.
11. Онлайн-безпека для освітян. URL: <https://is.gd/9E32mn>.
12. Стандарти інформаційної безпеки: порівняльний аналіз. Освіта та самоосвіта. URL: <https://is.gd/gF97bR>.

Список використаних джерел

1. VirusTotal. URL: <https://is.gd/kpmozC> (дата звернення: 04.08.2023).
2. Берназюк І., Гунько О, Колосова М. Рекомендації уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо захисту персональних даних під час дистанційного надання освітніх послуг. Київ, 2021. URL: <https://is.gd/KbrvFn> (дата звернення: 04.08.2023).
3. Єдина державна електронна база з питань освіти. Державне підприємство «Інфоресурс». URL: <https://info.edbo.gov.ua/> (дата звернення: 04.08.2023).
4. Методичні рекомендації з інформаційної безпеки навчального комп'ютерного комплексу / укл. В. М. Дем'яненко, В. Н. Ковальчук. Київ: ІІТЗН НАПН України, 2014. 39 с.
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII. URL: <https://is.gd/8eGkcc> (дата звернення: 04.08.2023).
6. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл: розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.08.2021 р. № 898-р. URL: <https://is.gd/iyyRyW> (дата звернення: 04.08.2023).
7. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 5.07.1994 р. № 80/94-ВР. URL: <https://is.gd/bFjOGD> (дата звернення: 04.08.2023).
8. Про захист персональних даних: Закон України від 1.06.2010 р. № 2297-VI. URL: <https://is.gd/jhAZQI> (дата звернення: 04.08.2023).
9. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://is.gd/XMeE2O> (дата звернення: 04.08.2023).

10. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 04.08.2023).
11. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 р. № 1907-IX. URL: <https://is.gd/r8cm1J> (дата звернення: 04.08.2023).
12. Стійкість пароля. 2ip.io. URL: <https://2ip.io/ua/passcheck/> (дата звернення: 04.08.2023).

Додаток А

Напрями і заходи з цифрової безпеки (міжнародний досвід)

Напрями цифрової безпеки

- **Захист особистих даних.** Для цього використовують шифрування, двофакторну аутентифікацію, паролі менеджери та інші інструменти.
- **Кібербезпека організацій.** Організації розширюють свої заходи з кібербезпеки, використовуючи інструменти моніторингу, виявлення інцидентів, фаєрволи та системи захисту від злому. Вони також збільшують кількість навчань і підвищують свідомість своїх співробітників щодо кібербезпеки та соціального інжинірингу.
- **Захист інфраструктури інтернету речей (Internet of things, IoT).** Впроваджують нові стандарти та протоколи, які забезпечують захист IoT-мереж від несанкціонованого доступу та злому.
- **Боротьба зі штучним інтелектом для кібератак.** Кіберзлочинці постійно вдосконалюють свої методи, використовуючи штучний інтелект для автоматизації та підвищення ефективності атак. Своєю чергою захисники кібербезпеки розробляють системи штучного інтелекту, щоб виявляти та протидіяти таким загрозам.
- **Захист авторського права в цифровому середовищі.** Розробляють нові методи цифрового правоволодіння, блокчейн-технології, що дозволяють контролювати розповсюдження та використання авторських матеріалів.
- **Академічна доброчесність.** У науковій сфері виникають нові виклики в контексті академічної доброчесності через можливість плагіату та недостовірних даних в цифровому середовищі. Зараз розробляють системи виявлення плагіату, реєстри авторських прав та інші механізми забезпечення доброчесності в академічній сфері.
- **Захист від соціального інжинірингу.** Заходи з підвищення свідомості та навчання користувачів, а також впровадження суворих політик безпеки в організаціях можуть забезпечити захист від таких атак.

Заходи із цифрової безпеки

- **Багатофакторна аутентифікація.** Вона передбачає використання кількох етапів перевірки, як-от пароль, фізичний токен, відбиток пальця або розпізнавання обличчя, для підтвердження ідентифікації користувача. Це забезпечує додатковий рівень захисту.
- **Шифрування даних.** Його використовують для захисту конфіденційності даних шляхом перетворення їх у незрозумілу форму під час передавання або зберігання. Сучасні методи шифрування, такі як AES (Advanced Encryption Standard) або RSA (Rivest-Shamir-Adleman), ефективно захищають від несанкціонованого доступу до інформації.
- **Захист від шкідливих програм.** Оновлення антивірусного програмного забезпечення та використання програм для виявлення шкідливих програм і запобігання їм є важливими кроками під час створення цифрової безпеки. Серед сучасних рішень — інтелектуальні аналітичні інструменти та системи машинного навчання для виявлення нових загроз.
- **Захист від соціально-інженерних атак.** Соціально-інженерні атаки — це фішинг, смішинг, фармінг та інші методи маніпуляції користувачами для отримання конфіденційної інформації. Важливо навчати працівників ідентифікувати підозрілі повідомлення та безпечно поводитися в інтернеті.
- **Моніторинг та аналіз безпекових подій.** Застосування систем моніторингу безпеки, які аналізують підозрілу або нестандартну активність, допомагає виявляти потенційні загрози та інциденти безпеки в реальному часі. Це дає змогу реагувати на них швидко та зменшує можливість завдання шкоди.

Додаток Б

Перелік основних законодавчих і нормативно-правових документів, що регламентують інформаційну безпеку в Україні

- Конституція України (статті 32, 34).
- Цивільний кодекс України (частина 1 та 3 статті 307).
- Закон України «Про освіту» (стаття 30).
- Закон України «Про загальну середню освіту».
- Закон України «Про захист персональних даних».
- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України».
- Закон України «Про основи національної безпеки».
- Закон України «Про інформацію».
- Закон України «Про авторське право і суміжні права».
- Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах».
- Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників» від 21.08.2019 р. № 800 (пункт 10).
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.12.2021 р. № 1340 «Про затвердження Типової програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників з розвитку цифрової компетентності».
- Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 31.03.2016 р. № 3/1-19 «Про стан запровадження проекту „Хмарні сервіси в освіті“, з метою підвищення цифрової грамотності вчителів в рамках неформальної освіти для дорослих».
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 р. № 448 «Про розроблення Індексу цифрової готовності закладів загальної середньої та дошкільної освіти».
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 22.05.2018 р. № 516 «Про утворення експертно-консультативного комітету з цифрових технологій в освіті при Міністерстві освіти і науки України».
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.10.2021 р. № 1101 «Про реалізацію інноваційного освітнього проєкту за темою „Використання цифрових

систем контролю успішності здобувачів освіти в закладах професійної (професійно-технічної) освіти“ на вересень 2021 — листопад 2026 роки».

- Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.01.2023 р. № 67 «Про завершення реалізації I (організаційно-підготовчого) етапу інноваційного освітнього проєкту за темою „Моделювання інтегрованого цифрового освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти“ у грудні 2021 — листопаді 2022 років».
- Рекомендації Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з питань додержання конституційного права людини і громадянина на доступ до інформації.

Законодавство України про доступ до публічної інформації

- Указ Президента України від 05.05.2011 р. № 547 «Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації».
- Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації».
- Закон України «Про публічні електронні реєстри».
- Закон України «Про відкритість використання публічних коштів».
- Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 583 «Питання виконання Закону України „Про доступ до публічної інформації“ в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади».
- Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 р. № 740 «Про затвердження граничних норм витрат на копіювання або друк документів, що надаються за запитом на інформацію».
- Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2011 р. № 1277 «Питання системи обліку публічної інформації».
- Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 р. № 835.
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.09.2014 р. № 981 «Про затвердження Положення про забезпечення доступу до публічної інформації у Міністерстві освіти і науки України».
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 18.03.2015 р. № 319 «Про затвердження Переліку службової інформації, що є власністю держави».
- Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.07.2019 р. № 983 «Про затвердження Переліку інформації, що підлягає оприлюдненню у формі відкритих даних, розпорядником якої є Міністерство освіти і науки України.

1.3.2. Забезпечення евакуації, зберігання й знищення документів закладу освіти

Вікторія Стойкова, заступниця директора з науково-педагогічної роботи Миколаївського ОІППО, доцентка кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти, кандидатка педагогічних наук

Сергій Запісов

Основні засади діловодства та архівного зберігання документів у закладі загальної середньої освіти

Заклади освіти зобов'язані забезпечити збереження документів, що накопичилися за час їхньої діяльності, до проведення експертизи їхньої цінності відповідно до норм діловодства й архівного зберігання документів.

У закладі освіти **обов'язково створюють службу діловодства та архівний підрозділ** або призначають **відповідальних за діловодство та відповідальних за архівне зберігання документів осіб**. В останньому випадку до посадових обов'язків окремих працівників додають спеціальні функції. Служба діловодства та архів, якщо вони є структурними підрозділами, працюють на підставі положень про них, які погоджують і затверджують згідно із законодавством. Якщо функції організації діловодства в установі або ведення архіву установи покладені на відповідальну особу, у її посадовій інструкції в зазначають ці обов'язки, її права та відповідальність (додатки А, Б).

На підставі Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [22], а також Правил організації діловодства та архівного зберігання документів

у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [10], Інструкції з діловодства у закладах загальної середньої освіти [2] заклад освіти розробляє та затверджує в установленому порядку (розпорядчим документом закладу освіти) **інструкцію з діловодства**, якою керується у веденні свого діловодства.

Шкільне діловодство вимагає ретельного вивчення та врахування в роботі великої кількості документів, що надходять до закладу освіти. Кожний створений наказ чи інший офіційний документ має відповідати вимогам чинного законодавства. Інструкція з діловодства висуває загальні вимоги щодо документування управлінської інформації та організації роботи з документами в державних і комунальних закладах загальної середньої освіти. У цій інструкції також покладають на керівника закладу функцію призначити відповідальну особу з ведення діловодства. Зазвичай нею стає секретар-друкар.

Це не означає, що до створення та опрацювання шкільної документації не залучають інших працівників школи. Свою частину документації ведуть заступники керівника, зокрема заступник директора з господарських питань. Вчителі, психологи, соціальні працівники, педагог-організатор, вихователі групи продовженого дня (ГПД) ведуть відповідні журнали, планують свою діяльність і звітують про неї у вигляді паперових документів. Якщо установа працює в умовах фінансової автономії та має власну бухгалтерію, додаються документи бухгалтерського обліку. Також свою частку у створення шкільної документації вносить уповноважена особа з питань державних закупівель. І, безперечно, сам керівник не лише здійснює загальний контроль за веденням діловодства, але також опрацьовує значну кількість шкільних документів.

У п. 7 інструкції наголошують, що «в закладі діловодство здійснюється державною мовою. Документи складаються державною мовою, крім випадків, передбачених законодавством про мови в Україні» [15].

Саме в цій інструкції вперше дозволяють вести діловодство в електронній формі. Але є певні вимоги щодо створення електронних документів. В електронній формі можна створювати лише документи тимчасового (до 10 років включно) строку зберігання за умови наявності відповідного технічного забезпечення з урахуванням вимог законодавства України та цієї інструкції. Крім того, необхідно врахувати ще низку законів України — «Про електронні документи та електронний документообіг» [13], «Про електронний цифровий підпис» [12], а також наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання» [16].

Усі документи оформлюють згідно з вимогами до оформлювання документів ДСТУ 4163–2003 [1].

Перелік нормативно-правових актів, які регламентують архівування документації закладу освіти:

- Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [20].
- Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях» [17].
- Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Типового положення про архівний підрозділ органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації» [18].
- Методичні рекомендації з підготовки Положення про архівний підрозділ громадського об'єднання, релігійної організації, підприємства, установи та організації, заснованих на приватній формі власності [5].
- Методичні рекомендації Державної архівної служби України «Порядок заповнення паспорта підрозділу установи, організації, підприємства» [4].

Служба діловодства або відповідальна особа за організацію діловодства в закладі освіти із залученням фахівців структурних підрозділів закладу (за їх наявності) розробляють номенклатуру справ закладу. Методичну допомогу у складанні номенклатури справ надає архівний підрозділ чи відповідальна за архівне зберігання документів особа.

Основні засади складання номенклатури справ викладені у Правилах організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [10]. Номенклатуру справ ухвалює експертна комісія (ЕК) закладу, яку створюють відповідно до законодавства [2].

Заклади загальної середньої освіти державної та комунальної форми власності належать до таких, що можуть входити до переліку юридичних осіб — джерел формування Національного архівного фонду (НАФ), які передають документи до архівного відділу райдержадміністрації. Форма прийняття документів — повна [6].

Заклад освіти, що належить до джерел формування НАФ, у подальшому погоджує свою номенклатуру справ з експертно-перевірною комісією (ЕПК) відповідного державного архіву. Заклад, у діяльності якого не утворюють документи НАФ, погоджує номенклатуру справ з ЕК органу управління освітою.

Номенклатура справ підлягає погодженню з відповідним державним архівом або органом управління освітою один раз на 5 років або невідкладно в разі істотних змін у формі власності, структурі, функціях і характері роботи.

Погоджену ЕПК відповідного державного архіву або ЕК органу управління освітою номенклатуру справ затверджує керівник закладу. Наприкінці року номенклатуру справ закривають підсумковим записом про категорії та кількість справ, заведених у відповідному році. Номенклатуру справ щороку (не пізніше ніж 20 грудня) уточнює, затверджує керівник закладу та вводить в дію з 01 січня наступного року.

Керівник новоствореного закладу освіти зобов'язаний не пізніше одного року з початку діяльності подати схвалену ЕК закладу номенклатуру справ на розгляд ЕПК відповідного державного архіву, ЕК архівного відділу районної державної адміністрації або міської ради, у зоні комплектування якого перебуває заклад, для проведення експертизи цінності документів та можливого віднесення до джерел формування НАФ.

Номенклатуру справ структурного підрозділу закладу освіти розробляє не пізніше ніж 15 листопада поточного року посадова особа, відповідальна за діловодство у структурному підрозділі, її підписує керівник структурного підрозділу та візує керівник архіву установи (посадова особа, відповідальна за архівне зберігання документів).

Архівному зберіганню підлягають:

- закінчені в поточному діловодстві документи постійного та тривалого зберігання;
- документи з особового складу працівників закладу;
- документи закладів освіти — попередників;
- документи ліквідованих підвідомчих структурних одиниць;
- документи особового складу, що надійшли на підставі заяв їхніх власників;
- друковані видання для інформаційно-довідкової роботи архіву.

Строки зберігання документів (таблиця 1) в номенклатурі справ визначають відповідно до Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів [7].

Таблиця 1
Строки зберігання документів [7]

Постійно	До ліквідації організації	Доки не мине потреба	Довгострокового (понад 10 років), короткострокового зберігання
Документи належать до НАФ і підлягають довічному зберіганню	Безстроково зберігаються в закладі освіти	Документи мають лише тривале практичне значення	Обчислення строків зберігання документів проводять з 01 січня року, який іде за роком завершення їх діловодством. <i>Наприклад, обчислення строку зберігання справ, завершених діловодством у 2011 році, починається з 01 січня 2012 року</i>
	У разі ліквідації закладу освіти документи підлягають повторній експертизі цінності	Строк їх зберігання визначають самі організації	
	Якщо зачіпають права громадян, передаються за описами справ до місцевих архівних установ, створених місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування	Не може бути меншим ніж один рік	
	Якщо місцеві архівні установи не створені, документи передають до державних архівних установ, архівних відділів міських рад		

Порядок передавання документів на зберігання до архіву закладу освіти

Для організованого передання документів на зберігання до архіву в закладі освіти обов'язково створюють експертну комісію (ЕК).

Створюють ЕК та організують її роботу відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про проведення експертизи цінності документів» [21] та наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Типового положення про експертну комісію державного органу, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації» [19].

ЕК опорного закладу освіти ухвалює рішення про:

► схвалення і подання до ЕПК органу вищого рівня проєктів таких документів:

- описів справ постійного зберігання;
- описів справ з кадрових питань (особового складу);
- номенклатур справ;
- інструкцій з діловодства;
- положень про служби діловодства, архівні підрозділи та ЕК;
- актів про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ;
- актів про вилучення документів з НАФ;
- актів про невіправні пошкодження справ (документів) НАФ.

► схвалення:

- описів справ тривалого (понад 10 років) зберігання;
- актів про невіправні пошкодження справ (документів) тривалого (понад 10 років) зберігання та з кадрових питань (особового складу).

ЕК інших закладів освіти ухвалює рішення про:

► схвалення і подання до ЕПК органу вищого рівня проєктів таких документів:

- описів справ з кадрових питань (особового складу);
- актів про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ;

► **схвалення:**

- описів справ тривалого (понад 10 років) зберігання;
- номенклатур справ;
- інструкцій з діловодства;
- положень про служби діловодства, архівні підрозділи та ЕК;
- актів про невивправні пошкодження справ (документів) тривалого (понад 10 років) зберігання та з кадрових питань (особового складу).

Порядок проведення експертизи цінності документів

Експертизу цінності проводить ЕК закладу освіти у двох випадках:

- у поточному діловодстві;
- в архіві закладу освіти.

Під час проведення експертизи цінності документів у діловодстві вирізняють 4 групи справ:

1. постійного зберігання;
2. тривалого (понад 10 років) зберігання;
3. тимчасового зберігання (до 10 років включно);
4. ті, що підлягають знищенню у зв'язку із закінченням строків їх зберігання.

Відбір зазначених груп документів здійснюють на підставі номенклатури закладу освіти.

Експертизу цінності документів проводять за такими критеріями:

- **походження** — функціонально-цільове призначення юридичної особи, її відокремленого підрозділу (фондоутворювача), значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства, час і місце створення документа;
- **зміст** — значущість інформації в документі (унікальність і типовість), її повторення в інших документах, вид документа, оригінальність;
- **зовнішні ознаки** — форма фіксації та передачі змісту, засвідчення та особливості оформлення документа, стан його збереженості.

Алгоритм дій для передавання документів і справ до архіву закладу освіти наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

Алгоритм дій для передавання документів і справ до архіву закладу освіти

НОМЕР КРОКУ	ЗМІСТ РОБОТИ
Крок I	Перевірити наявність документів і справ. Систематизувати документи. Сформувати справи
Крок II	Пронумерувати аркуші сформованих справ
Крок III	Оформити підсумковий запис у внутрішньому описі справ
Крок IV	Скласти засвідчувальні записи кожної справи
Крок V	Підшити
Крок VI	Оформити обкладинки справ
Крок VII	Скласти загальні описи справ

Під час формування справ слід дотримуватися таких загальних правил:

- вміщувати у справи тільки виконані документи відповідно до заголовків справ у номенклатурі;
- групувати у справи документи, виконані протягом одного календарного року за окремими винятками;

- вміщувати у справи лише оригінали або в разі їх відсутності засвідчені в установленому порядку копії документів;
- не допускати включення до справ чорнових, особистих документів, копій і документів, що підлягають поверненню;
- до справи включати документи тільки з одного питання або групи споріднених питань, що становлять єдиний тематичний комплекс;
- окремо групувати у справи документи постійного, тривалого, тимчасового зберігання;
- за обсягом справа постійного та тривалого зберігання не повинна перевищувати 250 аркушів.

Фізичне зберігання документів

У кожному закладі освіти повинен бути металевий сейф для зберігання особливо важливих документів. Здебільшого це трудові книжки працівників, що мають гриф суворої звітності та підлягають тривалому зберігання окремо від грошей і матеріальних цінностей. 10.06.2021 набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі» [11] (далі — Закон № 1217), який вніс зміни до Кодексу законів про працю України [3] (далі — КЗпП) щодо правил обліку трудової діяльності працівника. З цієї дати запроваджений електронний облік трудової діяльності.

Основна суть змін — переведення обліку трудової діяльності працівника з паперової форми (у трудовій книжці) в електронну — у реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування (ст. 48 КЗпП). Тобто всі трудові книжки необхідно оцифрувати і внести ці дані до Реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Але й збереження паперових трудових книжок не скасували, адже законодавець запровадив перехідний період тривалістю 5 років. Крім того, у сейфі треба зберігати установчі документи, ліцензії, кутові штампи, печатки, інші матеріальні цінності, що потребують особливо ретельного зберігання. У кожній установі це регламентують внутрішні нормативні документи — правила внутрішнього розпорядку або інший документ, який видає та затверджує керівник.

Порядок забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах виникнення надзвичайних ситуацій та особливого періоду

Заклади освіти та їхні архівні відділи (відповідальні особи) мають бути постійно готові розгорнути роботу щодо забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах виникнення надзвичайних ситуацій та особливого періоду (додатки В, Г, Д, Е). Усі роботи щодо забезпечення, евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду та виникнення надзвичайних ситуацій здійснюють на підставі Порядку забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду [8] та Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій [9].

Для забезпечення постійної готовності розгорнути роботу в умовах загрози (виникнення) надзвичайних ситуацій та/або особливого періоду кожен заклад освіти (служба діловодства, архівний підрозділ, інший структурний підрозділ, визначений керівником, чи відповідальні особи, призначені керівником) розробляє документи, які затверджує його керівник.

Перелік документів, які готує заклад освіти в умовах особливого періоду [8]

▶ ПЕРЕЛІКИ СПРАВ (ДОКУМЕНТІВ), ЯКІ:

- передають для зберігання до державних архівів (архівних відділів);
- вивозять до місць евакуації;
- знищують;
- залишають на місці.

▶ СПИСКИ ПРАЦІВНИКІВ, ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА:

- організацію та виконання заходів із підготовки та передавання справ (документів) до відповідного державного архіву (архівного відділу);
- вивезення до місць евакуації;
- облік і зберігання справ (документів);
- знищення документів.

- ▶ **ПОРЯДОК ТРАНСПОРТУВАННЯ СПРАВ (ДОКУМЕНТІВ) до державного архіву (архівного відділу), до місць евакуації**
- ▶ **ПОРЯДОК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДОКУМЕНТІВ під час їх підготовки до транспортування та під час транспортування**
- ▶ **ПОРЯДОК ЧЕРГОВОСТІ ВИВЕЗЕННЯ ДОКУМЕНТІВ до місць евакуації**

Зберіганню в умовах особливого періоду підлягають документи НАФ, документи тривалого зберігання, з кадрових питань (особового складу), а також окремі документи тимчасового зберігання за рішенням ЕК закладу освіти.

До запровадження особливого періоду служба діловодства, архівний підрозділ, інші структурні підрозділи установи та/або відповідальні особи готують проєкти документів, наведених на рис. 2.

1		Описи справ постійного зберігання, що підлягають передаванню до державних архівів (архівних відділів)
2		Описи справ тривалого (понад 10 років) зберігання, що вивозять до місць евакуації
3		Описи справ з кадрових питань (особового складу), що вивозять до місць евакуації
4		Акти про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ
5		Акти про вилучення для знищення матеріальних носіїв секретної інформації
6		Описи матеріальних носіїв секретної інформації, що підлягають вивезенню до місць евакуації

Рис. 1. Перелік документів, які служба діловодства, архівний підрозділ готує до введення особливого періоду [8]

Таблиця 3

Порядок оформлення та приймання-передавання документів на постійне зберігання до державних архівів (архівних відділів) в умовах особливого періоду [8]

Номер етапу	Зміст роботи
I	У разі ухвалення рішення про евакуацію закладу освіти прийняти до архівного підрозділу документи НАФ відокремлених структурних підрозділів та забезпечити їх подальше передавання до державного архіву
II	Визначити місце подальшого зберігання документів тривалого (понад 10 років) та тимчасового зберігання
III	Підготувати документи для передавання до державних архівів (архівних відділів) на підставі проведеної експертизи цінності документів та оформлення її результатів: аркуш перевіряння, акт перевіряння наявності та стану справ (документів)
IV	Передати (у разі ухвалення рішення про евакуацію відповідного закладу освіти) до відповідного державного архіву (архівного відділу) за описами справ всі завершені в діловодстві документи НАФ установи в упорядкованому стані. Зразки описів справ встановлені Правилами організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [20]
V	Здійснити приймання-передавання документів НАФ відповідно до Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [20]
VI	Передати разом зі справами на зберігання до державного архіву (архівного відділу) три примірники кожного опису, інший довідковий апарат (картотеки, каталоги, покажчики тощо), а також історичну довідку про фондоутворювача та документи НАФ

Документи до державного архіву (архівного відділу) доставляють транспортом за рахунок закладу освіти — здавальника із дотриманням умов, зазначених у пунктах 5, 6 розділу II Порядку забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду [8].

Документи, які не передали до державного архіву (архівного відділу), підлягають вивезенню до місця евакуації установи.

В умовах особливого періоду, у разі ухвалення рішення про евакуацію закладу освіти, *підлягають вивезенню до місця евакуації:*

- документи з кадрових питань (особового складу), тривалого (понад 10 років) зберігання;
- документи поточного діловодства та справи, строки зберігання яких не закінчені та які потрібні для повсякденної роботи в місці евакуації;
- реєстраційно-контрольні картотеки до документів;
- довідковий апарат (описи, картотеки, каталоги, покажчики тощо);
- облікові форми, потрібні для формування переліку знищених матеріальних носіїв секретної інформації.

Для запобігання пошкодженню документи на паперових носіях, що підлягають перевезенню, щільно укладають у картонні коробки, ящики, пакунки чи інші засоби зберігання; фотодокументи — у коробки жорсткої конструкції відповідного розміру у вертикальному положенні; кінодокументи, попередньо упаковані в поліетиленові пакети, — у металеві коробки; фотодокументи — у коробки жорсткої конструкції, обгорнуті водозахисним матеріалом.

До кожного пакування прикріплюють ярлик із найменуванням установи, номера фонду, номера опису, номерів справ, що засвідчують підписами осіб, відповідальних за організацію та виконання заходів із підготовки та передавання справ (документів) до відповідного державного архіву (архівного відділу), та печаткою установи (за наявності).

Транспортування документів здійснюють у супроводі охорони згідно з правилами перевезення цінних вантажів, що встановлені для відповідних видів транспорту. Умови транспортування документів до визначених місць дислокації мають унеможливити несанкціонований доступ до них сторонніх осіб.

Порядок дій щодо поводження з матеріальними носіями секретної інформації в разі виникнення реальної загрози їх захоплення та неможливості їх вивезення у безпечні місця в умовах особливого періоду здійснюється відповідно до Порядку забезпечення режиму секретності [14].

Документи, не внесені до НАФ, строк тимчасового зберігання яких закінчився, **підлягають знищенню**.

Заборонено знищувати документи без попереднього проведення експертизи їхньої цінності. Відбір справ на архівне зберігання або для знищення лише за заголовками в номенклатурі справ, описах або на обкладинках справ не допускається.

Акт про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ, подають на погодження до відповідного державного архіву (архівного відділу) одночасно з описами справ постійного зберігання з кадрових питань (особового складу). Перший примірник погодженого та затвердженого акту передають до відповідного державного архіву (архівного відділу), другий — залишають в установі.

Знищення справ, строк тимчасового зберігання яких закінчився, здійснюють відповідно до Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [10].

Таблиця 4

Порядок знищення документів, строк зберігання яких закінчився

НОМЕР ЕТАПУ	ЗМІСТ РОБОТИ
I	Проаналізувати номенклатуру справ і описи справ: <ul style="list-style-type: none">• постійного зберігання;• тривалого зберігання;• з особового складу. Виявити документи, строк зберігання яких минув
II	Скласти акт вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ
III	Провести засідання ЕК закладу освіти, під час якого розглянути та схвалити акт про вилучення документів для знищення. За наявності зауважень: <ul style="list-style-type: none">• доопрацювати описи справ і акт про вилучення документів для знищення;• повторно подати документи на розгляд ЕК

НОМЕР ЕТАПУ	ЗМІСТ РОБОТИ
IV	Оформити протокол засідання ЕК закладу освіти. Затвердити протокол засідання ЕК у керівника закладу освіти, рішенням якого створена ЕК
V	Погодити акт, погодити (схвалити) описи справ з ЕПК державного архіву, ЕК архівного відділу, ЕК органу управління освітою
VI	Керівник закладу освіти затверджує описи справ і акт
VII	<p>Уповноважені особи знищують документи, строк зберігання яких закінчився:</p> <ul style="list-style-type: none"> • передають організаціям із заготівлі вторинної сировини за накладними, у яких зазначають вагу макулатури, яку передали для переробки; • спалюють; • подрібнюють за допомогою офісних шредерів; • передають недержавним архівним установам, взятим на облік у державній архівній установі для промислового шредерування
VIII	Включити акт про вилучення документів для знищення до «Справи архівного фонду»

Корисні ресурси щодо роботи архівів в умовах воєнного стану

- Публічна служба в умовах війни: добірка корисної інформації. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://is.gd/mNjpjX>.
- Захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://is.gd/o7DnIK>.
- Інструкція «Планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архіві»: схв. протоколом засідання Нормативно-методичної комісії Держкомзакладу освіти України від 22.12.2009 р. № 5. URL: <https://is.gd/m5mXdV>.
- Дяченко С. Інструкція зі швидкого реагування для музеїв у зоні воєнних дій, збройних конфліктів, терактів та в інших надзвичайних ситуаціях. Національний музей Революції Гідності, 2022. 16 с. URL: <https://is.gd/u4XoOb>.
- Про роботу архівних установ в умовах воєнного стану: лист Укрдержзакладу освіти від 22.03.2022 р. № 1227/2.03-14/0. URL: <https://is.gd/6wottt>.
- Консерваційно-профілактичне і реставраційне оброблення документів національного архівного фонду, пошкоджених під час надзвичайних ситуацій: метод. рекомендації / укл. О. П. Володіна, Л. В. Терещук, Г. А. Шекун, А. М. Яценюк. Київ, 2006. 25 с. URL: <https://is.gd/QMrQZJ>.
- Ковальчук А. О. Збереження музейних предметів в умовах надзвичайних ситуацій: метод. рекомендації. Київ: Національний музей історії України, 2017. 109 с. URL: <https://www.academia.edu/34966712>.
- ISO 21110:2019. Information and documentation. Emergency preparedness and response (ISO 21110:2019 E). URL: <https://is.gd/kl5hAr>.
- ДСТУ ISO/TR 18128:2018. Інформація та документація. Оцінювання ризиків для процесів та систем запису (ISO/TR 18128:2014 IDT). [Чинний від 2019-01-01]. URL: <https://is.gd/PP4oOR>.
- Про затвердження Порядку забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду: наказ Міністерства юстиції України від 17.10.2019 р. № 3194/5. URL: <https://is.gd/aoqvg4>.

Інші корисні ресурси

- ✚ Редько В. В. Аналізування впливу на діяльність організації, визначення та обрання стратегії забезпечення неперервності діяльності організації відповідно до технічних специфікацій ISO/TS 22317:2015 та ISO/TS 22331:2018. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2019. № 6 (118). С. 30–57. URL: <https://is.gd/9v7Dwe>.
- ✚ Козловська В. В. Дії музеїв щодо захисту колекцій при загрозі збройного конфлікту та терористичного нападу: метод. рекомендації. Київ: Національний музей історії України, 2017. 24 с. URL: <https://is.gd/KRnPPD>.
- ✚ Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України / за ред. І. Пошивайла. Київ–Амстердам–Вашингтон: Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), 2016. URL: <https://is.gd/rVIKJq>.
- ✚ Біда О. А., Блага А. Б., Коваль Д. О. та ін. Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / за заг. ред. А. П. Буценка. Київ: КИТ, 2016. 72 с. URL: <https://is.gd/iBbhsW>.
- ✚ Коваль Д. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом: монографія. Одеса: Фенікс, 2016. 418 с. URL: <https://is.gd/A8Brec>.
- ✚ Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (Київ, 12 лист. 2015 р.). Київ, 2016. 92 с. URL: <https://is.gd/AaQBkP>.
- ✚ Guiding Principles for Safe Havens for Archives at Risk. International Council on Archives. URL: <https://is.gd/F8tXyH>.
- ✚ Handbook on emergency procedures. International Committee on Museum Security, International Council of Museums, 2010. URL: <https://is.gd/fD1b77>.
- ✚ ISO/TS 22317:2021. Security and resilience. Business continuity management systems. Guidelines for business impact analysis (ISO/TS 22317:2021 E). URL: <https://is.gd/2vA9Cp>.

- ✚ ISO/TS 22331:2018 Security and resilience — Business continuity management systems — Guidelines for business continuity strategy (ISO/TS 22331:2018 E). URL: <https://is.gd/7Nhffw>.
- ✚ ISO/TS 22332:2021. Security and resilience. Business continuity management systems. Guidelines for developing business continuity plans and procedures (ISO/TS 22332:2021 E). URL: <https://is.gd/7dSnoX>.
- ✚ Safe Havens for Archives at Risk Initiative. Swiss Peace Foundation. URL: <https://www.safehavensforarchives.org/en/>.
- ✚ Protecting cultural heritage in the event of armed conflict. UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/protecting-heritage>.
- ✚ Ferrari G., Musayev T., O’Keefe R. et al. Protection of cultural property: military manual. UNESCO, 2016. 91 p. URL: <https://is.gd/YdqEDO>.
- ✚ Toman J. The protection of cultural property in the event of armed conflict. Dartmouth: UNESCO Publishing, 1996. URL: <https://is.gd/waA5Lo>.

Список використаних джерел

1. ДСТУ 4163–2003. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів (ДСТУ 4163–2003). [Чинний від 2003–09–01]. URL: <https://is.gd/EUgeAL> (дата звернення: 24.07.2023).
2. Інструкція з діловодства у закладах загальної середньої освіти: затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 25.06.2018 р. № 676. URL: <https://is.gd/33Oq5U> (дата звернення: 09.08.2023).
3. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://is.gd/MHiM6K> (дата звернення: 24.07.2023).
4. Методичні рекомендації «Порядок заповнення паспорта архівного підрозділу установи, організації, підприємства»: схв. протоколом засідання Нормативно-методичної комісії Укрдержархіву від 20.03.2012 р. № 1. URL: <https://is.gd/N7YSXH> (дата звернення: 24.07.2023).
5. Методичні рекомендації з підготовки Положення про архівний підрозділ громадського об'єднання, релігійної організації, підприємства, установи та організації, заснованих на приватній формі власності: схв. протоколом засідання Нормативно-методичної комісії Укрдержархіву від 20.06.2019 р. № 6. URL: <https://is.gd/94VuVN> (дата звернення: 24.07.2023).
6. Організація архівної справи в територіальній громаді. Методичні рекомендації. Частина 2. Архівні відділи районних державних адміністрацій / упоряд. Л. Л. Левченко, О. Ю. Ткаченко; за ред. Л. Л. Левченко. Київ, 2021. 150 с.
7. Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання

документів: затв. наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2012 р. № 578/5. URL: <https://is.gd/FOza6R> (дата звернення: 20.06.2023).

8. Порядок забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду: затв. наказом Міністерства юстиції України від 17.10.2019 р. № 3194/5. URL: <https://is.gd/cAle0c> (дата звернення: 09.08.2023).
9. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 р. № 841. URL: <https://is.gd/ZZh2tf> (дата звернення: 09.08.2023).
10. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: затв. наказом Міністерства юстиції України від 18.06.2015 р. № 1000/5. URL: <https://is.gd/cAle0c> (дата звернення: 09.08.2023).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі: Закон України від 05.02.2021 р. № 1217-IX. URL: <https://is.gd/qftr4A> (дата звернення: 24.07.2023).
12. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV. URL: <https://is.gd/f27A1S> (дата звернення: 24.07.2023).
13. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://is.gd/NfnMGQ> (дата звернення: 24.07.2023).
14. Про забезпечення охорони державної таємниці та Інструкції щодо заповнення форми звіту про стан забезпечення охорони державної таємниці та порядку його подання: наказ Служби безпеки України від 18.02.2005 № 96. URL: <https://is.gd/Nr60On> (дата звернення: 09.08.2023).
15. Про затвердження Інструкції з діловодства в закладах загальної середньої освіти: наказі МОН України від 25.06.2018 р. № 676. URL: <https://is.gd/IWc4zi> (дата звернення: 24.07.2023).

16. Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання: наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5. URL: <https://is.gd/vHqitc> (дата звернення: 24.07.2023).
17. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: Наказ Міністерства юстиції України від 18.06.2015 р. № 1000/5. URL: <https://is.gd/cAle0c> (дата звернення: 24.07.2023).
18. Про затвердження Типового положення про архівний підрозділ органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації: наказ Міністерства юстиції України від 10.02.2012 р. № 232/5. URL: <https://is.gd/Cjd6hn> (дата звернення: 24.07.2023).
19. Про затвердження Типового положення про експертну комісію державного органу, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації: наказ Міністерства юстиції України від 19.06.2013 р. № 1227/5. URL: <https://is.gd/XeGr9E> (дата звернення: 08.08.2023).
20. Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-XII. URL: <https://is.gd/MLGmO5> (дата звернення: 24.07.2023).
21. 21. Про проведення експертизи цінності документів: постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 р. № 1004. URL: <https://is.gd/oXCUTO> (дата звернення: 08.08.2023).
22. 22. Типова інструкція з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 55. URL: <https://is.gd/guUfqM> (дата звернення: 09.08.2023).

Додаток А

Основні завдання та функції особи, відповідальної за організацію діловодства в закладі освіти

Основним завданням працівника, відповідального за організацію діловодства, є встановлення єдиного порядку (правил) документування та організації роботи зі службовими документами в закладі освіти із застосуванням сучасної комп'ютерної та оргтехніки для автоматизації технологічних процесів опрацювання документів і зменшення їхньої кількості.

На виконання визначеного завдання працівник, відповідальний за організацію діловодства, виконує такі функції:

- реалізує державну політику з організації діловодства в межах закладу освіти;
- розробляє та впроваджує в закладі освіти індивідуальну інструкцію з діловодства й зведену номенклатуру справ;
- організовує за дорученням адміністрації підготовку проєктів організаційно-розпорядчих документів, забезпечує їхнє оформлення й видання;
- забезпечує документаційне й організаційно-технічне обслуговування роботи колегіальних органів;
- упроваджує в закладі освіти національні стандарти, уніфіковані форми документів, інші нормативні документи, що регламентують роботу зі службовими документами і (або) встановлюють вимоги до їхнього оформлення;
- вносить пропозиції адміністрації щодо розроблення та впровадження форм організаційно-розпорядчих документів закладу освіти;
- бере участь у розробленні, впровадженні й використанні системи електронного діловодства й електронного документообігу в закладі освіти;
- контролює виконання нормативних вимог щодо створення й відтворення інформації електронних документів, які підлягають унесенню до документаційного фонду закладу освіти;
- здійснює контроль за підготовкою та своєчасним виконанням документів у структурних підрозділах;

- уживає заходів щодо скорочення строків проходження й виконання документів, узагальнює та аналізує дані про перебіг і результати цієї роботи;
- здійснює приймання, попередній розгляд, реєстрацію, облік, точне зберігання, оперативний пошук, доставку документів, інформування за документами;
- реалізує єдиний порядок відбору, обліку, збереження, якості опрацювання й використання документів, що утворюються в діяльності закладу освіти, для передання їх на подальше зберігання до відповідної державної архівної установи чи архівного відділу міської ради;
- удосконалює форми й методи роботи з документами з використанням сучасної комп'ютерної й організаційної техніки;
- здійснює організаційно-методичне керівництво роботою з документами у структурних підрозділах;
- засвідчує документи в усіх випадках, передбачених інструкцією щодо роботи з документами в закладі освіти;
- організовує друкарське виготовлення, копіювання й тиражування документів;
- організовує підвищення кваліфікації працівників закладу освіти в роботі зі службовими документами;
- організовує забезпечення збереженості документаційного фонду закладу освіти.

Обсяг робіт відповідальної особи за кожною з перелічених функцій визначають на підставі обсягу документообігу й норм часу, передбачених для виконання діловодних робіт.

Задля виконання зазначених завдань і функцій працівникові, відповідальному за організацію діловодства, надають такі права:

- залучати фахівців закладу освіти до підготовки проєктів службових документів за дорученням адміністрації;
- наполягати на дотриманні працівниками встановлених правил документування й роботи зі службовими документами;
- вимагати від керівників структурних підрозділів надання відомостей, необхідних для вдосконалення форм і методів роботи зі службовими документами;
- повертати виконавцям службові документи й вимагати їх доопрацювання в разі порушення вимог до оформлення таких документів.

Під час виконання своїх обов'язків працівник, відповідальний за організацію діловодства, взаємодіє з (зі):

- адміністрацією та керівниками структурних підрозділів закладу освіти — із питань роботи зі службовими документами, контролю й перевірки їх виконання, роботи колегіальних органів, підготовки й надання необхідних адміністрації документів, використання інформації в службових цілях;
- юридичною службою закладу освіти та (або) юридичною службою органу управління — із правових питань, пов'язаних із документуванням управлінської діяльності та роботою зі службовими документами;
- службою кадрів (відповідальною особою з кадрових питань) — із питань підвищення кваліфікації посадових і службових осіб у роботі з документами;
- службами матеріально-технічного забезпечення й господарського обслуговування — із питань забезпечення засобами організаційної та комп'ютерної техніки, бланками документів, канцелярським приладдям, а також із питань побутового обслуговування закладу освіти (Гаранін О. Функції відповідального за діловодство. *Діловодство та документообіг*. 2015. № 1–2. С. 4–8. URL: <https://is.gd/C6siDV>).

Додаток Б

Основні завдання та функції особи, відповідальної за архівне зберігання документів у закладі освіти

Основними завданнями працівника, відповідального за архівне зберігання документів у закладі освіти, є забезпечення тимчасового зберігання архівних документів, що нагромадилися за час діяльності, для використання відомостей, що містяться в цих документах, для службових, виробничих, наукових та інших цілей, а також для захисту прав і законних інтересів громадян.

На виконання визначеного завдання працівник, відповідальний за архівне зберігання документів, виконує такі функції:

- приймання від структурних підрозділів закладу та зберігання архівних документів з різними видами матеріальних носіїв інформації;
- контроль разом зі службою діловодства за станом зберігання та правильністю оформлення документів у структурних підрозділах навчального закладу;
- участь у складанні та погодженні зведеної номенклатури справ закладу, перевіряння відповідності формування документів у справи згідно із затвердженою номенклатурою;
- ведення державного обліку документів НАФ та щорічне подання відомостей про їх кількість за формою, встановленою Правилами роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (із змінами) (далі — Правила), відповідній державній архівній установі, архівному відділу районної ради;
- проведення попередньої експертизи цінності документів, що знаходяться на зберіганні, складання та подання на розгляд ЕК закладу проєктів описів справ постійного зберігання, описів справ тривалого (понад 10 років) зберігання, описів справ з особового складу та актів про вилучення для знищення документів, не внесених до НАФ;
- створення та вдосконалення довідкового апарату до архівних документів;

- організація користування архівними документами, надання архівних довідок, копій, витягів із документів юридичним і фізичним особам відповідно до Правил;
- підготовка, передавання та транспортування (за рахунок закладу) документів НАФ до архівного відділу районної ради;
- участь у заходах із підвищення фахової кваліфікації працівників закладу, які відповідають за роботу з документами.

Обсяг робіт відповідальної особи за кожною з перелічених функцій визначають на підставі обсягу документообігу, кількості документів, які передають на зберігання в архівний підрозділ закладу освіти й норм часу, передбачених для виконання архівних робіт.

Задля виконання зазначених завдань і функцій працівникові, відповідальному за архівне зберігання документів, надають такі права:

- вимагати від структурних підрозділів закладу освіти передавання на зберігання документів, оформлених згідно з чинним законодавством;
- повертати структурним підрозділам на доопрацювання документи, оформлені з порушенням встановлених вимог;
- давати структурним підрозділам закладу рекомендації з питань, що входять до компетенції архіву;
- запитувати від структурних підрозділів організації відомості, необхідні для роботи;
- інформувати адміністрацію закладу освіти про стан роботи з документами та вносити пропозиції щодо її поліпшення;
- брати участь у засіданнях дорадчих органів, нарадах, що проводять у закладі освіти, у разі розгляду на них питань роботи з документами.

Додаток В

Глосарій

- **Воєнний стан** — це особливий правовий режим, що запроваджують у країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності та територіальній цілісності (*Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 1. 768 с.*).
- **Надзвичайна ситуація** — порушення нормальних умов життя та діяльності людей на об'єктах або територіях, спричинене аварією, катастрофою, епідемією, стихійним лихом, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат, а також велике зараження людей і тварин (*Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 2.10.2012 р. № 5403-VI. URL: <https://is.gd/Gh4loa>*).
- **Надзвичайний стан** — це особливий правовий режим, який можуть тимчасово вводити в Україні чи в окремих її місцевостях у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, у разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки та здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина

та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (*Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL: <https://is.gd/inotic>*).

- **Особливий період** — період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (*Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: <https://is.gd/5pxsQ7>*).

Додаток Г

Орієнтовний перелік інструкційно-розпорядчих документів, які необхідно розробити закладу освіти на випадок надзвичайних ситуацій для евакуації шкільних документів

1. Проект наказу директора закладу освіти про роботу закладу освіти в режимі надзвичайної ситуації.
2. Проект наказу директора закладу освіти про припинення роботи закладу освіти в режимі надзвичайної ситуації.
3. Плани заходів, положення, інструкції на випадок надзвичайних ситуацій різного характеру.
 - 3.1. Інструкція про заходи пожежної безпеки (з планом евакуації людей, архівних документів і матеріальних цінностей на випадок пожежі).
 - 3.2. Положення про добровільну пожежну дружину (пожежно-технічну комісію, пости пожежної охорони).
 - 3.3. Інструкція про охоронний режим закладу освіти (з урахуванням випадку зняття позавідомчої охорони та зі схемою розміщення постів охорони силами працівників закладу освіти).
 - 3.4. Розрахунки матеріальних і людських ресурсів, необхідних для виконання захисту людей і документів (можуть бути складовою відповідних планів заходів).
 - 3.5. Схеми евакуації людей і документів (можна розробляти як складову відповідних планів заходів).

Додаток Д

Перелік практичних дій працівників закладу освіти у разі виникнення надзвичайних ситуацій

№ з/п	Найменування дій	Відповідальні за проведення	Необхідна кількість людей	Примітка
1	Викликати відповідні служби (пожежну охорону, міліцію, аварійні служби тощо)	Працівник, який першим виявив НС		
2	Повідомити керівництво школи про НС	Працівник, який першим виявив НС		
3	Ухвалити рішення щодо настання НС	Директор		
4	Проінформувати про настання НС керівництво органів, яким підпорядкована школа	Директор		
5	Видати наказ про перехід на роботу в режимі НС	Директор		
6	Підсилити охорону об'єкта	Директор	Визначити	
7	Увести в дію формування, сили та засоби щодо ліквідації НС	Директор, МНС, керівники формувань	Визначити	
8	У разі виникнення НС, що загрожує життю та здоров'ю людей, вжити заходи щодо їхнього захисту (направлення до укриття або інших місць, видача засобів індивідуального захисту тощо)	Директор, МНС, ЕК та інші формування	Визначити	

№ з/п	Найменування дій	Відповідальні за проведення	Необхідна кількість людей	Примітка
9	Перерозподілити обов'язки працівників для функціонування систем життєзабезпечення архіву та збереження документів	Директор, керівники структурних підрозділів	Визначити	
10	Видати наказ про припинення роботи архіву в режимі НС	Директор		

Додаток Е

Орієнтовний перелік обладнання та матеріалів, необхідних у разі виникнення надзвичайних ситуацій та евакуації шкільної документації чи матеріальних цінностей

Для роботи членів рятувальної групи:

- засоби індивідуального захисту: спецодяг (халати, фартухи з прогумованої тканини, шапочки, косинки, рукавички гумові, маски гігієнічні або респіратори, окуляри захисні), гумове спецвзуття;
- аптечки першої допомоги;
- таблички нагрудні для впізнавання членів групи;
- ліхтарі кишенькові;
- батарейки до ліхтарів;
- подовжувачі для електроприладів (для роботи освітлювальних електроприладів, насосів, вентиляторів тощо).

Для осушення приміщень і сушіння документів

(дороге та складне обладнання можна брати в оренду):

- насоси;
- обігрівачі повітря;
- осушувачі повітря;
- пилососи;
- вентилятори;
- відра, ганчір'я.

Для пакування, маркування та перевезення документів:

- ящики та кошики з пластику;
- мішки поліетиленові (для перевезення документів і збирання сміття);
- папір обгортковий водостійкий;
- папір фільтрувальний або газетний (без тексту);
- блокноти;
- маркери водостійкі;
- стрічка клейка;
- етикетки водостійкі;
- ножиці;
- ніж;
- губки;
- мотузки.

Для документування НС і відновлювальних робіт:

- фотоапарат (камера телефону);
- відеокамера (камера телефону);
- диктофон;
- батарейки.

1.3.3. Інформаційна гігієна та академічна доброчесність у закладі загальної середньої освіти

Анастасія Бречко

Інформація оточує сучасну людину всюди. Гаджети стали таким собі зовнішнім жорстким диском мозку. Вони дозволяють проводити обчислення, отримати швидкий доступ до інформації різними мовами, поширити дані, застосувати штучний інтелект для швидкого опрацювання інформації, генерації картин, фото, відео, графіки тощо.

Учитель не може володіти спектром таких здатностей і замінити гаджет, проте саме вчитель може навчити працювати з інформацією: шукати, аналізувати, синтезувати, інтерпретувати, формувати власну думку, поширювати. Сучасний учитель не повинен лише передавати інформацію, він має розвивати навички й уміння учнів для здобуття цих знань (рис. 1) [3]. Так учителі формують здатність учнів до навчання впродовж життя.

Компетентності сучасного вчителя НУШ

Ментор	Коуч	Тьютор	Новатор	Фасилітатор
Ділиться з дитиною власним досвідом. Ментор провадить дитину в коло своїх інтересів, знайомств, досвіду	Допомагає досягти поставленої мети. Коучинг доречно практикувати з дітьми 16+ років, які вже мають досвід роботи або професійно займаються спортом чи мистецтвом	Допомагає формувати цілісну особистість. Тьютор працює з 5 сферами: інтелектом, волею, емоціями, фізичним і духовним розвитком	Використовує новітні технології та сучасні практики. Вчитель має свободу вибору підходів та інструментів під час занять	Забезпечує ефективну групову комунікацію. Кожен вчитель займається фасилітацією, коли допомагає групі дітей порозумітись між собою

Рис. 1. Компетентності сучасного вчителя НУШ

Інформаційна гігієна

Інформаційна гігієна — область знань, що вивчає закономірності впливу на організм людини та суспільне здоров'я інформаційних потоків, які надходять до людини. Основною метою інформаційної гігієни є мінімізація негативного впливу інформації на ментальне та фізичне здоров'я людини, а глобально — й суспільства.

Дотримуватися правил інформаційної гігієни важливо для безпеки, ефективного використання інформації та розвитку медійної грамотності. Ось декілька основних аспектів інформаційної гігієни:

1. **Перевірка джерел інформації.** Варто спиратись на надійні джерела, такі як перевірені новинні сайти, наукові дослідження або офіційні джерела організацій.
2. **Уникнення маніпулятивної інформації.** Потрібно бути обережними щодо інформації, яка спрямована на маніпуляцію вашими почуттями, думками або поведінкою. Адже деякі джерела можуть поширювати недостовірні факти, аби змінити вашу думку.

Ознаки маніпулятивної інформації:

- клікбейтний заголовок («СТРАШНЕ!», «ШОК!», «Співачка схудла на 10 кг завдяки...»);
 - емоційна лексика;
 - провокативні заяви або викривання негативних аспектів без повної картини;
 - публікація на ресурсі з низьким рівнем довіри;
 - логічні помилки, перекручування фактів або контексту.
3. **Конфіденційність і захист даних.** Потрібно бути обережними з наданням особистої інформації в інтернеті. Уникайте розміщення особистих даних, таких як адреса, номер телефону або фінансова інформація, на ненадійних або небезпечних вебсайтах. Користуйтеся надійними паролями та інструментами шифрування для захисту своїх онлайн-даних. Вчителі та адміністрація школи не мають права розголошувати інформацію з обмеженим доступом: персональні дані учнів і працівників; інформацію про успішність учнів, їхні оцінки, прогрес, спеціальні потреби та інші академічні дані; конфіденційні документи тощо.

4. Цифрова гігієна. Важливо відводити певний обмежений час для поглинання інформації. Мозок повинен перебувати в стані розслаблення, адже саме в такому стані вибудовуються нейронні зв'язки з новими знаннями. Робіть перерви у використанні інтернету, навчанні, читанні.

! Саме тому важливо, щоб учні мали повноцінні перерви між уроками й використовували їх для спілкування, прогулянок, активних фізичних ігор. Їхній мозок не повинен поглинати в цей час надміру інформації, адже займається опрацюванням знань, які здобув на уроках. Б.Оклі зазначає, що важливим є чергування двох режимів мислення: сфокусованого і розпорошеного [5; 7].

Переважно всі гаджети та пристрої мають функцію обмеженого часу користування. Режим «Батьківський контроль» також дозволяє обмежувати дітям користування соцмережами та іграми. У рутині дітей мають бути фізична активність, хобі, спілкування з друзями, прогулянки.

5. Медіаграмотність. Важливо вміти перевіряти факти, зазначені в медіа. Також потрібно ставити запитання, аналізувати, брати до уваги різні погляди; відділяти факти від думок і припущень. Споживайте медійний вміст із різних джерел, щоб отримати широкий спектр поглядів і розуміння. Розширюйте свої джерела інформації, зокрема використовуйте різні новинні джерела, культурні видання, академічні дослідження та різноманітні медійні формати.

Важливо у своїй особистій, навчальній, трудовій діяльності використовувати саме надійні джерела інформації, яка зазнала перевірки та рецензування. Це підвищує її точність і достовірність. Це можуть бути такі джерела:

- 1. Академічні джерела.** Для наукових або академічних досліджень найкращим джерелом є публікації в наукових журналах, матеріали конференцій, монографії, тези дисертацій та інші матеріали, що пройшли рецензування та перевірку експертами.
- 2. Урядові джерела.** Вебсайти урядових органів, національних статистичних агентств, міністерств, департаментів і агенцій є надійними джерелами інформації про правові акти, статистику, політику, програми та інші офіційні дані (наприклад, «Офіс Президента» [9], «Урядовий портал» [8]).

3. **Визнані дослідницькі організації.** Серед них — аналітичний центр «CEDOS» [1], Національний інститут стратегічних досліджень [6].
4. **Наукові бібліотеки та довідкові видання.** Бібліотеки університетів, наукові бібліотеки та довідкові видання, як-от енциклопедії, словники, підручники, можуть бути надійними джерелами фактичної інформації та фундаментальних знань.
5. **Перевірені джерела новин.** Для актуальних подій і новин радять використовувати джерела, які мають репутацію надійних і об'єктивних. Наприклад, відомі міжнародні агенції новин, видання з високими редакційними стандартами та журналісти, які відомі своєю професійністю.

Будь-яку отриману інформацію варто перевіряти в декількох надійних джерелах.

Доброчесність використання інформаційних ресурсів

Відповідно до статті 42 Закону України «Про освіту», академічна доброчесність — це сукупність етичних принципів і визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані зазначати посилання на джерела інформації у своїх матеріалах, дотримуватися норм законодавства про авторське право, надавати достовірну інформацію про методики та результати досліджень, власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність, контролювати дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти й об'єктивно оцінювати результати навчання.

Здобувачі освіти зобов'язані самостійно виконувати навчальні завдання; посилалися на джерела інформації в разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримуватися норм законодавства про авторське право і суміжні права; надавати достовірну інформацію про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень.

Згідно з пунктом 4 статті 42 Закону України «Про освіту», порушенням академічної доброчесності вважають:

- **академічний плагіат** — оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;
- **самоплагіат** — оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових;
- **фабрикація** — вигадкування даних чи фактів, які використовують в освітньому процесі або наукових дослідженнях;
- **фальсифікація** — свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;
- **списування** — виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання;
- **обман** — надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;
- **хабарництво** — надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру для отримання неправомірної переваги в освітньому процесі;
- **необ'єктивне оцінювання** — свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти;
- надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання;
- вплив у будь-якій формі (прохання, умовляння, вказівка, погроза, примушування тощо) на педагогічного (науково-педагогічного) працівника з метою здійснення ним необ'єктивного оцінювання результатів навчання [11].

Використання чужих творів у своїх навчальних та інших матеріалах регулює Закон України «Про авторське право і суміжні права» [10].

Правила використання чужих творів

1. Можна використовувати невеликі фрагменти чужих творів для підкріплення, ілюстрації або пояснення власних думок, досліджень або аналізу, оформлені в цитату. Цитата повинна бути обґрунтована в межах справедливого використання та посилатися на джерело.
2. Учителі та учні мають право використовувати чужі твори в навчальних матеріалах, таких як підручники, презентації, посібники. Проте використання повинно бути обмежене навчальними цілями та пов'язане з конкретним навчальним процесом.
3. Можна використовувати чужі матеріали, які вільно доступні в інтернеті або інших загальнодоступних джерелах, для навчальних цілей без згоди автора. Проте важливо зазначити авторство та джерело.
4. Можна використовувати лише необхідну кількість матеріалу для досягнення своєї навчальної мети. Не слід використовувати чужі матеріали цілком без належних пояснень і коментарів.

Рис. 2. Різновиди плагіату

Рис. 3. Що не є плагіатом [12]

Згідно зі спектром плагіату 2.0 (рис. 4), є 12 типів неоригінальної роботи [12]. Позитивним показником неплагіату є оригінальне мислення здобувача освіти: коли учень самостійно виконує завдання за допомогою оригінальних ідей і процитованих джерел. Крайнім показником плагіату є роботи на замовлення: залучення третьої сторони (без оплати або за гроші) для виконання завдання та представлення роботи як власної.

Рис 4. Спектр плагіату 2.0

За порушення академічної доброчесності слід притягувати до академічної відповідальності (позбавити академічних нагород чи стипендії, відрахувати із закладу освіти, змусити повторно пройти освітній компонент, позбавити права обіймати певні посади, відмовити у присудженні ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня чи присвоєнні вченого звання тощо).

Що можуть зробити педагогічні працівники, щоб заохочувати учнів дотримуватися норм академічної доброчесності:

- популяризувати дотримання норм академічної доброчесності шляхом проведення просвітницької роботи;
- навчати учнів використовувати належні посилання та зазначати авторство у разі використання інформаційних джерел, зокрема й власним прикладом;
- розробляти завдання, що унеможливають списування (творчі завдання, генерацію ідей, проєктне навчання);
- надавати до кожної діяльності чіткі критерії оцінювання;
- використовувати формувальне оцінювання;
- створювати довірливі партнерські відносини з учнями.

Типи джерел інформації та їх використання

Існує багато типів джерел інформації, які можна використовувати для отримання знань і даних:

- наукові статті та дослідження;
- книги (наукові, науково-популярні, художні або довідкові);
- журнали (актуальні статті, огляди, дослідження та новини в певній галузі);
- інтернет-ресурси (вебсайти, блоги, форуми, відео тощо);
- документальні матеріали (документальні фільми, радіопередачі, аудіозаписи та телевізійні програми, подкасти);
- архівні джерела (архівні матеріали, документи, листування, фотографії, записи).

Про оформлення бібліографічного опису списку використаних джерел йдеться в Національному стандарті України «Бібліографічне посилання».

Загальні положення та правила складання» [4]. Оформити джерела допоможе сервіс «Grafiti» [2].

Творче використання технологій і розвиток цифрових навичок

Педагоги мають сприяти розвитку цифрових навичок в учнів: навчити їх використовувати інтернет та інші джерела інформації етично й академічно добросовісно. Щоб уникнути списування, вчителю варто розробляти креативні неповторювані попередньо завдання.

Вчитель може дати учням завдання, які ґрунтуються на роздумах, творчості та особистому досвіді, наприклад:

- **завдання, що вимагають особистого досвіду:** запросити учнів написати есе, статтю або відгук, використовуючи власний досвід, враження або думки. Це може бути щось, що вони пережили, книга, яку вони прочитали, подія, у якій брали участь тощо;
- **завдання, що вимагають творчого мислення:** попросити учнів створити малюнок, поему, оповідання або дизайн проєкту. Такі завдання спонукають учнів використовувати уяву та творчі здібності. Це мінімізує списування з інтернету;
- **дослідницькі завдання:** надати учням завдання, які вимагають збору первинних даних або спостережень. Наприклад, учні можуть дослідити своє середовище, провести експеримент або опитування. Такі завдання ґрунтуються на особистих спостереженнях і залежать від контексту, тому списування з інтернету стає малоімовірним;
- **завдання, що вимагають критичного мислення:** попросити учнів проаналізувати випадок, проблему або документ і дати власну оцінку, обґрунтування або розв'язання. Це може бути аналіз статті, твору або історичної події;
- **групові проєкти,** виконання яких вимагає обміну ідеями, дискусій і спільної роботи.

Корисні ресурси

1. Інфографіки

- ✚ Що таке академічна доброчесність? Придунайська філія Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП). URL: <https://is.gd/YX3gAv>.
- ✚ Чи я плагіював? URL: <https://is.gd/B9Gz9S>.
- ✚ Плагіат та його різновиди. Запобігання плагіату. Оформлення посилань і цитувань в освітніх та наукових роботах. Придунайська філія Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП). URL: <https://bit.ly/48emO6n>.
- ✚ Спектр плагіату 2.0. Придунайська філія Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП). URL: <https://is.gd/1s3Egb>.

2. Онлайн-курси

- ✚ Інформаційна гігієна. Як розпізнати брехню в соцмережах, в інтернеті та на телебаченні: онлайн-курс. EdEra. URL: <https://is.gd/QvonVy>.
- ✚ Академічна доброчесність: онлайн-курс для вчителів старших класів. EdEra. URL: <https://is.gd/Y3rha7>.

Список використаних джерел

1. CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua> (дата звернення: 04.08.2023).
2. Grafiti. URL: <https://www.grafiati.com/uk> (дата звернення: 08.08.2023).
3. Дмитренко О. Вчитель НУШ — людина, яка надихає вчитися. [Освіта.ua](https://osvita.ua). URL: <https://is.gd/noMmMR> (дата звернення: 08.08.2023).
4. ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. [Чинний від 2016–07–01]. Вид. офіц. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 16 с. URL: <https://is.gd/RHofqy> (дата звернення: 05.08.2023).
5. Навчайтесь вчитись: Потужні розумові інструменти для опанування складних предметів: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/1Zpa2g> (дата звернення: 04.08.2023).
6. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua> (дата звернення: 04.08.2023).
7. Оклі Б. Навчитися вчитися. Як запустити свій мозок на повну / пер. з англ. Артем Замоцний. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2018. 272 с.
8. Пошук нормативно-правових актів. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npasearch> (дата звернення: 04.08.2023).
9. Президент України: офіційне інтернет-представництво. Офіс Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua> (дата звернення: 04.08.2023).
10. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII. URL: <https://is.gd/8eGkcc> (дата звернення: 04.08.2023).

11. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 04.08.2023).
12. Що таке академічна доброчесність? Придунайська філія Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП). URL: <https://is.gd/YX3gAv> (дата звернення: 04.08.2023).

1.3.4. Інформаційна культура та інфомедійна грамотність учасників освітнього процесу

Анастасія Бречко

Тетяна Китиченко, завідувачка кафедри соціально-гуманітарної освіти КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти», кандидатка історичних наук

Оксана Проскура

Під інформаційною культурою суспільства зазвичай розуміють здатність ефективно використовувати інформаційні ресурси та засоби інформаційних комунікацій, а також застосовувати новітні досягнення в галузі розвитку засобів інформатизації та інформаційних технологій.

Інформаційна культура також передбачає:

1. здатність орієнтуватися в інформаційному просторі;
2. здатність отримувати інформацію та оперувати даними відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного інформаційного суспільства;
3. системний обсяг знань, умінь і навичок набуття, перетворення, передачі та використання інформації в різних галузях людської діяльності для якісного виконання професійних функцій.

Інформаційна культура базується на інформаційній грамотності та є інтегральним поняттям, яке має низку компонентів:

- аудіовізуальну культуру;
- понятійно-термінологічну культуру;
- логічну культуру;
- технологічну культуру;
- семіотичну культуру;
- комунікаційну культуру;
- мережеву культуру.

Основні чинники розвитку інформаційної культури сучасного суспільства:

- *система освіти*, що визначає загальний рівень інтелектуального розвитку людей, їхні матеріальні й духовні потреби;
- *інформаційна інфраструктура суспільства*, що визначає можливості людей отримувати, передавати та використовувати необхідну їм інформацію, а також оперативно здійснювати ті або інші інформаційні комунікації;
- *демократизація суспільства*, яка визначає правові гарантії доступності інформації, розвиток засобів масового інформування населення, а також можливості громадян використовувати альтернативні, зокрема зарубіжні джерела інформації;
- *розвиток економіки країни*, від якого залежать матеріальні можливості здобуття людьми необхідної освіти, а також придбання і використання сучасних засобів телекомунікацій.

Розвиток інформаційної культури можна розглядати в морально-етичній площині, маючи на увазі виховання особистої відповідальності за поширення інформації, а також розвиток культури використання інформації індивідуально. Ця проблема постає особливо гостро в наш час, коли інформація несе потужний емоційний заряд і здатна по-різному впливати на людину.

Завдання сучасної освіти — створити простір для розвитку інформаційної культури особистості, яка сприяє формуванню самостійного мислення, відкритості до нового, уміння відстежувати зміни та реагувати на них, уміння приймати рішення в складних нестандартних ситуаціях, що можливо лише за умов повного інформування людини. За такого підходу в того, хто навчається, повинна складатися свідомо мотивована постійно розширювати професійний і загальнокультурний світогляд, а також уявлення про відкритість системи знань, які набувають у закладах освіти, переконання в тому, що основу міцності та надійності знань дає лише безперервний процес пошуку та споживання інформації, її критичне опрацювання протягом усього життя.

Розвиток інформаційної культури учнів

Низький рівень інформаційної культури сучасних випускників шкіл може створювати певні труднощі в їхній майбутній професійній діяльності. Спосіб усунення цієї проблеми — підготовка фахівців, які вміють не лише ефективно використовувати комп'ютерні технології у професійній діяльності, а й працювати з різними інформаційними структурами та моделями, а також мають навички програмування.

Для формування інформаційної культури на рівні закладу освіти потрібно врахувати декілька чинників (з досвіду Київської гімназії східних мов № 1):

- **культурну різноманітність** і її соціальне значення з огляду на взаємодію з соціальними партнерами, батьківськими асоціаціями тощо;
- **різноманіття кожного класу** (вікове й гендерне; стилі навчання та інтелектуальний рівень розвитку учнів; соціально-економічний статус сімей учнів; здібності та особливості психофізичного розвитку; мовленнєва багатоманітність);
- **готовність кожного вчителя** до роботи в багатоманітному освітньому середовищі;
- **практичний досвід життя й роботи** в різних соціокультурних контекстах.

Опанування способів отримання інформації, опрацювання та використання за допомогою сучасних комп'ютерних засобів — необхідна умова успішного долучення людини до інформаційного суспільства. Саме тому навчання в школі повинне допомогти сформувати вміння організувати власну інформаційну діяльність і планувати її результати. Сприятим цьому може такий вид проєктної діяльності, як вебквест (Додаток А).

Викривлена інформація має великий вплив, особливо на молодь, і потребує критичного осмислення. Саме тому необхідно, щоб учні розвивали вміння визначати різницю між загальновідомими фактами і судженнями, які вимагають перевірки, надійність джерела інформації, відмінність між головною та другорядною інформацією, знали поняття упередженості судження, розрізняли двозначні аргументи [8].

Інфомедійна грамотність — це вміння сприймати на основі критичного мислення та створювати медіапродукти, враховуючи динамічність подій навколишнього світу та спираючись на аналіз і оцінку медіатекстів відповідно до контексту функціонування медіа, а також до використання кодових і репрезентаційних систем [22].

Протягом 9–17 грудня 2021 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки щодо того, з яких джерел вони зазвичай отримують інформацію (рис. 1) [17].

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «З яких джерел Ви, зазвичай, отримуєте інформацію? Виберіть до 3 відповідей»

Як бачимо, сьогодні інформація в електронному вигляді є більш доступною, ніж у паперовому. Тому й інформаційне забезпечення освітнього процесу розширюється. Нині вільно можна знайти будь-яке джерело для вивчення тієї чи іншої теми та читати його мовою оригіналу онлайн. Новітні бібліотечні фонди, електронні бази даних, репозитарії стали доступними. Окрім того, майстер-класи, вебінари, семінари, тренінги, відеолекції тощо дають можливість у зручний час і в зручному темпі підвищувати свою професійну компетентність, аналізувати отриману інформацію, оцінювати ефективність методів, методик, прийомів, технік, технологій тощо. Останнім часом педагоги використовують інтернет-ресурси для професійного розвитку, комунікації з колегами, учнями та їхніми батьками. Йдеться не тільки про сайти, чати, блоги та форуми: створюють також спільноти в соцмережах [10].

Інфомедійна грамотність пов'язана з медіаграмотністю. Д. Баакке виокремлює 4 аспекти медійної компетенції:

1. **Критичне мислення.** Бути компетентними в медіагалузі означає вміти критично ставитися до змісту публікацій у ЗМІ. Це повинно відбуватися аналітично (у суспільному контексті), рефлексійно (з урахуванням власних переконань і дій) та етично (соціально відповідально).
2. **Медіанавчання.** Крім критичного аналізу контенту, важливо також бути поінформованими про конкретне ЗМІ та медіасистему загалом. Д. Баакке розрізняє інформаційне (знання про процеси і структури, наприклад, як працюють журналісти) та інструментально-кваліфікаційне (знання про роботу або технічне опрацювання) навчання медіасистемі.
3. **Користування ЗМІ.** Інформацію можна споживати пасивно (для цього потрібні певні навички, як-от навичка взаємодії з телевізором і опрацювання отриманих візуальних даних) або ж інтерактивно (через взаємодію з віртуальним простором, наприклад, клікаючи на гіперпосилання та надаючи зворотний зв'язок під час блогерського стримінгу).
4. **Співтворення медіапродукту.** Важлива активна участь у формуванні засобів масової інформації — це дозволяють сучасні програми, у яких взаємодіємо з медіа, а також суспільний резонанс навколо медіапродуктів [1].

Складові медіаграмотності:

1. **Розуміння** того, як працюють медіа, і **усвідомлення**, що вони формують суспільну думку.
2. Вміння **оцінювати** повідомлення, використовуючи як цифрові навички та інструменти для перевірки фактів, так і власне критичне мислення.
3. **Відповідальне створення та поширення контенту** [9].

Вплив медіа на формування особистості

Медіа є одним з основних чинників соціалізації людини, адже є первинним джерелом інформації. Особливо це стосується інформації щодо політичних і громадських питань, висвітленої в медіа. Спосіб подачі, частота публікації, лексика — все це впливає на формування думки читача щодо того чи іншого явища. Те, як медіа відбирають, обробляють і формують контент для власних цілей, може мати сильний вплив на те, як його сприймають та інтерпретують, а отже й формувати світогляд людей.

Існує декілька теорій впливу медіа на користувачів. Деякі з них:

1. **Теорія фреймінгу:** медіа можуть маніпулювати аудиторією, подаючи інформацію з певного кута зору, висвітлюючи лише певні факти та думки. За допомогою фреймінгу медіа створюють специфічний контекст або рамки, які впливають на сприйняття та розуміння інформації: акцентують увагу на певних аспектах, приховують інші, використовують емоційно заряджені слова або визначені категорії, що впливають на сприйняття та оцінку подій чи проблем.
2. **Теорія порядку денного:** медіа формують думку громадськості самим лише вибором конкретних тем, які вони висвітлюють. Частотність теми додає їй важливості та здатна змусити повірити в неправдиві факти.
3. **Теорія розриву знань:** люди з вищим соціальним статусом та більш освічені люди швидше засвоюють інформацію, яку поширюють у ЗМІ, ніж люди з нижчим соціальним статусом. Це призводить до збільшення розриву в знаннях між цими групами, оскільки більш освічені групи мають більше можливостей і доступу до інформації.
4. **Теорія культивування:** тривала взаємодія з масовими медіа, особливо телебаченням, впливає на сприйняття глядачами реального світу. Люди, які витрачають багато часу на перегляд телепрограм, формують свої уявлення про реальність як таку, що відображена в цих програмах.
5. **Спіраль мовчання:** люди, які вважають, що їхня думка в меншості, рідко висловлюються через страх соціальної ізоляції. Це своєю чергою змушує інших, які дотримуються такої ж думки, уникати висловлювання [3].

На сучасному етапі дуже важливо випрацювати власну інформаційну гігієну. Розпочнемо з понять.

«**Фактчекінг**» з англійської мови перекладається як «перевірка фактів». Раніше фактчекерами називали тих, що перевіряли газету від крапки до крапки, щоб не допустити помилок у цифрах, прізвищах, власних назвах та інших фактах. Сьогодні цим словом позначають окрему категорію журналістики, що займається аналізом і перевіркою заяв політиків, лідерів думок, повідомлень в інших медіа та соцмережах. Відповідно, тих, хто займається такою діяльністю, називають **фактчекерами** [22]. Стати фактчекерами — це передусім можливість формувати власну інформаційну безпеку.

Фактчекінг використовують для виявлення та спростування **фейків і маніпуляцій**. **Фейк** — це підробка, яка імітує справжню новину (дійсність).

Набагато частіше в новинах і соцмережах трапляються маніпуляції. **Маніпуляція** — це напівправа, коли на реальні факти нанизують брехню чи замовчують деякі факти, щоб висвітлити ситуацію в потрібному собі світлі [20].

У медіатексті варто звертати увагу на такі компоненти:

- **заголовки** (Чи можна зрозуміти зміст повідомлення і зробити висновки лише за заголовком? Чи варто поширювати матеріал в соцмережах, орієнтуючись лише на заголовок і лід (підзаголовок, перший абзац)? Чи відповідає інформація в тексті заголовку? Чи містить заголовок категоричні твердження, які неможливо перевірити?);
- **емоції** (Чи апелюють заголовок, фото і судження в тексті до ваших емоцій? Чи намагаються їх використати, щоб спонукати вас до дії чи зміни ставлення?);
- **джерела** (Чи зазначені джерела інформації? Чи є можливість її перевірити? Чи співпадають дата події та дата публікації? Чи не базується текст на чутках, узагальненнях, упередженнях і стереотипах?);
- **факти, логіка** (Чи містить текст оціночні судження і чи не підмінюють вони собою факти? Чи є зв'язок між фактами та описаними подіями логічним і послідовним? Чи не вирвана подія з контексту?);
- **експерти** (Чи є думки експертів справді фаховими? Коментарі експертів містять аналіз / прогноз чи емоційну оцінку / категоричне судження?);
- **очевидці** (Чи впевнені ви, що названі очевидці були на місці події? Очевидці в тексті повідомляють факти чи діляться емоціями й оцінками?) [24].

План фактчекінгу:

1. **Перевірте джерело інформації.** Почніть із перевірки джерела новин. Переконайтеся, що ви отримуєте інформацію від надійного та авторитетного джерела. Питайте себе: «Хто написав цю новину?», «Чи вони є професійними журналістами чи надійними джерелами інформації?». Новини варто перевіряти також за офіційними державними каналами комунікації.

Офіційними державними джерелами інформації в Україні є:

- Президент України;
- Офіс Президента України;
- Генеральний штаб ЗСУ;
- Кабінет Міністрів України;
- Міністерство оборони України;
- МВС України;
- Національна поліція України;
- Служба безпеки України;
- ДСНС України;
- Державна прикордонна служба України;
- Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки;
- Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України;
- ВМС ЗС України;
- Територіальна оборона ЗС України.

2. **Перевірте достовірність фактів.** Перевірте факти, представлені в новинах. Переконайтеся, що їх підтверджують інші незалежні джерела. Використовуйте пошук в інтернеті або спеціалізовані фактчекінгові ресурси. Скористайтесь розділом «Новини» в «Google», аби знайти, чи є вже подібні новини на інших ресурсах.
3. **Аналізуйте контекст.** Подивіться на контекст, у якому представлена новина. Прочитайте весь матеріал, а не лише заголовки або один абзац. Приділіть увагу деталям, які можуть вказувати на певні приховані мотиви або перекочення фактів.
4. **Перевірте дату та час.** Впевніться, що новина актуальна. Перевірте, чи дата публікації відповідає поточному часу.

5. **Приділіть увагу стильовим особливостям.** Зверніть увагу на стиль письма та тон оповіді. Будьте обережні з новинами, які містять емоційно забарвлену думку або висловлювання без достатньої підтримки фактами.
6. **Перевірте власні упередження.** Будьте свідомі своїх упереджень і стереотипів. Іноді упередження можуть впливати на сприйняття новин і нашу здатність відрізнити правду від маніпуляції. Постарайтеся залишатися об'єктивними та критично аналізувати інформацію.
7. **Перевірте інші джерела.** Переконайтеся, що ви перевірили інші джерела новин для отримання різних точок зору. Порівняйте інформацію з різних джерел, щоб отримати повне розуміння ситуації.
8. **Зверніть увагу на експертні думки.** Перевірте, чи містить новина думки експертів або джерела з авторитетом у відповідній галузі. Врахуйте їхні думки та досвід, щоб отримати максимально об'єктивну картину.
9. **Зверніть увагу на підкріплення фактами.** Перевірте, чи є в новині підтвердження фактів, цитати або посилання на відповідні джерела. Будьте обережні з новинами, які не мають підтверджень або використовують ненадійні джерела.

Інструменти для перевірки достовірності фото

1. **«Google Lens», або «Google Об'єктив».** Інструмент «Google Об'єктив» дозволяє визначити, що саме зображено на фото, місце, де його зробили, а також знайти новини, у яких теж з'являлося схоже зображення.
2. **«Bing»** — пошуковик від «Microsoft», що допомагає шукати схожі фото за деталями на зображенні, визначає текст на фотографії та шукає за ним тощо.
3. Додаток **«Search by Image» для «Google Chrome»** може запускати пошук водночас у десятках ресурсів. Серед них — «TinEye», що сортує знайдені зображення за часом і допомагає показати, коли певне фото з'явилося в інтернеті вперше [19].

Правила, за якими можна перевіряти відеоролики, які поширюють у мережі:

1. Проаналізуйте, де зробили відео, хто саме його почав поширювати, що в ньому показують, чи відповідає це інформації, яка супроводжує відео.
2. Перевірте відео за допомогою спеціальних інструментів. Наприклад, *«inVid»* допомагає розбити відео на кадри та покадрово шукати його в системах пошуку — таких, як «Google».
3. Пошукайте додаткову інформацію про подію на відео в медіа. Чи знімали це інші люди, чи робили зйомку там само? Чи збігаються ці відеоролики? Чи про те саме йдеться в інших журналістів?
4. Перегляньте відео в сповільненому режимі за допомогою інструмента *«VLC»*, щоб розглянути всі деталі.
5. Перевірте геолокацію за допомогою таких інструментів, як *«Google Earth»*, *«Google Maps»*.
6. Перевірте час, погоду [20].

Правила перевірки телеграм-каналів і вайбер-чатів

1. Якщо канал або чат не має конкретного власника та контактних даних і не зазначає, звідки бере інформацію, це перший показник, що таке джерело інформації — сумнівне. Тут можуть поширити цікаву новину, що підтвердиться, але так само можуть запропонувати фейк, якусь хибну думку, що змінить ваше ставлення до реальних подій.
2. Звертайте увагу на назву. Якщо канал представляє офіційний орган або публічну особу, то десь у мережі, на офіційній сторінці такого відомства або на сайті цієї людини має бути реклама телеграм-каналу, посилання на нього. Часто назви каналів можуть нагадувати назви відомих медіа чи відсилати до офіційного представництва міської влади. Тоді перевірте через «Google» чи іншу систему пошуку, чи

повідомляла міська влада про цей телеграм-канал. Іноді фейковий канал і офіційний можуть відрізнятися одним символом у назві.

3. Перевіряйте історію телеграм-каналу через інструмент **«TGStat»**. Якщо канал дуже часто змінює назви, посилання, це сигнал, щоб подумати, чи варто йому довіряти.
4. Оцініть зміст каналу: які повідомлення там поширюють, чи є заклики-клікбейти перейти на інші канали, клікнути на лінки, чи зазначають джерела інформації в повідомленнях, чи можна звернутися зі зворотним зв'язком до авторів повідомлень.
5. Звертайте увагу й на меми, тобто жартівливі картинки з підписами: їх часто поширюють у таких чатах чи каналах. Вони теж можуть бути елементом пропаганди та дезінформації.
6. Дивіться на дату створення чату чи каналу, а також на кількість підписників. Іноді канал створюють спеціально для поширення дезінформації чи анонімного вкиду [21].

У соціальних мережах варто зауважувати і перевіряти таке:

1. **Джерела:** чи можна знайти першоджерело інформації, яку активно поширюють у мережі? Ви поширюєте інформацію з першоджерела чи чийось інтерпретацію? Вони відрізняються? Якщо ви довіряєте джерелу інформації, чи прочитали ви публікацію повністю, чи не переважають там оцінки та судження над фактами й аналізом? Де ще можна перевірити цю інформацію?
2. **Хто розповсюджує інформацію:** який акаунт поширив ту чи іншу інформацію? Коли його створили, чи справжнє це ім'я? Чи є реальні фото та історія в цієї особи, скільки в неї підписників? Що публікувала ця особа раніше? Чи можна скласти уявлення про її зацікавлення та фаховість у цьому питанні? Як швидко поширюють цю інформацію? Чи є ознаки ботів у тих, хто її поширює чи коментує?

3. **Безпека:** чи не забагато особистої інформації ви поширюєте у своєму профілі? Чи можна цю інформацію використати проти вас? За яким принципом ви додаєте друзів у соцмережах? Чи всіх із них ви знаєте? Чи надійні у вас паролі? Чи стежите за власною інформбезпекою?
4. **Відповідальність:** як гадаєте, чи є ви лідером думок для інших? Як багато людей читають ваші дописи? Чи можуть люди, які вам довіряють, робити репости ваших публікацій без попередньої перевірки інформації? Чи завжди ви перевіряєте інформацію, перш ніж її поширити? Чи контролюєте ви свою поведінку на особистій сторінці та яким чином? Чи відчуваєте власну відповідальність перед підписниками?
5. **Емоції:** для чого хтось тисне на ваші емоції та спонукає до швидких дій («максимальний репост», «допоможіть грошима», «виходьте всі», «досить терпіти це»)? Що саме вас обурює в чужих коментарях? Чи це не тролінг і чи варто «годувати» тролів своїми емоціями? Можливо, варто взяти паузу, заспокоїтися та проаналізувати інформацію, перш ніж реагувати репостами чи коментарями? [24]

Як виявити бота чи троля в соцмережах

Тролі — це користувачі, які публікують суперечливі коментарі, аби спровокувати емоційну реакцію, щоб інші почали сперечатися в коментарях.

Яким же чином визначити, кого ви зустріли в соцмережах: троля чи ні? Треба проаналізувати акаунт людини: коли його створили, чи справжня фотографія у профілі. Ось як поводитьься троль:

- активно поширює пости, відео, меми, новини з гучними заголовками, що провокують реакцію;
- пише одне й те саме багато разів, щоб таки викликати чиюсь відповідь;
- ігнорує факти, коли йому починають на них указувати;
- використовує принизливий та агресивний тон у розмові.

Тролів у соцмережах треба ігнорувати, блокувати або скаржитися на них у службу безпеки мережі.

Боти, на відміну від тролів,— це найчастіше не жива людина, яка сидить на заробітній платі, а певна програма, що діє автоматично, відповідно до алгоритму. За допомогою ботів, які грають роль справжніх людей у соцмережах, інші акаунти збільшують кількість підписників, створюють видимість популярності сторінки. Також ботів використовують для масового поширення потрібної інформації.

Як розпізнати бота?

- зазвичай ботів запускають під якісь події, для конкретного завдання, тому звертайте увагу на дату створення акаунту. Також дивіться на інформацію в профілі. Наприклад, у твіттері назва ботів може складатися з довільного набору букв і цифр. Фотографія може бути крадена, або аватаркою слугуватиме якась випадкова картинка;
- перевіряйте активність цього бота: чи пише він в один і той самий час, як багато публікацій постить. У ботів іноді невласлива людині частота публікацій, наприклад 100 постів на годину;
- аналізуйте, які посилання поширює ця сторінка: з якої країни, чи достовірні ці ресурси, чи супроводжують поширення коментарі. Якщо коментар є, можна скопіювати та пошукати його в мережі. Боти іноді поширюють одне й те саме повідомлення [23].

Інформаційно-психологічні операції

Інформаційно-психологічні операції (ІПСО) — скоординована діяльність в інформаційному полі з метою вплинути на настрої в суспільстві [15].

Як не піддатися ІПСО:

1. Подбайте про інформаційну гігієну. Важливо відписатися від усіх анонімних телеграм-каналів, проаналізувати, кого й чому ви бачите зазвичай у стрічці новин, які медіа читаєте, кому з експертів довіряєте і з яких причин.
2. Якщо вам хочеться після прочитання новини кудись іти, щось робити чи максимально швидко переслати повідомлення, яке ви отримали, скажіть собі «стоп». Найімовірніше, на вас намагаються впливати.

3. Спробуйте передати суть новини одним простим реченням, яке відповідає на запитання «Що трапилось?». А тоді дайте відповідь, звідки ви отримали цю інформацію і яку мету ставило перед собою джерело поширення. Чи ця інформація корисна, чи не підіграєте ви ворогу?
4. Робіть цифровий детокс. Не читайте постійно новини, особливо перед сном.
5. Спробуйте визначити кілька медіа, де працюють журналісти, які цінують репутацію й відповідають за написане та сказане, а якщо трапляються помилки, то визнають їх. Визначте час, коли ви читаете новини й аналітику.
6. Коли читаєте коментарі або вступаєте з кимось у дебати, впевніться, що це справжня людина, а не бот.
7. Докопуйтеся до суті в темі, з приводу якої поширюється інформація, але ви не знаєте, що це. Не спрощуйте — спробуйте зрозуміти, що і як працює [15].

Користувачі мають уникати когнітивних упереджень, сформованих медіа, піддавати сумніву інформацію звідти, перевіряти її в кількох джерелах і розширювати світогляд, не обмежуючи його думками з медіа. Користування інтернетом і споживання інформації з медіа може обмежувати світогляд, оскільки алгоритми соцмереж і новинних ресурсів здатні підлаштовуватися під наші погляди та вподобання, а отже формувати хибне уявлення про світ, радикалізувати нашу позицію тощо. Таке явище називають «бульбашка фільтрів», або **«інформаційна бульбашка»**. Термін запропонував інтернет-активіст Е. Парайзер і написав книжку про цей феномен «The filter bubble. What the Internet is Hiding from You» («Інформаційна бульбашка: що приховує від вас Інтернет») [5].

Бульбашка фільтрів (інформаційна бульбашка) — інтелектуальна ізоляція, спричинена результатами персоналізованого пошуку, у якому алгоритми вебсайтів та інших медіа вибірково припускають, яку інформацію користувач хотів би бачити, базуючись на інформації про користувача (як-от розташування, поведінка «після кліка» та історія пошуку) [2].

Інформаційна бульбашка може впливати на сприйняття світу, формування думок і розуміння соціальних проблем. Люди мають обмежений доступ до різноманітної інформації та різних точок зору — це може

зміцнювати їхні власні упередження та сприйняття світу навколо. Важливо бути свідомим щодо формування інформаційної бульбашки й активно розширювати свої інформаційні джерела, шукати різні точки зору та робити критичний аналіз інформації. Медіаграмотність, вміння аналізувати й оцінювати інформацію допомагають зрозуміти вплив інформаційних бульбашок і розширити свої знання та розуміння світу.

Три пастки, через які ми потрапляємо у так звані інформаційні бульбашки:

1. *Надлишок оптимізму й надмірна віра в позитивне майбутнє* — пастка, що не піддається контролю.
2. *Пастка групового мислення*. Групове мислення нормалізує відхилення і насправді є еволюційною нормою, бо ми соціальні істоти. Думати, як всі, — нормально. Навіть коли наша думка не збігається з думкою більшості, дотримуватися позиції всіх не обов'язково означає моральну слабкість — це може бути раціональним вибором. Не суперечити поглядам групи — безпечний вибір.
3. *Пастка сторителінгу або наслідування* [18].

Важливо, щоб діти, які зростають у світі, сповненому інформації, змалечку вчилися її критично сприймати та аналізувати. Учням потрібно надавати важливі знання з інфомедійної грамотності, фактчекінгу, критичного мислення (Додаток Б). Також важливо зробити інфомедійну грамотність наскрізною навичкою навчальних дисциплін. Це можуть бути проекти, дослідження, дискусії, рольові ігри або створення власних медійних продуктів.

Кібербезпека — застосування технологій і методів захисту комп'ютерних систем, мереж, програм і даних в кіберпросторі від несанкціонованого доступу, зміни, знищення та інших кіберзагроз.

Одним із вимірів, у якому відбувається гібридна агресія рф проти України, є кіберпростір, зокрема кібератаки через соціальні мережі, сайти, месенджери, ігри тощо.

Кібербезпеку регламентують такі законодавчі та нормативно-правові документи:

- 🔗 Закон України «Про Національну безпеку України» [11];
- 🔗 Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [12];

- 📌 Указ Президента України «Про Стратегію кібербезпеки» [14];
- 📌 Указ Президента «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2017 року „Про Концепцію забезпечення контррозвідувального режиму в Україні“» [13].

У «Стратегії кібербезпеки України», яку ввів у дію Президент України своїм указом від 26 серпня 2021 року № 447/2021, зазначено: забезпечення кібербезпеки є одним із пріоритетів у системі національної безпеки України. План реалізації стратегії передбачає низку заходів для посилення спроможностей національної системи кібербезпеки та протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі, зокрема проведення щорічних місяців кібербезпеки.

Інтернет — це величезні можливості для дітей і молоді: навчання, саморозвиток, спілкування, дозвілля. Однак тут є і ризики. Для вирішення питань кібербезпеки громадська організація «#stop_sexтинг» [6] пропонує комплекс «трьох елементів» — роботу з учителями, батьками та дітьми.

Робота з учителями

Щоб розуміти, з якими онлайн-ризиками і їх наслідками стикаються діти, які існують, етапи реагування, шляхи запобігання, вчителям потрібно підвищувати кваліфікацію. Наприклад, проходити відповідні курси, зокрема «Безпечне онлайн-середовище у закладі освіти» [7], стежити за дослідженнями, зокрема річними звітами Internet Watch Foundation [4], брати участь у професійних заходах і організовувати їх. Вчителям також важливо дотримуватися певних правил і рекомендацій, щоб бути прикладом для дітей і колег, зокрема мати добру репутацію та комунікацію онлайн.

Співпраця з батьками — найефективніший спосіб захисту дітей у цифровому середовищі.

Поради вчителям щодо співпраці з батьками учнів:

- організуйте регулярні освітні заходи для батьків про онлайн-безпеку дітей;
- залучайте колег та інших фахівців до освітніх заходів;
- запрошуйте батьків до позакласних заходів;
- поширюйте у спільних чатах корисні тематичні матеріали та новини;
- дізнавайтеся, куди звертатися в разі насильства над дитиною в інтернеті та як реагувати на такі випадки.

Робота з дітьми

Профілактична робота щодо безпеки дітей в інтернеті — інформування, запобігання негативному впливу онлайн-ризиків і їх мінімізація.

Учителям важливо концентруватися на запобіганні онлайн-ризиків у роботі з учнями. Наприклад, планувати і впроваджувати соціально-емоційне навчання як складову уроків, аби розвивати в дітей розуміння емоцій і керування ними (зокрема агресією), навички комунікації та вирішення конфліктів.

Якщо ж удосконалювати цифрові навички та компетентності учнів, інтернет стане не лише загрозою, але й потужним інструментом розвитку. Цифрові навички потрібні насамперед учителям для того, щоб знати ризики онлайн-світу, можливості мережі та розуміти контекст, у якому перебувають учні.

Для запобігання сексуальному насильству, експлуатації в інтернеті, протидії іншим ризикам учителі мають проводити профілактичні заняття з учнями. Дослідження про ефективність освітньої кампанії «#stop_sexтинг» показало, що тематичні уроки мають бути регулярними (1–2 рази на рік), адже діти схильні переоцінювати власну компетентність щодо онлайн-поведінки. Також необхідно забезпечувати супровід дітей після уроку, наприклад, проводити додаткові практикуми (навчати учнів налаштувати безпеку та приватність на власних гаджетах та у профілях соціальних мереж на уроці інформатики).

Кейс

Безпечне та позитивне використання цифрових технологій, ризики в інтернет-просторі (кібербулінг, секстинг, грумінг), загрози під час війни — цим питанням двічі на рік присвячують уроки інтернет-безпеки в Київській гімназії східних мов № 1. Учні створюють постери і лепбуки, розробляють власні поради щодо безпеки в інтернеті (українською та англійською), проходять квести, переглядають і обговорюють тематичні відеоролики. До проведення онлайн-уроків у День безпечного інтернету долучаються також і батьки гімназистів.

На сайті Київської гімназії східних мов № 1 є сторінка «Безпека в інтернеті. Кібербезпека», де розміщують корисні посилання, рекомендації, пам'ятки, відео та інші матеріали з питань безпеки в інтернеті для всіх учасників освітнього процесу. Також заклад співпрацює з громадськими організаціями, бере участь у спільних проєктах. Так, учні гімназії взяли

участь в онлайн-уроці з кібербезпеки від ГО «Інтерньюз-Україна», що відбувся 24 травня 2023 року в рамках інформаційної кампанії з підвищення рівня обізнаності про кіберзагрози та базові правила кібергігієни. Цю кампанію реалізує CRDF Global в Україні за підтримки Державного департаменту США. Учні дізналися, як захиститися від хакерських атак, захистити свої персональні дані, паролі до профілів, сторінки в фейсбуці чи інстаграмі. Спікером на відкритому онлайн-уроці з кібербезпеки став експерт із кібертехнологій П. Белоусов, модерували урок акторки «Жіночого кварталу», учасниці гумористичного об'єднання «Тріо Різні» А. Гордієнко, О. Машлятіна та А. Оруджова. Урок тривав 30 хвилин, спікер проговорив необхідність надійного захисту акаунтів у соціальних мережах та онлайн-іграх, діти дізналися про вимагання паролів із використанням методів соціальної інженерії, небезпеку відкритого Wi-Fi у громадських місцях. У фіналі уроку модераторка провела короткий тест в ігровій формі для перевірки засвоєння висвітленого матеріалу.

Корисні ресурси для розвитку інфомедійної грамотності в учнів:

- 📌 Фактчек: довіряй-перевіряй: онлайн-курс. EdEra. URL: <https://is.gd/XzpD7D>.
- 📌 Подумай двічі: платформа критичного мислення. EdEra. URL: <https://is.gd/1k7QDL>.
- 📌 Verified: онлайн-курс з медіаграмотності. EdEra. URL: <https://is.gd/tctcfX>.
- 📌 Інформаційна гігієна під час війни: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/UJIPLG>.
- 📌 Інформаційна гігієна. Як розпізнати брехню в соцмережах, в інтернеті та на телебаченні: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/KwQNAg>.
- 📌 Дезінформація: види, інструменти та способи захисту: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/sMesdO>.
- 📌 Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям?: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/BLSBWb>.
- 📌 Media IQ. Твій медійний інтелект. Громадська організація «ПроМедіа». URL: <http://media-iq.tilda.ws>.
- 📌 Stopfake.org. URL: <https://www.stopfake.org/uk/golovna>.
- 📌 Волощенко О. В., Ганик О. В., Голощапова В. В. та ін. Медіаграмотність у початковій школі: посібник для вчителя / за ред. О. В. Волощенко, В. Ф. Іванова. Київ: ЦВП, АУП, 2018. 234 с. URL: <https://is.gd/Q2AJ7W>.

Корисні матеріали з питань цифрової безпеки від ЮНІСЕФ:

- ✚ Дитина і соціальні мережі: що варто знати батькам, щоб захистити дитину. Ресурси позитивного батьківства. URL: <https://uni.cf/3ou5yVp>.
- ✚ Як зробити цифровий світ дружнім до дітей. Ресурси позитивного батьківства. URL: <https://uni.cf/3gw4V9O>.
- ✚ Про кібербулінг для дітей. Що таке кібербулінг? Як зменшити ризики? Що робити, якщо це трапилось? Інструкція для дітей. URL: <https://uni.cf/3ouPBMP>.
- ✚ Кібербулінг — що це та як це зупинити? 10 фактів, які підлітки хочуть знати про кібербулінг. URL: <https://uni.cf/3tpTBjz>.
- ✚ Як захиститися від секстингу. Ресурси позитивного батьківства. URL: <https://uni.cf/3spplql>.
- ✚ Як захиститися від онлайн-грумінгу. Ресурси позитивного батьківства. URL: <https://uni.cf/3gtyRTO>.
- ✚ Як захиститися від кібербулінгу. Ресурси позитивного батьківства. URL: <https://uni.cf/3RBXWgW>.
- ✚ Безпечне онлайн-середовище у закладі освіти: онлайн-курс. Stopсекстинг. URL: <https://t1p.de/wu83c>.

Список використаних джерел

1. Baacke, D. Medienpädagogik (Nachdr.). Max Niemeyer Verlag, 2007. 105 p.
2. Bozdag E. Bias in algorithmic filtering and personalization. *Ethics and Information Technology*. 2013. 15 (3). P. 209–227.
3. Donohue G. A., Olien C. N, Tichenor P. J. Mass Media Flow and Differential Growth in Knowledge. *Public Opinion Quarterly*. 1970. Vol. 34. Issue 2. P. 159–170.
4. Internet Watch Foundation 2022 Annual Report. URL: <https://www.iwf.org.uk/> (дата звернення: 16.07.2023).
5. Pariser, E. The filter bubble. What the Internet is Hiding from You. London: Penguin Books, 2011. 294 p.
6. Stopsexтинг. URL: <https://stop-sexting.in.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).
7. Безпечне онлайн-середовище у закладі освіти: онлайн-курс. Stopsexтинг. URL: <https://tip.de/wu83c> (дата звернення: 16.07.2023).
8. Вишнева-Ільїна К. С., Надольська Ю. А. Інфо-медійна грамотність у контексті шкільної освіти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. Філологія. 2020. № 46. Т. 2. С. 39.
9. Ковтун В. Медіаграмотність і її складові. Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
10. Курмишева Н. Інфомедійна грамотність у педагогічній суб'єкт-суб'єктній взаємодії. URL: <https://is.gd/IIRP8A> (дата звернення: 15.07.2023).
11. Про Національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://is.gd/ozauCs> (дата звернення: 16.07.2023).

12. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: <https://is.gd/MPI7Lu> (дата звернення: 16.07.2023).
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2017 року «Про Концепцію забезпечення контррозвідального режиму в Україні: Указ Президента України від 6.10.2017 р. № 310/2017. URL: <https://is.gd/58C4s8> (дата звернення: 16.07.2023).
14. Про Стратегію кібербезпеки: Указ Президента України від 27.01.2016 р. № 96/2016. URL: <https://is.gd/q1Dg1A> (дата звернення: 16.07.2023).
15. Романюк А. ІПСО як складова інформаційної війни, їхні цілі та складові. Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
16. Романюк А. Як не піддатися ІПСО: закордонний та український досвід протидії. Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
17. Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування, проведеного 9–17 грудня 2021 року методом особистого («face-to-face») інтерв'ю. URL: <https://is.gd/LMijBt> (дата звернення: 14.07.2023).
18. Цибух І. Які пастки упереджень забирають нас в інформаційні бульбашки? Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
19. Чуранова О. Інструменти для перевірки достовірності фото. Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
20. Чуранова О. Основні критерії для виявлення фейків та маніпуляцій. Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
21. Чуранова О. Способи перевірки Телеграм-каналів і Вайбер-чатів. Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).

22. Чуранова О. Що таке фактчекінг? Медіаграмотність: як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
23. Як не піддаватися маніпуляціям? Prometheus. URL: <https://is.gd/AtM7WF> (дата звернення: 15.07.2023).
24. «Як аналізувати медіа критично»? Навчально-методичні матеріали проєкту «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність». Київ: IREX, 2019–2020.

Додаток А

Вебквест як засіб формування в учнів вміння організовувати власну інформаційну діяльність і планувати її результати

Вебквест є одним із популярних сучасних видів освітніх інтернет-технологій.

Вебквест у педагогіці — це проблемне завдання з елементами рольової гри, для виконання якого використовують інформаційні ресурси інтернету. Технологія вебквесту допомагає ефективно розвивати цілий ряд компетенцій:

- використання ІКТ для вирішення професійних завдань (пошуку необхідної інформації, оформлення результатів роботи у вигляді комп'ютерних презентацій, вебсайтів, баз даних тощо);
- самонавчання і самоорганізації;
- навички командного рішення проблем (планування, розподіл функцій, взаємодопомогу, взаємоконтроль);
- уміння знаходити декілька способів рішення проблемної ситуації, визначати найбільш раціональний варіант, обґрунтовувати свій вибір;
- навички публічних виступів.

Проведення вебквесту підвищує мотивацію учнів до вивчення навчальної дисципліни, з одного боку, і до використання комп'ютерних технологій у навчальній діяльності, з іншого. Вебквест — це не просто пошук інформації в мережі: учні, працюючи над завданням, збирають і узагальнюють інформацію, роблять висновки. Крім того, учасники вебквесту вчаться використовувати інформаційний простір мережі інтернет для розширення сфери своєї творчої діяльності.

Розрізняють два типи вебквестів: для короткочасної та тривалої роботи. Мета короткочасного вебквесту — поглиблення знань і їх інтеграція. Короткочасний вебквест розрахований на одне-три заняття. Тривалий вебквест спрямований на поглиблення знань учнів і розрахований на довший термін (можливо, на семестр або навчальний рік).

Види завдань для вебквестів:

- **планування та проєктування** — розроблення плану або проєкту за поставлених умов;
- **самопізнання** — будь-які аспекти дослідження особистості;
- **компіляція** — зміна формату інформації, отриманої з різних джерел (створення книги кулінарних рецептів, віртуальної виставки, капсули часу, капсули культури);
- **творче завдання** — творча робота у певному жанрі (створення п'єси, віршів, пісні, відеоролика);
- **аналітичне завдання** — пошук і систематизація інформації;
- **детектив, головоломка, таємнича історія** — висновки на основі суперечливих фактів;
- **досягнення консенсусу** — вироблення рішення гострої проблеми;
- **оцінка** — обґрунтування певної точки зору;
- **журналістське розслідування** — об'єктивний виклад інформації (розподіл думок і фактів);
- **переконання** — схиляння на свій бік опонентів або нейтрально налаштованих осіб;
- **наукові дослідження** — вивчення різних явищ, відкриттів, фактів на основі унікальних онлайн-джерел.

Будь-який вебквест повинен містити такі структурні компоненти:

- **вступ**, де чітко описані головні ролі учасників або сценарій квесту, попередній план роботи, огляд усього квесту;
- **центральне завдання**, яке є зрозумілим, цікавим і здійсненним, з чітко визначеним результатом самостійної роботи (серія питань, на які потрібно знайти відповіді; проблема, яку потрібно вирішити; позиція, яку треба захистити; інша діяльність, яка спрямована на переробку і представлення результатів на основі зібраної інформації);
- **анотований список інформаційних ресурсів**, необхідних для виконання завдання;
- **опис процедури (етапів) роботи**, яку необхідно виконати кожному учаснику квесту самостійно;
- **опис критеріїв і параметрів оцінки вебквесту** (вони залежать від типу навчальних завдань, які вирішують у вебквесті);
- **керунок** (як організувати та представити зібрану інформацію) у вигляді додаткової інформації (наприклад, про визначення часових

рамок, загальна концепція, рекомендації з використання електронних джерел, «заготовки» вебсторінок);

- **ВИСНОВОК** — підсумок досвіду, який отримують учасники під час самостійної роботи над вебквестом. Іноді корисно включити на закінчення відкриті запитання, що стимулюють активність учнів продовжити свої дослідження в подальшому.

Етапи роботи над вебквестом:

1. **Початковий (командний).** Учні знайомляться з основними поняттями обраної теми, матеріалами аналогічних проєктів. Розподіляють ролі в команді: по 1–4 людини на 1 роль. Усі члени команди повинні допомагати одне одному та вчити роботі з комп'ютерними програмами.
2. **Рольовий.** Індивідуальна робота в команді на загальний результат. Учасники одночасно, відповідно до обраних ролей, виконують завдання. Під час роботи над вебквестом відбувається взаємне навчання членів команди умінь роботи з комп'ютерними програмами та інтернетом. Команда спільно підсумовує виконання кожного завдання, учасники обмінюються матеріалами для досягнення спільної мети.
3. **Завдання.** Пошук інформації з конкретної теми та розроблення структури звіту (у вигляді вебсайту, вебсторінки, презентації, буклету тощо), а також створення матеріалів і доопрацювання матеріалів для звіту.
4. **Заключний.** Команда працює спільно під керівництвом вчителя. За результатами дослідження проблеми формулюють висновки та пропозиції.

Ключовим розділом будь-якого вебквесту є детальна шкала критеріїв оцінки, спираючись на яку, учасники проєкту оцінюють самих себе та товаришів по команді. Цими ж критеріями користується учитель. Вебквест є комплексним завданням, тому оцінка його виконання повинна ґрунтуватися на декількох критеріях, орієнтованих на тип проблемного завдання і форму представлення результату.

Додаток Б

Приклади завдань для розвитку інфомедійної грамотності

Початкові класи:

1. *Фактчекінг художніх книг.* Під час читання казки або історії, запропонуйте дітям виявити факти та історичні події, які можуть бути неправдивими або вигаданими. Разом із дітьми проведіть «фактчекінг» цих елементів історії, використовуючи енциклопедії, інтернет або інші джерела інформації. Потім обговоріть, чому важливо перевіряти достовірність інформації перед тим, як їй вірити.
2. *Вивчення джерел інформації.* Запропонуйте дітям набір різних картинок або фотографій, що зображують різні джерела інформації, наприклад, книги, газети, телевізор, комп'ютер, мобільні телефони тощо. Попросіть дітей класифікувати ці зображення на «правдиві джерела інформації» та «фантазійні або маніпулятивні джерела». Разом обговоріть, які джерела можуть бути більш достовірними та надійними.
3. *Визначення емоційного впливу.* Надайте дітям серію коротких відео (рекламних роликів) і попросіть їх визначити, які емоції вони викликають (радість, смуток, захоплення, страх тощо). Попросіть дітей обґрунтувати свої відповіді, звертаючи увагу на музику, кольори, образи та мову у відеороликах. Обговоріть, як медіа можуть впливати на наші емоції та розуміння світу.
4. *Створення безпечного інтернет-середовища.* Запропонуйте дітям створити плакат, колаж, ментальну карту, які відобразатимуть правила безпечного використання інтернету. Наприклад, вони можуть намалювати символи безпеки, написати поради щодо паролів, правила безпеки в інтернеті. Разом обговоріть, як ці правила допомагають захистити себе від небезпек в онлайн-середовищі.

5. **Аналіз реклами.** Покажіть дітям різні рекламні ролики та попросіть їх виявити техніки маніпуляції, що використовують для привернення уваги та переконання глядачів купити певний продукт або послугу. Діти можуть виявити емоційний маніпуляційний вплив, використання слів «найкращий», «унікальний», «знижка» тощо. Разом обговоріть, як розпізнавати такі маніпулятивні прийоми та робити обґрунтовані рішення під час купівлі товарів або послуг.

Середні класи:

1. **Аналіз новинних статей.** Запропонуйте дітям кілька новин на певну тему. Попросіть їх прочитати ці статті та відповісти на запитання:

- Хто є автором статті?
- Яка є основна інформація у статті?
- Які факти підтверджують цю інформацію?
- Чи є в статті думки або оцінки автора?
- Чи є в статті джерела інформації, на які автор покликається?

Це допоможе дітям вчитися аналізувати та критично ставитися до новинних матеріалів.

2. **Виявлення маніпулятивних технік.** Покажіть дітям кілька рекламних роликів або статей і попросіть їх виявити маніпулятивні техніки, що використовують для впливу на глядачів або читачів. Розгляньте з ними прийоми, такі як гра на емоціях, перекручування фактів, маніпулятивна мова та образи. Обговоріть, як такі прийоми можуть впливати на сприйняття та думки людей.

3. **Створення медіаповідомлень.** Попросіть дітей створити свої власні медійні повідомлення, такі як постери, відеоролики або статті, на певну тему. Підкресліть важливість точності, об'єктивності та доказової бази в їхніх повідомленнях. Разом обговоріть, як їхні медійні повідомлення можуть впливати на споживачів і як вони можуть передати об'єктивну інформацію.

Також можна попросити дітей створити фальшиві статті, спотворити факти в їхніх медіаповідомленнях або використати маніпулятивні

техніки. Інші учні повинні знайти ці зміни. Така вправа допоможе краще пізнати мотиви автора, що створює фальшиві медіаповідомлення.

- 4. Порівняння джерел інформації.** Дайте дітям список новинних статей або повідомлень із різних джерел. Попросіть їх порівняти ці джерела інформації за критеріями достовірності, об'єктивності та за рівнем доказової бази. Розгляньте з ними, які джерела є надійними та як можна перевірити інформацію з інших джерел.
- 5. Критичне мислення про соціальні мережі.** Обговоріть із дітьми позитивні та негативні аспекти соціальних мереж. Попросіть їх зробити список переваг і недоліків соціальних мереж та висловити свої думки щодо впливу соціальних мереж на сприйняття інформації та міжособистісні взаємини. Діти можуть створити свої поради щодо використання соціальних мереж у відповідальний і безпечний спосіб.

Старші класи:

- 1. Аналіз кількох джерел інформації.** Запросіть учнів обрати одну актуальну тему, наприклад, кліматичні зміни, політичні події або соціальні проблеми. Попросіть їх знайти та проаналізувати інформацію на цю тему з різних джерел, таких як газети, журнали, новинні вебсайти та соціальні мережі. Після цього попросіть учнів порівняти та обговорити різні підходи, точки зору та джерела інформації. Важливо навчити учнів розпізнавати спотворення, судження та маніпуляції в медійних матеріалах.
- 2. Розпізнавання фотешопу.** Проведіть урок про вплив фотоманіпуляцій на створення медійних зображень. Покажіть учням приклади зображень, які були змінені за допомогою фотешопу. Попросіть їх виявити ознаки фотоманіпуляцій і розповісти, як такі зміни можуть впливати на сприйняття та довіру до зображень у медіа.

Вам допоможуть відеоуроки «Як впевнитися в достовірності фото?» та «Як розпізнати підроблене відео?». Також ви можете попрактикуватися з учнями перевіряти фото на наявність фотешопу за допомогою сервісу «Image Edited?» і відео — за допомогою «YouTube DataViewer».

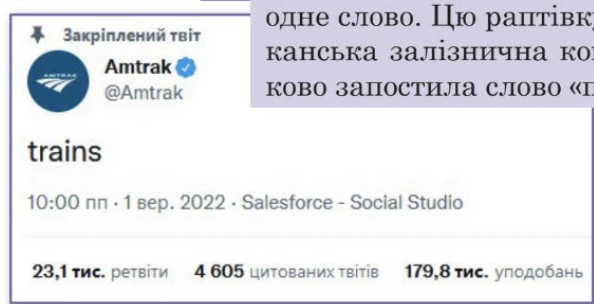

3. **Розпізнавання маніпулятивних заголовків.** Надайте учням список заголовків новин і попросіть їх виявити ті, що мають маніпулятивний характер, спрямовані на привернення уваги або створення емоційного впливу. Попросіть їх пояснити, які слова або фрази в заголовках викликають певні емоції або спотворюють дійсність.
4. **Створення медійних проєктів.** Розпочніть проєкт, у якому учні мають створити власний медійний продукт (вебсайт, відео або презентацію) на певну тему. Попросіть їх дослідити та перевірити факти, користуючись достовірними джерелами, перш ніж додавати інформацію до своїх проєктів. Підкресліть важливість точності, об'єктивності та перевірки фактів у медійних продуктах.
5. **Дискусія про етичне використання медіа.** Проведіть дискусійний урок, на якому учні обговорять етичні аспекти використання медіа. Розгляньте питання про відповідальне поширення інформації, повагу до приватності, уникання онлайн-насильства та захист власного цифрового сліду. Запросіть учнів поділитися своїми думками щодо етичного використання медіа та інтернету, а також надайте їм можливість прийняти власні зобов'язання щодо відповідального використання медіа.

► Приклад завдання з української мови

15 **Віднови** порядок фрагментів, щоб утворився зв'язний текст. **Прочитай** його. **Виконай** завдання.

А У твіттері запустили флешмоб, у якому відомі люди та компанії публікують лише одне слово. Цю раптівку розпочала американська залізнична компанія, яка випадково запостила слово «потяги».

Закріплений твіт

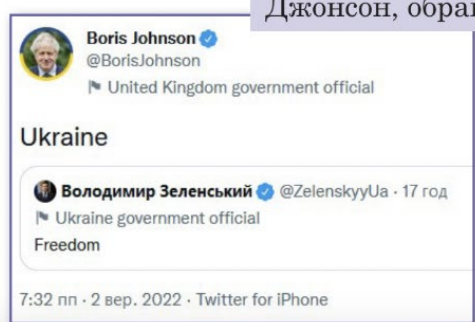
Amtrak @Amtrak

trains

10:00 пп · 1 вер. 2022 · Salesforce - Social Studio

23,1 тис. ретвіти 4 605 цитованих твітів 179,8 тис. уподобань

Б Водночас нас підтримав тогочасний прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон, обравши слово «Україна».

Boris Johnson @BorisJohnson
United Kingdom government official

Ukraine

Володимир Зеленський @ZelenskyyUa · 17 год
Ukraine government official
Freedom

7:32 пп · 2 вер. 2022 · Twitter for iPhone

Рис. 1. Приклади завдань із української мови (Онатій А. В., Ткачук Т. П. Українська мова: підручник для 6 кл. закладів загальн. середн. освіти. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2023. 288 с. URL: <https://is.gd/zwR7NR>)

► Приклади завдань із математики:

1. Скориставшись інформацією на рис. 2, розв'яжіть задачу.

- а) На яку загальну суму українці зробили перекази 2020 року?
- б) Яка середня сума переказу в межах України у гривнях була 2019 року?
- в) Також створіть власні задачі на основі рис. 2.

Рис. 2. Малюнок до прикладу 1 завдань із математики

- Ви знайшли 2 дослідження в інтернеті. Відповідно до одного, з 3600 опитаних учнів 95% визнають, що обманювали (дурили) в школі протягом минулого року. Інше дослідження свідчить, що з 43000 учнів 59% визнають, що торік обманювали. Якому дослідженню ви довіряли б і чому? (Гринчук Л. В. Медіаосвіта на заняттях з математики: навч. видання / за ред. О. В. Волошенюк, В. Ф. Іванова. Київ: АУП, ЦВП, 2021. 37 с.).

► Приклади завдань з хімії

Доцільними будуть завдання на фектчекінг псевдонаукових статей.

Небезпечний «Макдональдс». Багато років у різних джерелах з'являються публікації на кшталт «Гамбургер за рік майже не змінився» (рис. 3).

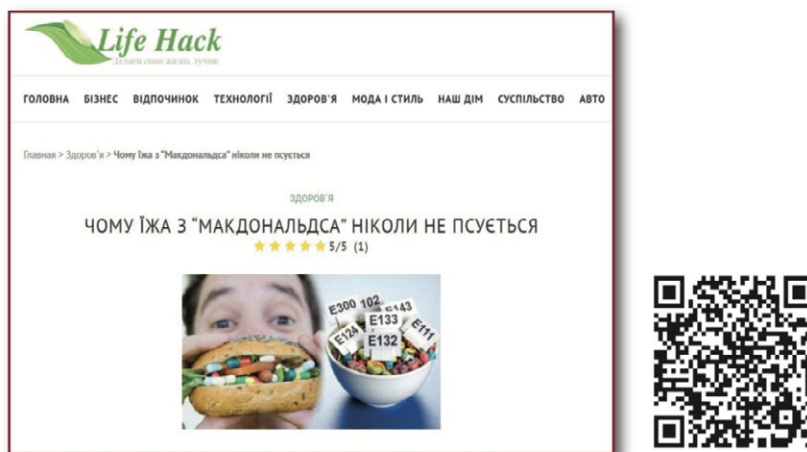

Рис. 3. Малюнок до прикладу завдань із хімії

Кожен із вас зможе знайти чи не тисячі таких публікації — як статей, так і відео. А ви вірите, що їжа може зберігатися кілька місяців без захисного упакування на вологому повітрі? (Григорович О. *Медіаграмотність на заняттях з хімії: навч. видання / за ред. О. Волошенюк, В. Іванов.* Київ: АУП, ЦВП, 2020. 53 с.).

► Приклади завдань із фізики

Проаналізуйте художні фільми на наявність наукових помилок (Якубовська Е. М. Медіаграмотність на заняттях з фізики: навч. видання / за ред. О. В. Волошенюк, А. М. Григор'єва. Київ: Академія української преси; Центр Вільної Преси, 2020. 53 с. URL: <https://is.gd/yTVxPQ>) (таблиця 1).

Таблиця 1

Аналіз художніх фільмів на наявність наукових помилок

Назва фільма	Помилка	Тема
«Армагеддон», реж. Майкл Бей, 1998	Наявність сильної гравітації та атмосфери на астероїді, можливість пожежі. Показують людей в різних країнах, які чекають на запуск корабля, але чомусь в усіх країнах на цей момент розпал дня	«Гравітація. Закон тяжіння», «Атмосферний тиск»
«Ангели і демони», реж. Рон Говард, 2009	Антиречовину не виробляють у такій кількості. Зберігати, а тим паче транспортувати такий її обсяг неможливо	«Елементарні частинки»

1.3.5. Цифровізація освіти: можливості і ресурси для школи

Анастасія Бречко

З 2018 року Україна активно впроваджує політику цифровізації: у 2018 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердив план заходів щодо її реалізації [41]. У 2019 році Державне агентство з питань електронного урядування України перетворили на Міністерство цифрової трансформації України, одним із важливих напрямів роботи якого є **цифровізація освіти**.

Цифрова трансформація в освіті та науці — це інтегрований підхід до розвитку цифрових рішень в освітній і науковій сферах, що включає створення безпечного електронного навчального середовища, розбудову необхідної цифрової інфраструктури для закладів освіти та наукових установ, підвищення рівня цифрової грамотності, перетворення процесів і послуг за допомогою цифрових технологій, а також автоматизацію збору й аналізу даних. Наразі Міністерство освіти і науки України впровадило такі проєкти з цифрової трансформації освіти:

1. Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту [20] — система класу EMIS (Education Management Information System, електронна система управління освітою), яка призначена для опрацювання державних електронних інформаційних ресурсів і персональних даних у сфері освіти в рамках єдиного інтегрованого середовища, що забезпечує електронний документообіг (звітність, комунікацію, сповіщення, опитування, голосування, оперативні збори даних) та оптимізацію бізнес-процесів у сфері дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійної освіти й управління освітою місцевого та обласного рівнів.

Наразі сервіс ще перебуває на стадії покращення. Серед цілей його модернізації — розвиток безкоштовного державного електронного щоденника та журналу, розгортання єдиної системи авторизації для державних освітніх сервісів, підключення альтернативних програмних рішень ринку освітніх інформаційних послуг до центральної бази даних із використанням АРІ ПАК «АІКОМ».

Зараз сервіс вже пропонує закладам підключення до системи «E-Journal» [6], яка пропонує такі ресурси:

- ✓ електронні журнали;
- ✓ електронні щоденники — цифровий аналог звичайного щоденника;
- ✓ розклад — зручний доступ до актуального переліку уроків у режимі онлайн із мобільних пристроїв або персонального комп'ютера;
- ✓ освітня статистика — перехід на збір освітньої статистики з використанням індивідуальних даних учнів і педагогічних працівників із їх подальшою деперсоналізацією;
- ✓ захист системи — дані системи захищені від несанкціонованого доступу, що підтверджує атестат відповідності комплексної системи захисту інформації;
- ✓ синхронізація — альтернативні комерційні рішення можуть взаємодіяти з центральною системою за умови їх відповідності вимогам (зокрема, наявності атестату КСЗІ).

Підключитися до сервісу можна безкоштовно за спеціальним алгоритмом [21].

2. Національна електронна науково-інформаційна система (URIS) — система, яка забезпечує збір, опрацювання, зберігання та використання даних та інформації про наукову та науково-технічну діяльність України, має багатофункціональність інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури; надає підтримку та супровід діяльності суб'єктів системи.

Наразі в системі доступні такі сервіси:

- *відкритий український індекс цитування (OUCI)* — пошукова система та база даних наукових цитувань, які надходять від усіх видань, що використовують сервіс «Cited-by» від «Crossref» і підтримують ініціативу відкритих цитувань;

- *Національний фонд досліджень України (НФДУ)* — державний цільовий фонд, метою якого є надання грантів для підтримки наукових досліджень і розробок;
 - *система онлайн-реєстрації НДДКР* — система державної онлайн-реєстрації несекретних НДР і НДДКР;
 - *Національний репозитарій академічних текстів* — український загальнодержавний репозитарій, у якому накопичують, зберігають і систематизують академічні тексти;
 - *система онлайн-реєстрації дисертацій* — система державної реєстрації несекретних захищених дисертацій;
 - *«Наука та бізнес»* — онлайн-майданчик для взаємодії представників бізнесу та наукової спільноти [13].
3. Єдина державна електронна база з питань освіти (ЄДЕБО) — автоматизована система, функціями якої є збір, верифікація, опрацювання, зберігання та захист інформації про систему освіти.

Наразі в системі доступні такі можливості:

- реєстр суб'єктів освітньої діяльності — інформація про заклади вищої освіти, фахової передвищої освіти, професійної (професійно-технічної) освіти, загальної середньої освіти;
- вступ — інформація про конкурсні пропозиції, рейтингові списки, рекомендації до зарахування та зарахування на навчання для здобуття вищої освіти, фахової передвищої освіти;
- реєстр документів про освіту — перевірка достовірності документів про освіту (вищу, фахову передвищу, професійну / професійно-технічну, загальну середню);
- реєстр студентських / учнівських квитків — перевірка достовірності студентських і учнівських квитків закладів вищої, фахової передвищої, професійної / професійно-технічної освіти;
- реєстр сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання — перевірка достовірності сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), які використовують для вступу на навчання для здобуття освіти;
- реєстр сертифікатів національного мультипредметного тесту — перевірка достовірності сертифікатів національного мультипредметного тесту (НМТ), які використовують для вступу на навчання для здобуття освіти;

- реєстр сертифікатів педагогічних працівників — перевірка достовірності сертифікатів педагогічних працівників;
 - реєстр педагогічних працівників — деперсоніфікована інформація про педагогічних працівників закладів вищої, фахової передвищої, професійної / професійно-технічної освіти;
 - інформація про фізичну особу, що міститься в ЄДЕБО — виписка з ЄДЕБО щодо документів про освіту та інформації про навчання особи;
 - довідки про навчання іноземців — перевірка в ЄДЕБО достовірності довідок про навчання іноземців [30].
4. Освітній чатбот у телеграмі та вайбері «EducationUABot» [36], який інформує про актуальний стан освітнього процесу в Україні та світі. Бот надає інформацію, як знайти садочок, школу або коледж за кордоном, як долучитися до онлайн-навчання в Україні, як відновити особисті документи чи документи про освіту, як продовжувати викладати та працювати під час війни тощо.
 5. «Всеукраїнська школа онлайн» [24] — безкоштовна вебплатформа для дистанційного та змішаного навчання учнів і методичної підтримки вчителів. Платформа містить відеоуроки, тести та матеріали для самостійної роботи з 18 основних предметів: української літератури, української мови, біології, біології та екології, географії, всесвітньої історії, історії України, математики, алгебри, алгебри і початків аналізу, геометрії, мистецтва, основ правознавства, природознавства, фізики, хімії, англійської мови та зарубіжної літератури. На платформі вчитель може створювати власні курси, додавати туди наявні онлайн-курси й учнів, відстежувати їхній прогрес тощо.
 6. «Вивчаю — не чекаю» [22] — мобільний застосунок для учнів 1–4 класу для інтерактивного та гейміфікованого вивчення математики й читання.
 7. Цифрові платформи у вищій освіті — партнерство з провідними платформами «Coursera» [19], «Udemy» [18] та «edX» [5], домовленість про надання безкоштовного доступу до курсів українським студентам. На платформах представлені масові онлайн-курси провідних університетів світу з таких напрямів, як наука про дані, бізнес, комп'ютерні науки, ІТ, здоров'я, природничі та технічні науки, мистецтво та гуманітарні науки, математика і логіка, мови, соціальні науки.

8. Національний мультипредметний тест — єдиний тест для вступників до закладів вищої освіти на рівень «бакалавр», який проводять із використанням технологій педагогічного тестування у формі комп'ютерного онлайн-тестування з трьох навчальних предметів (блоків) [34].
9. Е-документи в Дії — відображення в мобільному застосунку «Дія» документів про базову середню освіту; повну загальну середню освіту; професійну / професійно-технічну освіту; фахову передвищу освіту; вищу освіту (наукові ступені).
10. «SELFIE» (Self-reflection on Effective Learning by Fostering the Use of Innovative Educational Technologies) [17] — це безкоштовний, простий у використанні онлайн-інструмент для самооцінки закладів освіти, спрямований на те, щоб допомогти оцінити ефективність впровадження інноваційних цифрових технологій в освітньому процесі, з'ясувати, на якому етапі цифрового розвитку перебуває заклад освіти. «SELFIE» містить три опитувальники (по одному для кожної категорії користувачів — керівників закладу, учителів та учнів), за допомогою яких анонімно та добровільно збирають думки учасників освітнього процесу. За результатами складають інтерактивний звіт, який допомагає виявити сильні та слабкі сторони цифровізації. Заклади освіти можуть проводити аналіз із використанням «SELFIE» щорічно, щоб відстежувати свій прогрес. Протягом одного навчального року скористатися інструментом можна до трьох разів. «SELFIE» не вимірює та не порівнює знання або навички окремих користувачів і в жодний спосіб не оцінює самі заклади освіти.

Наразі проєкт пілотували вже у 96 закладах загальної середньої та професійної освіти. Кожен заклад може зареєструватися та взяти участь у дослідженні. Детальна інструкція з реєстрації та впровадження ресурсу «SELFIE» є в посібнику для координаторів [37].

Міністерство освіти і науки України також надає можливість використовувати 46 сервісів, які допомагають отримувати освітні послуги дистанційно або онлайн, серед яких:

1. Електронна бібліотека ІМЗО [28], де розміщені:
 - електронні версії підручників для 1, 2, 5, 6, 9, 10, 11 класів;
 - двомовні словники;

- посібники серії «Шкільна бібліотека»;
 - навчально-методичні посібники для педагогічних працівників, зокрема для тих, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами;
 - методичні матеріали, підручники та навчальні посібники для здобувачів професійної / професійно-технічної освіти.
2. Електронний реєстр щодо надання грифів та свідоцтв Міністерства освіти і науки України [29].
 3. Інформаційна сторінка учасника ЗНО [32].
 4. Мобільний застосунок «Моє ЗНО» [33].

Освітні платформи для організації навчання в закладі освіти

Освітні платформи для організації навчання допомагають створити цілісну онлайн-систему закладу освіти, якою можуть користуватися всі учасники освітнього процесу. Це дозволяє учням і вчителям мати доступ до навчальних ресурсів у будь-який зручний для них час і з будь-якого місця з доступом до інтернету. Онлайн-платформи дають можливість проводити онлайн-уроки, тестування, оцінювання виконання завдань і надавати зворотний зв'язок. Така цілісна система дозволяє вчителям ефективно організовувати навчальний процес, зберігати матеріали, вести журнали та статистику успішності учнів — це допомагає відстежувати прогрес та аналізувати результати. Окрім того, ліцензовані системи гарантують захист даних учнів, вчителів, батьків та адміністрації, тому доступ до конфіденційної інформації (академічна успішність, певні документи, персональні дані) перебувають під захистом і їх надають лише суб'єктам, яких стосується інформація.

За дослідженням якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 начальному році, 62% керівників у містах і 58% у селах зазначили, що заклади освіти використовують єдину електронну освітню платформу для організації навчання в умовах війни. Орієнтовно у третині закладів кожен вчитель самостійно вирішує, з якою платформою працювати. Лише 5% закладів освіти в сільській місцевості не використовують жодної електронної освітньої платформи (рис. 5) [27].

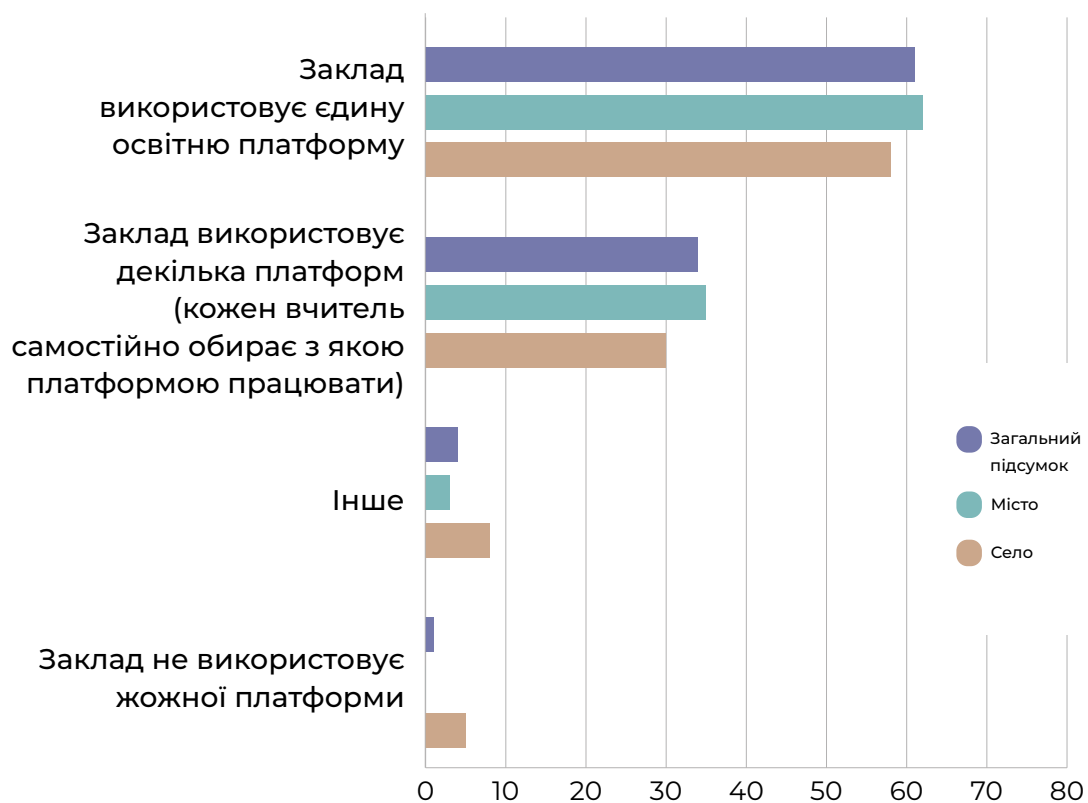

Рис. 5. Який підхід застосовує заклад освіти в роботі з електронними освітніми платформами для організації навчання в умовах війни? (Керівники)

Популярні платформи для організації навчання:

1. **«Google Classroom»** [8] — безкоштовна платформа, яку розробили в «Google» і яка має різні можливості:
 - створення віртуальних класів для кожного предмету або групи учнів. Учителі можуть запрошувати учнів до класу, надавати їм доступ до матеріалів і завдань;
 - розміщення матеріалів і завдань, зокрема текстових документів, презентацій, відео, звукових файлів тощо;
 - учні можуть здавати завдання через «Google Classroom», а вчителі — переглядати, оцінювати та коментувати роботи учнів;
 - учні та вчителі можуть спілкуватися одне з одним у коментарях, обговорювати завдання, ставити запитання та обмінюватися думками;

- створення розкладу занять, що дозволяє учням і вчителям відстежувати та планувати навчальні активності. Крім того, система може надсилати нагадування про дедлайни та інші важливі події;
- інтеграція з іншими гугл-інструментами, такими як «Google Drive», «Google Docs», «Google Sheets»;
- учителі можуть відстежувати активність і прогрес учнів у реальному часі, аналізувати їхні відповіді та результати. Це дозволяє забезпечувати індивідуальну підтримку та допомогу.

2. **«Moodle» [12]** — безкоштовне відкрите програмне забезпечення для створення онлайн-курсів і віртуальних навчальних середовищ. Має такі можливості:

- учителі можуть створювати окремі віртуальні класи для кожного предмету або групи учнів. Вони можуть запрошувати учнів до класу та надавати їм доступ до навчального матеріалу та завдань;
- учителі можуть розміщувати навчальні матеріали, такі як тексти, презентації, відео, аудіо та інші ресурси. Вони також можуть створювати завдання, тести та опитування для учнів;
- спілкування та взаємодії між учителями та учнями. Вони можуть обговорювати матеріали, задавати питання, обмінюватися думками та співпрацювати на проєктах;
- інструменти для проведення тестів та оцінювання завдань. Вчителі можуть надавати оцінки, коментарі та зворотний зв'язок для кожного учня;
- організація навчальних курсів та ділення їх на модулі. Вчителі можуть структурувати матеріали та завдання, щоб забезпечити послідовність і логіку навчання;
- формування звітів та аналіз даних про активність і прогрес кожного учня, аналіз результатів тесту та оцінок. Це допомагає вивчати ефективність навчального процесу.

3. **«SchoolToday» [16]** — комплексна платформа централізованого управління школою з декількома платними тарифними планами, яка надає такі можливості:

- ведення адміністративної частини (перелік вчителів, батьків, учнів, розклад із можливістю замін, шкільні кабінети, навчальні періоди та роки, класи, предмети, гуртки);

- ведення комунікації між усіма учасниками освітнього процесу, де кожен має індивідуальний доступ до інформації, що безпосередньо його стосується;
- учителі можуть створювати окремі віртуальні класи для кожного предмету або групи учнів. Вони можуть запрошувати учнів до класу та надавати їм доступ до навчального матеріалу та завдань;
- учителі можуть розміщувати навчальні матеріали, такі як тексти, презентації, відео, аудіо та інші. Вони також можуть створювати завдання, тести та опитування для учнів;
- організація шкільного харчування (внесення меню на тиждень, вибір меню батьками або дітьми з кількох запропонованих варіантів, можливість переглядати вибір за класами чи за дітьми);
- адміністрація та вчителі отримують звітність та аналітику, мають можливість додавати звіти різних типів, вести електронний журнал, отримують статистику відвідувань за днями та заняттями, бали за системою мотивації, сертифікат і табель успішності кожного учня;
- мобільний застосунок для «iOS» та «Android».

4. «Human школа» [10] — універсальна платформа для закладів освіти. Можливості:

- створення та керування процесами, робота з розкладом школи, створення курсів, класів, можливість додавати користувачів системи;
- універсальний розклад (теми та плани уроків, домашні завдання, дати контрольних робіт, відображення шкільних подій);
- спілкування, опитування, фотогалереї, анонси шкільних подій, факультативи й гуртки;
- рефлексія, персоналізоване навчання (інструменти збору та аналізу рефлексії учнів пронизують усю систему та дають можливість постійно виявляти рівень складності / корисності матеріалу, який викладають);
- аналітика освітнього процесу, динаміка успішності та відвідуваності учнів;
- навчальні плани, збереження уроків, робота з медіаматеріалами, видача і перевірка домашніх завдань і проведення тестів;
- безкоштовна пробна версія та платна розширена версія.

5. «Нові знання» [35] — безкоштовний портал для дистанційного навчання. Щоби доєднатися, заклад освіти має бути учасником системи «КУРС „Школа“». Дає такі можливості:

- дистанційне навчання та перевірка домашніх завдань;
- виставлення оцінок і друк журналів, табелів;
- формування звітів і діаграм, можливість їх роздрукувати;
- соціальні функції (спільноти, листування, фотоальбоми);
- створення розкладу для вчителів та учнів;
- онлайн-бібліотека.

6. «Єдина школа» [31] — безкоштовна онлайн-платформа, доступ до якої мають вчителі, учні та батьки за допомогою додатку в смартфоні. Можливості:

- ведення шкільної документації, шкільних журналів, щоденників, звітності;
- профілі для учнів, вчителів і батьків;
- захист інформації;
- мобільний застосунок («Android», «iOS»);
- учителі можуть створювати окремі віртуальні класи для кожного предмету або групи учнів. Вони можуть запрошувати учнів до класу та надавати їм доступ до навчального матеріалу та завдань;
- учителі можуть розміщувати навчальні матеріали, такі як тексти, презентації, відео, аудіо та інші. Вони також можуть створювати завдання, тести та опитування для учнів;
- батьки мають доступ до електронного журналу та щоденника, можуть контролювати присутність своєї дитини на уроках і стежити за її успішністю;
- розклад занять онлайн у вебдодатку чи мобільному застосунку;
- участь в онлайн-уроках, перегляд відеозаписів цих уроків у будь-який час.

Електронний документообіг

Документообіг — це процес опрацювання документів та обмін ними в рамках організації або системи. Процес передбачає створення документів, їх передавання, отримання, зберігання, пошук, архівування та управління документами. Документообіг може включати різні типи документів, зокрема листи, договори, звіти, накази. Основна мета документообігу — забезпечити ефективну та організовану роботу з документами, відповідно до процедур та зберігання.

Етапи документообігу переважно мають таку послідовність:

1. **Створення нового документа або отримання вхідного документа від зовнішнього джерела.** Документ може бути в паперовій формі або електронному форматі.
2. **Реєстрація та нумерація.** Документ реєструють у системі документообігу, йому присвоюють унікальний номер для ідентифікації та відстеження.
3. **Опрацювання та редагування.** Документ може пройти через етапи опрацювання та редагування, зокрема й виправлення помилок, додавання відомостей і підписів, форматування тощо.
4. **Погодження та підписання.** Документ може потребувати погодження та підписання відповідних осіб або відділів. Ці процеси можуть відбуватися послідовно або паралельно.
5. **Розсилка та передавання.** Після погодження та підписання документ передають отримувачам. Це може передбачати розсилку поштою, електронною поштою або іншими засобами комунікації.
6. **Зберігання та архівування.** Документ зберігають відповідно до політик зберігання організації. Це може включати архівування документа в паперовій формі або в електронному архіві.
7. **Контроль термінів і виконання.** Важливо відстежувати терміни виконання документів і контролювати їх виконання.

Електронний документообіг (обіг електронних документів) — сукупність процесів створення, опрацювання, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконують із застосуванням перевірки цілісності та за необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів.

Електронний документообіг в Україні регулює Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [38]. Також у 2022 році затвердили інструкції з ведення ділової документації в закладах загальної середньої освіти в електронній формі [39], згідно з якими створюють та/або ведуть в електронній формі:

- класний журнал для 1–4 класів;
- класний журнал для 5–11 (12) класів;
- журнал обліку пропущених і заміненних уроків;
- журнали здобувачів освіти, які здобувають загальну середню освіту за індивідуальною формою;
- журнал факультативних і гурткових занять;
- журнал реєстрації інструктажів із питань охорони праці та безпеки життєдіяльності;
- особові справи здобувачів освіти;
- алфавітну книгу здобувачів освіти;
- особову справу педагогічного працівника;
- журнал реєстрації наказів руху здобувачів освіти;
- накази керівника з кадрових питань особового складу тимчасового зберігання (про відрядження, стягнення, надання щорічних оплачуваних відпусток та відпусток у зв'язку з навчанням);
- річний план роботи закладу освіти;
- розклад навчальних занять;
- свідоцтва досягнень здобувачів освіти тощо.

Такі документи можна підключити до системи «АІКОМ» (Автоматизованого інформаційного комплексу освітнього менеджменту), відповідно до процедури, визначеної положенням про програмно-апаратний комплекс «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту» [40].

Перелік даних, які обробляють в електронній освітній інформаційній системі для ведення ділової документації закладу загальної середньої освіти в електронній формі, наведені в додатку до інструкції з ведення ділової документації у закладах загальної середньої освіти в електронній формі [39].

Електронний документообіг у школі має декілька переваг, серед яких:

- **заощадження часу та ресурсів.** Використання електронного документообігу усуває потребу в фізичному опрацюванні, друці та розсилці паперових документів. Це заощаджує час і знижує витрати на матеріали та зберігання;

- **ефективність і швидкість.** Електронний документообіг дозволяє швидко створювати, опрацьовувати, підписувати та передавати документи, що прискорює робочі процеси в школі;
- **зручність доступу.** Електронні документи можна легко зберегти, і вони доступні для перегляду та редагування з будь-якого місця, де є підключення до мережі інтернет. Це робить їх зручними для спільної роботи вчителів, учнів та адміністрації школи;
- **збереження інформації та архівування.** Електронні документи можна зберігати в безпечних електронних архівах, що запобігає втраті чи пошкодженню даних. Це забезпечує тривалу збереженість і доступ до документів на потрібному рівні безпеки;
- **удосконалення комунікації та співпраці.** Електронний документообіг сприяє зручному обміну документами та інформацією між різними учасниками освітнього процесу (вчителями, учнями, батьками та адміністрацією школи). Це поліпшує спілкування та співпрацю між ними;
- **зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.** Використання електронного документообігу сприяє скороченню витрат паперу та інших матеріалів. Це зменшує негативний вплив на довкілля.

Своїм досвідом впровадження електронного документообігу та його перевагами ділиться директорка школи № 5 Печерського району міста Києва С. Олексюк у статті для Центру інноваційної освіти «Про.Світ»:

«Світлана Олексюк вирішила перевести школу на електронний документообіг, оскільки вважає неефективним залучення 4 чи 5 співробітників до створення 1 документа. Школа не може виконати вимогу про збереження електронного документа, якщо немає загального електронного документообігу. Тому команда вирішила, що потрібно розробити інструкцію з ведення шкільної документації та перевести цей процес в електронний формат. У школі поступово вводиться внутрішній електронний документообіг. Документи органів влади, накази по школі, інструкції, оперативні розпорядження мають бути доступними для співробітників школи та зберігаються у хмарі» [26].

Сервіси для ведення електронного документообігу повинні бути зручними та доступними для всіх учасників освітнього процесу. Серед найбільш популярних сервісів можна виокремити такі:

- «*Google Docs*» [9] — це безкоштовна хмарна платформа, яка дозволяє створювати, редагувати документи та спільно працювати над ними в режимі реального часу. Усі документи зберігаються на хмарному середовищі «*Google Drive*», де їх можна систематизувати та поширювати.
- «*Microsoft 365*» [11] — це платформа, що надає доступ до пакету офісних програм «*Microsoft Office*» («*Word*», «*Excel*», «*PowerPoint*») у хмарному середовищі. Вона підтримує спільну роботу та спільний доступ до документів.
- «*Dropbox*» [4] — це хмарний сервіс збереження та обміну файлами, який дозволяє завантажувати, зберігати та ділитися документами з іншими користувачами.
- «*Acrobat Sign*» [1] — це сервіс, який дозволяє підписувати документи електронно та проводити цифрові підписи для юридичної чинності. Також функція підпису вбудована в сервіс «*Adobe Acrobat*» для читання та редагування pdf-файлів.
- «*Evernote*» [7] — це сервіс збереження нотаток і документів, який дозволяє створювати, організовувати та зберігати цифрові записи, які можна спільно використовувати.
- «*Вчасно*» [25] — це українська хмарна платформа для документів із можливістю обміну, підпису, спільного редагування. Є можливість також вести чат зі співробітниками (містить безкоштовну версію та платні підписки).
- «*Вільний*» [23] — це український безкоштовний і простий сервіс для швидкого підписання документів.
- «*Document.online*» [3] — це сервіс, який дозволяє завантажувати документи, створювати шаблони для подальшого використання, обмінюватись документами або направляти їх декільком отримувачам (містить безкоштовну версію та платні підписки).
- «*Paperless*» [14] — це сервіс від «*ПриватБанку*», який дозволяє зберігати документи, підписувати їх і надсилати на підпис.
- «*Deals*» [2] — це український сервіс, який дозволяє зберігати документи, підписувати їх, надсилати працівникам.

Електронні журнали

Електронні журнали для школи — це інформаційні системи, які дозволяють вести електронний облік даних про успішність учнів, присутність на заняттях, відвідування, оцінки та інші релевантні дані.

Електронні журнали для школи мають безліч переваг:

- дозволяють вчителям і батькам отримувати доступ до даних про успішність учнів у будь-який час і з будь-якого пристрою, що має підключення до інтернету. Немає потреби в ручному веденні та передаванні паперових журналів;
- дозволяють автоматизувати процес введення даних і розрахунку середніх оцінок, що зменшує ризик помилок і забезпечує точний облік успішності учнів;
- не потребують фізичного простору для зберігання, оскільки дані зберігають в електронному форматі. Вони також дозволяють швидкий пошук і фільтрацію інформації;
- за допомогою електронних журналів учителі та батьки можуть швидко отримати оновлену інформацію про оцінки, відвідування, відгуки вчителів тощо. Це сприяє більш оперативному спілкуванню та втручанню в разі потреби;
- використання електронних журналів зменшує споживання паперу та негативний вплив на довкілля. Це сприяє сталому розвитку та збереженню ресурсів.

Електронні журнали переважно є частиною цілісних платформ для управління закладом освіти, які вже назвали раніше («Google classroom», «Moodle», «Нові знання», «Human школа», «Єдина школа», «Prosvita»).

Цифровізація закладу освіти — це кропіткий, системний і послідовний процес, який потребує здобуття й оновлення навичок та умінь усіх учасників освітнього процесу. У час глобальних змін і війни такі процеси потребують залучення ще більшої кількості ресурсів і сил, проте водночас цифровізація є необхідністю сьогодення, неминучою інновацією, що оптимізує всі адміністративні й операційні системи.

Поради щодо цифровізації закладу освіти:

- **Оцініть потреби школи.** З'ясуйте, які конкретні потреби вашого закладу освіти можна задовольнити за допомогою цифрових інструментів. Оцініть наявні ресурси, інфраструктуру та бюджет, щоб зрозуміти, які рішення будуть найкращими для вашої школи.
- **Розробіть план і стратегію.** Визначте цілі та аспекти освіти, які хочете цифровізувати. Створіть довгостроковий план, який включає кроки, ресурси та відповідальних осіб.
- **Забезпечте школу необхідними технічними засобами,** такими як комп'ютери, планшети, доступ до інтернету та програмне забезпечення. Зробіть їх доступними для учнів і вчителів.
- **Проведіть навчання.** Забезпечте вчителям, адміністраторам та іншому персоналу навички та знання, щоб вони ефективно використовували цифрові інструменти. Проводьте тренінги, семінари та надавайте підтримку для розвитку цифрових навичок.
- **Впроваджуйте електронні системи.** Розгляньте можливість впровадження електронних систем для управління навчальним процесом, документообігу, спілкування з батьками та інших аспектів шкільної роботи. Наприклад, використання електронних журналів, онлайн-платформ для навчання та спілкування, систем для організації документів тощо.
- **Захистіть дані.** Розробіть політику безпеки даних, щоб забезпечити захист конфіденційної інформації та персональних даних учнів і вчителів. Застосовуйте заходи безпеки, такі як шифрування даних, паролі, автентифікація та резервне копіювання.
- **Залучайте батьків та учнів.** Створюйте механізми для залучення батьків та учнів до цифрового середовища. Надайте їм доступ до ресурсів, спілкуйтеся через електронні канали, створюйте форуми для обговорення та співпраці.
- **Оцінюйте результати.** Постійно оцінюйте вплив цифровізації на навчання та результати учнів. Аналізуйте дані та зворотний зв'язок, щоб робити вдосконалення та адаптувати підходи.

Корисні ресурси

- 📌 Базові цифрові навички. Сезон 1: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/AgfZTd>.
- 📌 Базові цифрові навички. Сезон 2»: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/MladcT>.
- 📌 Базові цифрові навички. Сезон 3: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/c1Cvab>.
- 📌 Учителі в курсі: базовий курс з розвитку цифрових навичок освітян. EdEra. URL: <https://is.gd/W2cJAp>.

Список використаних джерел

1. Acrobat Sign. Adobe. URL: <https://is.gd/nPpMjf> (дата звернення: 05.08.2023).
2. Deals. URL: <https://dealssign.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
3. Document.online. URL: <https://is.gd/iYHO41> (дата звернення: 05.08.2023).
4. Dropbox. URL: <https://www.dropbox.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
5. edX. URL: <https://www.edx.org/> (дата звернення: 05.08.2023).
6. Electronic Journal. URL: <https://e-journal.iea.gov.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
7. Evernote. URL: <https://evernote.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
8. Google Classroom. URL: <https://classroom.google.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
9. Google Docs. URL: <https://is.gd/GqaqnO> (дата звернення: 05.08.2023).
10. Human школа. Human. URL: <https://www.human.ua/schools> (дата звернення: 05.08.2023).
11. Microsoft 365. Microsoft. URL: <https://is.gd/OMX2Ja> (дата звернення: 05.08.2023).
12. Moodle. URL: <https://is.gd/jDuOQP> (дата звернення: 05.08.2023).
13. НАУКА. URL: <https://nauka.gov.ua> (дата звернення: 05.08.2023).

14. Paperless. URL: <https://paperless.com.ua/uk/> (дата звернення: 05.08.2023).
15. Prosvita. URL: <https://prosvita.net/> (дата звернення: 05.08.2023).
16. SchoolToday. URL: <https://school-today.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
17. SELFIE. European Commission. URL: <https://is.gd/4GYIoB> (дата звернення: 05.08.2023).
18. Udemy. URL: <https://www.udemy.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
19. Welcome to the Coursera Support Center. Coursera. URL: <https://is.gd/4hiZjd> (дата звернення: 05.08.2023).
20. AIKOM. URL: <https://aikom.iea.gov.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
21. Алгоритм підключення закладів освіти, які не працюють з будь-якими системами ведення електронних журналів, до E-Journal. Electronic Journal. URL: <https://is.gd/AFhiKs> (дата звернення: 05.08.2023).
22. Вивчаю — не чекаю. URL: <https://is.gd/JkTrsr> (дата звернення: 05.08.2023).
23. Вільний. EDIN. URL: <https://edin.ua/vilnij/> (дата звернення: 05.08.2023).
24. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://lms.e-school.net.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
25. Вчасно. URL: <https://vchasno.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
26. Документообіг у школі: коротко про найважливіше від освітньої експертки Світлани Олексюк. Центр інноваційної освіти «Про.світ». URL: <https://is.gd/YDXPFG> (дата звернення: 05.08.2023).
27. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році. Державна служба якості освіти України. URL: <https://is.gd/CPJNyO> (дата звернення: 05.08.2023).

28. Електронна бібліотека ІМЗО. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
29. Електронний реєстр щодо надання грифів та свідоцтв Міністерства освіти і науки України. URL: <https://gryf.imzo.gov.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
30. Єдина державна електронна база з питань освіти. URL: <https://info.edbo.gov.ua> (дата звернення: 05.08.2023).
31. Єдина Школа. URL: <https://is.gd/botCJe> (дата звернення: 05.08.2023).
32. Інформаційна сторінка учасника ЗНО. Український центр оцінювання якості освіти. URL: <https://is.gd/gCG49f> (дата звернення: 05.08.2023).
33. Мобільний додаток «Моє ЗНО» доступний для користувачів iOS-систем. Український центр оцінювання якості освіти. URL: <https://is.gd/ygcdn9> (дата звернення: 05.08.2023).
34. Національний мультипредметний тест. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://is.gd/ZQm2r1> (дата звернення: 05.08.2023).
35. Нові знання. URL: <https://nz.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
36. Освітній чат-бот. URL: <https://t.me/EducationUaBot> (дата звернення: 05.08.2023).
37. Посібник із використання SELFIE для координаторів закладів освіти. European Commission. URL: <https://is.gd/Zon3jX> (дата звернення: 05.08.2023).
38. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://is.gd/NfnMGQ> (дата звернення: 27.07.2023).
39. Про затвердження Інструкції з ведення ділової документації у закладах загальної середньої освіти в електронній формі: Наказ МОН України від 08.08.2022 р. № 707. URL: <https://is.gd/ER7MGE> (дата звернення: 05.08.2023).

40. Про затвердження Положення про програмно-апаратний комплекс «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту»: постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.2021 р. № 1255. URL: <https://is.gd/gecJBC> (дата звернення: 05.08.2023).
41. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://is.gd/KkF6Co> (дата звернення: 05.08.2023).

1.3.6. Організація онлайн-комунікації між суб'єктами освітнього процесу в школі

Анастасія Бречко

Організація освітнього процесу в умовах воєнного стану

З а результатами дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році Державною службою якості освіти, внаслідок повномасштабної війни росії проти України близько 800 000 школярів змінили форму здобуття освіти з денної на дистанційну (з 17 669 учнів у 2021 році до 772 909 — у 2022-му) та сімейну / домашню (з 4 695 до 64 409 учнів відповідно). Найбільше ці зміни стосуються сходу та півдня країни, звідки близько 40% та 30% учнів відповідно були вимушені виїхати за кордон чи в інші регіони країни.

З огляду на постійну загрозу безпеці учасників освітнього процесу, в першому півріччі 2022/2023 навчального року не вдалося відновити очне навчання в повному обсязі. Лише 15% закладів освіти працювали очно, 33% — використовували дистанційну форму навчання, 51% — змішану, поєднуючи очне та дистанційне навчання. На сході та півдні України переважало дистанційне навчання, у центрі та на півночі — змішане, на заході — змішане в містах та очне в селах. Водночас організація освітнього процесу в різних регіонах України відрізняється.

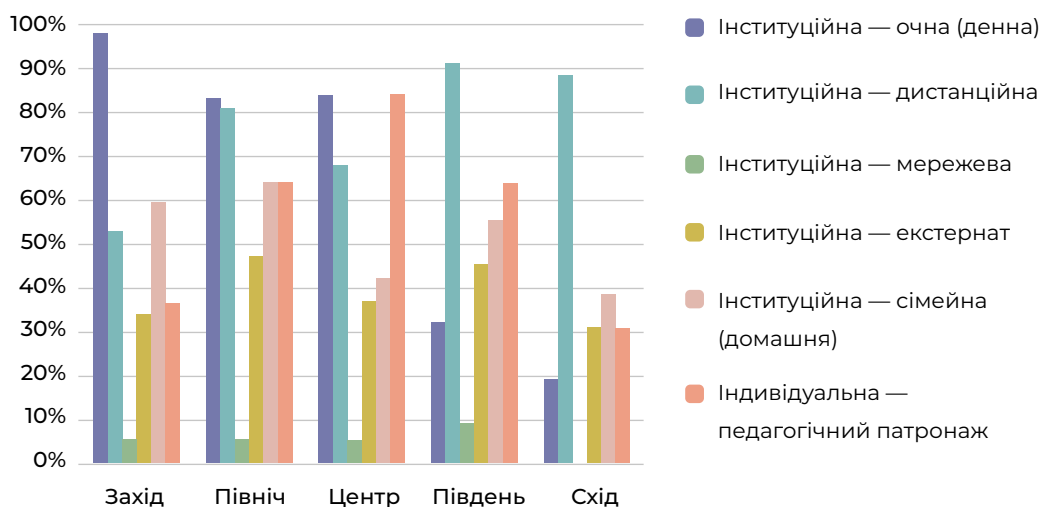

Рис. 1. За якою формою навчання здобувають освіту учні вашого закладу? (Керівники)

На сході України більшість закладів освіти працюють дистанційно — це зумовлює насамперед безпекова ситуація. У цьому випадку наявність чи відсутність укриття не відіграла вирішальної ролі у виборі режиму роботи (рис. 1) [10].

На півдні також переважає дистанційне навчання, однак близько третини закладів у містах навчаються змішано (частково дистанційно, частково очно). У центрі та на півночі України переважає змішане навчання: тут наявність укриття та думка батьків мали вирішальне значення під час визначення способу організації освітнього процесу (рис. 2) [10].

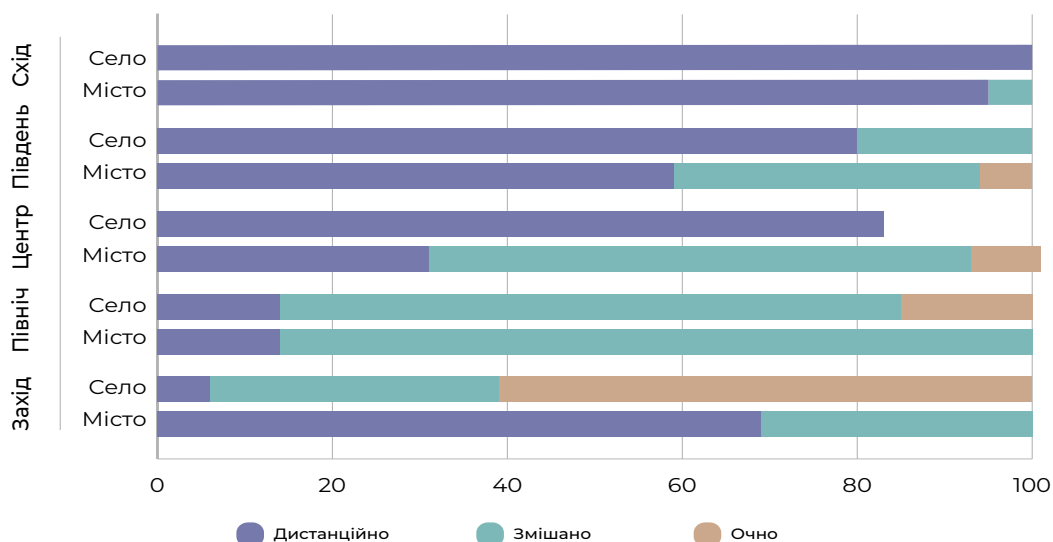

Рис. 2. Як організований освітній процес у вашому закладі? (Керівники)

Організація дистанційної форми навчання, зокрема в умовах війни та екстрених ситуацій, потребує особливого підходу, нових технологій, стратегій і алгоритмів (див. параграф «Безпечне дистанційне навчання»). Можемо сформулювати такі **кроки та рекомендації організації дистанційного освітнього процесу в умовах війни**:

1. **Оцініть ситуацію та розробіть захисні механізми.** Ретельно проаналізуйте поточну ситуацію та ризики, пов'язані з війною. Врахуйте безпекові аспекти, доступ до школи, стан будівель та інфраструктури, можливості комунікації тощо. Це допоможе розробити плани та стратегії, що відповідають конкретним умовам.

Умови та особливості організації освітнього процесу наведені в інструктивно-методичних рекомендаціях [13]. Зокрема, Міністерство освіти і науки України визначає, що форма організації освітнього процесу залежить від безпекової ситуації в кожному населеному пункті і визначається рішенням військово-цивільних адміністрацій. Рішення приймають за участю батьків. Якщо батьки не погоджуються з очною формою навчання, вони можуть вибрати дистанційну форму, або індивідуальний графік навчання, або перевести дитину на екстернатну форму навчання. Для учнів, батьки яких виберуть онлайн-навчання, у закладі освіти можуть організувати окремі класи з дистанційною формою освітнього процесу. Також, за умови обладнання класних приміщень відеокамерами, створюють можливість для дистанційного спостереження за уроком або відеозапису уроків. Форма організації освітнього процесу може змінюватися впродовж навчального року залежно від безпекової ситуації в населеному пункті.

Вимоги до організації освітнього процесу регулює Санітарний регламент для закладів загальної середньої освіти [19]. Державна служба України з надзвичайних ситуацій розробила алгоритм дій місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів управління освітою, керівників закладів освіти щодо забезпечення укриття учасників освітнього процесу [8], де висвітлила також рекомендації та вимоги щодо організації укриття в об'єктах фонду захисних споруд цивільного захисту персоналу та дітей (учнів, студентів) закладів освіти.

Також є проєкт «Спільно до навчання» [23] — ініціативу, яку започатковує Міністерство освіти і науки у співпраці з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Першою леді України для підтримки освітнього процесу у 2022/2023 та поточному навчальному році. Ініціатива спрямована на захист прав кожної дитини та створення можливостей

безперервного навчання в умовах війни. У межах ініціативи Міністерство освіти і науки України спільно з ЮНІСЕФ допомагає дітям налаштуватись на освітній процес, поліпшити їхнє фізичне та психічне здоров'я. Основним компонентом ініціативи є підтримка шкіл, освітян, батьків і дітей залежно від формату навчання.

Для тих, хто повертається до очного навчання, ЮНІСЕФ надає таку підтримку:

- інструкції та матеріали з безпеки;
- активності для дітей, які можна проводити в укриттях;
- освітньо-інформаційні матеріали з мінної безпеки, психосоціальної підтримки, здорового харчування тощо.

2. Розробіть план навчання. Розгляньте можливість використання дистанційного навчання та електронних платформ для забезпечення неперервності освітнього процесу. Виконання плану навчання може залежати від доступності електронних засобів, інтернет-з'єднання, навчальних матеріалів тощо. Розробіть резервний план, якщо доступ до цифрових ресурсів обмежений або відсутній. У зв'язку з періодичною відсутністю електропостачання, ймовірними обстрілами, підвищенням імовірності надзвичайних ситуацій розгляньте можливість запровадження синхронного та асинхронного навчання, коли учні не мали можливості підключитися до уроку в режимі онлайн або безпосередньо бути присутніми.

Для асинхронного навчання Міністерство освіти і науки України радить використовувати платформу «Всеукраїнська школа онлайн» (більше про це — у параграфі «Безпечне дистанційне навчання»).

▶ Найпопулярніші електронні менеджери завдань:

- «Google Keep» [2] — простий інструмент для створення коротких нотаток і списків завдань (рис. 3). Є можливість додавати тексти, малюнки, фотографії та зберігати їх у хронологічному порядку.

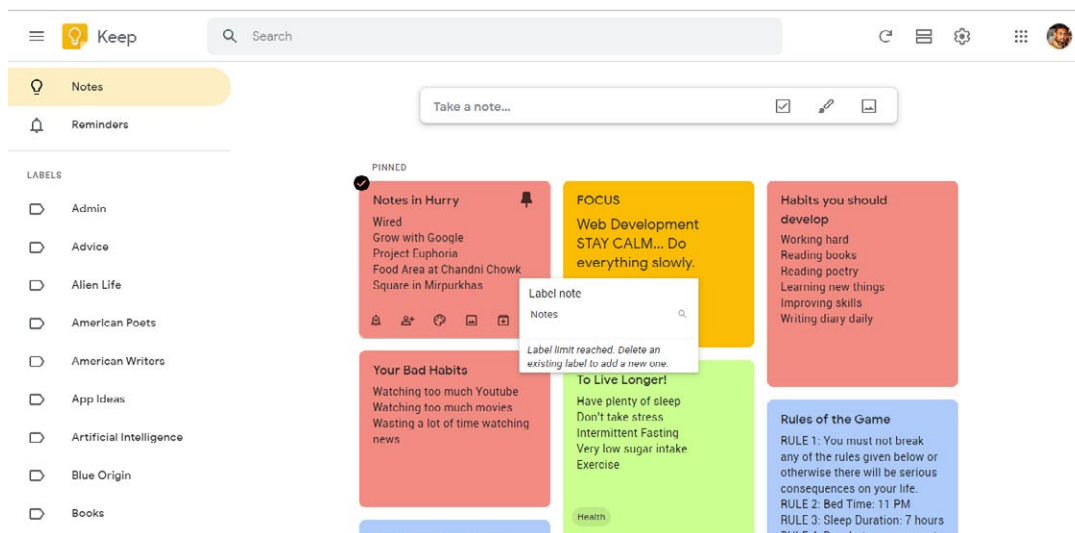

Рис. 3. Вигляд сервісу «Google Keep»

- «Google Календар» [3] — електронний календар, що дозволяє планувати події, додавати зустрічі, встановлювати нагадування та синхронізувати дані між пристроями (рис. 4). Має можливість спільної роботи над календарем з іншими користувачами.

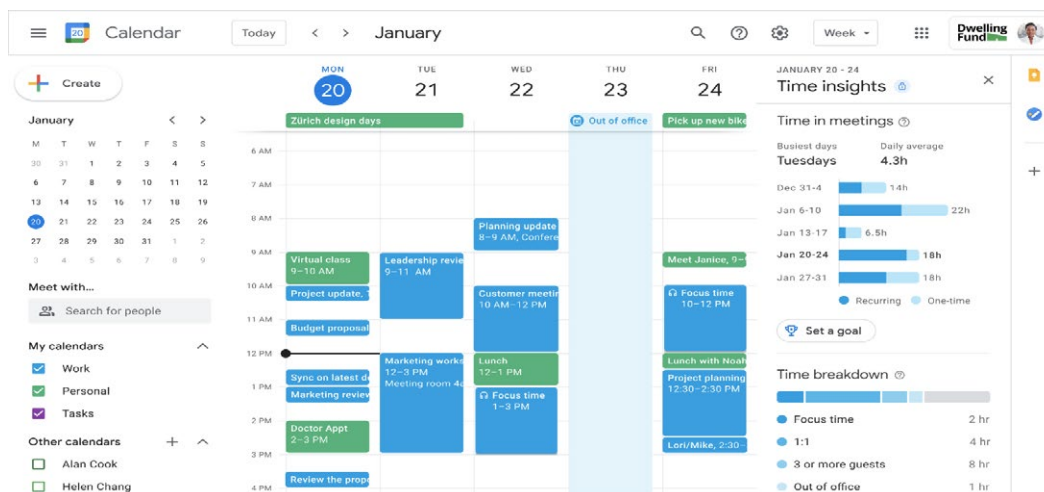

Рис. 4. Вигляд сервісу «Google Календар»

- «Asana» [1] — комплексний планувальник завдань із розширеними можливостями (рис. 5). Дозволяє створювати проекти, призначати завдання, розподіляти їх між учасниками команди, встановлювати терміни виконання та відстежувати прогрес.

Project name	Status	Task progress	Dates	Priority	Owner
Increase revenue 70% Sales	On Track Status Update - Sept 16 · We are largely on track as we completed Q1...	68%	Jan 1 - Dec 31	Medium	[Avatar]
Improve sales experience Sales	On Track Status Update - July 10 · In the second half of the year, our grading is based...	74%	July 1 - Sept 30	High	[Avatar]
Launch Experiment Marketing	At Risk Status Update - Sept 7 · As I reflect on the quarter, I think of several main...	35%	Jan 1 - Dec 31	—	[Avatar]
Grow team 50% People	On Track Status Update - Jan 2 · Our focus this year is a continuation of the work and progress...	69%	Jan 1 - Dec 31	Low	[Avatar]
Build sales forecast Sales	Off Track Status Update - Sept 2 · We're off track due to a dependency with a previous...	23%	Jan 1 - Dec 31	—	[Avatar]

Рис. 5. Вигляд сервісу «Asana»

- «Trello» [7] — інструмент, що працює на основі дошок, списків і карток (рис. 6). Завдання можна організовувати в колонки, переміщувати, додавати коментарі та позначати як виконані.

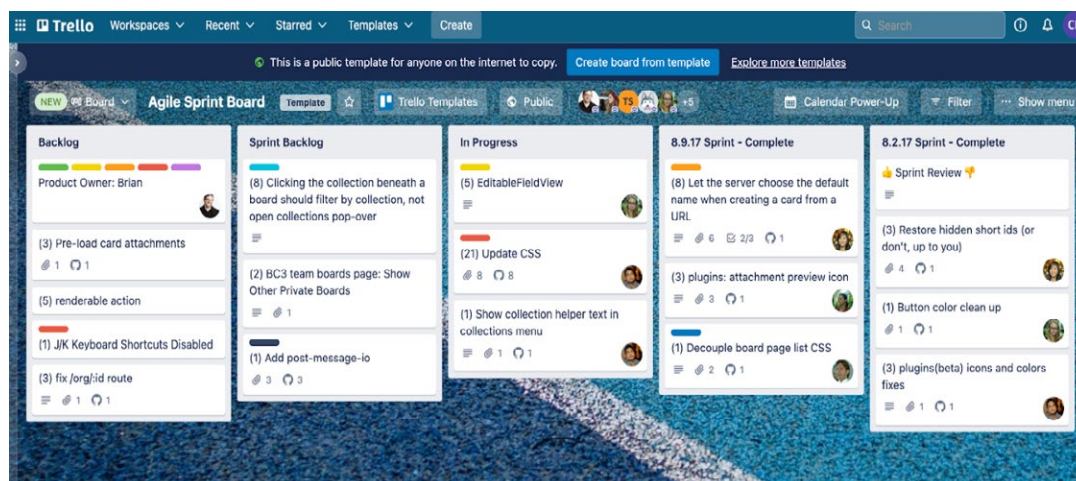

Рис. 6. Вигляд сервісу «Trello»

- «Notion» [5] — універсальний інструмент для організації інформації, зокрема завдань, списків, нотаток, документів і бази даних (рис. 7). Дозволяє створювати різні типи вмісту та налаштовувати їхній вигляд.

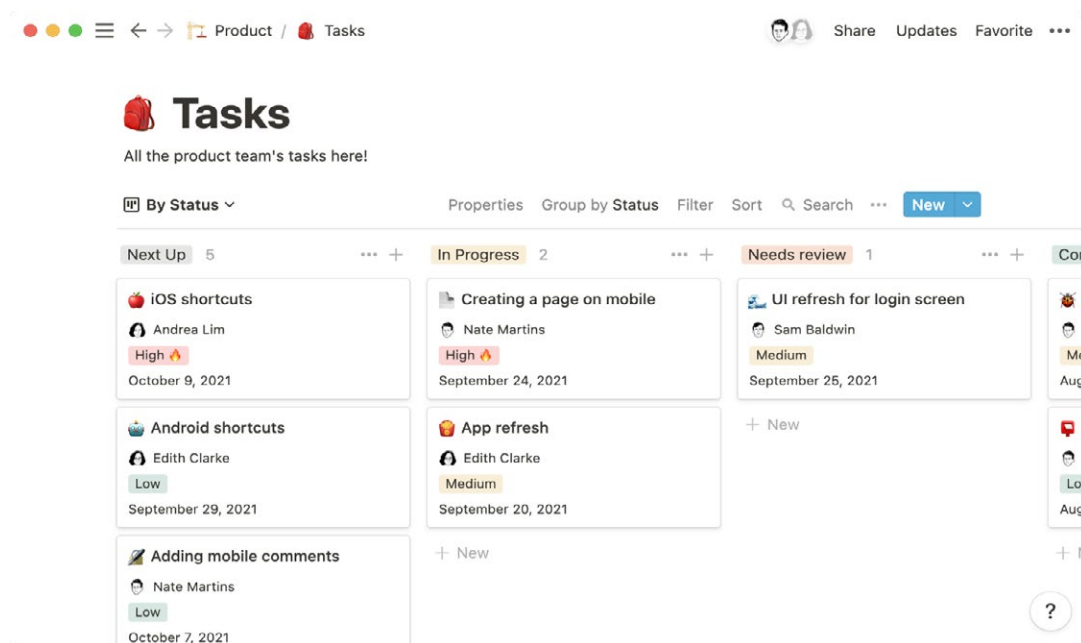

Рис. 7. Вигляд сервісу «Notion»

- «Todoist» [6] — простий та ефективний планувальник завдань із можливістю розставляти пріоритети, визначати дедлайни, додавати підзавдання та спільно працювати з командою (рис. 8).

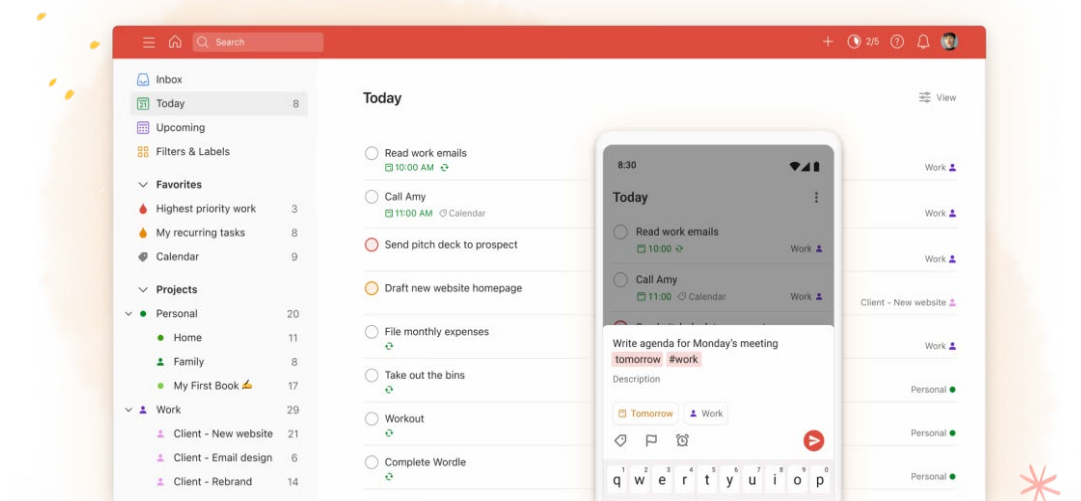

Рис. 8. Вигляд сервісу «Todoist»

Ці планувальники завдань мають різні функції та можливості, а вибір залежить від особистих потреб і вподобань користувача. Варто спробувати декілька з них і визначити, який найбільше відповідає вашим потребам у плануванні й організації завдань.

3. *Надайте вчителям технічну підтримку та підготовку для впровадження дистанційного навчання.* Організуйте тренінги, вебіари, консультації з використання технологій і методик дистанційного навчання. Створіть механізми обміну досвідом між вчителями.

Державна програма «Ноутбук кожному вчителю» [18] надає можливість отримати техніку для роботи вчителям з усієї України. Навчання з цифрової грамотності можна організувати за допомогою платформи «Дія. Освіта». Так, курс «Цифрові навички для вчителів» [27] навчає користуватися гугл-календарем та робити онлайн-розсилки, зберігати файли у хмарних сховищах, проводити інтерактивні уроки з ютубом, проводити тестування та перевірку завдань за допомогою різних сервісів, організовувати навчання та спілкування.

Важливо надати вчителям базову цифрову освіту та постійну консультативну допомогу. Адміністрації закладу варто організувати практичне навчання, де вчителів будуть навчати працювати із сервісами, також більш компетентні колеги можуть консультувати інших. Учителів можна поділити на групи та призначити їм учителя-наставника з роботи з комп'ютером, гаджетами, сервісами тощо.

4. *Забезпечте психологічну підтримку.* Умови війни можуть викликати стрес і психологічну напругу серед учнів, вчителів і батьків. Організуйте психологічні консультації, тренінги, групи підтримки тощо.

Розробіть механізми для звернення учасників освітнього процесу по допомогу в разі потреби. Наприклад, ви можете запровадити опитувальник, заповнивши який, вчителі й учні можуть отримати консультацію психолога. Напишіть працівникам та учням рекомендації, у яких випадках варто звертатися до психолога (наприклад, у разі професійного вигорання [21]). Кожну вашу нараду, заняття з учнями чи зустріч із батьками починайте із запитання про їхній емоційний стан: «Як ви?», «Що вас турбує?», «Чим я / ми / школа могу / можемо / може вам допомогти?».

Наразі в Україні запроваджені такі ініціативи з психологічної підтримки:

- «Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти» [11], де можна як отримати психологічну допомогу та розвинути навички саморегуляції й надання психологічної допомоги іншим;
- Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?» [26] за ініціативою першої леді України Олени Зеленської, МОН України спільно з ГО «Підтримай дитину» та проєктом «Подбай про себе», ГО «Асоціація дієвих психологів України». У її межах педагоги та психологи постійно надають актуальні поради та рекомендації щодо підтримки психоемоційного стану;
- проєкт «Поруч» [9] — це групи психологічної підтримки для підлітків і батьків, чиє звичне життя зламала війна. Психологи готові допомагати офлайн і онлайн, щоб досвід громадян України не залишився непереборною травмою на все життя;
- проєкт «Спільно» [22], який надає корисні ресурси з психосоціальної підтримки дітей;
- поглиблений курс із психологічно-емоційної підтримки для вчителів і шкільних психологів «Розумію» [16] від громадської спільки «Освіторія»;
- посібник «Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни» [14];
- групи підтримки «Про.Підтримка» [20] від Центру інноваційної освіти «Про.Світ», що передбачає роботу із сім'ями, які були вимушено переміщені внаслідок воєнних дій, а також онлайн групи підтримки для освітян;
- психологічні консультації для підлітків від «Teenergizer» [15];
- онлайн-платформа психологічної допомоги «Mindy Foundation» [4];
- платформа для психологічної підтримки підлітків «Не дрібниці» [17] та ін.

5. Практикуйте гнучкість та адаптацію. Умови війни можуть змінюватися швидко. Будьте гнучкими та готовими адаптувати плани та стратегії навчання відповідно до обставин, що змінюються. Регулярно оцінюйте ефективність і внесіть необхідні зміни для забезпечення якісної освіти. Розробіть стратегії для перехідних періодів між дистанційним та очним навчанням.

6. Захищайте дані. Розробіть і впровадьте протоколи безпеки для дистанційного навчання, щоб забезпечити конфіденційність, захист даних та інформаційну безпеку.

7. **Співпрацюйте з громадою.** Залучайте батьків, громадські організації, місцеві органи влади та інші зацікавлені сторони до співпраці. Вони можуть надати допомогу в забезпеченні доступу до ресурсів, підтримки психологічного клімату та безпеки. Наприклад, можна організувати відкриті зустрічі з батьками та громадою для обговорення підсумків попереднього місяця та планування наступного.
8. **Налагоджуйте комунікацію.** Важливо забезпечити ефективну комунікацію з учнями, вчителями, батьками та адміністрацією школи. Використовуйте електронну пошту, месенджери, вебконференції та інші засоби зв'язку для передавання інформації, завдань, роз'яснень і отримання фідбеку. Забезпечте доступ до контактів і розкладу роботи вчителів та адміністрації.

Канали шкільної комунікації

1. **Єдина платформа для організації освітнього процесу** («Google Classroom», «Moodle», «Нові знання» тощо), яка дозволяє коментувати роботи учнів, давати зворотний зв'язок, обмінюватися повідомленнями між усіма учасниками освітнього процесу, які мають облікові записи. Перевагами комунікації лише за допомогою єдиної платформ є:
 - учасники освітнього процесу можуть знаходити всі повідомлення, матеріали, завдання та інші ресурси в одному місці, що робить комунікацію зручною та ефективною;
 - учасники освітнього процесу не витрачають час на переключення між різними платформами, що спрощує організацію комунікації для всіх учасників;
 - усі учасники отримують однакову інформацію, повідомлення та оновлення, що допомагає уникнути непорозумінь та забезпечити єдність у спілкуванні;
 - платформа сприяє безпеці та конфіденційності комунікації. Адміністратори можуть контролювати доступ до інформації, надавати права доступу та захищати дані від несанкціонованого доступу.

2. Електронна пошта. Система «Google» дозволяє використовувати інтегровано різні інструменти, зокрема пошту «Gmail», «Google Календар», «Google Meet», «Google Docs», «Google Sheets», «Google Classroom». Так, наприклад, коли створюємо відеоконференцію в «Google Meet», учасники зустрічі можуть автоматично отримати запрошення, а нагадування про зустріч додається в «Google Календар»). Переваги ведення комунікації за допомогою електронної пошти:

- збереження листів і документів, що дозволяє легко відстежувати комунікацію;
- можливість надсилати повідомлення учням, вчителям, батькам та іншим учасникам школи, тобто широке охоплення комунікації;
- електронна пошта не потребує складних технічних рішень, більшість людей мають електронну пошту, тому є можливість долучати до обговорень також осіб, що не є учасниками освітнього процесу або не мають облікового запису в системі;
- можливість передавати документи, файли, медіа тощо.

3. Соціальні мережі школи (фейсбук, інстаграм, тікток, твіттер). Багато закладів освіти мають офіційну сторінку у фейсбуці, де поширюють публічну інформацію, новини, анонси, залучають учасників освітнього процесу до обговорення. Такі групи можуть бути закритими — без доступу сторонніх користувачів. Перевагами такої комунікації є:

- охоплення широкої аудиторії — ви маєте можливість вийти на більшу кількість учнів, вчителів, батьків і громадськості для інформування;
- більшість людей активно користуються соціальними мережами та мають доступ до них через мобільні пристрої. Використання соціальних мереж для комунікації зробить інформацію школи легкодоступною та зручною для учасників;
- можливість ділитися успіхами школи, подіями, проектами та іншими важливими моментами за допомогою візуальних матеріалів (світлин, зображень і відео). Це робить комунікацію більш привабливою та цікавою;
- можливість надсилати повідомлення, розміщувати новини, розклад, оголошення і багато іншого. Це забезпечує всебічну комунікацію з учасниками школи.

Приклади таких груп: «СШ 148 ім. Івана Багряного м. Києва» [25], «Жовтанецький опорний ЗЗСО» [12].

4. **Месенджери** («Viber», «Telegram», «Signal», «WhatsApp») дають можливість вести особисту комунікацію, формувати чати, групи, канали поширення інформації, записувати голосові повідомлення, надсилати файли. Ця комунікація має такі переваги:

- зручність і простота, оскільки месенджери вже є частиною щоденного життя багатьох людей;
- зближення учасників школи та підвищення якості спілкування;
- швидкість, оскільки месенджери дозволяють миттєво передавати повідомлення та інформацію. Учасники школи можуть отримувати та відправляти повідомлення в режимі реального часу, що дозволяє оперативно реагувати на питання, потреби та важливі події;
- можливість створювати групові чати для спільної комунікації. Вчителі можуть створювати чати з учнями для проведення уроків або обговорення завдань.

Захист даних у месенджерах

На думку фахівців IT-компанії «GlobalLogic», найменш захищеними з месенджерів є «Whatsapp» і «Facebook Messenger». «Telegram» і «Viber» — також не надто безпечні. Однак у «Telegram» є можливість створювати секретні чати, для яких доступна технологія наскрізного шифрування. «Viber» хоч і шифрує повідомлення, проте ключі для дешифрування та історію листування застосунк зберігає на сервері. Найбезпечнішим безкоштовним месенджером є «Signal» (рис. 9). Він використовує технологію наскрізного шифрування, тобто повідомлення доступні лише для відправника та отримувача, їх не можуть прочитати навіть ті, хто їх перехопив [24].

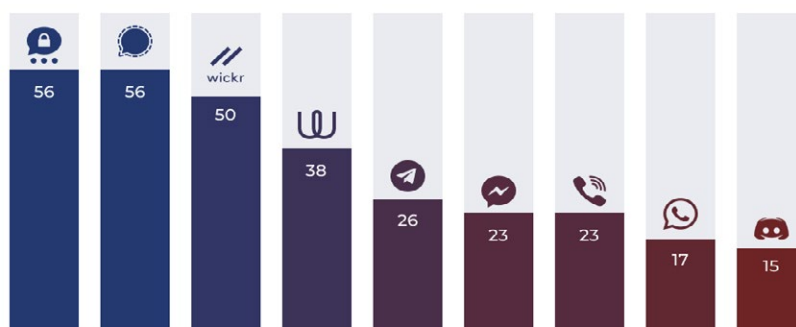

Рис. 9. Рейтинг месенджерів за рівнем захищеності від компанії «Molfar»: (1) «Threema», (2) «Signal», (3) «Wickr», (4) «Wire», (5) «Telegram», (6) «Facebook», (7) «Viber», (8) «WhatsApp», (9) «Discord»

Школа може вибрати гібридний варіант і застосовувати декілька каналів комунікації з різною метою. Так, переважно вебсайт є офіційною сторінкою школи, де зберігають офіційні установчі документи та найважливішу інформацію, соціальні мережі можна використовувати для поширення новин і висвітлення життя школи, за допомогою месенджерів класи та педагогічний колектив можуть спілкуватися з робочих чи навчальних питань.

Кожен із каналів комунікації передбачає певний стиль спілкування, правила взаємодії, які варто запровадити і задекларувати всім учасникам.

▶ Приклад правил комунікації в месенджерах

- Мова спілкування — українська й англійська.
- Повідомлення мають стосуватися лише освітнього процесу та робочих питань.
- Текст варто надсилати одним повідомленням, бажано лаконічно та чітко формулювати запитання, відповідь, пропозиції тощо.
- Повідомлення можна надсилати лише в часовий проміжок з 8:00 до 18:00.
- Уникайте вживання сарказму, образливих висловлювань або агресивного тону.
- Усі інформаційні повідомлення надсилайте текстом, а не голосовим повідомленням.
- У чаті заборонене поширення листівок, текстів релігійного чи політичного характеру.
- Дотримуйтеся правил ввічливості та доброзичливості у своїх повідомленнях. Використовуйте привітання, прохання та подяки: «будь ласка», «дякую», «з повагою» тощо.

Такі правила учасники групи можуть сформулювати всі разом, а потім закріпити їх у чаті або додати в його опис.

| Правила ділового листування

Правила ділового листування у школі містять набір основних принципів, які допоможуть забезпечити професійну та ефективну комунікацію.

Користувачі можуть змінювати шрифт, розмір тексту, формувати список, оформлювати цитати тощо. Також є можливість прикріплювати файли, зображення, посилання, підпис. Важливою є функція

конфіденційного режиму, за якого одержувачі не можуть пересилати, копіювати, друкувати чи завантажувати лист.

Важливо зазначати правильні адреси електронної пошти отримувачів, а також писати тему листа, яка сигналізуватиме, про що йдеться в листі («План наради», «Підсумки тижня», «Запрошення на конференцію» тощо).

Структура електронного ділового листа така:

1. **Вітання та адресація.** Розпочніть свій лист із вітання («Добрий день»). Далі зверніться до отримувача за іменем або прізвищем.
2. **Короткий вступ.** У перших рядках листа зазначте основну причину або ціль вашого повідомлення, щоб отримувач міг швидко зрозуміти контекст.
3. **Основна частина.** У цій частині викладіть свої думки, запити або інформацію, якою ви бажаєте поділитись з отримувачем. Викладайте свої думки чітко, конкретно та лаконічно. Використовуйте абзаци для логічного розподілу ідей. Також мікротеми можна оформити в нумерований список.
4. **Ввічливе завершення.** Завершіть лист ввічливими фразами: «З повагою», «Дякую за Вашу увагу» або «Найкращі побажання».
5. **Підпис.** Він може містити ваше повне ім'я, посаду, контактну інформацію та додаткові реквізити, якщо потрібно. Також можна створити автоматичний підпис для всіх електронних листів.

Корисні ресурси

1. Бобровський М. В., Горбачов С. І., Заплотинська О. О. Рекомендації до побудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладі загальної середньої освіти. Київ: Державна служба якості освіти, 2019. URL: <https://is.gd/OZFoLp>.
2. Цифрова безпека та комунікація в онлайні: онлайн-курс. ВУМ. URL: <https://is.gd/V4Oou4>.
3. Ефективні комунікації для освітніх управлінців: онлайн-курс. EdEra. URL: <https://is.gd/m1mw56>.
4. Порадник для вчителів: як розпочати навчальний рік у часи війни. Stopсехтинг. URL: <https://t1p.de/9cojw>.

Список використаних джерел

1. Asana. URL: <https://is.gd/mPgkfF> (дата звернення: 06.08.2023).
2. Google Keep. URL: <https://is.gd/4q11fg> (дата звернення: 06.08.2023).
3. Google Календар. URL: <https://is.gd/tH7B5i> (дата звернення: 06.08.2023).
4. Mindy Foundation. URL: <https://mindyfoundation.com.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
5. Notion. URL: <https://www.notion.so/> (дата звернення: 06.08.2023).
6. Todoist. URL: <https://todoist.com/> (дата звернення: 06.08.2023).
7. Trello. Atlassian. URL: <https://trello.com/uk> (дата звернення: 06.08.2023).
8. Алгоритм дій місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів управління освітою, керівників закладів освіти щодо забезпечення укриття учасників освітнього процесу у фондї захисних споруд цивільного захисту: лист ДСНС від 06.07.2022 р. № 16–3314/162–2. URL: <https://is.gd/bhdBPI> (дата звернення: 29.07.2023).
9. Для освітян. Поруч. URL: <https://poruch.me/teachers> (дата звернення: 05.08.2023).
10. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році. Державна служба якості освіти України. URL: <https://is.gd/CPJNyO> (дата звернення: 06.08.2023).
11. Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти. Асоціація інноваційної та цифрової освіти. URL: <https://www.mentalhelp.in.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).

12. Жовтанецький опорний ЗЗСО. URL: <https://is.gd/fqt3wl> (дата звернення: 05.08.2023).
13. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році: додаток до листа МОН України від 19.08.2022 р. № 1/9530–22. URL: <https://is.gd/Ugysos> (дата звернення: 06.08.2023).
14. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни / упор. Д. Арцимеєва, А. Голотенко, Г. Терентьєва та ін.; за заг. ред. Л. Залюбовської. Громадська організація «GoGlobal», Центр «Розвиток КСВ», експертна платформа «Career Hub». 52 с. URL: <https://is.gd/cXGgNO> (дата звернення: 05.08.2023).
15. Консультація Teenergizer. Teenergizer. URL: <https://is.gd/u5j07e> (дата звернення: 05.08.2023).
16. Курс з психологічно-емоційної підтримки для вчителів та шкільних психологів «Розумію». О.університет. URL: <https://is.gd/rMif1Z> (дата звернення: 05.08.2023).
17. Не дрібниці. URL: <https://www.notrivia.com.ua/> (дата звернення: 05.08.2023).
18. Ноутбук кожному вчителю. Міністерство цифрової трансформації України. URL: <https://is.gd/vORn2T> (дата звернення: 05.08.2023).
19. Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти: наказ МОЗ України від 25.09.2020 р. № 2205. URL: <https://is.gd/ySonNk> (дата звернення: 06.08.2023).
20. Про.Підтримка. Центр інноваційної освіти «Про.Світ». URL: <https://is.gd/KiL1o2> (дата звернення: 05.08.2023).
21. Професійне вигорання вчителя: як попередити та розпізнати. Знайшов. URL: <https://is.gd/3lrR1c> (дата звернення: 05.08.2023).

22. Психологічна підтримка для дітей: корисні ресурси з психосоціальної підтримки. Спільно. URL: <https://is.gd/87tQ85> (дата звернення: 05.08.2023).
23. Спільно до навчання. URL: <https://osvitanow.org/> (дата звернення: 29.07.2023).
24. Стасюк І. Українські ІТ-експерти назвали найбезпечніші месенджери. Хмарочос. 2022. URL: <https://t1p.de/t4ga5> (дата звернення: 06.08.2023).
25. СШ 148 ім. Івана Багряного м. Києва. URL: <https://is.gd/jAT7AO> (дата звернення: 05.08.2023).
26. Ти як? URL: <https://www.howareu.com/> (дата звернення: 05.08.2023).
27. Цифрові навички для вчителів: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/yaCoDz> (дата звернення: 05.08.2023).

1.3.7. Онлайн-ризик у мирний і воєнний час

Анастасія Бречко

Сучасний світ сповнений технологій та онлайн-рішень. Гаджети збирають наші дані, фіксують, чим ми цікавимося, що шукаємо, про що розповідаємо та що показуємо. У хмарних середовищах зберігаються наші паролі, банківські картки, приватні фотографії та відео. Усе, що потрапляє до інтернету, назавжди там лишається. А отже, виникає багато онлайн-ризиків, що можуть завдати непоправної шкоди.

Увесь світ активно цифровізувався протягом періоду світової пандемії (COVID-19), коли всі вимушено вчилися і працювали дистанційно. Люди перенесли в онлайн-простір не лише роботу, а й соціальне життя.

Повномасштабна війна в Україні теж збільшила онлайн-ризик, адже інформація, яку можуть зібрати, обробити та розповсюдити, відтепер може коштувати людських життів і безпеки всієї країни. Ворог веде гібридну війну, зокрема здійснює кібер- та інформаційні операції, які спрямовані на маніпулювання думками та перекручення фактів. Це може призвести до дезінформації громадськості, підірвання довіри до ЗМІ та погіршення якості дебатів і розуміння важливих питань. Зловмисники та ворог здійснюють кібератаки на комунікаційні мережі, інформаційні системи або критичну інфраструктуру, збирають персональні дані, використовують кібершпигунство, створюють ботоферми тощо.

Освіта — рушій змін і гарант стійкості, а отже є однією з важливих стратегічних цілей для ворога. Усі учасники освітнього процесу повинні бути свідомими щодо онлайн-загроз, вміти їх розпізнавати, ліквідувати та запобігати їм.

Учасники освітнього процесу можуть стикатися з такими онлайн-ризиками:

- онлайн-насильство;
- кібершахрайство;
- неправильне використання або викрадення особистих даних;
- залежності від ігор, соціальних мереж, інтернету;
- експлуатація дітей;
- дезінформація, поширення фейків.

Відносно новими онлайн-загрозами для українських дітей і дорослих є кібербулінг, секстинг, фішинг, грумінг, мобінг, кардинг. Розберімося, у чому полягає їхня суть і як цьому запобігти або долати наслідки.

Кібербулінг — форма цілеспрямованої, повторюваної та агресивної поведінки, яка покликана завдати шкоду, приниження або заплутати іншу людину. Кібербулінг відрізняється від булінгу тим, що відбувається онлайн (через соціальні мережі, електронну пошту тощо). Якщо жертва, що зазнає булінгу у школі, може відчувати себе в безпеці вдома, то кібербулінг переслідує людину всюди, оскільки відбувається постійно (детальніше про це — у параграфі «Інформаційна культура та інфомедійна грамотність учасників освітнього процесу»).

Різновидами кібербулінгу є тролінг і мобінг.

Тролінг — провокування інших людей в інтернеті зазвичай шляхом розміщення образливих або провокаційних коментарів, повідомлень або відповідей із метою спричинення роздратування чи викликання конфлікту.

Мобінг — форма насильства або цілеспрямованого заплутування в онлайн-середовищі. Мобінг передбачає систематичні та повторювані залякування, образи, викривання та інші форми психологічної агресії проти конкретної особи.

Як розпізнати, що дитина стала жертвою онлайн-насильства:

- стала пригніченою, настрашеною;
- лякливо реагує на сповіщення телефону;
- постійно перевіряє свій гаджет або ж навпаки уникає цього;
- погіршується соціальна та академічна успішність;
- відбулася зміна поведінки в соціальних мережах: дитина видаляє сторінки або створює нові, видаляє або приховує весь контент;
- втратила апетит, почалися проблеми зі сном, головні болі або скарги на погане самопочуття.

Як захистити дітей від загроз кібербулінгу, мобінгу та тролінгу батькам, вчителям, адміністрації школи? Обмежувати або забороняти використання інтернету не вихід, адже соціальні мережі є невід'ємною складовою життя сучасних людей. Тому необхідно розвивати навички безпечного користування інтернетом:

1. **Вибудуйте довірливі стосунки та відкриту комунікацію.** Створіть відкриту й довірливу атмосферу, щоб дитина могла розмовляти з вами про свої онлайн-досвіди, стурбованість або проблеми, з якими вона стикнулася. Заохочуйте поділитися з вами будь-якими неприємними ситуаціями в мережі. Нормалізуйте запитання учням:

- «Чи все добре у твоєму інтернет-просторі?»;
- «Чим ти зараз там цікавишся?»;
- «Якими застосунками та соцмережами ти там найбільше зараз користуєшся?»;
- «Що там відбувається?»;
- «Чи є в тебе нові інтернет-друзі?».

Ставте ці запитання систематично, виявляйте справжню зацікавленість і просіть щось пояснити про тренди в інтернеті. Учні будуть раді стати вчителями для вас теж.

2. **Установіть обмеження щодо часу, проведеного в інтернеті та визначте правила використання інтернету вдома та у школі.** Діти повинні знати, коли і де вони можуть користуватися інтернетом і які дії потрібно попередньо узгоджувати з батьками та вчителями. За порадою з курсу «Безпека дітей в інтернеті для батьків» [10], батьки або вчителі можуть скласти договір із дітьми про їхнє користування інтернетом, де пропишуть усі важливі правила.
3. **Навчіть дітей основних понять, таких як особиста інформація, конфіденційність, паролі, небезпечні вебсайти та контент.** Вони повинні розуміти, як захищати свою особисту інформацію та уникати небезпечних ситуацій. Ви можете порадити дітям пройти навчання про безпеку в інтернеті або зробити це разом із ними:
- симулятор «Онлайн-безпека для підлітків» [24];
 - онлайн-курс «Захист персональних даних» [15];
 - онлайн-курс «Обережно! Кібершахраї» [21];
 - онлайн-курс для батьків «Приватність дітей в Інтернеті» [25];
 - онлайн-курс «Інформаційна безпека» [16];
 - онлайн-курс «Безпека в Інтернеті (у форматі SCORM)» [9];
 - онлайн-гра «Interland: Безпека дітей в Інтернеті» [4];
 - серія відео «Про приватність в Telegram» [30];
 - серія відео «Про приватність в TikTok» [31];
 - серія відео «Про приватність в Instagram» [29];
 - серія відео «Про приватність в Facebook» [28].
4. **Навчіть дітей контролювати свою онлайн-приватність.** Розмовляйте про важливість обмеження доступу до особистої інформації, такої як ім'я, адреса, номер телефону, школа тощо. Поясніть, що необхідно уникати неперевірених вебсайтів і не ділитися особистою інформацією з незнайомцями в мережі. Важливо розглядати конкретні ситуації, які можуть із ними трапитися, й обговорити стратегію дій.
5. **Поясніть дітям, що не всі в інтернеті є тими, за кого себе видають.** Необхідно уникати зустрічей із незнайомцями з інтернету в реальному житті та не ділитися з ними особистою інформацією. Поширеним онлайн-насильством є грумінг — процес, коли дорослий намагається викликати довіру в дитини та створити з нею емоційний зв'язок в інтернеті з метою сексуальної експлуатації або інших злочинних дій.

Обговоріть із дитиною, яку інформацію не варто повідомляти інтернет-друзям, навіть якщо у вас дуже близькі стосунки (адресу, інформацію про сім'ю, платіжні картки, фінанси, приватні фотографії та відео). Якщо інтернет-друзі пропонують зустрітися, то дитина повинна повідомити про це дорослим, а ті вже ухвалюють рішення (дитина й батьки можуть прийти на зустріч разом або батьки можуть привезти дитину, щоб пересвідчитися, що це справді однолітки, зустріч повинна відбутися в людному місці тощо).

6. Поясніть, що не все, що діти бачать або читають в інтернеті, є правдою. Вони повинні бути критичними до отриманої інформації та перевіряти її джерела. Важливо, щоб розвиток медіаграмотності був невід'ємною частиною освітнього процесу й відбувався на всіх уроках (детальніше про це — в параграфі «Інформаційна культура та інфомедійна грамотність учасників освітнього процесу»).

7. Навчіть дітей виявляти повагу до інших у віртуальному світі, уникати хуліганства, кібербулінгу та інших негативних вчинків. Поясніть, що їхні дії в інтернеті мають наслідки та можуть вплинути на інших людей. Часто несправжні імена та фото профілю дають людям відчуття вседозволеності в інтернеті. Проте варто вчити дітей розпізнавати кібербулінг, долати його й не застосовувати щодо інших.

Деякі соцмережі впроваджують програми боротьби з кібербулінгом. Наприклад, в інстаграмі є функція «Обмежити» [5]. Твіттер має функцію, коли людина-спостерігач може повідомити про кібербулінг когось [3]. Також самі соцмережі випускають посібники: про те, як протидіяти булінгу у фейсбуці [7] та як допомогти підліткам безпечно користуватися інстаграмом [2]. Також у соціальних мережах є можливість увімкнути налаштування, яке використовує технологію штучного інтелекту, щоб автоматично фільтрувати та приховувати коментарі, які засмучують або ображають користувачів [1].

Міністерство цифрової трансформації України також запустило чатбот «Кіберпес», що допоможе протистояти кібербулінгу. Чатбот [17, 18] допоможе дізнатись, як визначити кібербулінг, як самостійно видалити образливі матеріали із соціальних мереж, а також куди звертатись по допомогу.

У чатботі «Кіберпес» можна знайти інформацію про те:

- що таке кібербулінг і як він проявляється;
- як визначити, що контент містить кібербулінг;
- що робити, якщо вас кібербулять;
- як видалити матеріали, що містять кібербулінг;
- як запобігти кібербулінгу;
- як не бути кібербулером.

Також у віртуальному світі не рідкістю є секстинг.

Секстинг — це відправлення, отримання або поширення матеріалу сексуального змісту (фотографії чи відео). Секстинг може мати негативні наслідки, зокрема поширення приватної інформації без згоди особи. Часто секстинг супроводжують погрозами й шантажом.

Як реагувати, якщо ви дізнались, що над дитиною скоїли секстинг? Важливо пам'ятати, що вона переживає сильний стрес і відчуває сором. Надайте дитині психологічну підтримку, провівши з нею приватну бесіду. Утримуйтеся від осудження, критики чи звинувачень. Наголосіть, що довіра вашої дитини є цінністю для вас.

Важливі питання, які потрібно озвучити (якщо між дитиною та вчителем недостатній рівень довіри, запропонуйте батькам поставити ці запитання):

1. Чому ти зробив ці фото? (Потрібно з'ясувати, чи дитина добровільно це зробила, щоб комусь подобатись, чи хтось її примусив шляхом шантажу).
2. Чому, коли та кому ти надіслав ці фото? (Потрібно з'ясувати, чи дитина сама надіслала ці фото, чи, можливо, вони були просто на телефоні, а хтось узяв телефон і надіслав їх іншій людині).
3. Хто, чому та коли почав поширювати ці матеріали? (Потрібно з'ясувати, чи це помста однієї дитини іншій, чи елемент шантажу).
4. Де вже бачили фото? (Це допоможе максимально швидко видалити фото).
5. Хто бачив фото і чи залучений дорослий? (Потрібно з'ясувати, чи не вимагав хтось із дорослих надіслати такі фото) [20].

Організація «Стоп Секстинг» проводить великі кампанії боротьби із секстингом. Команда вчить підлітків відмовляти в надсиланні своїх фотографій, а також розробляє матеріали для батьків і вчителів. Громадська організація проводить навчання онлайн для дирекції та педагогів школи «Безпечне онлайн-середовище у закладі освіти», видає посібники для дітей, батьків і вчителів про безпеку в інтернеті в мирний і воєнний час [32].

Навчання інформаційної безпеки повинно здійснюватися відповідно до віку та запиту дітей.

► Для дітей віком 0–6 років

- Навчайте інформаційної безпеки за допомогою ігор, казкових персонажів, іграшок тощо. Наприклад, можна розповісти казку, як улюблена іграшка дитини створювала надійний пароль для чогось або розпізнавала, які мультики безпечно дивитися, а які — ні. Також використовуйте ігри, які пропонують безпечну взаємодію з технологіями, розвивають креативність і координацію рухів.
- Рекомендуйте батькам використовувати безпечні дитячі ресурси та програми, які сприяють розвитку дітей і мають обмежений доступ до небезпечного контенту.
- Надайте батькам поради щодо простих правил безпеки для малюків, таких як обмеження часу перебування в інтернеті та нагляд дорослих під час використання гаджетів.
- Використовуйте матеріали для уроків [12] від організації «Стоп Секстинг».

► Для дітей віком 7–9 років

- Запровадьте до програми навчання курси з основ інформаційної безпеки. Навчайте дітей розрізняти достовірну та недостовірну інформацію, використовувати безпечні паролі та уникати небезпечних ситуацій.
- Навчайте дітей ефективно використовувати інтернет як джерело інформації, розуміти різні види контенту та оцінювати його якість і достовірність. Важливо практикувати таку діяльність безпосередньо на уроках. Ви можете організовувати дослідницьку роботу в групах, коли учні повинні знайти певну інформацію в достовірному джерелі, опрацювати та систематизувати її. Не соромтесь зізнаватися, що ви чогось не знаєте.

- Залучайте дітей до дискусій про етичну поведінку в інтернеті, безпеку кібербулінгу та шкідливий вплив соціальних мереж.
- Використовуйте матеріали для уроків від організації «Стоп Секстинг» [27].

► Для підлітків віком 10–18 років

- Розвивайте навички критичного мислення, навчайте підлітків перевіряти достовірність джерел інформації, розуміти мотивацію авторів і розрізняти фейкові новини.
- Викладайте основи захисту особистої інформації, навчайте підлітків створювати міцні паролі та керувати налаштуваннями конфіденційності на своїх облікових записах.
- Розмовляйте про кібербезпеку, небезпеки онлайн-шахрайства, кіберзлочинності та шкідливий вплив інтернету. Залучайте підлітків до проєктів із популяризації культури поваги та безпеки в інтернеті.
- Використовуйте матеріали для уроків від організації «Стоп Секстинг» [33].

Часто самі дорослі стають жертвами таких онлайн-загроз, як фішинг та кардинг.

Фішинг — це вид шахрайства, коли зловмисники намагаються отримати конфіденційну інформацію (паролі, номери кредитних карток) за допомогою підроблених вебсторінок або електронних повідомлень, які виглядають, як легітимні.

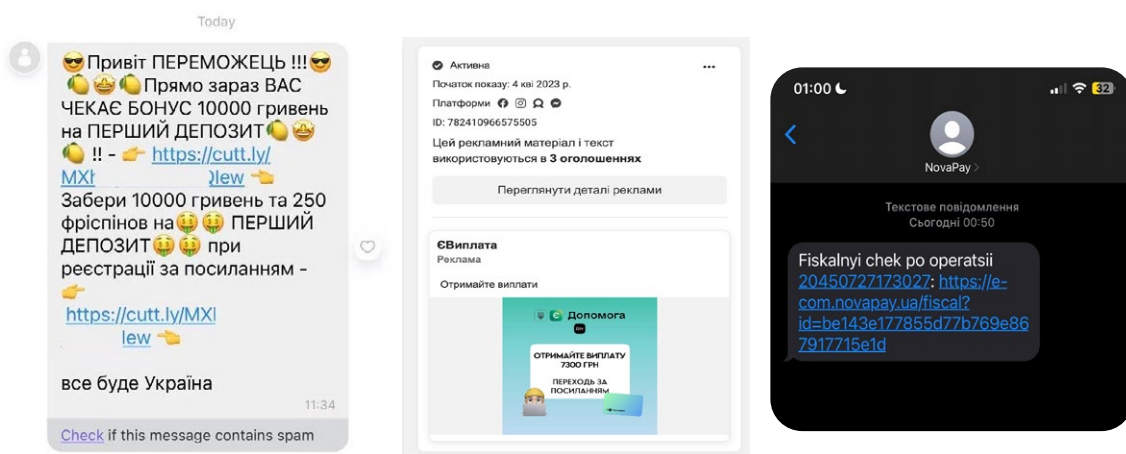

Рис. 1. Приклади фішингу

Зверніть увагу на посилання на рис. 1. Безпечне посилання завжди починається з протоколу «http» або «https» (захищене з'єднання). Проте далі у прикладі йде не основна назва сайту «поварау», а найменування «e-com». Це може свідчити про несправжній сайт «Нової пошти», а отже фішингову атаку. Також звертайте увагу на правильність лого, написів, шрифту тощо. Часто зловмисники вдаються до маскуванню своїх сервісів під державний або інший офіційний вебресурс.

Кардинг — це злочинна діяльність, пов'язана з отриманням, використанням або зловживанням фінансовою інформацією про кредитні картки (номери карток, терміни дії та CVV-коди) з метою незаконного отримання коштів або купівлі товарів і послуг (рис. 2).

Рис. 2. Приклад кардингу

Як розпізнати фішинг і кардинг

1. **Підозрілий вигляд електронного повідомлення.** Зверніть увагу на незвичайний або підозрілий вигляд електронного листа (орфографічні помилки, неправильний формат або непрофесійний дизайн). Зловмисники можуть підробити вигляд повідомлень, щоб ті виглядали більш достовірними.
2. **Вимога негайної дії.** Фішери часто використовують техніки створення штучної невпевненості або загроз, щоб змусити вас діяти поспішно. Наприклад, вони можуть попросити оновити або підтвердити ваші конфіденційні дані негайно, інакше вам «загрожує» блокування облікового запису.
3. **Підозрілі посилання або вкладення.** Будьте обережні з посиланнями або вкладеннями в електронних повідомленнях. Не натискайте на них безпосередньо. Замість цього наведіть курсор миші на посилання

або вкладення, щоб перевірити URL-адресу або попередній перегляд вмісту. Переконайтеся, що посилання веде на правильний і безпечний сайт. Проаналізувати підозрілі файли, домени, IP-адреси та URL-адреси, щоб виявити зловмисне програмне забезпечення та інші порушення, можна за допомогою ресурсу «VirusTotal» [8].

4. **Прохання про особисту інформацію.** Будьте обережні, якщо вас просять надати особисту інформацію (номери соціального страхування, банківські реквізити або паролі) в електронних повідомленнях або на підозрілих вебсторінках.
5. **Помилки в URL-адресі.** Перевірте URL-адресу вебсторінки, особливо у разі введення конфіденційної інформації. Фішери можуть використовувати подібні адреси з помилками або доменні імена, що нагадують відому компанію, але з невеликими змінами.
6. **Перевірка безпеки вебсторінки.** Використовуйте безпечні протоколи зв'язку, такі як «https», для взаємодії з вебсайтами. Перевірте, чи є замок або індикатор безпеки в адресній стрічці браузера (рис. 3).

Рис. 3. Замок та індикатор безпеки в адресній стрічці браузера

Як уникнути фішингу й кардингу:

- будьте обережні з підозрілими гіперпосиланнями, що надходять від незнайомих джерел, і уникайте відкривання файлів з електронних листів, що надійшли з невідомих адрес, або смс із незнайомих номерів;
- пильно перевіряйте адресу сайту, на якому ви вводите свої паролі або банківські дані, оскільки навіть незначна помилка в адресі може свідчити про потенційно шахрайський сайт;
- ніколи не передавайте ваші банківські карткові дані, паролі та іншу конфіденційну інформацію стороннім сайтам або людям, оскільки це можуть використати для несанкціонованих платежів чи зловживання;
- під час купівлі товарів або послуг через інтернет використовуйте лише надійні та перевірені ресурси.

Онлайн-ризиками у воєнний час

Війна триває не лише на полі бою. Гібридна війна передбачає також кіберзагрози та інформаційну війну, що часом може мати глобальні наслідки. У воєнний час ворог активно здійснює ІПСО (інформаційно-психологічні спецоперації) через соціальні мережі, вебсайти, медіа та інші онлайн-канали. Він спотворює факти, підбурює до ненависті та паніки, а також створює напруженість серед населення. На державні та воєнні структури можуть здійснювати кібератаки для крадіжки конфіденційної інформації, перешкоджання роботі критичних інфраструктур або кібершпигунства (отримання важливої військової інформації).

Розгляньмо деякі кібер- та інформаційні тактики.

1. **Поширення новин через фейкові телеграм-канали чи інші інформаційні ресурси.** Такі майданчики поширюють фейки та маніпуляції і є частиною інформаційної війни проти України. Вони можуть здаватися проукраїнськими, проте водночас коригувати обстріли, вкраплювати російські ідеї, використовувати емоційну лексику та налаштовувати українців вороже один до одного.

Телеграм і вайбер є сірою зоною інфопростору, адже часто висвітлювати новини там може будь-хто без належної акредитації. Чому люди використовують ці месенджери для отримання новин і які це має наслідки, можна також прочитати в статті «Сіра зона інфопростору: як телеграм поширює дезінформацію» [23] від науково-популярного журналу «Куншт».

Учасників освітнього процесу необхідно вчити ідентифікувати фейкові новини (про ознаки фейкових новин читайте в параграфі «Інформаційна культура та інфомедійна грамотність учасників освітнього процесу») та користуватися фактчекінгом — перевіркою інформації. У цьому допоможе курс «Фактчек: довіряй-перевірйай» [35], а також матеріали Центру протидії дезінформації [36].

2. **Ботоферми** (від англ. «bot farms») — це організації або групи людей, які використовують велику кількість комп'ютерів або ботів для автоматизованої діяльності в інтернеті.

Бот — несправжній користувач, який автоматично взаємодіє із соціальними медіаплатформами, такими як твіттер, фейсбук або інстаграм. Вони можуть автоматично публікувати, коментувати, лайкати або ретвітити повідомлення згідно із заданими алгоритмами.

Як ідентифікувати бота:

- має несправжнє фото профілю, наприклад, персонажа мультфільму або фільму;
- фото профілю поганої якості;
- нещодавня дата реєстрації;
- повторювані меседжі та наративи;
- велика активність;
- відсутність власного контенту, але велика кількість репостів;
- відсутність або мала кількість лайків під публікаціями;
- недостовірною або відсутня інформація про себе;
- взаємодія з багатьма користувачами водночас — відповіді на коментарі, лайки, поширення тощо.

3. Блогери та соцмережі. Російська пропаганда використовує лідерів думок, які збирають велику аудиторію та транслюють її меседжі.

4. Кібератаки задля заволодіння інформацією. Російські ботоферми можуть використовувати ботів для здійснення кібератак, таких як DDoS-атаки, злом вебсайтів або крадіжка інформації з комп'ютерних систем.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації систематично виявляє кібератаки на вебресурси державних структур, сайти медіа та українських користувачів.

Саме тому важливо навчити учасників освітнього процесу не встановлювати неліцензійні програми та не користуватися піратськими сайтами. *Піратські сайти* — це вебресурси, які незаконно поширюють матеріали, захищені авторським правом, такі як фільми, музика, книги, програмне забезпечення та інші види контенту.

5. Фішинг і розсилка. Часто російські хакери роблять фейкову розсилку від нібито українських спецслужб — Офісу Президента, СБУ [14, 34] (рис. 4, 5), ЗСУ тощо. Варто перевіряти правильність написання імен таких структур, а також не переходите за посиланнями з розсилки.

Рис. 4. Приклад фішингового повідомлення

----- Перенаправленне сообщеие -----
Тема: План евакуації від: СБУ (Терміново)
 -28.02.2022 вихідний: 40025
Дата: Mon, 28 Feb 2022 13:14:46 +0200
От: Служба безпеки України
 <inbox@sg.cv.court.gov.ua>
Отвечать: Служба безпеки України
 <mail@ssu.gov.ua>
Организация: Служба безпеки України
Кому: mer <mer@yuzhny.com>

Служба безпеки України

Добрий день, Вам необхідно з термін до 01.03.2022 ознайомитися з електронним планом евакуації, надати дані про чисельність персоналу, заповнити документ за формою 198\00-22СБУ-98.
 Для забезпечення конфіденційності переданих даних, на вкладення встановлено пароль:
2267903645

Посилання на долучення:
<https://mega.nz/file/6wUQ3RrD#0xJFumk-YLnPsELkPFkVOTu13hSbWnxq32hb8719rd0>

Дзеркало 2: <https://files.dp.ua/en/EL6UsxSc>

Дзеркало 3: <https://dropmefiles.com/a83mG>

Рис. 5. Приклад фішингової розсилки

Фішингові листи можуть надходити на пошту школи. Тому відповідальна за ведення листування особа повинна бути свідомою щодо відкриття підозрілих посилань. Часто сама електронна пошта може ідентифікувати лист як такий, що містить загрозу (рис. 6).

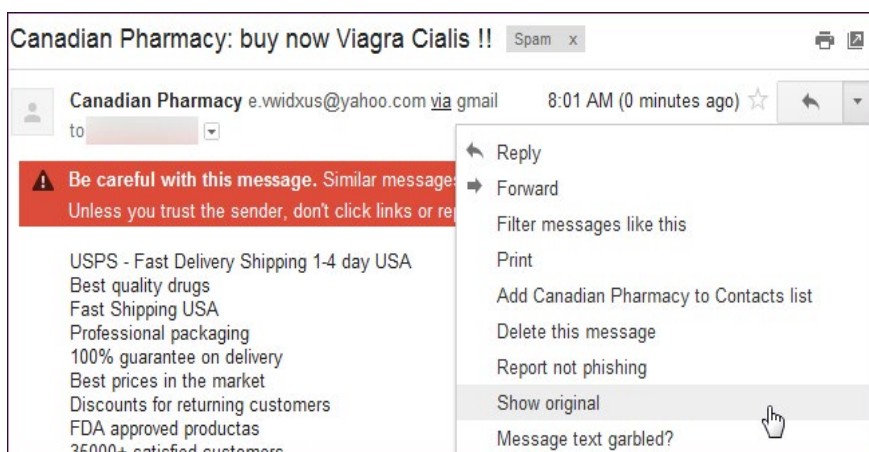

Рис. 6. Приклад попередження про загрозу від електронної пошти

Проаналізувати, чи безпечний лист, допоможе інструкція «Як виявити підозрілий електронний лист та не потрапити на гачок до спамерів?» [37]. Науковий журнал «Куншт» також розповідає про різновиди фішингових атак і методи боротьби з ними у статті «Фішинг під час війни — як розпізнати та що робити» [19].

У разі телефонного тероризму, якщо повідомлення про замінування надійшло на телефон школи, ДСНС радить зробити такі кроки:

- подзвоніть з іншого телефону (іншого мобільного чи від сусідів) оператору телефонного зв'язку (мобільного чи стаціонарного) і скажіть причину дзвінка, своє прізвище, адресу та номер свого телефону;
- намагайтеся затягнути розмову та записати її на диктофон чи дайте послухати свідкам (сусідам);
- одночасно з розмовою і записом на диктофон друга людина нехай дзвонить з іншого телефону на вузол зв'язку, а потім у поліцію за телефоном 102 для термінового затримання того, хто телефонував;
- напишіть заяву начальнику відділення поліції, на території якого ви проживаєте. Поліція за запитом на вузол зв'язку отримає номер телефону, адресу, прізвище того, хто дзвонив, і буде вживати необхідних заходів [26].

Інформаційна війна, спрямована на підлітків

Пропаганда росії діє також на вразливий і віртуально активний сегмент — дітей і підлітків. У найпопулярнішій серед підлітків соцмережі — тіктоку — 1700 акаунтів однієї мережі поширювали антиукраїнські меседжі в країнах Європи, маскуючись під місцевих користувачів. У період з липня до вересня 2022 року ці акаунти залучили 133564 підписників.

26–27 лютого 2023 року в різних містах України великі групи підлітків — від 10 до 250 осіб — збиралися на центральних площах або біля торгових центрів, щоб влаштувати масові бійки. Це було пов'язано з російською субкультурою ПВК «Редан».

«Редан», або «Рьодан» — це молодіжна субкультура, натхненна аніме «Hunter x Hunter». Для їх зовнішнього вигляду характерні одяг із зображенням павука та цифрою «4». Спочатку їх об'єднувала любов до аніме та комп'ютерних ігор. Пізніше прибічників цієї субкультури почали атакувати «офники» — представники ще одного російського молодіжного руху. «Офники» масово нападали на реданівців, вчиняли насильство над ними та знімали це на відео, яке публікували в соцмережах. За допомогою телеграм-каналів російські адміністратори поширили подібні ідеї українським підліткам і вороже налаштовували їх, щоб ті вчиняли масові бійки у великих містах України [11].

28 лютого 2023 року Національна поліція України повідомила про заблокування 18 каналів і груп, які створили для дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні через новий молодіжний рух [13]. Школи повинні бути свідомими щодо участі їхніх учнів у подібних угрупованнях, проводити регулярні виховні заходи з дітьми, батьками та вчителями.

Проводиться систематична пропаганда і за допомогою онлайн-ігор. У популярних серед підлітків іграх «Minecraft», «Genshin Impact», «DOTA 2» українці грають в одному гейм-середовищі з росіянами. Більшість онлайн-ігор не мають української локалізації. Підлітки також активно грають в російські ігри «Escape from Tarkov» та «Atomic Heart», просякнуті російською пропагандою, де завдання гравців — нищити так званих ворогів рф. У другій грі висміюють українців, зображують їх у подібі свиней. Також підлітки активно дивляться російські стріми — трансляції, як грають інші гравці, де російські гейм-блогери просувають ідеї російської пропаганди. Часто під час гри підлітків піддають кібербулінгу.

Малоймовірно, що батькам і вчителям вдасться заборонити дітям грати в ігри, натомість варто сприяти їхній українізації. Наприклад, про це більше розповідає український ютуб-блогер OLDboi [6] і можна порадити дітям його відео про українські ігри.

Алгоритм дій і профілактика

Заклади освіти мають бути особливо пильними й приділяти особливу увагу побудові захищеної інформаційної системи та просвітницькій діяльності щодо захисту даних і відповідального споживання інформації. Треба проводити заходи з безпеки в напрямках, описаних нижче.

1. Навчання онлайн-ризикам:

- проведення інтерактивних занять і тренінгів з учнями про різні види онлайн-ризиків і про те, як їх уникати;
- включення навчальної програми з інформаційної безпеки, цифрової грамотності та етики в інтернеті наскрізно в усі дисципліни (рис. 7) [22].

304 Проаналізуй діаграму. Дай відповіді на запитання.

1. Що, відповідно до інформації на діаграмі, діти роблять в інтернеті найчастіше?
2. Що, відповідно до інформації на діаграмі, діти роблять в інтернеті найменше?
3. Що найчастіше робиш в інтернеті ти? Намалюй діаграму, спираючись на власний досвід.
4. Порівняй свою діаграму та діаграму однокласника/одно-класниці. Що спільного? Що відмінного?

Рис. 7. Приклади завдань з української мови, що розкривають онлайн-ризики

2. Кібербезпека:

- навчання учнів і вчителів правил безпечного використання паролів, захисту особистих даних і конфіденційності;
- пояснення учням ризиків фішингу, шкідливих програм і вірусів;
- виховання уважності до сумнівних посилань, файлів і повідомлень.

3. Соціальні мережі та комунікація в інтернеті:

- пояснення учням негативних наслідків публікації особистої інформації та недбалого поведіння в соціальних мережах;
- розмови про те, як впізнати кібербулінг і уникнути його;

- рекомендації про створення позитивного та етичного онлайн-середовища.

4. Джерела інформації:

- навчання учнів, як перевіряти достовірність інформації перед її поширенням і використанням;
- виховання критичного мислення та розвиток навичок пошуку об'єктивної інформації.

5. Розпізнавання онлайн-пропаганди:

- пояснення учням основних методів і стратегій розповсюдження пропагандистської інформації;
- використання прикладів і кейсів для навчання учнів розпізнавати маніпулятивні та недостовірні повідомлення.

6. Співпраця з батьками:

- організація батьківських зборів, семінарів і консультацій із питань онлайн-безпеки;
- надання рекомендацій батькам щодо контролю та спілкування з дітьми в інтернеті.

7. Роль школи:

- створення політики безпеки в інтернеті, яка включає правила та процедури для учнів, вчителів і інших працівників школи;
- забезпечення фільтрації контенту в шкільних комп'ютерних мережах і безпечного користування інтернетом.

Важливо забезпечити постійну актуалізацію знань і навичок щодо онлайн-ризиків, оновлювати матеріали та проводити періодичні навчальні заходи з учнями та педагогічним персоналом.

Корисні ресурси:

1. Моя приватність. Урок для учнів 1–4 класу. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/tFpsi3>.
2. Моя приватність. Урок для учнів 5–8 класу. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/TeXl8D>.
3. Моя приватність. Урок для учнів 9–11 класу. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/EiLT88>.
4. Шахрайські та фішингові сайти. Аналіз, тренди та рекомендації для клієнтів, 2022/2023. Дайджест платіжного шахрайства. Українська міжбанківська асоціація платіжних систем «ЄМА», лютий 2023. URL: <https://is.gd/xBRWXb>.
5. Про кібербулінг для підлітків: освітній серіал за участі Анни Трінчер та Насті Каменських. ЮНІСЕФ. URL: <https://is.gd/AEE2CD>.

Список використаних джерел

1. Bully Filter and Kindness Prom to Protect Instagram Community. Instagram. URL: <https://is.gd/XhDIN5> (дата звернення: 06.08.2023).
2. Helping your teen navigate Instagram safely. Instagram. URL: <https://is.gd/w7dsTe> (дата звернення: 06.08.2023).
3. How to help someone experiencing online abuse. X Corp. URL: <https://is.gd/3YmQJs> (дата звернення: 06.08.2023).
4. Interland: Безпека дітей в Інтернеті. Google. URL: <https://is.gd/6ol2i9> (дата звернення: 06.08.2023).
5. Mosseri A. Our Commitment to Lead the Fight Against Online Bullying. Instagram. URL: <https://is.gd/roWIBa> (дата звернення: 06.08.2023).
6. OLDboi. URL: <https://is.gd/WOYcVB> (дата звернення: 06.08.2023).
7. Prevent bullying and harassment. Meta. URL: <https://is.gd/jzOaof> (дата звернення: 06.08.2023).
8. VirusTotal. URL: <https://is.gd/kpmozC> (дата звернення: 06.08.2023).
9. Безпека в Інтернеті (у форматі SCORM): онлайн-курс. Освітній хаб міста Києва. URL: <https://t1p.de/yodj7> (дата звернення: 06.08.2023).
10. Безпека дітей в інтернеті для батьків: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/2aeRhY> (дата звернення: 06.08.2023).
11. Гранатова К. Що таке ПБК «Редан» та як воно пов'язане з аніме та ро-сією. Chas News. URL: <https://is.gd/tCuC2N> (дата звернення: 06.08.2023).
12. Дошкільний вік (0–6 років). Стоп Секстинг. URL: <https://t1p.de/84cab> (дата звернення: 06.08.2023).

13. Заблоковано 18 каналів та груп, створених для дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні через новий молодіжний рух — Нацполіція. Національна поліція України. URL: <https://is.gd/h375Jn> (дата звернення: 06.08.2023).
14. Закарпатців попереджають про повідомлення з вірусними програмами, нібито від імені СБУ. Mukachevo.net. URL: <https://is.gd/Lz97VS> (дата звернення: 06.08.2023).
15. Захист персональних даних: онлайн-курс. EdEra. URL: <https://is.gd/eoOn9d> (дата звернення: 06.08.2023).
16. Інформаційна безпека: онлайн-курс. Prometheus. URL: <https://is.gd/PstcMs> (дата звернення: 06.08.2023).
17. Кіберпес. URL: https://t.me/kiberpes_bot (дата звернення: 06.08.2023).
18. Кіберпес. Viber Media. URL: <https://chats.viber.com/kiberpes> (дата звернення: 06.08.2023);
19. Козар О. Фішинг під час війни — як розпізнати та що робити. Куншт. URL: <https://is.gd/F5CleX> (дата звернення: 06.08.2023).
20. Найбільш поширені форми взаємодії в інтернеті у дітей та основні пов'язані з ними ризики. Стоп Секстинг. URL: <https://t1p.de/f8u33> (дата звернення: 06.08.2023).
21. Обережно! Кібершахраї: освітній серіал. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/Y1GNyU> (дата звернення: 06.08.2023).
22. Онатій А. В., Ткачук Т. П. Українська мова: підручник для 5 кл. закладів загальн. середн. освіти. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2022. 287 с.
23. Онищенко О. Сіра зона інфопростору: як телеграм поширює дезінформацію. Куншт. URL: <https://is.gd/tyFJYs> (дата звернення: 06.08.2023).
24. Онлайн-безпека для підлітків: симулятор. Дія.Освіта. URL: <https://is.gd/bwKKew> (дата звернення: 06.08.2023).

25. Онлайн-курс «Приватність дітей в Інтернеті». МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/80PtHo> (дата звернення: 06.08.2023).
26. Поради ДСНС у випадку телефонного тероризму, якщо повідомлення про замінування надійшло на телефон школи. URL: <https://t1p.de/1x0cm> (дата звернення: 06.08.2023).
27. Початкова школа (7–9 років). Стоп Секстинг. URL: <https://t1p.de/wgje6> (дата звернення: 06.08.2023).
28. Про приватність в Facebook. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/TbE8kZ> (дата звернення: 06.08.2023).
29. Про приватність в Instagram. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/U4Uvpe> (дата звернення: 06.08.2023).
30. Про приватність в Telegram. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/dwxGal> (дата звернення: 06.08.2023).
31. Про приватність в TikTok. МІНЗМІН. URL: <https://is.gd/HpuVLv> (дата звернення: 06.08.2023).
32. Програма онлайн-курсу «Безпечне онлайн-середовище у закладі освіти». Стоп Секстинг. URL: <https://t1p.de/52m2i> (дата звернення: 06.08.2023).
33. Середня школа (10–15 років). Стоп Секстинг. URL: <https://t1p.de/2t6qa> (дата звернення: 06.08.2023).
34. Увага! На електронні пошти надходять фейкові листи від імені СБУ. Дніпро. URL: <https://is.gd/LxTloy> (дата звернення: 06.08.2023).
35. Фактчек: довіряй-перевіряй: онлайн-курс. EdEra. URL: <https://is.gd/XzpD7D> (дата звернення: 06.08.2023).
36. Центр протидії дезінформації. URL: <https://cpd.gov.ua/> (дата звернення: 06.08.2023).
37. Як виявити підозрілий електронний лист та не потрапити на гачок до спамерів? — ІНСТРУКЦІЯ. CyberCalm. URL: <https://is.gd/piocYT> (дата звернення: 06.08.2023).

1.3.8. Освітній процес з урахуванням конфлікту

Ірина Круть, кандидатка філологічних наук, доцентка

Чому освіта з урахуванням конфлікту надзвичайно важлива для України

На всі сфери життя впливає війна, яка розпочалася в 2014 році, а повномасштабна її фаза — в лютому 2022 року. Один із впливів війни стосується психосоціальної сфери: в суспільстві зріс рівень і вразливості, й агресивності. Водночас відбувається взаємний вплив освіти та конфлікту. Війна порушила освітній процес, мільйони дітей відірвані від звичного навчання і багато хто досі до нього вповні не повернувся. З іншого боку, освіта може згладжувати конфлікти чи їм сприяти, прищеплюючи ворожість однієї соціальної, етнічної групи до іншої. В умовах війни навіть дрібні внутрішні конфлікти послаблюють суспільство.

Освітні програми в умовах нестабільності мають бути чутливими до конфлікту. Освіта може посилити стабільність суспільства, закласти підвалини миротворення.

Виокремлюють такі ключові принципи освіти в умовах конфлікту:

- не нашкодити (освітня політика повинна сприяти миротворенню);
- запобігати (заходи мають бути спрямовані на профілактику конфлікту, сприяння безпеці);
- оцінювати (досліджувати явні та потенційні конфлікти);
- сприяти рівності та справедливості (запропонувати шляхи усунення контексту для конфлікту, сприяти толерантності й інклюзивності освітнього процесу);

- стабілізувати, відновити або побудувати систему освіти (увага до управлінського потенціалу системи освіти, кадрового потенціалу, ефективна організація освітнього процесу);
- партнери повинні діяти швидко, реагувати на зміни та надавати підтримку не лише в короткочасній перспективі (гнучкість і адаптивність механізмів зовнішньої підтримки системи освіти, зокрема й фінансової підтримки).

Більше на цю тему — в інформаційних матеріалах «Освіта з урахуванням конфлікту: концепт та підходи» [4].

Міжвідомча мережа з питань освіти в надзвичайних ситуаціях розробила мінімальні стандарти освіти (таблиця 1) [1].

Таблиця 1
Мінімальні стандарти освіти

Доступність і освітнє середовище	Навчання	Педагогічні працівники	Освітня політика
<p>Стандарт 1: Рівний доступ. Усі мають доступ до якісної освіти</p>	<p>Стандарт 1: Освітні програми. Освітні програми є культурно, соціально та лінгвістично актуальними, відповідають контексту й потребам учнів</p>	<p>Стандарт 1: Набір і відбір. В освіту залучена достатня кількість викладачів відповідної кваліфікації та інших педагогічних працівників. Рекрутинг відбувається прозоро, критерії відбору відображають різноманітність і справедливість</p>	<p>Стандарт 1: Законодавча база і формування політики. Органи управління освітою надають пріоритет безперервності та відновленню якісної освіти, зокрема безкоштовного й інклюзивного доступу до навчання</p>
<p>Стандарт 2: Захист і благополуччя. Освітнє середовище безпечне, сприяє захисту й психосоціальному благополуччю учнів і педагогічних працівників</p>	<p>Стандарт 2: Підвищення кваліфікації, професійний розвиток і підтримка. Педагогічні працівники періодично навчаються відповідно до потреб та обставин</p>	<p>Стандарт 2: Умови праці. Педагогічні працівники мають чітко визначені умови праці, їхню працю належним чином винагороджують</p>	<p>Стандарт 2: Планування і реалізація. Освітня діяльність враховує міжнародні та національні освітні політики, закони, стандарти та плани й освітні потреби населення</p>

Доступність і освітнє середовище	Навчання	Педагогічні працівники	Освітня політика
<p>Стандарт 3: Засоби та послуги. Заклади освіти сприяють безпеці та благополуччю учнів, вчителів та інших працівників освіти. Школи взаємодіють із сервісами, пов'язаними зі здоров'ям і харчуванням, психосоціальними службами та безпековими організаціями</p>	<p>Стандарт 3: Інструкції й організація освітнього процесу. Інструктивні матеріали й організація освітнього процесу орієнтовані на учня, включеність та інклюзивність</p>	<p>Стандарт 3: Підтримка та супервізія. Механізми підтримки та супервізії для вчителів та інших працівників закладів освіти функціонують ефективно</p>	
	<p>Стандарт 4: Оцінювання результатів навчання. Використання розроблених методик для оцінювання й підтвердження результатів навчання</p>		

Реалізація стандартів в Україні

► Доступність і освітнє середовище

Стандарт 1: Рівний доступ. Усі мають доступ до якісної освіти

В українській системі освіти військова агресія росії спричинила ситуацію, коли, залежно від території проживання та сімейних обставин, учні мали дуже різний доступ до якісної освіти. Тому наразі йдеться про мінімізацію завданої війною шкоди, зокрема про надолуження освітніх втрат для подальшого вирівнювання ситуації з доступністю якісної освіти.

Під освітніми втратами розуміємо недосягнення окремих результатів навчання через відсутність або обмеження доступу до навчання. В Україні освітні втрати зумовлені як пандемією, так і війною. Вимушена перерва в навчанні, знищені школи, недоступність очного навчання, значні обмеження для дистанційного навчання, враховуючи перебої з електроенергією та інтернетом — головні виклики, з якими стикнулася українська система освіти. Це не могло не призвести до освітніх втрат. Відмінність між очікуваними результатами навчання й реальними становить освітні втрати.

Один із важливих шляхів надолуження реалізують посередництвом діагностичного тестування. Учні проходять діагностичне тестування, і за його результатами складають індивідуальну програму коригувального навчання.

Коригувальне навчання дає можливість вчителю вносити зміни до освітнього процесу в межах класу: вчитель бачить, яким знанням, умінням, навичкам потрібно приділити більше уваги; адміністрації шкіл — можливість формувати шкільні групи для додаткових занять предметом; формувати міжшкільні групи, використовувати різні форми організації: школа вихідного дня, канікулярні навчальні табори на базі окремих шкіл (українських та закордонних), організовувати онлайн-навчання в супроводі вчителя; поширювати інформацію про постійно доступні обов'язкові курси на платформі.

Надолуження навчальних програм (Catch Up programme). Для надолуження освітніх втрат з окремих навчальних предметів можна пропонувати онлайн-курси, школи вихідного дня, літні навчальні табори.

Учням, які пропустили навчання або навчалися не за українськими освітніми програмами тривалий період (понад 6 місяців), можна запропонувати **навчання за скороченими програмами** (Accelerated programme). Цей тимчасовий захід матиме на меті поступовий перехід

до навчання за повними українськими навчальними програмами. Наразі розробили скорочену програму з української мови для 5–11 класів, інші програми варто очікувати згодом.

Пройти діагностичне тестування можна на вебплатформі «Всеукраїнська школа онлайн» [2]. Зараз там є такі тести:

- з математики: для 5 класу (за 3–4 класи), для 7 класу (за 5–6 класи), з алгебри для 9 класу (за 7–8 класи), з геометрії для 9 класу (за 7–8 класи);
- з української мови: для 5 класу (за 3–4 класи), для 7 класу (за 5–6 класи), для 9 класу (за 7–8 класи).

Детальніше про діагностичні тестування і про те, як їх організувати, — у вебінарі «Всеукраїнської школи онлайн» [6].

► Доступність і освітнє середовище

Стандарт 2: Захист і благополуччя

Школи в умовах конфлікту здебільшого відіграють роль «острівців стабільності». Завдяки дієвим протоколам реагування в надзвичайних ситуаціях, системі визначених правил поведінки, діяльності соціальних і психологічних служб, а найбільше — підтримці вчителів — школи зуміли сформувати комфортне середовище в умовах хаосу війни.

Маркерами цього стандарту є характеристики, які виділив авторський колектив брошури «Освіта з урахуванням конфлікту: концепт та підходи» [4]:

- освітнє середовище не містить загрози для учасників освітнього процесу;
- педагогічні працівники мають знання й уміння для створення безпечного освітнього середовища;
- маршрути підходів до закладу освіти, пункти водопостачання та вбиральні є безпечними, захищеними й доступними для всіх;
- освітнє середовище вільне від військових, захищене від збройних атак, його не використовують у політичних / військових цілях;
- громада діє в інтересах створення безпеки та захисту учнівства, вчительства та іншого персоналу закладу освіти;
- механізми побудови комунікації дозволяють учням, батькам, членам громади, вчителю та іншим працівникам інформувати про

- загрози фізичній безпеці, психосоціальному благополуччю та недотримання педагогічним працівником кодексів поведінки;
- нові виклики передбачають навчання персоналу та учнівства засобами захисту і безпеки.

► **Доступність і освітнє середовище**

Стандарт 3: Засоби та послуги

Інструментами для реалізації освіти з дотриманням цього стандарту можуть бути, зокрема, такі:

- визначення принципів взаємодії всередині закладу освіти, за яких комфортно почуваються представники всіх представлених груп;
- налагодження системи безпечного інформування, якщо дитина відчуває загрозу, і отримання допомоги відповідних служб;
- визначення протоколів реагування на різні загрозові ситуації під час освітнього процесу й ознайомлення з ними всіх учасників (від відповідальних осіб і до учнів і батьків);
- визначення механізмів інформування всіх учасників освітнього процесу про виникнення надзвичайної ситуації й ознайомлення з ними всіх (включно з батьками); інформування має здійснюватися лише за умови перевіреності інформації;
- розроблення спільно з громадою і відповідними органами виконавчої влади протоколів реагування на загрозові ситуації та ознайомлення з ними всіх учасників.

► **Навчання**

Стандарт 1: Освітні програми

Зміст навчання має бути чутливим до конфлікту. Особливої уваги тут потребують гуманітарні дисципліни, оскільки вони оперують смислами — це дає велике поле для потенційних конфліктів.

Головні принципи викладання:

- неупередженість інформації щодо будь-яких груп;
- уникнення стереотипів;
- взаємна повага.

Формування в учнів критичного мислення, соціальної активності та відповідального громадянства, навчання ненасильницькому спілкуванню та дослідження прав людини, а також історичної пам'яті допоможуть сформувати розуміння екологічної та відповідальної взаємодії в суспільстві.

Обов'язковим блоком для освіти в умовах конфлікту має стати **психосоціальна підтримка учнів**: навчання неможливе, якщо дитина в стані стресу чи пригніченості, тому важливо ввести в освітній процес заходи, які сприятимуть психічному, соціальному здоров'ю учнів.

В освітні програми треба додати навчальні заходи, зумовлені актуальним контекстом, зокрема уроки з мінної безпеки (див. параграф «Мінна безпека»).

► **Освітня політика.**

Стандарт 1: Законодавча база і формування політики

Найактуальніші методичні рекомендації від Міністерства освіти і науки України щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні пропонують такі моделі забезпечення доступу українських дітей до якісної освіти [5]:

► **Діти, які за кордоном можуть:**

- навчатися тільки в закладі освіти країни перебування;
- поєднувати навчання в закладі освіти країни перебування з навчанням в українській школі (обравши дистанційну, сімейну, екстернатну форму навчання), наприклад, безкоштовне дистанційне навчання забезпечує «SchoolToGo» [3];
- навчатися за українськими програмами в закладах / класах, організованих у країнах перебування;
- навчатися в українській системі освіти (обравши дистанційну, сімейну, екстернатну форму навчання), якщо це не суперечить законодавству країни перебування.

Якщо діти вимушено здобували освіту за кордоном, після повернення в Україну їх можуть зарахувати (за заявою батьків або офіційних представників) до закладу освіти, в якому навчалися до війни, або будь-якого іншого. Для зарахування результатів навчання учні отримують інформаційну довідку зі школи країни перебування.

Методичні рекомендації щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні визначають [5], що включає **інформаційна довідка:**

- хто видає інформаційну довідку (назва закладу освіти);
- кому видана (прізвище й ім'я учня, дата і місце народження);
- протягом якого періоду дитина навчалася в цій школі;
- у якому класі дитина навчалася;
- які предмети вивчала (бажано з кількістю годин і зазначенням тем);
- які має результати навчання з кожного предмета;
- яку систему оцінювання використовує школа (найнижчий і найвищий бал);
- дата видачі, печатка, підпис уповноваженої особи.

Результати навчання з інформаційної довідки рекомендують перезарядити в українській школі. Навчальні предмети, які дитина не вивчала в країні перебування, можуть оцінити на початку навчального року (після опанування нею програм для надолуження, користування навчальними платформами тощо).

Якщо діти не були залучені в український освітній процес понад 6 місяців (проживали на непідконтрольній території, на лінії зіткнення, мешкають на деокупованій території), їх поновлюють у закладі освіти, у якому навчалися до війни, або зараховують до будь-якого іншого (за заявою батьків). Для них рекомендують провести діагностичні роботи за попередній рік (можна й без оцінювання), щоб сформулювати індивідуальні програми коригувального навчання. Підсумкове річне оцінювання проводять протягом першого семестру.

► **Освітня політика**

Стандарт 2: Планування і реалізація

Освітня діяльність враховує міжнародні та національні освітні політики, закони, стандарти та плани й освітні потреби населення.

Список використаних джерел

1. The INEE Conflict Sensitive Education Pack. INEE, 2013. URL: <https://is.gd/l78Da8> (дата звернення: 25.07.2023).
2. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://lms.e-school.net.ua/> (дата звернення: 25.07.2023).
3. Онлайн школа для українських дітей. URL: <https://schooltogo.online/> (дата звернення: 25.07.2023).
4. Освіта з урахуванням конфлікту: концепт та підходи. URL: <https://is.gd/v8VCOA> (дата звернення: 25.07.2023).
5. Про затвердження методичних рекомендацій щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні: наказ Міністерства освіти і науки України від 15.05.2023 р. № 563. URL: <https://is.gd/OzFrex> (дата звернення: 25.07.2023).
6. Що таке діагностичні тести на ВШО та як ними користуватись: вебінари. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://is.gd/mKZUJg> (дата звернення: 25.07.2023).

1.3.9. Безпечне дистанційне навчання

Ірина Круть

Дистанційне навчання як індивідуалізований процес

Головні ознаки понять «дистанційна форма здобуття освіти» і «дистанційне навчання», визначені нормативно [18], — індивідуалізація, віддаленість учасників один від одного, взаємодія в спеціалізованому середовищі, що функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій. Саме навколо цих рис і організуємо дослідження теми дистанційного навчання.

Ефективне дистанційне навчання починається зі створення безпечного сприятливого середовища, у якому учні почуваються комфортно й готові пізнавати й досліджувати. Взаємодія вчителя й учня може відбуватися в синхронному й асинхронному режимах. Сильною стороною дистанційного навчання є можливість застосувати асинхронний режим: і вчитель, і учень працюють у зручний для кожного час.

Синхронний режим

Навчання відбувається в режимі реального часу — вчитель і учень працюють одночасно. Спілкування організують в онлайн-режимі, зазвичай через відеоконференцію («Zoom», «Google Meet»).

Зручно організувати зустріч у певному місці та в певний час за допомогою розкладу, календаря, у якому буде зазначений час, спосіб організації зустрічі, тема заняття, завдання, яке потрібно виконати заздалегідь тощо (наприклад, «Microsoft Teams», «Google Calendar»).

Переваги синхронного навчання [11]

- **Економія часу.** Групову діяльність швидше реалізують, коли всі домовляються одночасно: визначають ролі, розподіляють завдання, обговорюють дедлайни та способи подальшої комунікації.
- **Соціалізація.** Якщо немає можливості аудиторної взаємодії, синхронна дистанційна взаємодія має великий потенціал для командотворення, зокрема під час вебінарів є можливість для представлення, роботи в групах, роботи в парах: коли додається візуальний зв'язок, знайомство відбувається простіше.
- **Комунікація.** Для формування таких ключових компетентностей, як вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися, рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами важливо тренувати вміння слухати і говорити. Синхронний режим — спілкування в умовах реального часу — для формування цих умінь дуже важливий.
- **Подія.** Важливість події важко підкреслити в асинхронному режимі. Тому для реалізації подій, у яких важливе відчуття, що це відбувається тут і зараз, які супроводжує емоційність, варто вибирати синхронний режим. Зустріч із письменником, презентація проєктів та інші заходи, де учень має відчути себе активним учасником, краще реалізувати в синхронному режимі.

Потенційні обмеження синхронного навчання

Насамперед це кількість охоплення і можливості зв'язку. У 2022 році, у перші місяці повномасштабної війни з росією реалізували корисну ініціативу «Єдиний розклад»: поки школи, вчителі, учні та батьки ще не всі зорієнтувалися, як бути в умовах активної війни, запропонували спільний для всіх шкіл розклад з 1 до 11 класу, у якому до кожного уроку надали освітні онлайн-матеріали, переважно на платформі «Всеукраїнська школа онлайн» [12]. У перший день використання вебплатформа не витримала, оскільки одночасно з різних пристроїв зайшли тисячі учнів. Надалі вже платформа була готова до таких «стрибків», але загалом, організовуючи онлайн-заходи із синхронною взаємодією, потрібно прогнозувати кількість учасників і зіставляти з пропускнуою спроможністю середовища.

Асинхронний режим

Вчитель організовує освітній процес, визначає **зміст** навчальної діяльності та **дедлайни**, а учень виконує завдання у зручний для себе час. Організувати асинхронний процес допомагають освітні платформи. Вони дають можливість послідовно вибудувати зміст навчання, визначити оптимальний ритм (вказавши терміни виконання), підтримувати ефективність (через систему тестів і завдань, відстеження прогресу учнів з подальшим покращенням курсу).

Асинхронний режим доречний у таких ситуаціях:

- **Гнучкий режим.** Учням, які мають перешкоди для фіксованого підключення до навчання, зручніше організувати асинхронний режим. Наприклад, якщо діти одночасно навчаються в іншій школі (за кордоном), мають перебої з доступом до гаджетів, з електроенергією й інтернетом, відвідують лікувальні процедури, вони зможуть підключитися до навчання в зручний для себе час.
- **Потреба широкого охоплення.** Пов'язана з попередньою характеристикою: без прив'язки до конкретного часу значно простіше залучити ширшу аудиторію.
- **Непублічність.** Онлайн-середовище додає елемент анонімності, що може допомогти сором'язливим учням, для яких публічна відповідь є трудностю. Індивідуалізовані завдання допоможуть розкрити потенціал учнів.

Гібридне дистанційне навчання поєднує синхронний і асинхронний режими.

Діяльність учня

Один із ключових видів навчальної діяльності — читання навчальної, науково-популярної та художньої літератури, а також публіцистики. Доступ до електронних версій підручників є на сайті Інституту модернізації змісту освіти [14].

Досягти високого рівня осмисленості читання допомагає **критичне читання текстів**: використання інструментів читання, які підвищують якість розуміння текстів, їхньої логічної структури, тональності, підтексту, контексту. Критичне читання корисне для розвитку критичного мислення, а також для формування системи знань.

Вибирайте середовище, у якому учневі зручно працювати з текстом: він може змінювати шрифт, адаптувати під себе кольори, відрегулювати темп читання (це дозволяють більшість програм для читання). Корисно, щоб була можливість працювати з текстом: знайти пояснення термінів і рідковживаних слів, робити позначки, наприклад, виділити ключові слова, виділити фрагменти тексту, прокоментувати його, намалювати часову лінію, зобразити сюжетну лінію тощо (програми для читання, які надають такі можливості: «Acrobat Reader», «Kitaboo», «Aldiko Book Reader»). Додаткову роботу з текстом можна організувати в окремій програмі / застосунку. Високу ефективність показує читання, яке супроводжує скетчинг, коли замальовка має продемонструвати головний зміст і причинно-наслідкові зв'язки інформації тексту (замальовки можна реалізувати за допомогою онлайн-інструментів, наприклад, «Canva» чи «Draw.to», або в звичайному альбомі й потім викласти фотографію).

Перегляд відео як вид навчальної діяльності є одним зі шляхів швидко опрацювати значний обсяг інформації. Корисно використовувати відео для демонстрації: коли спостереження за об'єктом чи явищем або експеримент важкодоступні чи можуть бути небезпечними, у пригоді стануть відео. Наприклад, виверження вулкану, спостереження за життям павуків чи запуск супутника цікаво і корисно подивитися у відео.

Прикладом ресурсів із навчальними відео, які пройшли ґрунтовну експертизу, є:

- для 5–11 класів — більшість навчальних предметів і курсів «Всеукраїнської школи онлайн» [12];
- для 5–7 класів — українська мова, математика, природничі науки на «Pi-stacja UA» [8] від БФ «KATALYST EDUCATION».

Для більш якісного опрацювання текстів або перегляду відео варто дати завдання, які спрямують пізнавальну активність учня, наприклад:

- на що звернути увагу, на чому зосередитись;
- що потрібно виписати, занотувати, замалювати;
- поділити текст на мікротексти (менші змістові частини) та визначити їхній головний зміст;
- вибрати / виписати слова / словосполучення, які формують головний зміст мікротексту;
- позначити емоції, які викликають різні частини тексту;
- поставити запитання до фрагментів тексту;
- відповісти на запитання / виконати завдання за змістом тексту.

Власне діяльність — найкращий шлях сформувати стійкі навички. Дистанційне навчання пропонує тут досить широкий спектр інструментів: тренажери, віддалені та віртуальні лабораторії, віртуальна реальність (VR) і доповнена реальність (AR). Добираючи інструменти, варто запропонувати як індивідуальні тренувальні завдання, так і групові активності. Обговорення та спільне виконання проєктів зміцнюють соціальні навички та водночас сприяють взаємонавчанню. Елементи VR і AR в навчальному контенті є в матеріалах «AR Book» [1]. Корисними будуть, зокрема, такі ресурси: інтерактивні симуляції «PhET» [7], лабораторії та онлайн-симуляції «OLabs» [6], «LabXchange» [5] і подібні.

Деякі шляхи застосування таких онлайн-інструментів в освітньому процесі:

- спостереження за площами, формами, довжинами, об'ємами, маніпуляції з ними. Наприклад, спостереження за властивостями світла, допоможе їх зрозуміти;
- симуляції, які за реальних умов були б або надто дорогими, або небезпечними в реалізації;
- перевірка щойно вивченої теорії через практичні дії. Наприклад, демонстрація другого закону Ньютона;
- візуалізація понять. Деякі поняття складно зрозуміти, але онлайн-інструменти дають можливість їх конкретизувати, поспостерігати за складовими. Наприклад, модель Сонячної системи дає змогу порівняти розміри, відстані, напрямки руху;
- робота з лабораторним обладнанням в умовах віртуального простору, яка іноді є безпечнішою та доступнішою.

Навчальний поступ. Можливість відстежувати свої успіхи в навчанні важлива для збереження мотивації, а також підвищення його ефективності. Ідеально, якщо після кожного з видів навчальної діяльності учневі пропонують інструмент для самоперевірки (кілька запитань за змістом відео / тексту, завдання, вікторину тощо), а до певних змістових блоків — завдання для підсумкового оцінювання, які відображаються в навчальному прогресі. Зокрема, так організоване навчання на вебплатформі «Всеукраїнська школа онлайн» [12]: там є заходи для формування оцінювання (тренувальні завдання), є підсумкові тести до тем і до курсу.

Діяльність учителя

Від ґрунтовної підготовки вчителя залежать **успіх і безпечність** дистанційного навчання. Воно залежить від технічних засобів, програмного забезпечення, наявності електрики й інтернету. Це те, що вчитель і керівництво школи мають враховувати щонайперше, плануючи віддалене навчання.

Основні кроки адміністрації школи і вчителя:

- провести підготовчо-організаційну роботу (перевірити технічне і програмне забезпечення учнів, наявність інтернету, електрики тощо);
- вибрати середовище для дистанційного навчання (навчальну платформу, електронний журнал і щоденник, засоби для комунікації з учнями та батьками) — важливо, щоб воно було захищене;
- підготувати цілісний пакет освітніх матеріалів, необхідних для того, щоб досягнути необхідних результатів навчання (вивчення нового матеріалу, тренування вмінь, дослідницько-пошукової діяльності);
- забезпечити можливість формувального та підсумкового оцінювання (надання зворотного зв'язку; різнорівневих тестів тощо);
- провести чітке інструктування (в умовах віддаленого навчання значення чітких інструкцій різко зростає, тож варто потурбуватися, щоб інструкції були постійно доступні);
- підтримувати освітній процес — залежно від моделі навчання (синхронна, асинхронна, гібридна), проводити онлайн-уроки або консультації, організовувати групову діяльність учнів, спрямовувати діяльність учня, надавати зворотний зв'язок, спільно з учнем вибудовувати шлях навчання);
- підтримувати конструктивний зв'язок із батьками: емоційна підтримка сім'єю важлива не лише для результатів навчання учня, а й для відчуття задоволеності життям [17].

► Вибір навчальних матеріалів

Оскільки в учителя менше можливостей, ніж за аудиторного навчання, уточнити чи прокоментувати інформацію, учням треба давати тільки надійні перевірені джерела. Значно більша самостійність за дистанційного навчання спонукає ще відповідальніше ставитися до вибору

навчальних матеріалів, які рекомендувати учневі. Пройшли ґрунтовну експертизу освітні матеріали «Всеукраїнської школи онлайн» [12].

Пряма анонімна комунікація — одна з головних загроз онлайн-діяльності дітей. Під час організації дистанційного навчання необхідно убезпечити учнів від неконтрольованих контактів із чужими людьми.

► Конфіденційність. Безпечність взаємодії

Безпека є багаторівневим явищем. У дистанційному навчальному середовищі це виражається через:

- безпеку від зовнішніх втручань;
- безпеку всередині навчальної спільноти;
- індивідуальне відчуття безпеки.

Корпоративна безпека зазвичай більш ефективна від приватної: і для учнів, і для педагогічних працівників бажано здійснювати взаємодію не з приватної пошти, а зі шкільної. Авторизований доступ до освітнього середовища дасть можливість не допускати сторонніх осіб (тільки зареєстрованих учасників, ідентифікованих у навчальному середовищі, допускають до шкільного освітнього процесу). Всі навчальні заходи, які учні роблять спільно, варто супроводжувати модерацією вчителя: обговорення на форумі, коментування, проєктну діяльність.

► Психологічний комфорт

Потрібно враховувати, що частина учнів можуть мати несприятливі обставини, через які дитині складно підключатися онлайн з дому (зокрема, відсутність власного простору, сімейні обставини, технічні можливості тощо). Під час відеоконференцій це може стати для дитини психологічним бар'єром. На це необхідно зважати, перш ніж вимагати підключатися до уроку тільки з увімкненими камерами та мікрофонами. Варто дати можливість учням приватно просигналізувати, якщо вони мають проблеми з тим, щоб увімкнути камеру чи мікрофон.

► Соціалізація

У дистанційному навчанні значно зменшується соціальна взаємодія між учнями. Для організації співпраці й комунікації між ними рекомендують використовувати різноманітні форми роботи. Учні в закладі освіти, який

реалізує дистанційне навчання, також об'єднані в групи. Тому корисно використовувати потенціал спільноти. Зокрема, можна влаштувати обговорення проблемних питань (наприклад, через форуми), спільну реалізацію проєктів, коли успіх залежить від активної включеності всіх учасників. Якщо учителям вдасться активізувати учнів до обміну думками з теми, яку вони вивчають, це буде показником їхнього включення й мотивованості.

Інструменти для формування віртуальних класів, влаштування обговорень і реалізації проєктів є на вебплатформі «Всеукраїнська школа онлайн» [12]. Використовувати ці інструменти навчають на вебінарах [21].

Види навчальної діяльності з використанням соціальних мереж варто включати в освітній процес, бо соцмережі — це важлива сфера життя більшості учнів, а ще така діяльність надає можливість розвинути медіаграмотність учнів і навчити їх безпечно користуватися інтернетом. Потрібно враховувати, що більшість соціальних мереж мають вікові обмеження на користування: у фейсбуці, твіттері, інстаграмі, тіктоці, дискорді, пінтересті реєстрація можлива лише з 13 років.

Індивідуалізація навчання є запорукою *підвищення вмотивованості* учня. Індивідуалізацію можна реалізувати *через вибір видів навчальної діяльності*. Є діти, які краще навчаються читаючи, а є ті, для кого ефективнішим є перегляд відео, багато хто навчається через діяльність. Є навчальні середовища, які оцінюють ефективність різних завдань для конкретного учня і пропонують більше завдань такого типу. Прикладом може бути освітня система «AR Book» [1]. Інший шлях індивідуалізації — *через тематику*. Наприклад, під час вивчення літератур варто враховувати літературні смаки учнів. Під час навчання учень має відчувати певну складність, але не занадто — щоб не виникло відчаю від того, що завдання видається непідйомним. Тому важливо мати *завдання різного рівня складності* з можливістю призначати їх різним учням / групам учнів. З українських навчальних платформ така можливість є на «Всеукраїнській школі онлайн» [12] завдяки інструменту «Кабінет учителя».

► Впевненість учителя

Організація дистанційного навчання вимагає від учителя дещо інших умінь, ніж традиційне аудиторне навчання. Передусім йдеться про інформаційно-цифрову компетентність педагогічних працівників.

Сучасні підходи, які використовують у дистанційному навчанні [19]:

- навчання за допомогою відео;
- діяльнісний підхід;
- навчання на основі симуляцій;
- проблемне навчання;
- проєктне навчання.

Зараз активно використовують навчання за допомогою *відео*. Воно показало хороші результати під час вивчення нового навчального матеріалу, повторення, закріплення. Наприклад, значно ефективніше показати відео про вулканічну діяльність, ніж просто розповісти. Також часто використовують навчання з відео для моделювання поведінки (наприклад, відео про вплив шкідливих звичок).

Концепція «Нова українська школа» активно *підтримує навчання через дію*. Тренувальні вправи, виконання завдань, зокрема і з доповненою реальністю, онлайн-квести зацікавлять і допоможуть потренувати уміння.

Навчання на основі симуляцій — це застосування знань і вмінь у штучно створених, але реалістичних ситуаціях. Наприклад, відомими є симуляції PhET (Physics Education Technology) [7]. Проєкт Університету Колорадо безкоштовний і має симуляції з фізики, хімії, біології та математики. Частина з них переклали українською мовою. Симуляції дедалі активніше використовують у шкільному навчанні. Це можливість тренуватися, допоки опануєш навичку, а також співпрацювати в команді й ухвалювати рішення.

Інший підхід — *проблемне навчання*. Учні працюють у групах, навчаються, розв'язуючи складну проблему, яка не має єдиної правильної відповіді. Учні самостійно (лише з консультуванням учителя) визначають, що їм потрібно знати й уміти, щоб вирішити проблему. Учні розподіляють між собою завдання, збирають інформацію, обмінюються нею, а потім застосовують свої нові знання до проблеми та рефлексують про те, чого вони навчилися.

Уже звичним в освітньому процесі стало використання проєктів, коли учні реалізують певний продукт під час навчання.

Проєктне навчання має такі ознаки:

- складна комплексна проблема;
- поглиблений тривалий процес дослідження;

- вплив на реальне життя;
- учні самостійно реалізують проєкт (вчитель виконує роль тьютора);
- є конкретний результат, який учні презентують;
- рефлексія (чого навчилися, працюючи над проєктом, бо проєктне навчання завжди реалізують через уміння).

Більше про те, як використовувати цифрові технології та технології дистанційного навчання в освітньому процесі, — на курсі «Професійна діяльність учителя в умовах цифрового освітнього середовища» [19].

► Мотивація вчителя

Дистанційне навчання вимагає багато зусиль від учителя, особливо спершу, поки доводиться адаптувати освітні матеріали та методики навчання до онлайн-режиму. Чимало зусиль потребує і вибудова правил взаємодії між усіма учасниками процесу. Складності додають відсутність прямого контакту й потреба узгодити діяльність між різними пристроями і з використанням різних програм. Але врешті навчальна платформа стає надійною підтримкою та помічником, а дистанційне навчання дає можливість охопити широке коло учнів у скрутні для нас усіх часи.

Тож, якщо підсумувати, дистанційне або змішане навчання можна реалізувати так, щоб це було корисно учневі, вчителю та школі загалом.

Інструменти дистанційного навчання

Вибираючи ті чи інші інструменти дистанційного навчання, варто враховувати цілі, які ставить учитель. Під час формулювання цілей важливо пригадати таксономію Блума [18].

Американський педагогічний психолог Б. Блум, автор класифікації та словника про цілі навчання, виділив 6 рівнів у когнітивній сфері — від простого розпізнавання фактів як найнижчого рівня через дедалі складніші ментальні рівні до вищого порядку — оцінювання (рис. 1).

Знання

I рівень	— отримання
II рівень	— розуміння
III рівень	— використання
IV рівень	— аналіз
V рівень	— узагальнення
VI рівень	— оцінювання

Рис. 1. Опис 6 рівнів у когнітивній сфері за Б. Блумом

Варіанти використання інструментів дистанційного навчання для досягнення різнорівневих цілей є певною умовністю, бо вирішальною є творчість учителя. Водночас розгляд таких інструментів допоможе подивитися на дистанційне навчання глибше, у контексті формування компетентностей.

Найпростіше, для чого можна використовувати матеріали платформи ВШО, — **отримання знань**. Для цього є достатньо інструментів:

- відеоконференція;
- перегляд підготовлених відео;
- читання текстів (підручників, посібників, конспектів);
- написання конспектів;
- виконання завдань репродуктивного характеру.

Можливість формувати **розуміння** та ставлення дають такі інструменти:

- засоби віртуальної та доповненої реальності;
- тренажери;
- виконання тестових завдань конструктивного характеру;
- адаптивне тестування;
- обговорення;
- написання есе.

Важливо, щоб учень не просто розумів матеріал, а і **використовував** його, важливість сформованих умінь у **житті** — один із ключових мотиваторів для навчання. У цьому допоможуть:

- симуляції;
- засоби віртуальної та доповненої реальності;
- завдання компетентнісного характеру.

Навчальні цілі вищого рівня — аналіз, узагальнення, оцінювання — досягають комплексами навчальних завдань:

- реалізацією проєктів;
- дослідницько-пошуковою роботою;
- есе як результатом попереднього дослідження питання.

Приклади корисних онлайн-інструментів невичерпні. У таблиці 1 показаний зв'язок можливих онлайн-інструментів із навчальними предметами або інтегрованими курсами, де їх можна використати.

Таблиця 1

Зв'язок можливих онлайн-інструментів із навчальними предметами або інтегрованими курсами

Навчальний предмет або інтегрований курс	Корисні онлайн-інструменти
Українська мова	Тренажери правописні, граматичні; бліц-тести (наприклад, на с. 4–5 Програми мовних таборів [20])
Українська література	Серія відео з проєкту «Живі письменники» [15]; електронні книжки
Зарубіжна література	Курси на «Всеукраїнській школі онлайн» [12]
Іноземна мова	ChatGPT для тренування комунікативних навичок
Математика	Графічний калькулятор [13]; інтерактивні симуляції «PhET» [7]
Інтегрований курс «Пізнаємо природу»	Визначник рослин «Pl@ntNet» [9]; симуляції в «AR Book» [1]
Географія	«Google Maps» [3]
Інтегрований курс «Здоров'я, безпека та добробут»	Калькулятор індексу маси тіла на сайті «Знаймо» [16]
Історія України Всесвітня історія	Історичні квести (наприклад, як на с. 54 Програми мовних таборів [20])
Інтегрований курс «Мистецтво»	Віртуальні подорожі музеями [2]
Фізична культура	Відеокурси (наприклад, від «JuniorS» [4])

Особливості роботи з онлайн-ресурсами в освітньому процесі з урахуванням вікових особливостей дітей наведені в Додатку А.

Отож, дистанційне навчання — це можливість для вчителя застосувати свою творчість, знання, навички, щоб допомогти учням досягти якнайкращих результатів.

Список використаних джерел

1. AR Book. URL: <https://arbook.info/> (дата звернення: 27.07.2023).
2. Google Arts & Culture. URL: <https://artsandculture.google.com/> (дата звернення: 27.07.2023).
3. Google Maps. URL: <https://www.google.com.au/maps/> (дата звернення: 27.07.2023).
4. JuniorS. URL: <https://is.gd/g4EjBu> (дата звернення: 27.07.2023).
5. LabXchange. Harvard Online. URL: <https://www.labxchange.org/> (дата звернення: 27.07.2023).
6. OLABS. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India. URL: <http://www.olabs.edu.in/> (дата звернення: 27.07.2023).
7. PhET. University of Colorado. URL: <https://phet.colorado.edu/> (дата звернення: 27.07.2023).
8. Pi-stacja UA. URL: <https://is.gd/ONqclH> (дата звернення: 27.07.2023).
9. Pl@ntNet. URL: <https://identify.plantnet.org/> (дата звернення: 27.07.2023).
10. Taxonomy of educational objectives: the classification of educational goals. David McKay company, 1956. URL: <https://is.gd/DVcz29> (дата звернення: 27.07.2023).
11. Weller M. Delivering Learning on the Net: The Why, What and How of Online Education. 1st Edition. Open and Distance Learning Series, 2002. 196 p.
12. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://lms.e-school.net.ua/> (дата звернення: 27.07.2023).

13. Графічний калькулятор «GeoGebra»/ URL: <https://is.gd/BIHall> (дата звернення: 27.07.2023).
14. Електронні версії підручників. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://is.gd/eksoiV> (дата звернення: 27.07.2023).
15. Живі письменники. Український інститут книги. URL: <https://is.gd/9bilpb> (дата звернення: 27.07.2023).
16. Калькулятор індексу маси тіла. Знаймо. URL: <https://is.gd/v1mCSa> (дата звернення: 02.08.2023).
17. Мазорчук М. (осн. автор), Бичко Г., Вакуленко Т. та ін. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018. Київ: УЦОЯО, 2019. 439 с. URL: <https://is.gd/DOUShM> (дата звернення: 27.07.2023).
18. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 27.07.2023).
19. Професійна діяльність учителя в умовах цифрового освітнього середовища: онлайн-курс для вчителів. URL: <https://is.gd/tZJkaX> (дата звернення: 27.07.2023).
20. Типова програма літнього мовного табору: додаток 1 до наказу Державної установи «Український інститут розвитку освіти» від 07.12.2021 р. № 180-аг. URL: <https://is.gd/tUDqpr> (дата звернення: 27.07.2023).
21. Цифрові можливості ВШО: кабінет вчителя. URL: <https://fb.watch/m3sx2x1ebx/> (дата звернення: 02.08.2023).

Додаток А

Особливості роботи з онлайн-ресурсами відповідно до віку учнів

(укладачка — Анастасія Бречко)

Початкові класи (1–4 класи)

- Використовуйте ігрові елементи та кольори, щоб залучити увагу молодших учнів і зробити навчання цікавим і веселим.
- Виберіть легкі та доступні онлайн-ресурси з інтуїтивним інтерфейсом, щоб учні могли легко розуміти та використовувати їх.
- Використовуйте інтерактивні вправи, які дозволяють учням взаємодіяти з об'єктами та досліджувати нові поняття.
- Попросіть дорослих, які перебувають із дітьми, або самостійно забезпечуйте нагляд і допомогу під час використання онлайн-ресурсів, особливо для молодших учнів, щоб запобігти відхиленню від основних навчальних завдань.

Середні класи (5–8 класи)

- Використовуйте різноманітні типи онлайн-ресурсів, які допомагають учням активно взаємодіяти з матеріалом, наприклад, відеоуроки, інтерактивні вправи, вебінари тощо.
- Спонукайте учнів до дослідницької та творчої роботи, надаючи їм можливість створювати проєкти, презентації та мультимедійні матеріали.
- Заохочуйте співпрацю та групову роботу, використовуючи онлайн-ресурси для спільного редагування документів, обміну думками та співпраці над проєктами.
- Розвивайте навички критичного мислення та аналізу, використовуючи надійні джерела інформації та навчаючи учнів перевіряти достовірність даних в інтернеті.

Старші класи (9–11 / 12 класи)

- Використовуйте онлайн-ресурси, які сприяють активному навчанню та розвитку критичного мислення, такі як вебдодатки для дослідження, форуми обговорень, відеоконференції тощо.
- Заохочуйте самостійне навчання та самодисципліну, використовуючи онлайн-курси та ресурси для самоосвіти, які дозволяють учням глибше вивчати тему у власному темпі.
- Розширюйте можливості для творчості та самовираження, даючи учням можливість створювати власні проєкти, відео, вебсайти тощо.
- Використовуйте ресурси, що сприяють підготовці до ЗНО / НМТ, наприклад, онлайн-тести та практикуми.

Для дітей з особливими освітніми потребами необхідно адаптувати або модифікувати онлайн-завдання. Матеріали до дистанційних онлайн-уроків для них слід спеціально розробляти з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей. Рекомендації щодо матеріалів для дистанційного навчання для дітей з особливими освітніми потребами:

1. **Диференціюйте завдання.** Забезпечте різнорівневі завдання, щоб урахувати навчальні можливості всіх учнів.
2. **Використовуйте візуальні підказки та ілюстрації.** Підтримуйте розуміння та увагу учнів за допомогою візуальних елементів, таких як фотографії, діаграми, схеми або ілюстрації. Графічні зображення можуть допомогти зрозуміти складні поняття або послідовність дій.
3. **Надавайте інформацію в різних форматах.** Забезпечте доступ до інформації в різний спосіб. Наприклад, додайте аудіо- або відеофайли з поясненнями до текстових матеріалів. Використовуйте субтитри або транскрипцію для відео, щоб забезпечити доступність для учнів із вадами слуху.
4. **Додайте інтерактивності.** Включайте інтерактивні завдання, які дозволяють учням активно брати участь у процесі навчання. Використовуйте опитування, тестування, вправи з вибором відповіді або можливість діалогу через чат чи форуми.

5. **Вдавайтесь до підтримки асистентів.** Для учнів з особливими освітніми потребами варто залучати асистентів учителя або дитини, які надають додаткову підтримку під час дистанційного навчання.

Як ефективно використовувати онлайн-ресурси:

- 👉 **Контролюйте і модеруйте використання учнями онлайн-ресурсів.** Перевіряйте матеріали на відповідність навчальним цілям, дотримання стандартів і безпекових норм. Модеруйте комунікацію та взаємодію учнів на платформах і форумах, щоб заохочувати безпечну та відповідальну поведінку.
- 👉 **Майте декілька можливих планів розвитку уроку.** Передбачайте можливість раптових проблем з онлайн-ресурсами, таких як відсутність зв'язку або технічні труднощі. Розробляйте резервний план дій, щоб забезпечити продовження уроку без перебоїв і негативного впливу на процес навчання.

Ситуація: у дітей не відкривається онлайн-ресурс.

Можливе рішення: вчитель відкриває його на своєму комп'ютері та вмикає демонстрацію екрана, а учні називають відповіді.

- 👉 **Гейміфікуйте процес.** У цьому допоможуть такі ресурси:

- «*LearningApps*» — сервіс, що дозволяє вчителям створювати різноманітні інтерактивні завдання (вікторини, пазли, меморі та багато іншого);
- «*Wordwall*» — сервіс для створення різноманітних навчальних ігор і активностей, зокрема словникових завдань, вікторин, кросвордів та інших;
- «*Classcraft*» — це онлайн-платформа, яка перетворює уроки на пригоди та гру. Вчителі можуть використовувати систему балів, завдань і досягнень, щоб стимулювати учнів до активного навчання та співпраці;
- «*Kahoot!*» — це інтерактивна платформа для створення веселих вікторин та гри-конкурсу;

- «Quizizz» — сервіс, який дозволяє вчителям створювати віртуальні вікторини та тести з різних навчальних тем. Учні можуть грати в ці вікторини самостійно або змагатися з іншими учнями;

- «ClassDojo» — це платформа, яка дозволяє вчителям створювати позитивну навчальну атмосферу, заохочуючи позитивну поведінку та досягнення учнів за допомогою віртуальних нагород і попереджень;

👉 **Організуйте спільну діяльність учнів.** Є багато сервісів, які допоможуть учням розробляти проєкти або виконувати групові завдання, розвиваючи навички кооперації та цифрової грамотності:

- «Mural» — це інтерактивна дошка спільної роботи, де учні можуть разом працювати над проєктами, ділитися ідеями, візуалізувати свої думки та спілкуватися. Вони можуть додавати тексти, зображення, відео, створювати мапи, структурувати ідеї та багато іншого.

- «Padlet» — це віртуальна дошка, на якій учні можуть додавати тексти, зображення, відео, посилання тощо. Вони можуть розміщувати свої ідеї, коментувати та спілкуватися одне з одним. «Padlet» дозволяє створювати спільні проєкти, обговорення, збирати думки учнів і ділитися матеріалами.

- «Google Jamboard» — це цифрова інтерактивна дошка від «Google», яка дозволяє учням створювати, редагувати та спільно працювати над ідеями, зображеннями, нотатками та іншими елементами. Вони можуть малювати, писати, вставляти зображення та коментувати. Ця інтерактивна дошка автоматично підв'язана до зустрічі в «Google Meet», що дозволяє працювати з цими інструментами впродовж уроку всім учасникам з повним або обмеженим доступом.

1.4. Психологічна безпека

1.4.1. Психологічна безпека в освітньому середовищі: ключові поняття, інструменти і механізми формування, розподіл відповідальності та ролей

Олена Хоменко, практична психологиня, старша викладачка кафедри природничо-математичної освіти інституту післядипломної освіти університету імені Бориса Грінченка

Психологія безпеки особистості вивчає соціопсихологічні явища та процеси, що виникають у небезпечній ситуації. Небезпека та безпека — взаємозалежні явища, що перебувають у динамічній взаємодії. Оскільки безпеку зумовлює відсутність небезпеки, обидва поняття є предметними та конкретними.

Безпека людини — такий стан людини, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не призводить до смерті, погіршення функціонування та розвитку організму, свідомості, психіки та людини загалом і не заважає їй досягати поставлених цілей.

Поняття «безпека» також визначають як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості чи суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз. Поняття «безпека» містить психологічну та фізичну складові.

Н. Коцур пропонує тлумачити поняття «психологічна безпека» як:

- стан захищеності людини від психологічних небезпек;
- здатність людини і середовища відбивати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи;
- стан суспільної свідомості, у якому суспільство загалом і кожна окрема особистість сприймають наявне життя як адекватне й надійне, оскільки воно створює реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб громадян сьогодні й дає їм впевненість у майбутньому [3].

Психологічне здоров'я — умова життєвої успішності та гарантія добробуту людини. Для дитини це основа її життєздатності у вирішенні непростих завдань: опанувати власне тіло та власну поведінку, вчитися жити, працювати і нести відповідальність за себе та інших, опанувати систему наукових знань і соціальних навичок, розвивати власні здібності й будувати образ «Я».

Існує дві основні ознаки психологічного здоров'я людини:

- ➔ позитивний настрій;
- ➔ високий рівень психічних можливостей, завдяки чому людина здатна давати раду з різними ситуаціями, пов'язаними з переживанням тривоги, страху, невдачі тощо.

До основних складових психологічного здоров'я і благополуччя належить:

1. **Прийняття себе як людини, гідної поваги.** Це основна ознака ментального здоров'я людини.
2. **Уміння підтримувати позитивні, теплі, довірчі відносини з іншими.** Люди з такими якостями мають вищий потенціал до любові та дружніх стосунків.
3. **Автономність** — це незалежність і здатність людини регулювати свою поведінку зсередини, а не чекати похвали або оцінки від інших.

4. **Екологічна компетентність** — здатність людини активно формувати власне оточення, аби воно відповідало її психологічним умовам життя.
5. **Наявність мети і сенсу життя**, а також діяльність, спрямована на досягнення цієї мети.
6. **Самовдосконалення**. Це передбачає потребу в розвитку власного потенціалу, реалізації здібностей. Важливим аспектом ставлення до себе як до особистості, здатної до самовдосконалення, є також відкритість до нового досвіду.

Питання психологічної безпеки зазвичай розглядають у разі виникнення надзвичайних кризових ситуацій, техногенних аварій, війни, природних катастроф, а також у межах професійної діяльності та об'єктів високого ризику. Наразі в Україні заклади освіти можна розглядати як об'єкти високого ризику, що формують, розвивають і навчають майбутнє нації.

Ще один важливий термін, пов'язаний із психологічною безпекою, — **«безпечне освітнє середовище»**. Цей термін визначений у статті 1 Закону України «Про повну загальну середню освіту» [5]. Згідно з цим визначенням, безпечне освітнє середовище — це сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди. Зокрема, йдеться про шкоду внаслідок недотримання вимог норм і правил (санітарних, протипожежних та/або будівельних), законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг із харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (цькування, поширення неправдивої інформації тощо), пропаганди та/або агітації, зокрема з використанням кіберпростору, а також унеможливають вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин.

Ризики для психологічної безпеки освітнього середовища можуть бути пов'язані з:

- **ДИТИНОЮ** (відхилення від норм психічного та фізичного розвитку, низький рівень мотивації, труднощі адаптації, високий рівень агресії, педагогічна занедбаність);

- **педагогами** (емоційне вигорання, некомпетентність, низький рівень мотивації та професійного розвитку);
- **управлінням освітньою установою** (управлінська некомпетентність, особистісні якості керівника, відсутність команди однодумців, невідповідність пропонованих вимог можливостям педагогічного колективу);
- **організацією освітнього процесу та змістом освіти** (великий обсяг навчального навантаження, використання нерецензованих навчально-методичних матеріалів, психоемоційні перевантаження учнів);
- **особливостями шкільних взаємин у діадах:**
 - ⊙ учень — учень (труднощі у взаєминах, насильство, нетерпимість, низька комунікативна компетентність);
 - ⊙ учень — педагог (відсутність довірливих відносин і психологічної підтримки, авторитаризм);
 - ⊙ педагог — педагог (суперництво, неузгодженість педагогічних позицій) [8].

► Категорії психологічної безпеки в освітньому середовищі:

- стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню основних потреб в індивідуально-довірчому спілкуванні, створює референтну значущість середовища та забезпечує психічне здоров'я учасників;
- система міжособистісних відносин, які викликають в учасників почуття належності (референтної значущості середовища), переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою (загрози відсутні), зміцнюють психічне здоров'я людини;
- система заходів, що запобігають загрозам для продуктивного сталого розвитку особистості [7].

Заклад загальної середньої освіти як соціальний інститут формує особистість, здатну до саморозвитку та самоактуалізації задля суспільно-державної користі. Тому так важливо створити безпечне освітнє середовище, в основі якого лежить серед іншого психологічна безпека.

За допомогою особистісно орієнтованих технологій педагоги спілкуються з учнями не на рівні соціальних ролей, а на рівні особистісної взаємодії, використовуючи свою індивідуальність як інструмент.

В умовах особистісно орієнтованого навчання психогігієна педагогів (особистісний розвиток і професійні уміння) — це вже не їхня особиста справа, а необхідна умова роботи [8].

Психологічно безпечне освітнє середовище підвищує резильєнтність усіх учасників освітнього процесу, сприяє психологічній безпеці учнів і якісному опануванню ними навчальних компетентностей.

Розвиток психологічної безпеки на рівні закладу освіти включає нормалізацію системи стосунків у таких напрямках:

- **управління** (стиль управління, компетентність керівництва, злагодженість дій адміністрації та колективу);
- **організація освітнього процесу** (навчальне та психоемоційне навантаження учнів, можливості для розвантаження, зміни видів діяльності, оцінювання, критика, сприйняття учнів);
- **педагоги** (професійна компетентність, стиль спілкування, емоційний стан, мотивація професійної діяльності);
- **система взаємовідносин між усіма учасниками освітнього процесу** (стиль спілкування; самоврядування; взаємодія адміністрації, педагогічного колективу та батьків; ставлення до насильства, булінгу).

► **Інструменти для створення психологічно безпечного освітнього середовища:**

- моніторинг психологічної безпеки освітнього середовища та учасників освітнього процесу;
- психологічне консультування керівників закладів освіти та педагогічних працівників щодо управління освітнім середовищем у контексті психологічної безпеки;
- організація спеціального соціально-психологічного навчання учасників освітнього процесу, що сприяє їхньому саморозвитку, зокрема як суб'єктів взаємодії в освітньому середовищі;
- підготовка практичних психологів системи освіти до психологічного супроводу взаємодії суб'єктів освітнього процесу та створення ними безпечного освітнього середовища [2].

Для створення психологічної безпеки в освітньому середовищі необхідно дотримуватися певних *принципів*:

- усвідомлення важливості психологічної безпеки в навчанні, вихованні та розвитку учнів;
- відмова від використання авторитарних стилів навчання і виховання;
- проектування та реалізація освітнього процесу на основі принципів гуманістичної педагогіки;
- орієнтація на позитивні емоції;
- відсутність приниження учасників освітнього процесу, якісна оцінка праці, толерантне ставлення [6].

В учнів потрібно формувати **для ефективної та безпечної міжособистісної комунікації вміння:**

- усвідомлення власних потреб і розуміння потреб інших людей, уміння заявляти про власні потреби;
- вирішення конфліктів, спираючись на потреби сторін конфлікту;
- встановлення чітких особистих кордонів і відчуття кордонів іншої людини;
- уміння вчасно захищати власні кордони;
- навички ефективного спілкування, вміння застосовувати техніки відновлювальної комунікації (активне слухання, пасивне слухання, я-висловлювання, «віддзеркалення», перефразування, резюмування, формулювання запитань).

Загалом **створення справедливого та доброзичливого шкільного середовища передбачає:**

- справедливе оцінювання;
- чіткі, зрозумілі та справедливі норми та правила;
- дружнє естетичне оточення;
- дієву організацію шкільного життя;
- приязний особистий нагляд дорослих за безпекою дітей;
- підтримку дітей у переживанні емоцій (не засуджувати за переживання злості, гніву, страху; організувати можливість фізичної реакції дитини на почуття злості, тривоги, напруженості, апатії; використовувати активні техніки вислуховування, як-от перефразування чи відбиття почуттів);
- реагування на агресивну поведінку (реагувати на поведінку, а не на особистість; починати переговори за появи агресивного конфлікту);
- реагування на насильство (припиняти процес насильства; оточувати турботою та надавати підтримку жертві насильства; проводити

бесіди з виконавцями насильства, аби в майбутньому вони так не чинили; перевіряти й опрацьовувати норми чи стандарти життя групи, у якій відбулося насильство);

- надання підтримки дітям, які пережили травматичні події (загальні підтримуючі, профілактичні заходи, індивідуальна психологічна робота з дитиною).

► Психологічна безпека особистості

Психологічна безпека особистості проявляється у здатності зберігати стійкість у середовищі, яке має певні параметри, зокрема і з психотравмуючим впливом. Крім того, психологічну безпеку особистості визначають особливості індивідуального осмислення дійсності у всій сукупності її соціальних процесів, подій, відносин. Навіть у безпечному освітньому середовищі слід враховувати індивідуально-психологічні особливості учасників освітнього процесу.

У структуру психологічної безпеки особистості входять:

- особливості темпераменту людини;
- спрямованість на безпеку відносно себе, інших людей і навколишньої дійсності;
- компетентність у сфері психологічної, соціальної, професійної безпеки;
- особистісні характеристики, складові гнучкості (інтелектуальна, емоційна, поведінкова), яка виявляється, з одного боку, у здатності особистості зберігати стійкість (стабільність) у середовищі з певними параметрами із психотравмуючими впливами, в опірності деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, а з іншого боку — проявляти емоційну експресивність, інтелектуальну та поведінкову варіативність, визначальну оптимальну позицію суб'єкта в цих середовищних умовах;
- самосвідомість: самопізнання (характеристики безпечної особистості), самоставлення (адекватна самооцінка), саморегуляція (врівноваженість).

Формулу психологічної безпеки особистості, яку запропонували Т. Цюман і О. Нагула, можна ефективно використовувати в умовах закладу освіти для створення безпечного освітнього середовища (рис. 1.) [9].

Рис. 1. Формула психологічної безпеки особистості

Психологічна формула безпеки особистості включає усталені соціальні традиції захисту (культура безпеки), оптимальні умови, за яких людина не відчуває дискомфорту та напруження (фізичний, психологічний і соціальний комфорт) і здатність оцінити загрози й власну вразливість (аналіз ризиків).

Формування навичок безпечної поведінки особистості — це процес осмисленого та рефлексивного використання знань, умінь і культурного досвіду у сфері особистої та суспільної безпеки.

У створенні психологічної безпеки особистості відіграє роль *культура безпеки* як формування умінь і навичок та отримання необхідних знань. Крім того, в умовах війни важливе формування нового світогляду, де психологічна безпека є пріоритетною ціллю та внутрішньою потребою кожної окремої особистості й суспільства загалом.

У цьому процесі надзвичайно великий вплив має безпечне та комфортне освітнє середовище, яке розглядають у трьох площинах: фізичній, психологічній і соціальній.

Рис. 2. Три площини безпечного освітнього середовища

Фізичний комфорт — це відсутність будь-якого тілесного дискомфорту, фізичних обмежень, болю та хвороб, непорушність особистих тілесних кордонів. У контексті психологічної формули безпеки фізичний комфорт відіграє особливу роль, адже загрози, з якими може стикнутися людина, завдають шкоди здоров'ю, можуть порушити цілісність її тілесності, викликати соматичні проблеми.

Психологічний комфорт — почуття впевненості та захищеності від потенційних ризиків, а також своєрідний «оберіг» у взаємодії з іншими людьми. У комфортному психологічному стані людина має стійкий настрій, позитивні почуття й емоції, позитивні переживання щодо подій, які відбуваються з нею, та стабільний фізичний тонус.

Соціальний комфорт — відсутність небезпечних особистих контактів і наявність належної підтримки й захисту в соціальному середовищі. Процес адаптації до середовища відбувається через дослідження можливостей та усвідомлення потреб.

Аналіз ризиків — це здатність досліджувати та вивчати загрозливі життєві ситуації, аналізувати власну вразливість перед небезпеками та відсутністю належного захисту. Водночас аналіз ризиків — це аналіз подій у реальному світі [9].

У трирівневій моделі організації безпеки особистості відображений психологічний зміст безпеки (рис. 2), де:

- ➔ **перший рівень** — оцінка і первинний аналіз навколишньої дійсності за критерієм «небезпечно — безпечно» відбувається на основі інформаційного опрацювання психічними процесами (відчуттів, почуттів, сприйняття, мислення, уявлень).
- ➔ **другий рівень** — вторинна оцінка та аналіз навколишньої дійсності, прогнозування безпечного майбутнього на основі особистісних характеристик людини (спрямованості особистості, індивідуальних особливостей характеру, світогляду).
- ➔ **третій рівень** — ухвалення рішення та реалізація поведінкової моделі на основі соціальних, професійних, психологічних компетенцій у галузі безпеки.

▶ **Механізми процесу формування та розвитку психологічної безпеки особистості**

Механізми процесу формування та розвитку психологічної безпеки особистості визначає поведінка людини в різних ситуаціях. За вибір поведінки відповідає суб'єктивне уявлення про ситуацію у свідомості людини. Наприклад, почуття загрози або страх виникають, коли людина *оцінює* ситуацію як небезпечну, яку, на її погляд, не можна вирішити надійними способами (завищення об'єктивної небезпеки). Отже, загроза сама по собі ще не є джерелом психологічної небезпеки.

Люди, які сформували навички роботи в небезпечних умовах і опанували способи усунення особистісної загрози, зазвичай не відчувають страху, невпевненості або пригніченості. Відчуття загрози може виникнути, якщо людина не має можливості задовольнити суттєві для неї потреби. Ці ситуації призводять до очевидного висновку: що вищий рівень визначеності та знань про способи розв'язання проблеми в заданих умовах, то вищий рівень психологічної безпеки.

Одним із перших механізмів засвоєння соціального досвіду, зокрема безпечної поведінки, є **наслідування** дитиною зразків безпечної

поведінки дорослої людини. Дитина імітує слова, жести, міміку, дії своїх батьків. Спостерігаючи за грою дитини, ми можемо судити, що вона бачила і який досвід засвоїла. Наприклад, граючи в «дочки-матері», діяльність відтворює зразок взаємин і поведінки своїх батьків.

Завдяки механізму **ідентифікації** відбувається засвоєння зразків поведінки в афективній, соціальній і професійній сферах. Як один із провідних механізмів соціалізації людини в суспільстві ідентифікація супроводжує реалізацію багатьох інших механізмів, як-от соціальної оцінки бажаної поведінки, конформізму та інших.

Механізм **соціальної оцінки бажаної поведінки** здійснюється в процесі соціального контролю. Підкріплюючим чинником служить реакція навколишніх, а образ взаємного сприйняття є регулятором поведінки. Позитивна соціальна оцінка (оцінка-підтримка, оцінка-схвалення) активізує дії суб'єкта для безпеки, підвищує його самооцінку, сприяє творчій активності. Постійна негативна оцінка породжує почуття невпевненості, сорому за свої дії, переживання викриття і ганьби, почуття провини тощо.

Поширеним механізмом соціалізації є **конформність**. Це поняття тісно пов'язане з терміном «соціальний конформізм», тобто некритичне прийняття стандартів, норм, стереотипів, які панують у суспільстві. Конформність можна розглядати як механізм, що діє на рівні всього суспільства. Набір чинників, що спонукають людину до конформізму, можна умовно розділити на зовнішні та внутрішні. Водночас зовнішні чинники діють як загроза, а внутрішні — як потреба.

З раннього дитинства людина засвоює просту істину: незгода з навколишніми загрожує обернутися покаранням. Санкції можуть бути найрізноманітнішими: фізичне покарання, лайка, ігнорування тощо. В людей, які об'єдналися в групи, ступінь нетерпимості до інакодумства зростає багаторазово. У реальному житті переважна більшість людей бояться стати вигнанцями, і цей страх спонукає їх до конформізму. Люди воліють дотримуватися норм групи, ніж бути вилученими із соціуму. Таким чином, конформізм як наслідок нормативного соціального впливу виступає як загальна соціальна норма людської поведінки.

Процес формування й розвитку психологічної безпеки передбачає відображення людиною зовнішніх умов у вигляді суб'єктивної моделі, яка є основою для попереднього психологічного програмування дій, для їх регуляції в будь-якій діяльності. Таким чином, психологічну безпеку особистості визначають особливості індивідуального осмислення дійсності у всій сукупності її соціальних процесів, подій, відносин. Зміна дійсності призводить до зміни показників свідомості, до формування нових цілей життєдіяльності. Це дозволяє говорити про психологічну

безпеку як про результат безперервної роботи когнітивного й оціночного процесів.

Одним із показників психологічної безпеки є захищеність від психологічного насильства. Спектр психологічного насильства містить такі форми:

- **психологічні впливи** (погрози, приниження, образи, надмірні вимоги, заборони на поведінку і переживання, негативне оцінювання тощо);
- **психологічні ефекти** (втрата довіри до себе і світу, тривожність, депресія, агресивність тощо);
- **психологічні взаємодії** (непередбачуваність, неадекватність, безвідповідальність тощо).

Для того, щоб боротися з психологічним насильством і вміти створювати безпечне навколишнє середовище, людина повинна знати не тільки про те, що є насильством, але й про шляхи створення умов для внутрішньої безпеки та безпеки навколишнього середовища; повинна вміти управляти почуттями.

Отже, психологічна безпека в освітньому середовищі відіграє важливу роль у формуванні та розвитку успішної особистості, навіть у кризових умовах. Створюючи позитивне та безпечне середовище в закладах освіти, педагоги дають учням підтримку та безпеку, що необхідні для особистісного й академічного зростання.

► Роль психологічної служби закладу загальної середньої освіти в забезпеченні психологічної безпеки

Освітній процес у школі є потужним складником підтримки стресостійкості всіх його учасників. Він створює і підтримує міцні зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім через важливу повсякденну діяльність, що вкрай необхідно в часи кризи, якими є військові події в нашій країні. Задля того, щоб школа стала помічною учням у задоволенні якомога більшої кількості їхніх потреб, педагогічні працівники мають тримати у фокусі своєї уваги, окрім безпосередньо навчальної діяльності, ще питання захисту прав дітей. Вони повинні вміти помічати тривожні індикатори травмованості учнів, підтримувати, якщо хтось із дітей переживає втрату. Для цього працівники психологічної служби школи (практичний психолог, соціальний педагог) мають проводити відповідну психоедукаційну роботу, адже психологічна служба

є певним гарантом створення безпечного освітнього простору закладу освіти, а її основними завданнями є:

- **налагодження та підвищення якості міжособистісних відносин:** розвиток довіри, доброзичливості, толерантності та запобігання агресивності, конфліктності, маніпуляціям;
- **забезпечення комфортності освітнього процесу:** оцінка та аналіз емоцій і почуттів, що домінують у стосунках дорослих і дітей в освітньому закладі, запобігання емоційному вигоранню та професійній деформації педагогів;
- **задоволення базових потреб:** розвиток здібностей і можливостей, збереження та підвищення самооцінки, надання допомоги та підтримки, запобігання емоційному дискомфорту, ігноруванню особистих проблем і труднощів, втраті особистої гідності;
- **забезпечення захисту,** особливо для дітей певних категорій (діти з особливими освітніми потребами, діти з інвалідністю), яких найчастіше піддають насильству.

Працівники психологічної служби школи працюють не лише з учнями, а й з їхніми батьками та педагогічними працівниками, доносячи до них психологічну сутність внутрішніх процесів, які відбуваються з їхніми дітьми в умовах війни, навчаючи прийомам і технікам психоемоційної саморегуляції, стабілізації, організовуючи підтримувальне середовище підтримки (ресурсні зустрічі, групи взаємопідтримки, консультування).

На початку надання психологічних послуг дитині практичний психолог отримує *письмову згоду* на це в її батьків або осіб, які їх замінюють, і гарантує *конфіденційність* під час проведення психодіагностики, консультування, психокорекції. Якщо в роботі з учнем практичний психолог бачить ознаки будь-якого виду насильства, він інформує керівника закладу освіти, і той протягом доби має надіслати повідомлення до служби у справах дітей територіальної громади [4].

Нерідко якісна робота з учнем вимагає *командної роботи*, задля чого працівники психологічної служби залучають батьків, класного керівника, вчителів-предметників тощо.

В умовах війни робота з учнями, батьками, вчителями має бути спрямована на відновлення та збереження індивідуального ресурсу сил. Її можна проводити в різних форматах: групи взаємопідтримки, індивідуальні та групові консультації, ресурсні зустрічі, тематичні заняття з використанням засобів арттерапії тощо.

У реаліях сьогодення працівники психологічної служби мають опанувати менеджерські навички та разом із директором, якому вони безпосередньо підпорядковуються, організувати у школі широкомасштабні заходи з психоедукації педагогів і батьків учнів щодо надання психологічної підтримки дітям, які зазнали психотравмуючих дій. Серед цих заходів особливе місце посідає вивчення педагогами поведінкових проявів стресових і постстресових станів учнів, щоб зуміти навіть у дистанційному форматі їх зауважити, знати, як правильно комунікувати з дитиною, вчасно повідомити батьків і навести переконливі аргументи, що дитині потрібна фахова допомога.

Лише таким чином можна охопити численну учнівську когорту необхідною підтримкою, забезпечити вчасне реагування на деструктивні зміни в поведінці учнів, попередити розвиток у них посттравматичного стресового розладу (ПТСР), зменшити вплив посттравматичного стресу (ПТС), підвищити стресостійкість. Чисельність працівників психологічної служби закладів освіти є мізерною для масштабів травмування, яке отримали та продовжують отримувати і діти, і дорослі, тому важливо переглянути чинні нормативи забезпечення закладів загальної середньої освіти практичними психологами і соціальними педагогами [1].

Отже, у школі має бути сформована концепція психологічної безпеки освітнього середовища, яка б на практиці втілювала систему поглядів на убезпечення учасників освітнього процесу від загроз позитивному розвитку та психічному здоров'ю.

Список використаних джерел

1. Аносова А. В., Петушкова Л. А., Петушкова О. Д. Сьогодні заради майбутнього. Школа у воєнний і післявоєнний час: посібник для керівників та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Київ: Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2022. С. 126–127.
2. Бойчук Н. І., Цюман Т. П. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Т. П. Цюман. Київ, 2018. 56 с.
3. Варивода К. С., Коцур Н. І., Товкун Л. П. Безпека життєдіяльності: навчальний термінологічний словник-довідник. Переяслав: ФОП Домбровська Я. М., 2016. 390 с.
4. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658. Дата оновлення: 22.02.2022. URL: <https://is.gd/oEetWv> (дата звернення: 10.08.2022).
5. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://is.gd/Hx9HGL> (дата звернення: 8.07.2023).
6. Психологічна безпека освітнього середовища: Вісник психологічної служби Київщини. Вип. 9 / за ред. Т. Л. Панченко. Біла Церква: КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти», 2016. 228 с.
7. Психологічні основи розвитку особистості: монографія / за заг. ред. В. Й. Бочелюка, за ред. М. А. Дергач. Запоріжжя: Просвіта, 2018.
8. Фізер В. С., Шелевер О. В. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2019. Вип. 67. Т. 1. С. 87–91.
9. Цюман Т., Нагула О. Психологічна формула безпеки як концептуальна основа формування навичок безпечної поведінки особистості. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2021. № 35 (1). С. 94–100.

1.4.2. Стрес: особливості переживання та підтримка

Світлана Олексенко, старша викладачка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Стресові ситуації бувають різними за тривалістю, інтенсивністю, наслідками. Для їх переживання важливо бути обізнаними щодо процесів, які в цей час з нами відбуваються; розуміти, як адаптуватися до нової ситуації й відновити психологічне благополуччя. Дорослим, окрім стабілізації власного психологічного стану, потрібно знати, як підтримати у стресовій ситуації дітей.

Є загальні поняття та процеси, які характерні для людей будь-якого віку під час стресових ситуацій. Їх розуміння допомагає зорієнтуватися і вибрати необхідну стратегію поведінки.

Стрес — це реакція організму у відповідь на дію (подразник) зовні, яка перевищує можливості адаптації [16].

Стрессова ситуація чи стрессова подія може мати різні наслідки. Найбільш сприятливий — коли людина адаптується до нової ситуації. Але така ситуація також може призвести до психологічної травми, а в деяких випадках до посттравматичного стрессового розладу (ПТСР). Найчастіше це може відбуватись у надзвичайній ситуації, коли життя дорослого чи дитини опиняється в небезпеці: фізичне та психічне здоров'я та можливості для розвитку наражаються на небезпеку в результаті збройного конфлікту, стихійного лиха або руйнації соціального чи законного порядку.

Загальноприйнятою є **послідовність процесу адаптації до стрессової ситуації**, зображена на рис. 1.

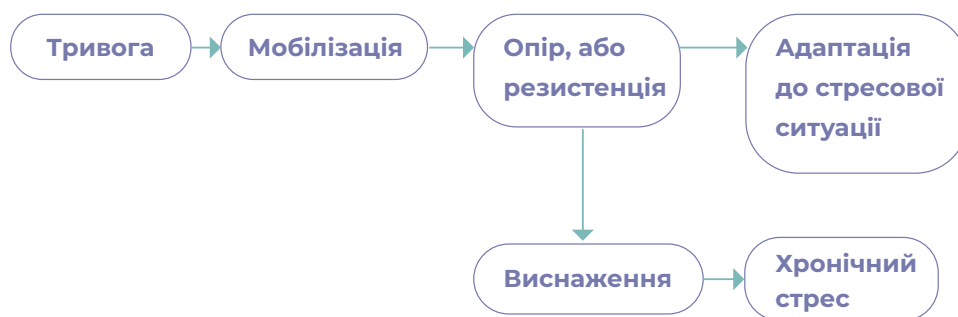

Рис. 1. Послідовність процесу адаптації людини до стресової ситуації

На стан *тривоги*, викликаній стресором (стрес-фактором), організм реагує фізіологічними змінами, спрямованими на *мобілізацію* захисних сил організму. У цей час людина знаходиться в стані напруження та настороженості, проте фізично і психологічно почувається добре: зникають симптоми хвороб, зростає витривалість. Така мобілізація всіх ресурсів розвивається впродовж 6 годин після впливу стресора і триває 24–48 годин.

Тривалість третьої стадії опору, або резистенції залежить від особливостей організму та специфіки ситуації. У цей час стійкість організму до сильних впливів середовища зростає і може закінчитися стабілізацією стану й *адаптацією* до стресової ситуації.

Якщо людина не може адаптуватися до стресової ситуації, то опір змінюється *виснаженням*, різким зниженням розумової та фізичної працездатності. Ця стадія триває до 3 діб. Людина в стадії виснаження потребує допомоги, що полягає або в психологічній підтримці, або в усуненні стресора.

Виснаження може перейти в *хронічний стрес*, або дистрес. Цей стан характеризується песимізмом, пригніченням, в'ялістю; порушенням сну й апетиту; дратівливістю, невдоволенням; тривожністю, агресивністю; зниженням працездатності, погіршенням здоров'я.

Отже, не кожна нестандартна ситуація порушує психологічне благополуччя, а ті, що порушують його, не завжди призводять до дезорієнтації, дезадаптації чи психотравми. Стрес обертається психотравмою, коли внаслідок дії стресора відбувається порушення у психічній сфері людини.

Реакції на стрес

Нервова система реагує на виклики реального світу за принципом ієрархії, що складається з трьох циклів (один цикл може домінувати). Зазвичай спочатку реагує найновіша система — *неокортекс*, а якщо вона не спрацьовує, то підключається старша система — *архікортекс*, а потім найдавніша — *палеокортекс* (рис. 2). Під час стресу домінує найновіша гілка нервової системи. А якщо це ситуація високої інтенсивності дії стресора, для адаптації до якої недостатньо ресурсів і наслідком якої може бути психотравма, то діє одна зі старіших систем.

У разі несподіваної, загрозливої для життя ситуації відбувається швидка, автоматична, когнітивно неопрацьована реакція. Спочатку вмикається симпатична нервова система (архікортекс), запускається механізм, притаманний не лише людині, а й усім теплокровним істотам: якщо є небезпека для життя, то необхідно готуватися до боротьби чи до втечі. А якщо захистити себе чи втекти неможливо, то починає домінувати парасимпатична нервова система (палеокортекс): людина завмирає. Якщо мигдалевидна залоза «класифікує» подію як небезпечну для життя, вона миттєво «вимикає» неокортекс і перемикає (залежно від ситуації) функціонування організму «за законами» архікортексу чи палеокортексу [6].

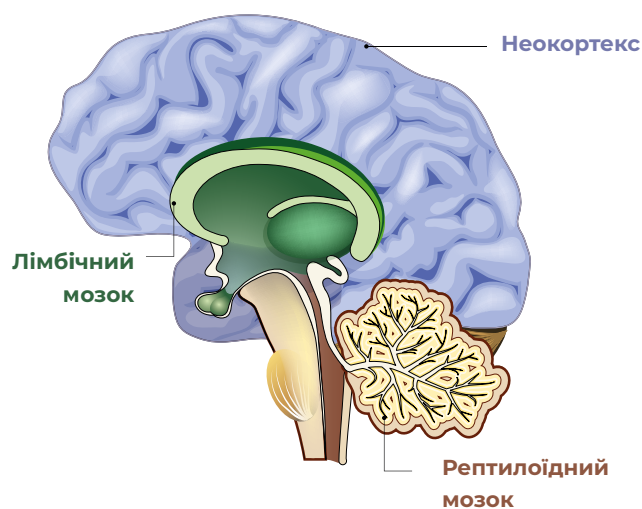

Рис. 2. Триєдина модель головного мозку П. Макліна

Отже, перша реакція на травматичну ситуацію може бути в трьох варіантах: «бий», «біжи» або «завмири». Якщо ситуація не дуже загрозлива, то ми можемо оцінювати ризики, висловлювати відчуття (лімбічна система) або підключати мислення, мовлення, пізнавальні процеси (неокортекс).

Загалом розглядають такі види реакцій на стрес:

1. **Неспецифічна реакція на стрес**, яка може бути:

- фізіологічною — зміни відбуваються в тілі (серці, шлунку, м'язах);
- біохімічною — викид адреналіну, швидке розщеплення жирів, підвищення рівня цукру в крові;
- психологічною — перепади настрою, регрес до більш ранніх і простих форм психологічних реакцій (плач, поза ембріона), зміна в спілкуванні з іншими, нав'язливі думки та складність в ухваленні рішень);
- поведінковою — «нападай / бий» (реакція мобілізації), «втікай» (реакція оцінки небезпеки), «ступор / завмирання» (реакція жаху).

2. **Гостра стресова реакція**, яка проявляється приблизно протягом місяця після травми. Симптоми гострого стресового розладу (ГСР) часто збігаються з ознаками ПТСР.

3. **Адаптивна та дезадаптивна стресова реакція:**

- **еустрес** — реакція адаптивного стресу. Стрес у невеликих дозах допомагає організму адаптуватися та може бути сприятливим. Ознаки еустресу: зосередженість, мотивація бути активними та швидко реагувати, щоб захистити інших чи самих себе;
- **дистрес** — реакція дезадаптивного стресу. Стрес заважає організму адаптуватися до надзвичайної ситуації, виникає внаслідок виснаження. Ознаки дистресу: відчуття порожнечі та втрата сенсу, гнів, гіпернастороженість, ризикована поведінка, переїдання чи недоїдання, вживання алкоголю, агресія, проблеми зі сном, постійне відчуття сильної втоми, надмірна емоційність чи повна відсутність емоцій, погана пам'ять, відчуття сильної тривоги тощо [11].

У міжнародній класифікації хвороб виділяють кілька адаптивних реакцій на важкий стрес:

- гостру реакцію на стрес;
- ПТСР;
- розлад адаптації [14].

Реакції дітей на стресогенну ситуацію

Процес автоматичного реагування в стресовій ситуації (на стадії шоку) і адаптація до стресової ситуації в дітей не відрізняються від того, що відбувається з дорослими, але через вікові особливості (психофізіологічні, емоційні, когнітивні), несформованість навичок самоаналізу, рефлексії, недостатній досвід, обмеженість копінг-стратегій тощо, діти є більш вразливими в таких ситуаціях і залежними від дорослих.

У стресових ситуаціях у дітей виникають проблеми на фізіологічному, емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях. Реакція дітей часто залежить від реакції та підтримки дорослих. Тому формуючи безпечний освітній простір, потрібно враховувати особливості реагування дітей різного віку і залежно від цього продумувати умови та засоби підтримки.

Розглянемо загальні ознаки, які проявляються в стресовій ситуації та характерні для дітей усіх вікових категорій.

► **Психофізіологічні:**

- проблеми зі сном (проблеми засинання, недостатня тривалість сну, зміщення фаз сну);
- втрата або погіршення апетиту;
- скарги на самопочуття (головний біль, біль у животі);
- чутливість до фізичних подразників.

► **Емоційні:**

- зниження контролю емоційних проявів, зміни настрою;
- надмірна збудженість або загальмованість, емоційний ступор;
- переважання злості, роздратування, тривоги, страху.

► **Когнітивні:**

- проблеми з концентрацією уваги, мисленнєвими процесами;
- послаблення пам'яті;
- зниження успішності навчання.

► Поведінкові:

- агресивна поведінка;
- проблеми в комунікації — або закритість, зменшення спілкування, або надмірна комунікативна активність.

У дітей різного віку може бути різна реакція на стресову ситуацію, відповідно ризику та потреби в таких ситуаціях різняться.

| Ранній вік (до 3 років)

Діти раннього віку не можуть самостійно задовольнити свої потреби та захистити себе. Вони не можуть зрозуміти, що відбувається, тому потребують особливої підтримки дорослих. Основними реакціями дітей цього віку є проблеми зі сном, зниження апетиту, надмірне бажання бути поруч із батьками, плач, можлива агресивна поведінка, підвищена тривожність. Діти можуть боятися незнайомих місць, людей, раптових звуків, рухів. Потребують тілесного контакту, присутності близьких дорослих.

| Дошкільний вік (3–6/7 років)

У дітей дошкільного віку може бути:

- регрес у соціально-емоційному розвитку (поведінка, характерна для попереднього вікового етапу: можуть почати смоктати палець, не хочуть їсти самостійно, просяться до батьків на руки, бояться засинати на самоті тощо);
- втрата контролю над вивідною системою (нетримання сечі), біль у шлунку, головний біль, проблеми зі сном і апетитом, часті скарги на самопочуття;
- надмірна або недостатня чутливість до фізичних подразників (обіймів, яскравого світла, гучних звуків);
- зміни в поведінці — надмірна прив'язаність до батьків, зменшення або збільшення рухливості;
- зміни в ігрових уподобаннях (не хочуть гратися або ж грають в одну й ту саму гру, що пов'язана з тривожними подіями);
- виснаження (плаксивість, роздратованість, зміни настрою);

- загострене відчуття щодо безпеки — тривога, занепокоєність, нові страхи (темряви, фантастичних істот), погане пристосування до нових умов проживання;
- запитання про смерть, висловлення міркувань щодо неї, перебільшені розповіді про травматичні події, війну.

Молодший шкільний вік (6/7–10/11 років)

Діти в цьому віці можуть демонструвати такі реакції на стрес:

- поява проблем у пізнавальній діяльності, зниження успішності в навчанні, труднощі з плануванням, зі сприйняттям авторитету, критики, зниження концентрації уваги, можливий віковий регрес;
- поведінкові, емоційні, особистісні зміни, дивна незвичайна поведінка, втрата інтересу до діяльності, до навчання, спілкування, зниження рівня комунікації, недовіра до навколишніх;
- стурбованість стосовно безпеки, думки про загрозу, пильна увага до тривоги дорослих або ж надмірне занепокоєння захистом і порятунком інших;
- можливе уникання місць, людей, предметів, що нагадують про подію;
- можливе перезбудження, емоційний ступор, виникнення / посилення страхів і тривоги (страх почуття болю, смерті, втрати, розлуки), можливі нічні жахи чи тривожні спогади вдень, відсутність чіткого розуміння заповнюють «магічні» пояснення;
- можливе відчуття власної провини за події, що відбулися;
- в іграх можуть програвати травматичні події. Гра, як і в дошкільному віці, дає можливість опрацювати важкий досвід.

Підлітки та старші школярі (10/11–19 років)

У підлітковому віці діти можуть демонструвати такі реакції на стрес:

- зміни в поведінці — уникання спілкування або підвищена активність, ризиковані вчинки, відсутність на заняттях без поважних причин;
- спалахи гніву, агресії, можуть дратуватися на друзів, вчителів, події, а можуть проявляти емоційну байдужість як захисну реакцію, негативізм;
- занепокоєність стосовно своєї безпеки та можливості повторення травматичних подій;

- постійне обговорення травматичних подій і фокусування уваги на окремих деталях того, що трапилось;
- зниження успішності навчання, труднощі з концентрацією уваги;
- скарги на самопочуття;
- дискомфортні відчуття (тривожні думки, бажання помсти).

У старших школярів є ризик стати жертвами торгівлі людьми, сексуальної експлуатації, бути завербованими до військових формувань [1].

Чинники, які впливають на адаптацію до стресової ситуації

На сприйняття стресової ситуації, можливості її подолання та адаптації до неї, окрім сили стресора та рівня тяжкості події, впливають ще певні фактори.

► Фактори впливу на сприйняття травматичних подій:

- чи були раніше психологічні травми (зокрема і травми розвитку);
- чи є психічні розлади в дітей (батьків);
- тип нервової системи, темперамент;
- середовище, у якому виховували дитину;
- рівень тривожності батьків;
- реакція батьків на події;
- чи була дитина прямим свідком подій, чи дізналась про них від інших;
- наскільки довго дитина була в стресовій ситуації (тривалість, глибина);
- скільки часу минуло після подій;
- чи втратила дитина рідних і близьких людей (під час війни);
- чи залишилось щось стабільне в житті дитини;
- рівень розвитку адаптивних механізмів дитини [5].

У закладах освіти чинниками, які можуть ускладнювати адаптацію дітей до стресової ситуації чи переживання травматичної ситуації, є:

- велика кількість учнів у групі чи класі;
- обмежена можливість вийти з групової роботи, відсутність місць для усамітнення;
- обмежена рухливість, неможливість фізичної розрядки напруження;
- відсутність зміни видів діяльності, брак умов для творчості;

- великі навчальні навантаження, що провокують втому і роздратування;
- рівень шуму, декор приміщень;
- велика кількість явних і неявних заборон;
- негативний вплив неформальних груп і лідерів.

Стратегії роботи в школі з відновлення психічного здоров'я дітей

Врахування зазначених вище чинників допомагає сформувати дієву стратегію роботи з відновлення психічного здоров'я дітей різного віку. Залежно від пережитого досвіду, діти, які приходять у заклади освіти, можуть мати різні потреби в психологічній підтримці: від загальнопрофілактичних заходів до спеціалізованої індивідуальної роботи.

Для створення в дітей відчуття безпеки в закладі освіти педагогічним працівникам потрібно дотримуватися таких загальних правил:

1. **Заохочувати дитину виконувати щоденні справи.** Повернення до звичного режиму життєдіяльності дасть дитині змогу відчувати, що вона в безпеці. Дорослі мають бути спокійними та виваженими, заспокоювати дитину, уникати додаткового тиску на неї.
2. **Важливо, щоб діти знали алгоритм дій у разі небезпеки.** Добре працюють пісні-практикуми, як-от «Крокуй до укриття» [17], вірші-алгоритми дій, наприклад «Що робити дітям, коли звучить сирена» [18]. Є й мультфільми, які дають потрібну інформацію в доступній формі («Сирена — моя помічниця» [15], «Пес Патрон: правила поведінки на замінованих територіях» [8], «Мій друг Наплічник» [4] та інші).
3. **Потрібно бути готовими до діалогу з дітьми.** Вони мають знати, що є дорослий, який готовий їх вислухати (вчитель, вихователь, психолог, соціальний педагог). Давайте прості та реалістичні відповіді на запитання дитини про травматичні події.
4. **Обрати дорослого, який зможе забезпечити додаткову підтримку дитині.** Домовтеся з дитиною, до кого вона може звернутися в разі необхідності.

5. **Не замовчувати травматичну ситуацію.** Дітям складно «просто забути про все». Тому варто вислухати дітей, обговорити відчуття та міркування, які виникають у них з приводу того, що відбувається.
6. **Подбати про безпечне місце,** у якому дитина зможе розповісти про те, що сталося. Відведіть певний час і місце для обговорення. Це допоможе дитині зрозуміти, що обговорювати цей досвід — нормально.
7. **Зібрати максимум інформації щодо систем переадресації** для дітей, які потребують спеціалізованої допомоги фахівців. Якщо дитина має серйозні проблеми, які не зникають із плином часу, її потрібно скерувати до відповідного фахівця.
8. **Надавати дитині можливість вибору.** Здебільшого травматичні події призводять до втрати контролю, тому можливість вибору або контролювання (за умови, що це можливо) дасть дитині змогу почуватися в безпеці.
9. **Звертати увагу на реакцію однолітків на дитину.** Захистіть дитину від цікавості однокласників і захистіть однокласників від деталей та подробиць про травматичну ситуацію, які можуть їх налякати, засмутити тощо.
10. **Визначити чіткі межі неадекватної поведінки.** Розробіть логічні (однак не каральні) наслідки. Пам'ятайте: проблеми з поведінкою можуть бути тимчасовими, а найбільш деструктивну поведінку можуть викликати хвилювання, пов'язані з травмою.
11. **Подбати про те, щоб дитина,** яка переживає травматичний стрес, мала можливість гратися, навчатися і працювати разом з однолітками, адже їхня підтримка дуже важлива для неї.
12. **Підтримувати дитину в формуванні позитивних методів долаття стресу та страху.** Допоможіть їй обрати оптимальні стратегії для тієї чи іншої ситуації, зверніться до попереднього досвіду подолання стресу.
13. **Бути пильними до навколишніх сигналів,** що можуть викликати певну реакцію в дитини, яка переживає посттравматичний стрес (погіршення погоди, гучні звуки, роковини трагічних подій тощо). Передбачайте кризу та надавайте додаткову підтримку в ситуаціях,

що можуть бути нагадуванням про травматичні події. Допомагайте дитині підготуватися до неї. Попереджайте дітей, якщо збираєтеся, наприклад, увімкнути світло, різко підвищити голос тощо.

14. Не давати дітям залучити вас до негативного повторення травми. Іноді діти провокують педагогів на повторення образливих ситуацій, адже вони долають стрес шляхом реконструювання травми за допомогою гри або взаємодії з іншими.

15. Турбуватися про власне емоційне та фізичне здоров'я. Дітям, які бачать поруч впевнених, спокійних і бадьорих дорослих, швидше вдається нормалізувати свій стан [7].

Окрім загальних умов, які можна створити для дітей у закладі освіти, часом виникає необхідність у *спеціальних діях для підтримки* (першій психологічній допомозі, стабілізації психологічного стану). На перших етапах переживання стресової ситуації (фаза шоку) деякі діти не зможуть впоратися із ситуацією самостійно і будуть потребувати підтримки інших людей.

Перша психологічна допомога

Перша психологічна допомога (ППД) — це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги тим, хто її потребує. Її відповідальне надання базується на таких принципах:

- + захист безпеки, гідності та прав людини;
- + адаптація своїх дій відповідно до культурних традицій людей;
- + обізнаність щодо способів реагування на надзвичайну ситуацію;
- + турбота про себе.

Чим ППД відрізняється від інших видів допомоги:

- її можуть надавати не тільки фахівці;
- вона не передбачає проведення професійного психологічного консультування;
- вона не обов'язково передбачає детальне обговорення події, що спричинила дистрес;

- вона не вимагає від людей аналізу того, що трапилося, або оповіді, коли та що сталося в хронологічному порядку, але якщо людина відчуває в цьому потребу, то той, хто здійснює ППД, має бути готовим вислухати її.

ППД призначена для людей у стані дистресу внаслідок нещодавно пережитої складної кризової події і включає аспекти, які вважають найкориснішими для сталого відновлення людини:

- ✓ відчуття безпеки, зв'язку з іншими людьми, спокою та надії;
- ✓ доступ до соціальної, фізичної та емоційної підтримки;
- ✓ відчуття спроможності допомогти собі — на індивідуальному рівні та на рівні громади.

Потреба в допомозі та підтримці може виникати впродовж тривалого часу після події, та ППД спрямована на підтримку тих осіб, які постраждали від кризової події нещодавно. Її можна надавати під час першого ж контакту з людьми, що перебувають у стані сильного дистресу. А таке зазвичай буває або під час, або відразу ж після події. Проте іноді це може статися і за кілька днів або тижнів після події, залежно від того, як довго тривала подія та наскільки важкою вона була.

Кому недостатньо ППД і хто потребує більш професійної нагальної підтримки:

- люди із серйозними травмами, що становлять загрозу для життя, — їм спершу треба надати невідкладну медичну допомогу;
- настільки засмучені люди, що неспроможні дбати про себе або своїх дітей;
- люди, які можуть завдати шкоди собі або іншим.

Під час надання ППД треба дотримуватися таких правил:

- **дивитись** (спостерігати за станом дитини чи дорослого, за умовами безпеки);
- **слухати** (з'ясувати необхідність підтримки, потреби, переживання);
- **скеровувати** (допомагати задовольнити основні потреби, емоційно справлятися із ситуацією, надавати інформацію, допомагати зв'язуватися з необхідними службами підтримки).

Важливо також дотримуватись етичних правил: зберігати неупередженість, конфіденційність, поважати рішення людей, враховувати особливості культури.

Подолаття стресового стану дітей

У стресовому стані можуть бути різні реакції: тремтіння, відчуття сильної втоми, біль у різних частинах тіла, плач, сум, пригнічений настрій, скорбота, безсоння, нічні жахи, дратівливість, злість, розгубленість, емоційне заціпеніння, відчуття нереальності або абстрагування від зовнішнього світу, закритість чи нерухомість, відсутність реакції на інших людей, дезорієнтація (наприклад, людина не знає, як її звати, звідки вона або що трапилося).

Створення умов для відновлення дітей, які перебувають у стресовій ситуації, розпочинається тоді, коли дитина перебуває на етапі тривоги чи шоку від дії стресора. У цей час важливо надати необхідну підтримку та допомогти стабілізувати психологічний стан. Для допомоги у важких стресових, надзвичайних ситуаціях використовують ППД.

Що говорити дітям і що для них робити

- **Дітям слід залишатися з близькими людьми.** Якщо це можливо, дітям варто бути з їхніми батьками (особами, які їх замінюють), рідними. Докладайте зусиль, щоб їх не розлучали. Якщо дітей не супроводжують дорослі, передайте їх під опіку надійній мережі або службі захисту дітей. Не залишайте дитину без нагляду. Якщо служби захисту дітей на місці немає, намагайтесь знайти їхніх піклувальників або зв'яжіться з іншою сім'єю, яка зможе за ними доглядати.
- **Дітей важливо оберегати.** Убезпечте дітей від будь-яких жахливих сцен, наприклад, від важкопоранених або страшної руйнації. Оберегайте їх від сумних оповідей про подію. Охороняйте від журналістів і людей, які хочуть поговорити з ними, але не беруть участі в заходах реагування на надзвичайну ситуацію.
- **Дітей треба слухати, говорити і грати з ними.** Зберігайте спокій і доброзичливо говоріть м'яким голосом. Вислухайте думки дітей про цю ситуацію. Під час розмови намагайтесь знаходитись на рівні їхніх очей, використовуйте зрозумілі для них слова та пояснення. Скажіть

їм, як вас звати і що ви прийшли допомогти. Дізнайтеся, як звати дитину, звідки вона та іншу інформацію, яка допоможе знайти її піклувальників та членів родини. Якщо з дитиною є піклувальники, допоможіть їм із доглядом за дітьми. Намагайтесь залучити дітей у гру або просто поговоріть про їхні інтереси, зважаючи на їхній вік. Пам'ятайте, що в дітей також є власні ресурси для подолання стресових ситуацій. Дізнайтеся, які вони, та заохочуйте дітей використовувати позитивні стратегії подолання стресу, водночас допомагаючи уникати негативних. Діти старшого віку та підлітки часто здатні допомагати у кризовій ситуації. Якщо ви знайдете безпечні способи залучити їх до надання допомоги, це може надати їм більше контролю над ситуацією [7].

Якщо дитина отримала необхідну підтримку, її нагальні потреби задоволені, то поступово вона знайде ресурси для відновлення. Не всі діти потребують ППД — є ті, в яких достатньо ресурсів для виходу з кризового стану. Вони мають адаптивний досвід, який допомагає утримати рівновагу. І головним для дитини, яка перебуває в стресовому стані, є наявність поряд *врівноважених дорослих* (батьків, педагогів, спеціалістів) [3].

Список використаних джерел

1. Біженці: посібник для батьків. URL: <https://is.gd/QzbA9D> (дата звернення: 9.07.2023).
2. Вікові реакції на травматичну подію. Національна мережа дитячого травматичного стресу. URL: <https://is.gd/Qm2D7r> (дата звернення: 9.07.2023).
3. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам / упор. А. О. Пінчук, І. Я. Пінчук, Н. М. Степановата ін. / заг. ред. О. Л. Іванова. Київ, 2014. 44 с.
4. Мій друг Наплічник. Як боротися зі страхом дітям-біженцям під час війни. URL: <https://is.gd/5lABrw> (дата звернення: 9.07.2023).
5. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
6. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навчальний посібник. Том 2. Київ, 2018. 240 с.
7. Перша психологічна допомога: посібник для працівників на місцях. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2017. URL: <https://is.gd/gRKVIR> (дата звернення: 9.07.2023).
8. Пес Патрон: правила поведження на замінованих територіях. URL: <https://is.gd/aY6J33> (дата звернення: 9.07.2023).
9. Підтримай дитину: типові реакції дитини 12–18 років під час травматичних подій. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://is.gd/NrgM9T> (дата звернення: 9.07.2023).

10. Поради з надання першої психологічної допомоги людям, які пережили кризову подію. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://is.gd/erVOZm> (дата звернення: 9.07.2023).
11. Практичне керівництво для психологів та соціальних працівників. Організація соціально-психологічної допомоги дітям та їхнім сім'ям, переміщеним в регіони України з тимчасово окупованих територій та районів проведення антитерористичної операції. Київ: Етна — 1, 2015. 111 с.
12. Психоемоційна підтримка: пам'ятка у випадку небезпеки. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://is.gd/x9ZyDt> (дата звернення: 9.07.2023).
13. Психологічне здоров'я: реакції на екстремальні ситуації. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://is.gd/cJmkuO> (дата звернення: 9.07.2023).
14. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології: навч. посіб. Київ: Кондор, 2005. 278 с.
15. Сирена — моя помічниця. Що таке сигнал повітряної тривоги та як поводитися: анімований ролик дітям. URL: <https://is.gd/u9uKkD> (дата звернення: 9.07.2023).
16. Стрес. Вікіпедія — вільна енциклопедія. URL: <https://is.gd/PAA9lt> (дата звернення: 9.07.2023).
17. ТНМК & Світлана Ройз — Крокуй до укриття. ТНМК.. URL: <https://is.gd/ep4Aub> (дата звернення: 9.07.2023).
18. Що робити дітям, коли звучить сирена: пояснення у віршах. Апо-строф. URL: <https://is.gd/wqppVE> (дата звернення: 9.07.2023).

1.4.3. Як побачити тривожні індикатори психологічної травмованості дитини і надати їй підтримку

Анастасія Аносова, програмна менеджерка ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ», доцентка кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти КНЗ КОР «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів», кандидатка педагогічних наук

Лариса Петушкова, психологиня, старша спеціалістка з навчально-методичної роботи міжнародної благодійної організації «Партнерство «Кожній дитині», докторка філософії

Для того, щоб педагоги, які щоденно бачать своїх учнів на уроках, змогли вчасно помітити, що хтось з них потребує підтримки, психологічної допомоги, і повідомити батьків, практичного психолога школи про зміни в поведінці, навчальній діяльності, їм потрібно знати і вміти розпізнавати індикатори психологічної травмованості дитини.

Психологічне травмування дитини, хоч і в минулому, постійно впливає на її поведінку, емоційний стан, контакти з іншими. Травму можна за будь-яку ціну ховати від навколишніх і від себе, і на це йде стільки енергії, що вже не до навчання, ігор, веселощів і дружнього спілкування. Пережитий колись страх може міцно зв'язатися в пам'яті дитини з певними обставинами, ситуаціями, словами — ці «спускові гачки» викликатимуть панічну реакцію щоразу, навіть якщо насправді дитині нічого не загрожує. Неможливо засвоювати знання чи виявляти цікавість до світу, коли відчуваєш страх.

Пережиті насильство та зрада можуть викликати озлобленість, недовіру до всього та всіх, і дитина починає сприймати як ворожість навіть ті дії, які насправді є проявом турботи. На таку «тотальну оборону» йде дуже багато сил, і на інтелектуальний і психологічний розвиток їх майже не залишається.

Наслідки дитячих травм можуть бути дуже тривалими та серйозними, але це не вирок на все життя. Із чимось допоможуть впоратися фахівці, щось дитина подолає сама, набравшись сил і отримавши підтримку, зокрема й у шкільному колективі.

Важливо пам'ятати: які б не були обставини, будь-яка дитина прагне рости, розвиватися, бути здоровою та щасливою. Якщо вона потрапить у сприятливі умови, відчує себе в безпеці, отримає тактовну, терплячу підтримку, то обов'язково використає цю можливість для подолання своїх проблем.

У зв'язку з подіями війни в освітянського загалу на слуху з'явилися терміни «психотравма», «гострий стрес», «травматичний стрес», «ПТСР». Це фахові психологічні і психіатричні терміни, які увійшли в наше життя через велику кількість травматичних подій, які принесла із собою війна. Звичайно, педагоги не повинні вміти надавати психологічну чи психотерапевтичну допомогу учням, але знання про емоційні та фізичні симптоми психологічного травмування у дітей різного віку, основ соціальної підтримки, розуміння, як підтримати учня в горюванні та які дії треба вжити за тієї чи іншої психогенної реакції, може сприяти тому, що багато учнів на власному досвіді не стикнуться з поняттями «посттравматичний стрес» і «ПТСР».

Отже, *психологічна травма (психотравма)* — це реакція особистості на стресові життєві події (війну, терористичні акти, стихійне лихо, нещасні випадки й аварії, фізичне, емоційне та сексуальне насилля, серйозні захворювання та медичні операції, ситуації втрати, горя, міжособистісні конфлікти тощо).

Травматичні ситуації — це такі екстремальні критичні події, які мають потужний негативний вплив, ситуації загрози, що вимагають екстраординарних зусиль для управління наслідками. Ці ситуації можуть бути нетривалими (від декількох хвилин до декількох годин), але надзвичайно потужними за силою впливу, або ж тривалими чи систематично повторюваними.

До травматичних ситуацій належать події, які:

- ☹️ загрожують життю людини або можуть призвести до серйозної фізичної травми чи поранення;
- ☹️ пов'язані зі сприйняттям страхітливих картин смерті й поранень інших людей, стосуються насильницької чи раптової смерті близької людини;

- ☹ пов'язані з присутністю під час насильства над близькою людиною, з отриманням інформації про це, з провиною за смерть чи важку травму іншої людини.

Не меншої травми можуть завдати і почуття безпорадності перед обставинами, безсилля або дуже сильний страх. Особливість більшості травматичних подій полягає в тому, що їх найчастіше вкрай складно або навіть неможливо передбачити, а взяти під контроль і поготів. Травматичні події здатні знищити впевненість у можливості позитивного результату та переконаність у безпеці. Саме тому вони роблять людей вкрай вразливими.

▶ Під час війни травматичною подією для дитини може бути:

- перебування під обстрілами;
- переховування в укриттях (тривале перебування там або часте туди переміщення);
- побачені на власні очі трагедії;
- травмування;
- втрата близьких людей;
- важкі події, у яких вона навіть не брала безпосередньої участі (наприклад, перегляд телерепортажу з фронту);
- переміщення з дому (до родичів, знайомих, у незнайоме місце);
- переживання близької людини, причини якого вона не знає (коли, наприклад, від дитини приховують факт смерті когось із рідних, але не можуть сховати прояви власного горювання).

▶ Можливі наслідки травматичних подій:

- відчуття незахищеності і безпомічності;
- страхи;
- нічні кошмари;
- регресивна поведінка;
- прояви агресії тощо.

Реакція дитини на травматичну подію залежить від віку й характеру дитини, ступеню тяжкості та близькості до дитини травматичної події, рівня довіри та близькості в родині, рівня підтримки від членів родини та друзів, у школі. Ці чинники поєднуються в певні конфігурації та дають індивідуальну реакцію на травматичну подію.

Учитель може зрозуміти, що дитина зазнала психологічного травмування, за певними **емоційними та фізичними симптомами**.

До **емоційних** належать:

- різкі зміни настрою (від апатії та повної байдужості до крайнього рівня роздратування й навіть люті, яка може ставати абсолютно неконтрольованою);
- сильна туга, яку практично неможливо розвіяти;
- почуття безвиході, коли здається, що життя практично зупинилося та більше нічого хорошого не станеться;
- заглиблення в себе — це може проявлятися у втраті інтересу до діяльності, довіри, небажанні розмовляти чи регресі до більш інфантильної поведінки;
- замкнутість, коли дитина практично перестає відвідувати розважальні заходи, спілкуватися з друзями та знайомими;
- нездатність зосередитися — у дитини все валиться з рук, вона постійно відчуває тривогу, навіть якщо не може зрозуміти, чим ця тривога викликана, відчуває безпричинний страх;
- втрата віри в людей, у порядність, дружбу, можливість отримати допомогу — дитина відчуває себе самотньою, нікому не потрібною, загубленою.

Серед **фізичних симптомів** психологічної травми найчастіше відзначають такі:

- порушення сну — особливо часті нічні кошмари та безсоння, через що людина стає вразливою для захворювань;
- порушення ритму серцевих скорочень — найчастіше серцебиття прискорене, але іноді серцевий ритм може й уповільнюватися через напади страху;
- напади гострого чи хронічного болю різної локалізації (у ділянці серця, у шлунку, головний біль) — іноді він має лише психологічний характер, проте можуть бути випадки захворювань, які мають і фізіологічну складову;
- підвищена стомлюваність — не тільки фізична, а й психологічна, емоційна, коли немає сил не те що працювати фізично, але й думати, розмовляти, щось вирішувати, формулювати запитання;
- м'язова напруга — м'язи знаходяться в постійному підвищеному тонусі, і розслабити їх не вдається.

І емоційні, і фізичні симптоми за психологічної травми можуть зберігатися до декількох місяців. Проте навіть після зникнення вони можуть повернутися, коли щось нагадуватиме про травматичні ситуації.

Реакції дитини на горе чи пережиту травму залежать від різних чинників, зокрема від її віку, стадії розвитку та становлення особистості, від того впливу, який мала ця подія на її батьків чи інших членів сім'ї. Допомога, яку можна надати учневі, коли він демонструє симптоми психологічного травмування [1], наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Дитячі реакції на травму та перші кроки допомоги [1, 3]

Симптоми	Перші кроки допомоги
Вік 3–7 років	
Безпорадність, пасивність	Забезпечити підтримку, відпочинок, комфорт, їжу, можливість гратися та/або малювати
Генералізований страх	Відновити захист із боку дорослих
Пізнавальні труднощі	Повторно конкретно роз'яснити ситуації, очікувані події
Труднощі розпізнавання власних занепокоєнь	Ознайомити з назвами загальних реакцій
Недостатність вербалізації — елективний мутизм, повторювані невербальні програвання травми, німі запитання	Допомогти у вербалізації спільних почуттів і скарг (дитина ще не може сприймати свої почуття окремо)
Приписування магічних властивостей спогадам про травму	Відділити травму від речових нагадувань (будинків, ящиків для іграшок тощо)
Розлади сну (нічні страхи та кошмари, страх засинання, страх залишатися на самоті, особливо в темряві)	Заохотити розповіді про них батькам (малювання, ліплення того, що лякає)
Тривожна прихильність (чіпляння за дорослих, небажання перебувати без батьків)	Забезпечити постійну турботу та догляд (наприклад, запевнити, що дитину зустрінуть зі школи). Обмінятися пам'ятними предметами

Симптоми

Перші кроки допомоги

Регресивні симптоми (смоктання пальця, енурез, белькотіння)	Терпляче ставитися щодо цих тимчасових проявів
Тривоги, пов'язані з нерозумінням смерті, фантазії про «лікування від смерті», очікування, що померлі можуть повернутися, напасти	Пояснити фізичну реальність смерті
Вік до 11 років	
Постійні думки про власні дії під час травматизації, стурбованість своєю відповідальністю та/або провиною	Допомогти висловити приховані переживання, спровоковані подією
Специфічні страхи, що їх запускають спогади або перебування на самоті	Допомогти з ідентифікацією та висловленням спогадів і тривог, попередженням їх генералізації
Перекази та програвання події (травматичні ігри), пізнавальні повторення й obsesivna деталізація	Дозволити говорити та гратися, аналізувати спотворення, знати про нормальність почуттів і реакцій
Страх бути пригніченим своїми переживаннями	Стимулювати вираження страху, гніву, печалі тощо в підтримувальній присутності дорослої людини, щоб запобігти відчуттю захопленості переживанням
Порушення концентрації та навчання	Мотивувати повідомляти батькам і вчителям, коли думки та почуття заважають
Порушення сну (погані сни, страх спати наодинці)	Підтримати оповіді про сни, пояснити, чому бувають погані сни
Хвилювання про безпеку — свою й інших	Допомогти поділитися занепокоєнням, заспокоїти реалістичною інформацією
Порушена або нестабільна поведінка (незвично агресивна чи нерозсудлива, негативізм)	Допомогти опанувати переживання, апелювати до самоконтролю (наприклад, сказавши: «Напевно, це важко — почувати себе таким сердитим»)
Соматичні скарги	Допомогти ідентифікувати пережиті під час події тілесні відчуття
Пильна увага до реакцій і одужання батьків, страх засмутити батьків своїми тривогами	Запропонувати спільні сімейні зустрічі, щоб допомогти дітям поділитись із батьками інформацією про те, що вони відчувають

Симптоми	Перші кроки допомоги
Хвилювання про інших жертв і їхні сім'ї	Заохотити конструктивні дії в інтересах постраждалих і загиблих
Страхи, викликані власними реакціями горя (страх привидів)	Допомогти у збереженні позитивних спогадів про те, що дитина робила у важкий момент
Підлітковий вік	
Погляд збоку, сором і провина (схоже до того, що буває в дорослих)	Спонукає до обговорення події, пов'язаних із нею почуттів і до реалістичного бачення того, що можна було зробити, а що — ні
Тривожне осмислення своїх страхів, почуття вразливості й інші емоційні реакції, страх здаватися ненормальним	Допомогти зрозуміти, що здатність переживати такі почуття — ознака дорослості, заохотити розуміння та підтримку в середовищі однолітків
Посттравматичні зриви (вживання наркотиків, алкоголю, делінквентна поведінка, сексуальні девіації)	Допомогти в розумінні того, що така поведінка — спроба блокувати свої реакції на подію та заглушити гнів
Небезпечні для життя правила, саморуйнівна та віктимна поведінка	З'ясувати мотив такої поведінки, повідомити про її наслідки, пов'язати їх з імпульсивністю, що веде до агресії
Різкі зміни в міжособистісних стосунках	Обговорити можливі труднощі у стосунках з однолітками та родиною
Бажання і плани помсти	Вислухати наявні плани, пояснити реальні наслідки їх виконання, заохочувати конструктивні альтернативи, здатні зменшити відчуття посттравматичної безпорадності
Радикальні зміни життєвих принципів, що впливають на формування ідентичності	Пов'язати принципи змін із впливом травми
Передчасний вступ у доросле життя (вихід зі школи, сім'ї або небажання жити в будинку)	Заохотити відтермінувати рішення, щоб дати час осмислити реакції на травму й переживання горя

У випадку, коли педагог помічає ознаки та симптоми ПТСР у дітей різного віку (табл. 2), слід **неодмінно повідомити** про них батьків і практичного психолога закладу освіти.

Таблиця 2

Ознаки та симптоми ПТСР у дітей [1, 3]

Вікова категорія	Ознаки та симптоми
Діти молодшого віку (1–6 років)	<ul style="list-style-type: none">• Безсилля та пасивність, відсутність звичайних реакцій;• генералізований страх;• підвищена збудливість і незібраність;• пізнавальна плутанина;• складність говорити про цю подію;• складність визначати почуття;• нічні кошмари, інші порушення сну;• страх розставання та чіпляння за близьку людину;• регресивні симптоми (повернення нічного нетримання сечі, втрата мовлення, рухових навичок);• нездатність збагнути смерть як неминучість;• соматичні симптоми (болі в животі, головні болі тощо);• підсилена реакція на гучні звуки;• «заморожування» (раптова нерухомість);• метушливість, нехарактерний плач;• уникання або тривога у відповідь на конкретні стимули, специфічно пов'язані з травмою, зокрема на бачене та фізичні відчуття

Діти молодшого та середнього шкільного віку (6–11 років)

- Почуття відповідальності та провини;
- повторювана травматична гра;
- тривога через нагадування про подію;
- нічні кошмари, інші порушення сну;
- занепокоєність безпекою, думки про загрозу;
- агресивна поведінка, спалахи гніву;
- страх болю, травми;
- пильна увага до тривоги батьків;
- ухилення від відвідування школи;
- тривога чи надмірна турбота про інших;
- поведінкові, емоційні, особистісні зміни;
- соматичні симптоми (скарги на біль);
- очевидні тривога чи страх;
- схильність до усамітнення;
- страхи, пов'язані з травмою, загальні страхи;
- віковий регрес (поводиться як молодша дитина);
- тривога розлуки;
- втрата інтересу до діяльності;
- сплутані думки, недостатнє розуміння травматичних подій;
- відсутність чіткого розуміння явища смерті, причини поганих подій;
- втрата здатності до концентрації на навчанні, зниження успішності;
- дивна або незвичайна поведінка

Підлітки (12–18 років)

- Егоїстичність;
- небезпечна для життя поведінка;
- бунт удома або у школі;
- різкі зміни у відносинах;
- депресія, уникання спілкування;
- зниження успішності у школі;
- спроба віддалитися та захиститися від почуттів сорому, провини, приниження;
- надмірна активність з іншими людьми чи уникання відносин з метою врегулювання внутрішнього конфлікту;
- схильність до переживання нещасних випадків;
- бажання помсти, активність, пов'язана з відповіддю на травму;
- порушення сну і харчування, нічні кошмари

Якщо дитина переживає втрату

Втрати війни — це втрати (близьких, домівки, друзів, роботи, школи, ресурсів тощо), яких могло не бути, і це додає до переживань обурення, гнів, лють, тривоги за майбутнє. Та з іншого боку, в дорослих і дітях прокидається потужне почуття солідарності, єдності, бажання підтримувати один одного та допомагати один одному, посилюється вдячність воїнам за їхній подвиг.

Безсумнівно, вчителі мають говорити з учнями про війну, допомагати знаходити відповіді на запитання, що хвилюють дітей, і в такий спосіб задовольняти потребу знайти пояснення трагічним подіям.

Якщо класний керівник дізнався, що хтось з учнів класу пережив чи переживає через військові події втрату близької людини чи домашнього улюбленця, це не варто ігнорувати, боятися, що нагадування про втрату додасть дитині болю.

Досвід втрати — це перенесення взаємин із тими, хто пішли, виключно всередину людини, яка переживає цю втрату. Смерть не зупиняє стосунок любові та прив'язаності, а смуток і горювання є переходом до нової якості цієї любові, є дорогою, на якій ми робимо кроки, певні активні дії, щоб жити далі.

Втрата — дія, внаслідок якої хтось лишається без кого-, чого-небудь [6]. Один із видів втрати — розлука.

Розлука — розставання з близькими людьми, відокремлення, неможливість бути разом, розірвання стосунків.

Страждання — болісний процес переживання горя, який допомагає перебороти біль втрати.

Реакція дітей на втрату: поширені типи поведінки [5]

1. **Стадія шоку / заперечення**, під час якої дитина здається відстороненою від події, ніби втрата була не дуже важливою для неї.

Прояви в поведінці дитини:

- виглядає байдужою;
- не показує свої емоційні реакції;
- виконує звичайні дії, але проявляє мало зацікавленості;

- надзвичайно тиха, погоджується з усім, їй легко догодити. У ретроспективі поведінка дитини може виявитися пасивною;
- заперечує втрату, наприклад, каже таке: «Тато скоро прийде, він не покинув мене».

Діагностичне значення:

- дорослі (батьки чи особи, які їх замінюють) можуть неправильно інтерпретувати поведінку дитини, яка є позбавленою будь-яких емоцій, — сподіватися, що дитина добре справляється, і це не складна втрата для неї. Коли всі вважають, що травмування дитини минуло безболісно, у майбутньому певні ознаки її поведінки не сприйматимуть як травму від втрати;
- діти, у яких не було сильної прив'язаності до батьків або тих, кого вони втратили, можуть узагалі не показати жодної реакції на втрату;
- відсутність емоційної реакції в дітей у короткі терміни стадії шоку повинна викликати занепокоєння в дорослих, тому що це може свідчити про приховану емоційну тривогу.

2. Стадія переговорів, під час якої дитина робить спроби «торгуватися» з тим, хто, на її думку, має владу для зміни ситуації;

Прояви в поведінці дитини:

- хоче задовольнити всіх і обіцяє бути хорошою;
- намагається не робити того, що, на її думку, було причиною втрати чи переміщення;
- впевнена, що якщо поводитись і мислити певним чином, це допоможе все залагодити. Це може перерости в ритуал, який є спробою дитини формалізувати свою хорошу поведінку та переконати всіх у тому, що так буде завжди;
- намагається домовитися з людьми, які піклуються про неї;
- перетворюється на мораліста у своїх переконаннях і поведінці. Такі прояви часто є захисним механізмом від невдачі в укладанні «угоди».

Діагностичне значення:

- поведінка дитини — це відчайдушна спроба контролювати все навколо та захищати себе від почуття емоційного виснаження;
- доросла людина, яка розуміє цю стадію, може надати необхідну допомогу в той момент, коли дитина усвідомлює, що стратегія торгів є неефективною, і вповні переживатиме емоційні наслідки втрати.

3. Стадія гніву або протесту, під час якої дитина не заперечує втрату, проявляє яскраві сильні емоції, серед яких переважає злість.

Прояви в поведінці дитини:

- гіперчутлива;
- неврівноважена або має емоційні спалахи;
- віддаляється, похмура чи незадоволена, відмовляється від участі в діяльності;
- дратівлива, їй важко догодити;
- агресивна та брутальна до інших дітей;
- ламає речі, бреше, краде, проявляє іншу *асоціальну поведінку*;
- відмовляє;
- порівнює власний будинок і тимчасовий прихисток, надає перевагу власному;
- має порушення сну та харчування, не розмовляє.

Діагностичне значення:

- суперечлива поведінка дитини може засмучувати членів сім'ї;
- суперечки між дорослими та дитиною можуть призвести до боротьби за незалежність;
- прояви дитини можуть неправильно розцінювати та пояснювати як крайній вияв девіантної поведінки або емоційний розлад, дитину можуть карати за погану поведінку;
- люди, які піклуються про дитину, можуть краще підтримати та допомогти, правильно спрямувавши почуття дитини, якщо таку поведінку пояснюють переживанням втрати.

4. Стадія депресії, під час якої дитина проявляє відчай, втрату інтересу до будь-яких видів діяльності.

Прояви в поведінці дитини:

- здається, що вона втратила надію та переживає втрату в повному обсязі;
- соціальне й емоційне відчуження, відсутність реакції стають звичайним явищем;
- може бути вразливою, «вийти з-під контролю», плакати через дрібниці;

- проявляє розпач, її легко налякати;
- може легко розлютитися, зануритись у себе через незначні події та стрес;
- байдужа, пасивна;
- діяльність механічна, без певної мети, явної зацікавленості та задоволення;
- постійно відволікається, погано та ненадовго концентрує увагу;
- зазвичай з'являється регресивна поведінка, наприклад, смоктання великого пальця, сюсюкання, мимовільне сечовипускання;
- загальний розлад може проявлятися як емоційно, так і фізично, особливо у маленьких дітей. Це і плач, шастання, биття головою, відмова від їжі, довгий сон, розлад травлення, схильність до застуди, грипу або будь-якого іншого захворювання.

Діагностичне значення:

- це критичний період у стосунках дитини з дорослими. Коли в дитини закінчується процес переживання, буває дуже складно відновити хороші стосунки з батьками;
- може минути багато часу між періодом розлуки з батьками та початком депресії;
- дорослі можуть злитися та відчувати себе безпорадними через те, що не здатні догодити дитині або допомогти їй;
- якщо доросла людина визнає в дитини депресію як частину процесу переживання, швидше зможе надати їй підтримку.

5. Стадія розуміння полягає у відновленні соціальних стосунків, нормалізації емоційного стану дитини.

Прояви в поведінці дитини:

- реакція на стресові ситуації слабшає, коли дитина відчуває себе в безпеці в новому оточенні. У дитини починають вироблятися сильні прив'язаності до нової домівки, і вона намагається знайти своє місце;
- дитина може прийти до бачення себе як частини нової громади;
- інтенсивність емоційного розладу слабшає, і дитина знову відчуває задоволення від звичайних дитячих ігор та інших занять;
- ігри дитини та інші заняття стають більш цілеспрямованими та спланованими;
- дитина може краще концентруватися.

Діагностичне значення: поведінка, яка передбачає вирішення ситуації, є звичайно позитивним проявом, однак варто спостерігати за дитиною та підтримувати її.

Фактори, що впливають на переживання дитиною втрат

1. **Природа втрати.** Важливим є тип втрати, а також те, чи очікувана вона. У стосунках між батьками й дітьми найбільш болісною є втрата батьків, які піклуються про дитину.
2. **Вік на час кожної втрати.** У конкретному віці дитини, на певних етапах її розвитку найбільше значення мають різні речі. Наприклад, здатність немовлят розуміти, що з ними відбувається, обмежена. Дитина 1–3 років може не пам'ятати втрату, але виявляти агресивну реакцію. У молодшому шкільному віці переживання втрати може проявлятися у проблемах із дисципліною. У середньому шкільному віці в дитини можуть формуватися шкідливі звички у відповідь на втрату.
3. **Рівень прив'язаності до людини, з якою розлучається дитина.** Що міцніша прив'язаність, то глибша втрата. Процес страждання допомагає дітям формувати нові прив'язаності. Діти, не спроможні подолати страждання через втрату прив'язаності, можуть втратити бажання або здатність сформувати нові прив'язаності.
4. **Здатність розуміти, чому відбулася втрата.** Знову ж таки, на різних стадіях інтелектуального й емоційного розвитку діти мають різні здатності до абстрактного мислення та розуміння причинно-наслідкових зв'язків. Інтелектуальні й емоційні здібності можуть допомогти дитині пройти через процес страждання. Наприклад, 8-річна дитина спроможна зрозуміти такі речі, яких не здатна розуміти дитина в 1,5 року. Саме тому для дітей дуже важливі інформація та пояснення стосовно того, що з ними сталося.
5. **Обставини, що стали причиною втрати.** Наприклад, один випадок, коли дитина опинилася під обстрілами, може мати не такий вплив, як тривале перебування в укритті з великою кількістю людей у паніці поруч. Інша обставина, яку слід врахувати, чи про це розлучення з батьками (наприклад, в евакуації) дитина знала заздалегідь або ж це трапилось раптово й дуже болісно.

6. **Кількість попередніх втрат.** Діти, які часто переїжджали та в яких періодично змінювалися опікуни й вихователі, втрачають здатність формувати прив'язаності. Іноді кількість утрат за короткий період може бути приголомшливою та серйозно вплинути на спроможність людини подолати це.
7. **Допомога, яку надали до, під час і після втрати.** Визнати втрату та право на страждання — це перший важливий крок допомоги. Підтримка, яку дитина отримує під час підготовки до втрати, розуміння та участь на всіх етапах страждання, є другим важливим кроком.

Вікові особливості розуміння школярами поняття смерті

Діти, які переживають горе, потребують чесного та зрозумілого пояснення про смерть, але водночас такого, яке не додало б їм страху перед померлими чи власною смертю. Слід обережно використовувати евфемізми. Наприклад, через пояснення, що померла людина тимчасово пішла від нас, можна змусити дитину чекати на її повернення, бо ж діти й самі часто сприймають смерть як тимчасову відсутність. Представлення смерті як тривалого сну може призвести до того, що в дитини розвинеться страх засинання. Досить легко більшість дітей сприймають пояснення про переселення душі, реінкарнацію тощо.

Діти віком 6–8 років стрімко розвиваються і вперше замислюються над поняттям «майбутнє». Вони починають розуміти, що «тато більше ніколи не буде з нами жити» чи «дідусь помер, і ми його більше не побачимо». На цьому етапі розвитку в дітей може з'явитися почуття провини, але вони не усвідомлюють різниці між почуттями та діями. Вони вважають, що їхні думки та бажання можуть мати незворотні наслідки: «я кричала і плакала, тому що хотіла сидіти поруч із мамою, а не з татом, тому він від нас пішов», «через те, що ми посварилися з дідусем, він помер». З такими дітьми важливо обговорити, що вони не є причиною смерті близької людини. Також необхідно звертати увагу на фантазії та страшні сни дітей, оскільки в цьому віці вони заінтриговані самим процесом смерті й малюють в уяві монстрів і привидів, яких бояться.

Діти віком 9–12 років починають розуміти, що таке смерть, і здатні виражати співчуття так само, як і дорослі, але водночас можуть заперечувати почуття, не приймати втрату та процес переживання горя. Вони зазнають

почуття гніву чи печалі, але не до кінця усвідомлюють, що з ними відбувається. У цей період страх магічних явищ починає слабшати, діти стають більш орієнтованими на майбутнє. З'являється розуміння втрати близької людини, яке може стати причиною почуття безпорадності, безнадії. Для цього віку характерна статева ідентифікація, діти намагаються зблизитися з кимось із батьків, найчастіше своєї статі, і віддаляються від іншого, тому втрату батьків своєї статі переживають особливо болісно. У цьому віці також відбувається усвідомлення власної смертності, що лякає дітей. Це, можливо, і посилює їхню схильність до заперечення своїх почуттів. Тому під час роботи з дітьми цієї вікової категорії важливо звертати увагу на почуття, думки та спогади про померлого, тоді й самим дітям, і дорослим буде легше зрозуміти їхню складну та непередбачувану поведінку, яка насправді пов'язана з переживанням важкої втрати.

Діти віком 13–16 років можуть зазнавати почуття гніву та скеровувати його на однолітків чи членів сім'ї. Вони мають особистісні труднощі від прощання з дитинством і, можливо, із сім'єю, тому втрата близької людини в цьому віці дуже травматична, особливо для молодших підлітків, оскільки їхня самооцінка може бути більш заниженою, ніж у старших. Якщо померла людина була дуже близькою дитині, то підліток може копіювати її поведінку та манери. Також можуть виникати депресивні чи агресивні почуття, оскільки підліток почне відчувати біль від втрати людини, з якою себе ідентифікував. Ідентифікація зі «старшим» природна для підліткового віку. Зазвичай вона триває недовго, проте якщо занадто сильна ідентифікація з померлим продовжується, підлітку може знадобитися допомога в подоланні агресії до людини, яка покинула його на такій важливій стадії життя.

Діти віком понад 16 років переживають процес смерті як дорослі.

Підтримка учнів у горюванні

Надважливо підійти до вираження співчуття та підтримки учня в горюванні з надзвичайною тактовністю та повагою до почуттів дитини, підготувати до цього однокласників. Також вчителям важливо усвідомити, у якому психоемоційному стані вони самі перебувають, адже щоб надати дитині підтримку, педагоги мають бути достатньо стабільними та врівноваженими. Якщо стан не є таким, то краще відтермінувати розмову з дітьми про втрати та приділити увагу й час відновленню власних ресурсів.

Дорослі можуть допомогти дитині пережити фази горювання від втрати близької людини такими діями:

- **слухати** — дитина, яка пережила втрату, хоче говорити про померлого, втрачену домівку, речі, причини втрати та про свої почуття у зв'язку з подією;
- **запитувати про втрати** — ми часто уникаємо розмов про померлих, але діти інтерпретують таку поведінку як небажання обговорювати саму смерть. Це демонструє рівень нашого дискомфорту, але не турботи про людину, котра переживає втрату. «На кого він був схожий?», «Що він любив робити?», «Які твої найприємніші спогади, пов'язані з ним?» — це лише декілька питань, задавши які, ми можемо проявити свій інтерес до прожитого життя. Можна попросити дитину показати світлина. Перед цим обов'язково перепитати, чи хоче дитина показати ці фото, та розповісти про події, які на них зафіксовані, лише вчителю, чи поруч можуть бути хтось із друзів-однокласників;
- **підтримувати** — якщо це доречно і дитина не проти, обійміть. Дотик — це диво терапії, так ми висловлюємо свою турботу й увагу, коли словами тяжко виразити почуття. Навіть просто підтримка за лікоть краще, ніж холодна ізоляція;
- **витримувати мовчання** — бувають випадки, коли після втрати люди ніби завмирають, беззвучно дивляться у простір, тоді немає потреби заповнювати тишу словами. Ми повинні дозволити їм зануритись у свої спогади, наскільки б болісними вони не були, і бути готовими продовжити розмову, коли вони повернуться у стан «тут і зараз» [4].

Про ці рекомендації варто поговорити і з учнями, адаптувавши інформацію до віку. Такі бесіди будуть формувати в учнях емпатію, дружнелюбність, довіру, допоможуть згуртуватися та відчувати потужну силу підтримки мережі соціальних контактів.

Також зверніть увагу: необхідно проявляти особливу чуйність і повагу до почуттів учнів, які втратили когось із батьків, у дні матері, батька, в інші святкові дні, коли читають вірші, оповідання про маму / тата / сім'ю, виготовляють вітальні листівки, проводять змагання родин тощо. У такі моменти не потрібно штучно ізолювати учня, натомість варто підтримати, сказавши, наприклад, як мамі було б приємно отримати таку листівку, і вона б обов'язково пишалася тим, яка турботлива та творча в неї дитина. Якщо учень заплаче, треба присісти поруч

або запропонувати вийти, запитати, чому плаче, почекати на відповідь, висловити підтримку («Я розумію, як тобі бракує мами, ти тужиш за нею, хочеш, щоб вона була поруч. Я тобі всім серцем співчуваю»), запропонувати випити води та з'ясувати, чи хоче він продовжити заняття [2, с. 73–97].

Алгоритм дій за різних психогенних реакцій дитини [1]

Під час освітнього процесу педагоги можуть стикнутися з проявами таких психогенних реакцій учнів, як страх, агресія, апатія, плач, нервове тремтіння, ступор, рухове збудження, істерика. Нижче пропонуємо перелік дій у кожному з випадків, застосування яких допоможе учням впоратися зі своїми складними емоційними станами і поведінковими проявами.

Страх — це емоція, яка виникає в ситуації загрози біологічному існуванню людини та спрямована на джерело справжньої чи уявної небезпеки. До основних ознак страху належать напруга м'язів (особливо обличчя), сильне серцебиття, прискорене дихання, знижений контроль над власною поведінкою, зменшення слиновиділення (пересихання в роті). Під час реакції страху свідомість звужена, людина погано себе контролює.

Алгоритм дій:

1. Покладіть руку дитини собі на зап'ястя, щоб вона відчула ваш спокійний пульс. Це буде для неї своєрідним сигналом «Зі мною хтось поруч, я не один».
2. Дихайте глибоко та рівно. Спонукайте дитину дихати в одному з вами ритмі.
3. Якщо дитина щось каже, слухайте її уважно, виявляйте зацікавленість, розуміння, співчуття.
4. Зробіть дитині легкий масаж найбільш напружених м'язів тіла (якщо в цій ситуації таке доцільно).

Агресія — поведінка, коли дії спрямовані на завдання фізичних або психічних ушкоджень. Основними ознаками є роздратування, невдоволення,

гнів, завдання ударів руками чи будь-якими предметами, словесна образа, лайка, почервоніння шкіри, напруженість м'язів обличчя.

Алгоритм дій:

1. Зведіть до мінімуму кількість людей довкола.
2. Намагайтеся не дивитися просто в очі дитині, коли вона у стані агресії, тому що це сприймається як виклик.
3. Демонструйте доброзичливість. Навіть якщо ви не згодні з дитиною, не звинувачуйте її, інакше агресивна поведінка буде спрямована на вас.
4. Намагайтеся у сприятливій ситуації розряджати обстановку веселими коментарями чи діями.
5. Доручіть дитині, якщо це можливо, роботу, пов'язану з високими фізичними навантаженнями.

Апатія — стан пасивності, бездушності. Може виникнути після тривалої напруженої, але безуспішної діяльності; у ситуації, коли людина зазнає серйозної невдачі, коли не вдалося когось урятувати або лихо сталося з близькою людиною. Основними ознаками апатії є байдуже ставлення до навколишніх, млявість, загальмованість, повільна, з довгими паузами мова.

Алгоритм дій:

1. Поговоріть з дитиною. Задайте їй кілька простих запитань: «Як ти себе почуваєш?», «Чи хочеш їсти?» тощо.
2. Проведіть дитину до кімнати, де вона може відпочити, допоможіть зручно влаштуватись.
3. Візьміть дитину за руку чи положіть свою руку їй на чоло.
4. Дайте дитині можливість поспати чи просто полежати.
5. Якщо дитина не хоче відпочити, то більше спілкуйтеся з нею, залучайте її до будь-якої спільної діяльності (наприклад, підіть на прогулянку).

Плач. Коли людина плаче, її організм виділяє речовини, що мають заспокійливу дію. Якщо сльози стримують, то емоційної розрядки не відбувається. Коли ситуація затягується, внутрішнє напруження може зашкодити фізичному та психологічному здоров'ю людини.

Алгоритм дій:

1. Не залишайте дитину наодинці.
2. Встановіть фізичний контакт із дитиною (візьміть за руку, покладіть свою руку їй на плечі чи спину, погладьте по голові). Дайте їй відчувати, що ви поруч.
3. Застосовуйте прийом активного слухання — кивайте, підтверджуйте, що слухаєте та співчуваєте, повторюйте за дитиною уривки фраз, у яких вона висловлює свої почуття.
4. Не намагайтеся заспокоїти дитину — дайте їй можливість виплакати і виговоритись.
5. Не задавайте питань, не давайте порад. Ваше завдання — вислухати.

Нервове тремтіння. Після травмуючої ситуації в дитини може з'являтися неконтрольоване нервове тремтіння (дитина не може за власним бажанням припинити цю реакцію). Так організм скидає напругу. Основні ознаки: раптове тремтіння (відразу після інциденту або за якийсь час), сильне тремтіння всього тіла чи окремих його частин (дитина не може тримати в руках дрібні предмети).

Алгоритм дій:

1. Візьміть дитину за плечі та сильно, різко потрясіть протягом 10–15 секунд.
2. Продовжуйте розмовляти з нею, інакше вона може сприйняти ваші дії як напад.
3. Після завершення реакції необхідно дати дитині можливість відпочити. Бажано покласти її спати.

Не можна обіймати дитину чи притискати до себе, укривати чимось теплим, заспокоювати.

Ступор — це стан нечутливості, отупіння, нерухомості, який виникає в людини через психічні, травматичні ушкодження. Основними ознаками ступору є різке зменшення чи відсутність довільних рухів, мовчанка, відсутність реакції на зовнішні подразники (шум, світло, дотики). Можлива також напруга окремих груп м'язів.

Алгоритм дій:

1. Зігніть дитині пальці на обох руках і притисніть до основи долоні. Великі пальці повинні бути виставлені назовні.
2. Кінчиками вказівного та великого пальців масажуйте точки, розташовані на чолі, над очима, посередині між лінією росту волосся та бровами, над зіницями.
3. Долоню вільної руки покладіть дитині на груди. Спробуйте дихати в ритмі її дихання.
4. Дитина у ступорі може чути й бачити, тому говоріть їй на вухо тихо, повільно та чітко те, що може викликати сильні емоції.

Необхідно будь-якими засобами домогтися реакції дитини, вивести її зі стану загальмованості.

Рухове збудження. Іноді потрясіння від надзвичайної ситуації настільки сильне, що людина просто втрачає здатність розуміти, що відбувається навколо. Основними ознаками рухового розладу є різкі рухи, часто безглузді й безцільні дії, ненормально голосна мова, відсутність реакції на людей, що спілкуються з дитиною.

Алгоритм дій:

1. Ізолюйте дитину.
2. Говоріть спокійним голосом про те, що вона відчуває, що її хвилює в цій ситуації, чого їй зараз хочеться.

3. Не сперечайтесь з нею, не задавайте запитань, у розмові уникайте фраз із часткою «не». Пам'ятайте, що потерпілий може заподіяти шкоду і собі, й іншим.

Істерика. Надзвичайні ситуації можуть викликати істеричні напади, що характеризуються підвищеною емоційною збудженістю й супроводжуються риданням. Основні ознаки: надмірне збудження, безліч рухів, театральні пози, швидка мова, крик, ридання.

Алгоритм дій:

1. Виключіть можливість глядачів, створіть спокійну атмосферу (немає глядачів — немає й істерики). Залишіться з дитиною наодинці, якщо це необхідно для вас.
2. Зненацька зробіть дію, що може привернути її увагу.
3. Говоріть із дитиною короткими фразами, впевненим тоном.
4. Після істерики настає виснаження. Організуйте можливість якомога швидше вкласти дитину спати.
5. Не потурайте її бажанням.
Коли дитина справляється з психологічною травмою та набуває зі свого переживання важливого досвіду, вона стає більш зрілою особистістю. Незалежно від свого віку, вона буде психологічно дорослішою за тих, хто ніколи не стикалися з людською трагедією, — більше розумітиме життя та краще відчуватиме інших людей [2, С. 141-147].

Корисні ресурси для працівників психологічної служби школи:

- 📌 серія буклетів «Переживання травми та надія — психосоціальна допомога дітям від 12 років і підліткам» (<https://is.gd/1DCUTs>), підготовлена NOW Working Group Trauma Surviving — міжнародною міждисциплінарною групою експертів, які спеціалізуються на роботі з психологічними травмами;
- 📌 ілюстрована книга Сюзанне Штайн про допомогу після травматичного досвіду для батьків і дітей, які пережили війну та вимушений переїзд «Дитина і звільнення від тіні її надзвичайно великого страху» (<https://is.gd/ikSnUi>).

Список використаних джерел

1. Аносова А. В., Безпалько О. В., Цюман Т. П. та ін. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2 ч. за заг. ред. Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. Ч. 2. Київ: Обнова Компані, 2017. С. 37–71.
2. Аносова А. В., Петушкова Л. А., Петушкова О. Д. Сьогодні заради майбутнього. Школа у воєнний і післявоєнний час: посібник для керівників та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Київ: Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2022. С. 73–147.
3. Бочкар Н. П., Дубровська Є. В., Залеська О. В. та ін. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. реком. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. С. 43–45.
4. Грудій М. А., Мельник Л. А., Остапчук Г. В. та ін. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери за ред. Л. С. Волинець. Київ: ТОВ «Видавничий дім „Калита“», 2015. 72 с.
5. Дирегров Е., Сміт П., Юле У. та ін. Діти та війна: навчання технік зцілення. Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. 96 с. URL: <https://cutt.us/i06wa> (дата звернення: 11.08.2023).
6. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/utrata> (дата звернення: 8.08.2023).

1.4.4. Допомога тому, хто допомагає: профілактика професійного вигорання та підтримка ресурсності педагога

Анастасія Аносова

Лариса Петушкова

Роль вчителя у створенні безпечного освітнього середовища складно переоцінити. Саме вчитель, зокрема і класний керівник, є тим дорослим, який перебуває біля дитини значну частину часу, і ми вже розглядали, наскільки важливо, щоб цей дорослий був безпечним, тобто знав і враховував вікові й індивідуальні особливості дитини, її психологічний стан, умів розпізнавати потреби дитини та забезпечував захист її прав та інтересів, ставився доброзичливо до дитини та проявляв емпатію, турбувався про власний психоемоційний стан тощо.

М. Терентьева — психологиня центру резилієнтності м. Сдерот (Ізраїль) — зазначає: «Якщо ми подивимося на вчителів, то нам стане очевидно, що події війни впливають не лише на учнів, а й на них. Коли я (вчителька) сповнена сил, у мене гарний настрій, я добре виспалася і прийшла проводити цікавий урок для своїх учнів, я уважно дивитимусь на всіх, помічатиму, що ось цей хлопчик сьогодні сумний — треба підбадьорити його, а ось із цими дітьми наче все гаразд. І я спокійно проводитиму урок. Якщо ж половина моїх думок зайнята тим, що зараз відбувається з моєю сім'єю або з тими родичами, які мають когось на фронті, з ким немає контакту, то скільки в мене сил залишається на учнів? Я, звичайно, докладаю всіх зусиль для того, щоб бути доброю вчителькою, але сил для цього зараз набагато менше. І сплю гірше, тому нічого не встигаю. Я дратівливіша, і добре, якщо я не розплачусь під час уроків.

Це все *об'єктивні зміни*, пов'язані з війною, які дуже важливо враховувати, коли ми будуємо очікування від нашого освітнього процесу та плануємо певні організаційні заходи. Ми не можемо продовжувати працювати так само, як ми працювали».

Для того, щоб учителі могли підтримувати дітей, їх також треба підтримувати. Коли людина отримує підтримку та піклування про себе, їй стає зрозумілим, наскільки і в якій формі її потребують інші, зокрема учні. Кожна людина протягом життя стикається зі стресом, болем, і ми не можемо зробити так, щоб цього не було. Але ми можемо навчити людей краще з ними справлятися, підтримувати неперервність свого життя, укріпляти свій ментальний і емоційний імунітет. І таке навчання має бути довгостроковим, вписаним у природне життя, у ті складні ситуації, які трапляються вдома, у школі, на роботі тощо.

Є таке поняття — *посттравматичне зростання* — процес розвитку, який відбувається з людьми, які долають травматичні події, не здаються і намагаються робити те, що їм здається важливим у контакті з іншими людьми, та реалізують свої здібності. Події війни жахливі: люди переживають багато втрат — втрачають як фізичне, так і психічне здоров'я. Та дуже важливо пам'ятати, що є ще й процеси зростання в цих умовах. Адже багато людей, крім того, що вони пережили багато травматичного досвіду, відкрили в собі щось нове. Наприклад, уміння дуже добре встановлювати контакти з незнайомими людьми, заспокоювати інших, говорити «ні» тощо.

Але при цьому є емоційне, професійне вигорання через дуже велике навантаження. Зараз педагоги працюють у різних режимах навчання, які досить швидко можуть змінюватися залежно від безпекової ситуації в регіонах, виконують великий обсяг волонтерської роботи, часто задіяні у виконанні різних громадських завдань. У щоденну комунікацію педагогів додається і дуже важлива взаємодія з батьками учнів, яка під час війни теж набула своїх особливостей: з одного боку, це може бути загострення труднощів у взаєморозумінні, а з іншого — може виникати відчуття взаємопідтримки й об'єднання заради найкращих інтересів дітей. У цьому сенсі ми маємо реалізацію одного з базових положень соціальної підтримки: *драматична реальність, що поділяється*. Тобто коли до вчителя приходять дитина, яку треба підтримати, а вчитель живе в тому ж місці, з тими самими ракетами, з тими самими прильотами, з тими самими страхами, то водночас є складність через опрацювання власного травматичного досвіду та великий ресурс для об'єднання, порозуміння та підтримки.

На це накладаються процеси, які називають *вторинною травматизацією*. Тобто коли травма сталася не з учителем, а з дитиною, але вчитель поговорив з дитиною, якій погано, і йому теж стало погано. Вторинна травматизація може викликати приблизно ті ж симптоми, що і звичайна: проблеми зі сном, постійне зациклення на поганих думках, страхах, переживаннях, відчуття втрати сенсу чи невдоволення собою. Для того, щоб наші педагоги здійснювали свою професійну діяльність і почувалися нормально, дуже важливо їх підтримувати, допомагати справлятися з перевантаженням, впливом війни тощо. Це може бути підтримка з боку керівництва, спеціальне навчання щодо укріплення своєї резильєнтності, стресостійкості, колективні заходи підтримки, можливість звернутися до шкільного психолога тощо. Далеко не всім людям, які переживають стрес і травму, потрібен психолог. Здебільшого їм потрібні ті, з ким можна поговорити, розділити біль, зробити щось ресурсне, тобто потрібне середовище, яке їх підтримує.

Профілактика професійного вигорання

Синдром емоційного вигорання (СЕВ) — це реакція організму, що виникає внаслідок тривалої дії професійних стресів середньої інтенсивності. СЕВ — це процес поступової втрати емоційної, когнітивної та фізичної енергії, що виявляється в симптомах емоційного, розумового виснаження, фізичної втоми, особистої усунутості та пониження задоволеності від виконання роботи. СЕВ розглядають також як механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на вибрані психотравмуючі дії. Іншими словами, одним із видів емоційного вигорання є стрес і депресія.

Нині синдром вигорання входить до Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10). У класифікаційній рубриці «Проблеми, пов'язані з труднощами подолання життєвих ускладнень» його можна знайти під номером Z73.0. Згідно з визначенням ВООЗ, «синдром вигорання — це фізичне, емоційне чи мотиваційне виснаження, що характеризується порушенням продуктивності у праці й стомленістю, безсонням, зниженням імунітету, а також вживанням алкоголю та інших психоактивних речовин із метою отримати тимчасове полегшення, що має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності та (в багатьох випадках) суїцидальної поведінки».

Будь-яке перевантаження, незалежно від його походження, викликає захисну реакцію. Це знайдений стереотип емоційної, найчастіше професійної, поведінки. Проте можна сказати, що емоційне вигорання

носить як позитивний, так і негативний характер, тому що «вигорання» — частково функціональний механізм, який дозволяє дозувати та ощадливо витратити енергоресурси організму. Водночас можуть виникати його дисфункційні наслідки, коли «вигорання» негативно позначається на виконанні професійної діяльності та в стосунках із партнерами. Нерідко синонімічно до СЕВ використовують поняття «професійне вигорання», що дозволяє розглядати це явище в аспекті особистісної деформації під впливом професійних стресів.

Синдром професійного вигорання розвивається поетапно, і для кожного з етапів характерні ознаки, детерміновані певними чинниками (рис. 1).

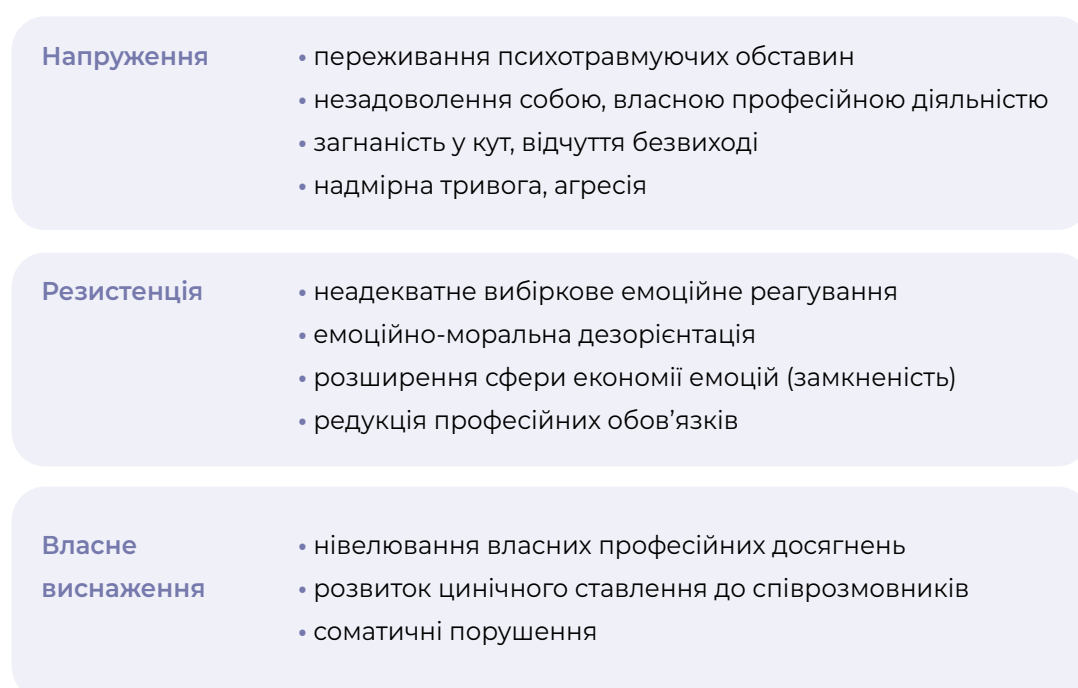

Рис. 1. Фази синдрому професійного вигорання

Професія вчителя належить до «групи ризику», оскільки вчитель піддається інформаційним і емоційним стресам, емоційному вигоранню. Інформаційний стрес виникає через великий обсяг інформації, за необхідності часто приймати рішення [2]. Емоційний стрес виникає в конфліктних ситуаціях, коли людина тривалий час не може задовольнити свої біологічні та соціальні потреби. Основними причинами емоційного стресу є прискіпливість, критика себе та інших, прихована образа, гнів, відчуття провини тощо. Т. Решетова виділяє такі чинники, які впливають на формування вигорання [10]:

- неемоційність або невміння спілкуватися;
- алекситимія (неможливість висловити словами свої відчуття) у всіх проявах, завжди пов'язана з тривогою;
- трудоголізм, коли відбувається камуфляж якої-небудь проблеми роботою (трудоголік найчастіше прикриває темпом свою професійну неспроможність);
- відсутність ресурсів (соціальних зв'язків, родинних зв'язків, кохання, професійної спроможності, економічної стабільності, мети, здоров'я тощо).

► Поради щодо профілактики «професійного вигорання»

1. **Навчіться розпізнавати стрес.** Знайдіть час і дайте собі відповіді на наведені нижче питання.
 - Що є для вас джерелом стресу? Назвіть не менше ніж 5 джерел.
 - Якою є ваша реакція на них?
 - Як можна знизити вплив стресорів?
 - Які стресори є рутинними для вас?
 - Які стресори виникають найчастіше у вашому житті?
 - Чи хочете ви й надалі відчувати вплив стресорів?
 - Яких стресорів ви можете уникнути і яким чином?
 - Як ваш організм реагує на стресори?
 - Які прийоми подолання стресу ви використовуєте?
2. **Навчіться управляти своїм часом.** Визначте основні цілі та завдання. Зіставте результати виконання зі своїми можливостями їх реалізації. Складіть розклад виконання справ. Навчіться диференціювати головні та другорядні справи. Перевірте своє вміння говорити «ні». Делегуйте свої повноваження.
3. **Навчіться знімати емоційну напругу.** Сократ говорив, що «тіло не хворіє окремо від душі». Якщо ми навчимося знімати емоційну напругу, то станемо здоровішими. Підберіть для себе ті засоби та методи, які вам справді допомагають.
4. **Учіться планувати.** Заздалегідь програвайте в уяві різні варіанти своєї поведінки та можливі результати. Змодельуйте, що ви будете робити, говорити в ситуації успіху. З ким розділите перемогу?

А якими будуть ваші дії та слова, якщо вас спіткає невдача? Яку відповідальність готові взяти на себе? І так само спрогнозуйте свої дії в разі, коли заплановане вдасться частково. Це також допоможе уникати як зайвих розчарувань, так і завищеної самооцінки.

5. **Визнайте та прийміть обмеження.** Не ставте перед собою недосяжні цілі. «Світ подібний до театру. Щоб грати в театрі з успіхом і похвалою, беруть ролі за здібностями» (Г.Сковорода).
6. **Будьте позитивним.** Зосередьтеся на позитивних якостях навколишніх. «Світ належить оптимістам» (Ф. Гізе). Учійся терпіти та прощати. Досліджуйте прояви закону дзеркального відображення (в іншому мені не подобається те, що притаманне мені самому).
7. **Формуйте конструктивні настанови на діяльність.** Прикладом тут може бути історія про домкрат, у якій ідеться про власника розкішного «мерседесу», у якого в дорозі раптом спустило колесо. Він зупинився, почав міняти колесо та виявив, що немає домкрата.
 - Гаразд, — сказав собі водій, — постукаю у двері першого ж будинку. Може, допоможуть.
 - Господарі, побачивши таку дорогу машину, напевно, захочуть здерти з мене що-небудь, — продовжував він розмірковувати вголос, прямуючи до будинку. — Та не «щось», а не менше ніж 10 доларів! Та які там 10! Побачать, хто і для чого просить домкрат, і заламують усі 50! Постараються вже нажитися на моєму нещасті — менше ніж за сотню не дадуть.
 - І з кожним наступним кроком ціна в його голові зростала. Коли він підійшов і постукав у двері, а господар відчинив йому, автомобіліст закричав у сказі:
 - Це грабіж серед білого дня! Не вартує домкрат таких грошей! Подавись своїм домкратом! [12, С. 224–233]

Саморегуляція педагога та підтримка ресурсних станів

Психоемоційна саморегуляція не буде успішною, якщо фізичний стан не є в нормі, тому для фізіологічного рівня регуляції психофізичного стану (впливу на фізичне тіло) необхідні:

- тривалий і якісний сон (важливо провітрювати приміщення перед сном);
- збалансоване, насичене вітамінами та мінералами харчування (особливо протистресовими вважають мінерал Магній і вітамін Е, який міститься в кукурудзі, моркві, ожині, горіхах, насінні соняшника, сої);
- достатнє фізичне навантаження (заняття спортом, ранкова гімнастика, танці);
- фітотерапія, гомеопатія;
- масаж (допоможе як класичний масаж, так і масаж біологічно активних точок на руках і ногах людини; корисно просто ходити босоніж по землі або по насипаних у коробку камінчиках);
- терапія кольором (приміром, зелений і синій кольори допомагають заспокоїтись, червоний і жовтий надають енергію та бадьорість);
- ароматерапія (запахи апельсину, бергамоту діють на нервову систему, збуджуючи, з'являється відчуття приливу сил; запахи лаванди, анісу, шавлії діють заспокійливо, допомагають зняти нервову напруженість);
- дихальні вправи (заспокійливе дихання з подовженим видихом зменшує надлишкове збудження та нервову напруженість; мобілізуюче дихання зі збільшеним вдихом допомагає подолати в'ялість, сонливість);
- баня та водні процедури (контрастний душ перед сном допоможе зняти втому дня, а зранку додасть бадьорості; взагалі вода чудово змиває будь-який негатив).

► Емоційно-вольова регуляція психофізичного стану (вплив на емоційний стан):

- гумор (сміх позитивно впливає на імунну систему, активізує Т-лімфоцити крові; у відповідь на вашу усмішку організм продукуватиме бажані гормони радості; гумор чудово «перезаряджає» негатив);

- музика (найкраще сприяє гармонізації психоемоційного стану прослуховування класичної музики, хоча в малих дозах рок теж буває корисним, допомагає вивільнитись від негативних емоцій);
- спілкування із сім'єю, друзями;
- заняття улюбленою справою, хобі (книжки, фільми, в'язання, садівництво, рибальство, туризм тощо);
- спілкування з природою (природа завжди дає людині відчуття приливу сил, відновлення енергії);
- спілкування з тваринами;
- медитації, візуалізації, аутотренінги (існують цілеспрямовані, задані на певну тему візуалізації — уявно побувати в квітучому саду, відвідати улюблений куточок природи тощо).

► **Ціннісно-смысловий рівень регуляції психофізичного стану** (вплив на думки, зміна світогляду).

Образа, злість, невдоволення, критика себе та інших — все це шкідливі для нашого організму емоції. Наш мозок викидає гормони стресу на будь-які подразники, що загрожують нашому спокою. Йому байдуже, реальні вони чи вигадані. Тому і на надуману проблему організм відреагує, як на справжню. Отже, важливо навчитися контролювати свої думки й емоції.

Відома притча про двох мандрівників, яких мучила спрага. Діставшись поселення, вони отримали по півсклянки води. Один із подорожніх сприйняв склянку напівповною, з вдячністю випив воду та був задоволений. Інший же сприйняв склянку напівпорожньою та лишився невдоволеним, що йому не налили повну склянку.

Отже, важливо навчитися звертати увагу на позитивні моменти життя та вміти бути вдячними за них. Негативне запитання «За що?» бажано перетворювати на позитивне «Для чого?». Для чого в моєму житті з'явилася та чи інша неприємна ситуація? Які висновки я маю з неї зробити? Чого я маю в цій ситуації навчитись?

Якщо з таких позицій підходити до життєвих ситуацій, то вже сприймаєш їх не як проблеми, а як школу, де події та ситуації складаються таким чином, щоб ми могли навчитися саме того, що нам потрібне. Пам'ятайте, що *подібне притягує подібне: чим ми цей світ наповнюємо через думки, емоції, вчинки, те до нас і повертається*. Як говориться у відомій приказці, «що посієш, те й пожнеш» [13, С. 203–207].

У випадках, коли людина стикається з несподіваними травматичними подіями, вона може використати декілька простих способів зупинити їх руйнівний вплив уже на початковому етапі. Зокрема, С. Ройз радить [7]:

1. **Масаж.** Це може бути масаж обличчя: поводіть руками по чолю, підіймаючи шкіру від брів до лінії росту волосся. Натомість стабілізаційний масаж впливатиме на гормональну систему: покладіть руку, якою не пишете, на пупок, а другою рукою потирайте губи, потім — під ключицями, а опісля — куприк. Це може бути й масаж рук: знайдіть точку між підмізинним пальцем і мізинцем, натисніть на неї, потріть її. Це точка, на яку ми впливаємо, коли стає страшно. Це допомагає заспокоїтися.
2. **Відчуття опори.** Сядьте так, щоб спертися спиною на щось, відчуйте свої стопи — це дозволить повернути відчуття опори. Далі потрібно відчутти на стопі 9 точок опори: 5 пальців, подушечки та п'ятки. Також можна зробити переكاتи стопами.
3. **Звуки голосу.** Наступну практику рекомендують для того, щоб увімкнути парасимпатичну нервову систему. Зробіть губами «брррр», як тракторець. Далі посміхніться. І якщо вдається викликати усмішку, то це є свідченням того, що починає працювати префронтальна кора й ми виходимо зі стресової ситуації.
4. **Дихання.** Окремі види дихання також допомагають, зокрема вправа «Човник», яка стабілізує в разі панічної атаки. У момент, коли ви намагаєтеся повернути собі відчуття опори, покладіть руку на живіт. Другу руку згорніть човником біля рота. Робіть видих, дуйте в долоню й опускайте до грудної клітки. Робіть вдих і підіймайте руку. Так кілька разів.
5. **Промовляння фраз.** Цю терапевтичну формулу використовують, щоб відчувати своє місце, відчувати себе в тілі. Для цього говоріть про себе вголос: «Я [ваше ім'я], донька [ім'я батька] та [ім'я мами], дружина / чоловік [ім'я чоловіка або дружини], мати [імена дітей]».
6. **Вправу «Метелик» (білатеральну стимуляцію).** Простукайте грудну клітку, з'єднуючи руки, наче у пташку, з періодичністю один удар на секунду, змінюйте руки. Разом із рухами потрібно проговорити про себе чи вголос: «Я молодець. Я вже [стільки-то] діб живу в режимі воєнного стану. Я впораюся. Ситуація справді складна, але я зроблю це.

Я можу бути помічним для інших людей. Ми точно переможемо». Можна говорити будь-які позитивні слова. Ця вправа допомагає повернути серцебиття в нормальний ритм. Тому важливо, щоб був саме один удар на секунду: якщо робити це частіше, серцебиття пришвидшиться. Треба зробити мінімум 17 ударів із частотою один удар на секунду.

7. Уявляти, що ви видуваєте мильні бульбашки чи дмухаєте на свічку, якщо під час стресу чи паніки стало важко видихати. Ще один метод: робіть вдих на два такти, а видих — на чотири чи шість. Тобто затримуйте дихання.

Ще пам'ятайте про те, що треба *пити воду*. Коли симпатична нервова система активна (це відбувається під час стресу), у нас пересихає в роті. Якщо зовсім не хочете пити, хоча б змочіть губи чи прополоскайте рот. Щойно вода потрапляє до рота, вмикається парасимпатична система.

Якщо ви ходите квартирою, краще йти перехресно: ліва рука, права нога. Коли ми перебуваємо у стресі, переважно ходимо паралельно: права рука, права нога. Це означає, що порушені зв'язки між півкулями мозку.

Для того, щоб повернутися у стан спокою та дії, травмотерапевт П. Левін пропонує виконати дивну, але ефективну дитячу практику. Візьміться за голову обома руками та скажіть: «Привіт, моя голово, рада твоєму поверненню». Потім торкніться щік і скажіть: «Привіт, мої щічки, рада вашому поверненню». Далі так само треба сказати про вуха, плечі, спину, ноги, коліна та стопи. Буде дуже ефективно, якщо з цієї практики ви починатимете зустрічі з учнями. Тоді в них з'являться сили витримувати навантаження інтелектуальною інформацією [6].

Також важливо обмежити доступ до інформації, що негативно впливає на емоційний стан, — це допоможе зменшити тривогу. Адже жодна з попередніх рекомендацій не спрацює, якщо ми будемо паралельно читати стрічки новин [11].

| Контроль гніву [4]

Гнів — одне з базових природних почуттів (як страх, радість, сум), що, як і всі вони, має велике значення для еволюційного розвитку людини. Це ознака сильного невдоволення ситуацією, сигнал того, що певна значуща потреба людини виявилася незадоволеною, і ця емоція спонукає людину продовжувати свої намагання досягти позитивного результату.

Зазвичай людина намагається залучити інших до того, щоб задовольнити актуальну потребу. Так відбувається ще з раннього віку: коли дитина голодна, вона настирливо кричить, домагається їжі від батьків, а отримавши її, заспокоюється. Таким чином, гнів для людини — це не лише спосіб висловити своє невдоволення, а й егоцентрична спроба примусити когось з оточення виконати її бажання.

Гнів викликає емоційне збудження, активізує психічну енергію, допомагає сконцентрувати їх для досягнення поставленої мети. На жаль, дуже часто це має деструктивні наслідки, коли про початкову проблему забувають, а основною метою стає позбавлення від емоційного збудження за будь-яку ціну. Це може бути крик, бійка, нищення предметів, інші прояви агресії. Навіть більше, гнів і його прояви залежать не від ситуації, а від того, яким чином ми самі на неї реагуємо.

Отже, дуже важливо вміти контролювати свій гнів. Брак такого вміння може призвести до сумних явищ: від нищівних дій особи, яка не може стриматись, до тяжкої хвороби людини, яка надмірно стримується та не знаходить способу позбутися негативної психічної енергії.

Головне, що слід пам'ятати,— гнів виникає тоді, коли ми суб'єктивно оцінюємо чийсь поведінку та виходимо не з об'єктивних вимог ситуації, а з власних егоцентричних прагнень. Так дитина може гніватися на батьків чи вихователів, які відмовляються купувати їй цукерки через те, що в малечі сильна алергія на шоколад.

Крім того, під дією гніву ми втрачаємо контроль над собою та дозволяємо іншим людям маніпулювати нашими почуттями й емоціями. Стримуючись, ми беремо контроль над власним життям і поведінкою на себе та не дозволяємо іншим чіпати наші больові зони.

Слід віднайти так звані *спонукачі* — зовнішні та внутрішньопсихічні чинники, які викликають гнів. Зрозуміло, що спонукачі в кожного свої (хоча можуть і перетинатися).

Необхідно також навчитися розпізнавати *сигнали* власного організму та психіки, які *передують наближенню спалаху люті* (наприклад, напруження м'язів, стискання кулаків чи зубів, прилив крові до лица, тремтіння долонь тощо).

Для того, щоб опанувати свій гнів, важливо:

- створити та навчитися застосовувати нагадування як спосіб самоконтролю та стримування (зокрема, запускати внутрішній діалог із фразами на кшталт «вгамуйся», «опануй себе», «спокійніше» тощо);

- застосовувати редуктори — техніки, що знижують афективну збудженість і силу гніву (глибоке дихання, зворотний відлік, уявлення спокійного пейзажу тощо);
- використовувати самоаналіз, оцінювання власних дій і самоохвалення, аби закріпити навички стримування люті та гніву (визначати, наскільки добре виконав всі необхідні заходи і яка винагорода належить за вдале виконання всіх дій).

Саморозвиток

Пережиті військові події, втрати, горе та травми можуть стати точками особистісного зростання, якщо отриманий досвід прийняти, осмислити й використати для примноження індивідуального ресурсу сил. Задля цього необхідно займатися системним самопізнанням і самовдосконаленням, брати відповідальність за своє життя і його якість.

Запропонована Е. Піньковською алгоритмізована, циклічна послідовність універсальних етапів самопізнавальної діяльності (рис. 2) дозволяє ефективно та динамічно пропрацювати власні недоліки та забезпечити якісні позитивні зміни характеру. Ця схема передбачає активну та ритмічну діяльність із саморозвитку (трансформації вчинків, слів, думок) людини за 7 етапами.

Правдива самооцінка та конструктивна самокритика допоможуть побачити в собі певну негативну рису (етап 1). Якщо водночас виникло відчуття засмученості чи невдоволеності собою, слід детально роздивитися, як ця риса проявляється у вчинках, словах, думках (етап 2). Правдивий погляд на свої недоліки формує бажання змінитися (етап 3), що переводить людину на етап 4 — моделювання нового образу поведінки, яке передбачає напружену розумову роботу з деталізації бажаних самозмін. Етап 5 свідчить про необхідність упровадження створеної моделі в життя з обов'язковим наступним аналізом причин успіху чи невдачі (етап 6). Останній етап стає переходом до нового витка за цією ж схемою, але вже на наступній, більш високій сходинці індивідуального розвитку. Факт спірального розвитку слід сприймати не зі смутком, а з певним здивуванням, що поки не вдалося досягнути вершини у своєму самовдосконаленні [9].

- 1 Виявлення негативної риси в собі
- 2 Розгляд вчинків, слів, думок
- 3 Формування бажання до зміни себе
- 4 Моделювання нового образу поведінки
- 5 Застосування знань про себе (життя в новій якості)
- 6 Аналіз причини успіху чи невдачі
- 7 Корекція в думках звичного способу мислення і перехід на наступний, більш високий рівень, вищу сходинку чи підсходинку

Рис. 2. *Етапи самопізнавальної діяльності (за Е. Піньковською)*

Осмислення себе, прагнення сьогодні ставати кращим, ніж був учора, демонстрація власним дітям гідного взірця для наслідування — завдання, гідне докладання щоденних зусиль. Звісно, якість життя здебільшого залежить від внутрішніх факторів — це можна відстежити в наведеній нижче *формулі творення долі* [9].

осмислення + емоції = почуття
почуття + бажання = вчинок
вчинок + пам'ять = характер
почуття + вчинок + характер = доля

Почуття формуються через *осмислення* людиною *емоцій*, що в неї виникають. Так, якщо ви міркуєте позитивно, то навіть негативні емоції зумієте перевести у стримані, і так розвинете палітру дружніх почуттів. Якщо ж ви звикли осмисляти все в негативному ключі, і до цього додаються негативні емоції, то вас переповнюватимуть (а згодом — і руйнуватимуть) почуття відповідної якості.

Почуття в поєднанні з *бажаннями* спонукають людину до певних *вчинків*. Дружні почуття, підсилені помірними бажаннями, можуть лягти в основу вчинка доброго, гідного. За цією ж логікою, почуття

немиролюбні, злобні, посилені непомірними, егоїстичними бажаннями, обумовляють агресивні та не гідні людини вчинки.

За здійснення благородних вчинків *пам'ять* налаштовується на фіксацію та відтворення потрібної миті позитивних спогадів, підказок, порад щодо вирішення актуальних проблем і завдань. Налаштована на таку ефективну роботу пам'ять із часом допоможе зміцнити *характер* добрий, працелюбний. Якщо ж пам'ять завантажена фактами поведінки ворожої, безвідповідальної, боягузливої, зверхньої, вона сприятиме формуванню характеру конфліктного, егоїстичного, байдужого. Отже, формулу можна доповнити:

позитивне мислення + стримані емоції = дружні почуття
дружні почуття + помірні бажання = благородний вчинок
благородний вчинок + добра пам'ять = працелюбний характер
дружні почуття + благородні вчинки +
працелюбний характер = щаслива доля

Синергія дружніх почуттів, благородних вчинків і працелюбного характеру неодмінно прикрасить полотно щасливої *долі* людини, вповні проявивши спектр її особистісних досягнень.

Підтримка безперервностей і використання ресурсних каналів

Один із ключових компонентів, який сприяє розвитку стресостійкості та допомагає адаптивно долати стресогенні події, — це актуалізація ресурсів, що дозволяють максимально ефективно включити механізми подолання та адаптації [3]. Зробити це можна, використовуючи модель, яку розробив професор зі світовим ім'ям в області роботи з травмою М. Лахад (м. Кір'ят-Шмона, Ізраїль), — «BASIC PH». Ця модель базується на твердженні, що потенціал подолання травми є у всіх, а його реалізація з більшим чи меншим успіхом залежить від зовнішніх обставин і внутрішніх умов [1, 5].

Розглядаючи цю модель, важливо згадати термін «резильєнтність» (психологічна пружність, еластичність) — здатність відновлюватися всупереч невдачам, перешкодам і почуттю безсилля (самостійно або з допомогою інших), подолання за допомогою зусиль та ресурсів (внутрішніх і зовнішніх). Саме завдяки цій здатності людина може відновлювати своє звичне, рутинне життя після стресів, потрясінь, травмувань.

Ми знаємо, що життя постійно змінюється: ми переїжджаємо, вступаємо до інституту, одружуємось, народжуємо дітей... Незважаючи на це, ми очікуємо, що вчорашній день визначає завтрашній, тобто щоденно ми створюємо різноманітні *безперервності*: соціальну, рольову, історичну, когнітивну та інші. Безперервність — це рутина. Під час стресу, травми, будь-яких подій, які ми не планували, рутина — це опора, яка нас тримає та стабілізує. Що більше в нас опор, безперервностей, то краще ми стоїмо. Тому важливо не просто знати, а і «прокачувати» їх. Розглянемо, як ці безперервності виглядають у нашому житті, що людина думає, відчуває, якщо з тієї чи іншої причини відбувся розрив, і як їй можуть допомогти навколишні.

1. Соціальна безперервність. Це групи, до яких людина належить (сім'я, друзі, родичі, колеги та інші).

За розриву з'являються думки «Я більше не з друзями чи родиною. Де всі?» і почуття самотності, безпорадності, дезорієнтація.

Способи допомоги: об'єднати з друзями, не залишати на самоті, підтримувати зв'язок.

2. Рольова безперервність. Це ролі, які людина грає протягом життя: донька / син, батько / матір, чоловік / дружина, учень, студент, працівник, рибалка тощо.

За розриву з'являються думки «Я не знаю, чого від мене очікують. Яка моя роль? Що я повинен робити зараз?» і почуття гніву, смутку, розгубленості, некомпетентності.

Способи допомоги: спробувати виділити роль або невелику роботу, навіть найпростішу; передати очікування, що робота буде виконана; запевнити в здібностях.

3. Історична безперервність. Це наші цінності та переконання — те, у що ми віримо, що знаємо про себе і про те, як ми щоденно функціонуємо.

За розриву з'являються думки «Я ніколи не була такою. Я ніколи... (наприклад, не плакала). Я божеволію!» і почуття відчуженості, сумніви в собі, втрата надії.

Способи допомоги: підтвердити, що така реакція є нормальною на ненормальні події, ситуацію; підтримати невеликі зміни, використати заохочення.

4. Когнітивна безперервність / безперервність реальності. Це знання про світ, його норми, правила, які створюють відчуття, що світ навколо нас — це логічне і передбачуване місце.

За розриву з'являються думки «Я не розумію, що сталося. Мені потрібні пояснення» і почуття розгубленості, дратівливості.

Способи допомоги: пояснити, надати інформацію, повернути до щоденної рутини.

5. Емоційна безперервність. Це те, як людина виражає себе емоційно: спокійна, схвильована, весела, замкнута, зла, пригнічена тощо.

За розриву з'являються думки «Що зі мною відбувається? Я так не плачу, мене не так легко налякати, я дуже пригнічений» і почуття суму, злості, страху, тривоги.

Способи допомоги: підбадьорити, проявити турботу, слухати, намагатися налагодити контакт із близькими людьми або отримати підтримку від тих, хто має значення.

6. Фізіологічна безперервність. Це як людина себе відчуває фізично, її здоров'я, відчуття сили тощо.

За розриву з'являються думки «Я ніколи раніше не страждав від безсоння, ломоти в тілі, нудоти».

Способи допомоги: дати щось випити, допомогти нормалізувати дихання, скерувати до діяльності, запевнити в нормальності [5].

Коли в нашому житті відбувається травматична або стресова подія, одна чи кілька з наших безперервностей перериваються, і щоб допомогти собі, ми можемо обрати одну зі стратегій:

- намагатися відновити пошкоджену безперервність;
- визначити стійкі безперервності та зміцнити їх.

Відповідно до моделі «BASIC PH» (М. Лахад), людина може впоратися зі стресом, використовуючи один або кілька з ресурсних каналів, маючи власний унікальний патерн подолання труднощів, вироблений із раннього дитинства. Розглянемо особливості кожного з ресурсних каналів.

Belief — віра, переконання, життєва філософія, цінності. Людина, у якої актуальний цей канал, фокусується на цінностях, переконаннях. Описує ситуацію у філософських або релігійних термінах: «це доля», «він зараз у кращому світі»...

Переваги: почуття місії, віра в «правильний шлях», джерело зовнішньої підтримки, почуття зовнішньої надії, значимості та цінності.

Складності, що можуть виникати: фаталізм, забобони, фанатизм, песимізм, відсутність гнучкості мислення, втрата незалежності, невиправданий ризик.

Affect — почуття, емоції. Людина, у якої актуальний цей канал, яскраво виражає емоції як невербально, так і словесно: «яка радість!», «жах! Як я тобі співчуваю...» тощо.

Переваги: емоційна підтримка, співчуття, «провітрювання» почуттів, самовираження за допомогою творчих методів.

Складності, що можуть виникати: надчутливість, емоційні спалахи, відмова від розумних / раціональних методів і рішень.

Social — соціум, приналежність до групи. Людина, у якої актуальний цей канал, орієнтується на соціальну роль і партнерів, відразу зазначає, з ким була в контакт, які статуси цих людей, описує функції та дії.

Переваги: здатність звернутися по допомогу до ближнього, консультації в експертів, групові обговорення та групова підтримка.

Складності, що можуть виникати: зайва залежність від лідера / керівника, спілкування тільки зі схожими на себе, втрата індивідуальності.

Imagination — уява, творчість, фантазія. Людина, у якої актуальний цей канал, використовує описи та метафори для передавання інформації, вражень, відчуттів: «я як дерево, що вирвали з коренем», «полетіла донечка з гніздечка, наче пташка». Часто використовує вирази «начебто», «схоже», «типу».

Переваги: багатостороннє творче мислення, подолання мовних / культурних бар'єрів, гумор, свіжий погляд на ситуацію.

Складності, що можуть виникати: заперечення ситуації та реальних фактів, втеча у фільми, книги, фантазії, розчарування в дійсності.

Cognition — інтелект, логіка. Людина, у якої актуальний цей канал, проявляється детальним описом подій зі зверненням уваги на часові проміжки, має конкретні думки та планує практичні дії. Часто говорить

фрази «ви розумієте», «ви усвідомлюєте, що...» і просить повідомляти їй усі подробиці: «не приховуйте від мене нічого».

Переваги: збір інформації, самонавчання на основі минулого досвіду, формулювання висновків, прогноз сценаріїв і планування дій.

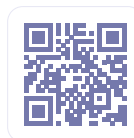
Складності, що можуть виникати: інтелектуалізація, надмірний інтерес до фактів, ігнорування почуттів; застрягання на одній думці.

Physiology — фізіологія, тіло, соматичні реакції. Людина, у якої актуальний цей канал, приділяє увагу фізичним характеристикам предметів, людей, надає перевагу фізичній діяльності (спорт, релаксація, прогулянки, прибирання, приготування їжі, догляд за дітьми та людьми похилого віку).

Переваги: доступність реалізації потреб каналу, усвідомлення своїх і чужих фізичних потреб.

Складності, що можуть виникати: бурхлива активність, робота заради роботи, пошук розваг, «вигорання», виснаження; переїдання, зловживання лікарськими та наркотичними речовинами, алкоголем; соматичні скарги, підвищена потреба у сні [8].

Для знайомства з вправами, які допоможуть відновлювати безперервності, підтримувати та посилювати власні ресурсні канали, зрозуміти, якими ресурсними каналами користуються ваші учні, радимо подивитися прямий етер із М. Сазоною — психологинею, фасилітаторкою центру «Мошабім» — з теми «Ізраїльська модель подолання стресу Basic RN: як розвивати стійкість та відновлювати внутрішній ресурс» [8].

Список використаних джерел

1. Lahad M., Shacham M., Ayalon O. The «BASIC Ph» model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application. London, England: Jessica Kingsley. 2013.
2. Выдай А. Н. Психологическое «выгорание» лидера. *Персонал*. 1999. № 6. С. 36–43.
3. Гершанов О. Методичний посібник для фахівців, що працюють із травмою. Ізраїльська коаліція по роботі з травмою, 2022. С. 8.
4. Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. посіб. для освітян / за заг. ред. О. В. Безпалько. Київ: ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.
5. Лахад М. Принципи безперервності. Лекція для учасників навчального туру проєкту «Про.Спільноти: безпечне та сприятливе середовище для навчання дітей». Мошабім, червень 2023.
6. Левін П. А. Зцілення від травми. Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки, 2022. 228 с.
7. Марковська М. Долаємо паніку. 46 вправ і порад, як стабілізуватися під час війни. URL: <http://surl.li/bnawt> (дата звернення: 14.02.2023).
8. Сазонова М. Ізраїльська модель подолання стресу Basic PH: як розвивати стійкість та відновлювати внутрішній ресурс: прямий етер. Центр інноваційної освіти «Про.Світ». URL: <https://is.gd/ob15sM> (дата звернення: 23.08.2023).

9. Самопізнання і самовдосконалення в схемах, формулах, таблицях: навч.-метод. посіб. під заг. ред. Е. А. Пінковської, Т. В. Черкашиної / укл. А. В. Аносова. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2018. С. 18–19.
10. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін.-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. Київ: Міленіум, 2004. 264 с.
11. Сміливі навчати: практичний poradник для педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти / уклад. А. В. Аносова, Л. А. Петушкова. Київ: Навчай для України, 2023. С. 24–27.
12. Школа — простір безпеки: навч.-метод. комплект для викладачів інститутів післядипломної педагогічної освіти / укл. А. Аносова, С. Запісов, О. Клепуц, Л. Петушкова, О. Петушкова. Біла Церква: КОІПОПК, 2023. С. 203–233.

1.4.5. Адаптація, інтеграція та залучення в освітній простір дітей з різними життєвими обставинами

Оксана Клепуц, директорка Козівського опорного закладу загальної середньої освіти — ліцею імені Михайла Гаврилка при Львівському національному університеті імені Івана Франка Козівської сільської ради Стрийського району Львівської області, викладачка кафедри освітньої політики Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, лауреатка Премії Верховної ради України 2021 року, голова Ради керівників закладів загальної середньої освіти Львівщини

Інтеграція дитини-учня в освітній процес — це завжди виклик не тільки для дитини, а й для її родини. Стрес певною мірою переживають і вчителі закладу освіти. На тлі воєнного стану цей стрес посилюється для всіх учасників освітнього процесу. У кожній школі інтеграційні процеси відбуваються по-різному, оскільки залежать від умов і політики щодо цього питання кожної окремої школи. Зокрема, від того, наскільки шкільна політика є системною, бо тільки системний підхід може дати якісний результат.

Особливості інтеграції дітей 6–7 років

Початок навчання у школі є одним із найбільш відповідальних моментів у житті кожної дитини. Адже школа — це новий величезний світ, до якого треба звикнути — до нового режиму, нових обов'язків, нового оточення. Початок навчання у школі — це також розширення меж спілкування, нові стосунки, неочікувані життєві ситуації, незвичні емоції.

Зважаючи на сьогоднішній стан, коли часто лунають сигнали повітряної тривоги, а поряд з дитиною немає рідних людей і вчителька ще не стала «своєю», у дитини може виникати глибокий страх, відчуття тривоги та небезпеки. Тому питанню адаптації першокласників треба приділити особливу увагу.

Що ж має зробити вчитель для того, щоб адаптаційний період першокласників за концепцією Нової української школи (НУШ) пройшов успішно?

Насамперед **спланувати перехідний період**. Перед початком навчального року добре організувати екскурсію до школи для дитини та її батьків, щоб краще познайомитися із сім'єю, поговорити про їхні очікування, показати приміщення школи, клас, у якому навчатиметься дитина. Якщо перед цим дитина відвідувала дитячий садок, попросити документи, які можуть надати додаткову інформацію для вчителя: портфоліо дитини, індивідуальну програму розвитку (якщо в дитини є особливі освітні потреби). Якщо навчання відбуватиметься в дистанційному форматі, обговорити з батьками наявність ресурсів, які є доступними для дитини, рівень розвитку її цифрових навичок.

Дбати про інтереси дитини, сприймати її як рівноправного партнера. Створити сприятливий психологічний клімат у класі. Створювати атмосферу успіху. Допомогти дитині усвідомити себе як особистість, розвивати адекватну самооцінку.

Розвивати мотивацію учня. Розвивати важливі психологічні якості: ініціативність, працездатність, самодисципліну, відповідальність, вміння розподіляти свій час. За необхідності залучати інших фахівців для надання додаткової підтримки: практичного психолога, вчителя-логопеда та інших. Забезпечити простір для виявлення здібностей дитини: художніх, творчих, інтелектуальних, спортивних тощо.

Забезпечити індивідуальний підхід до дитини. Концепція НУШ передбачає, що вчителі акцентують увагу на успіхах дитини, не вдаються до групової критики, порівнюють результати роботи учнів тільки з їхніми попередніми роботами, використовують наочність та ігрові методи навчання. І головне — завжди намагаються проводити заняття з позитивними емоціями.

Звісно, важливу роль у процесі адаптації дитини до школи відіграють батьки. Втім, у багатьох випадках вони не знають, як варто діяти. Якщо вчитель уже мав попередню зустріч із кожною сім'єю індивідуально, на перших батьківських зборах добре познайомити батьків між собою для того, щоб вони також відчували свою належність до спільноти;

представити філософію школи, правила, домовитися щодо спілкування, відповісти на їхні запитання.

Важливо пам'ятати, що допомагати в процесі адаптації можуть самі діти. У деяких школах існує практика, коли старші діти — другокласники — стають наставниками для молодших учнів. Ще задовго до початку навчального року кожен другокласник за бажанням може на основі фото обрати собі першокласника, яким він буде опікуватися протягом року. Вже до свята першого дзвоника придумати для підопічного подарунок і власноруч виготовити його (листівку, іграшку тощо).

У чому полягають обов'язки наставника надалі? Наставник допомагає підопічному під час перерв адаптуватися до шкільного простору, разом із ним бере участь в іграх та інших активностях. Один із прикладів — година спільного читання, яку проводять у визначений час щотижня. Під час такої години наставник приносить свою улюблену книжку та зачитує уривки з неї. Підопічний теж приносить свою улюблену книжку, і коли ще не вміє читати сам, розповідає про неї за малюнками. Така година спільного читання проходить у досить неформальній обстановці, її проводять у різних місцях. Звісно, важливо, щоб адміністрація школи та вчитель подбали про зміни до розкладу, організацію місць для такого читання. Наступного року підопічний стає наставником нових першокласників.

Американський психолог Р. Марзано радить, як допомогти дитині адаптуватися:

- звертатися на ім'я;
- допомагати відчувати, що дитину визнають і вчителі, і однолітки;
- часто використовувати виховні та методичні можливості гумору — поганий настрій учителя не повинен впливати на дітей;
- будувати співпрацю на оптимістичних установках, адже віра в дитину — запорука позитивного психологічного комфорту в колективі;
- бути щедрим на похвалу;
- використовувати педагогічний такт як засіб гармонізації спілкування;
- невимушено розмовляти з учнями про їхні інтереси;
- забезпечувати педагогічну підтримку;
- робити акцент на сильних сторонах дитини [2].

Особливості інтеграції в освітній процес п'ятикласників

У дитини в цей час активно формується образ «Я». Взаємини з однолітками стають більш вибірковими, стабільними та незалежними від дорослих. Статус особистості визначають уже її вольові й інтелектуальні риси. Емоційні зв'язки в колективі настільки значущі, що їх порушення призводить до психологічних зривів і дискомфорту. Норми відносин підлітків переважно регулюють їхню поведінку.

Підліток зазвичай має різні групи спілкування: сім'ю, учнівський колектив, дружню компанію. Якщо цілі та цінності цих груп не суперечать одні одним, формування особистості підлітка відбувається безконфліктно. В іншому разі, несумісність цілей і цінностей таких груп призводить до внутрішнього конфлікту в розвитку особистості дитини. У безлічі сфер спілкування підліток виділяє авторитетну для себе групу, з вимогами якої погоджується і на думку якої орієнтується у важливих ситуаціях. Особливого значення набувають почуття товариськості та взаємодопомоги.

Здатність до фантазування, некритичного планування свого майбутнього — типова риса молодших підлітків. Результат дії стає другорядним, на перший план виступає власний авторський задум. Якщо вчитель контролює лише результат навчальної роботи школярів і не приділяє увагу оцінці дитячої творчості, ініціативи, самостійності, то процес навчання втрачає для учня свою актуальність і привабливість. Молодшому підліткові притаманне прагнення експериментувати, використовувати свої творчі можливості.

Важливо також пам'ятати, що сьогоднішні п'ятикласники — це випускники НУШ, які мали чотирирічний досвід навчання в атмосфері свободи, можливості вибору, участі у прийнятті рішень, які стосувалися їхнього шкільного досвіду. Тому для учителів, які щойно випустили 11 клас, зустріч із випускниками початкової НУШ може стати певним викликом.

Щоб забезпечити м'який перехід як для учнів, так і для самих вчителів, важливо використовувати стратегії перехідного періоду:

- зустрітися зі вчителем початкових класів для обговорення особливостей навчання в умовах НУШ;
- ознайомитися з документами, які містять інформацію про учнів (портфоліо, індивідуальною програмою розвитку за наявності особливих освітніх потреб);
- зустрітися з батьками учнів, щоб розповісти про особливості навчання в базовій середній школі, з'ясувати їхні очікування та висловити власні.

Інтеграція учнів 10 класу до освітнього процесу у старшій школі

Важливим зараз є питання адаптації учнів 10 класу до нового колективу, оскільки часто вони продовжують навчання в іншій школі. 10 клас — це вже перехід до серйозного навчання. Відбувається втрата первинного статусу в групі однолітків. Водночас можуть з'являтися істотні зрушення в самооцінці, які самі підлітки часом не усвідомлюють. Неадекватне сприйняття навколишнього світу та власної особистості може виявлятися в зниженні конструктивності поведінки, частих афективних реакціях, іноді виникає пригніченість, апатія. Такий стан для окремих учнів можна кваліфікувати як соціально-психологічну дезадаптацію, яка потребує індивідуальної роботи з психологом.

У полі особливої уваги має бути інтеграція в освітній процес учнів, які приходять з інших шкіл, особливо підлітків із числа внутрішньо переміщених осіб.

Причини переходу до нової школи можуть бути різними:

- звичайний переїзд батьків;
- переїзд батьків у пошуках «доброї» школи для дитини;
- конфлікт у попередній школі;
- добровільна евакуація з територій, на яких немає активних бойових дій;
- добровільна чи примусова евакуація з територій активних бойових дій.

Під час планування перехідного періоду вчителю слід зважати на такі питання:

1. Цінності родини, зокрема її ставлення до освіти.
2. Цінності і правила школи, де раніше навчались діти.
3. Ставлення дитини до навчання.
4. Захоплення дитини.
5. Вік дитини.

Інтеграція дітей із внутрішньо переміщених родин у школу [3, С. 45–47]

Забрані війною з власних домівок, зі звичного трибу життя, зі своїх соціальних мереж дорослі та діти цілком природно мають на новому місці цілу гаму неприємних почуттів і змушені вирішувати чимало проблем, водночас плекаючи надію на повернення додому. І в дисонансі, викликаному неможливістю повернутися, вони потребують *тактовної* підтримки, *щирої* участі та допомоги, аби відчувати, що тут, у новій громаді, вони не чужі та «вдома» — це не лише рідні стіни. Водночас важливо пам'ятати, що завдання школи не пожаліти, не зробити щось за дитину чи її батьків, а «дати вудку та навчити рибалити в нових водах». Задля цього наводимо *орієнтовний перелік того, що може організувати школа для інтеграції дітей із внутрішньо переміщених родин у шкільне життя:*

1. Екскурсії закладом, територією, містом чи селищем, громадою.
2. Неформальне поступове знайомство дитини з класом, учителями, шкільним життям (презентація класного, шкільного життя, ігри та вправи для знайомства й успішної адаптації дитини у класі чи/та на паралелі, спільні з однокласниками, іншими учнями школи справи, події в позаурочний час).
3. Наставництво (хтось із лідерів у класі — формальних чи ні — має особливе завдання: допомагати новому учневі зорієнтуватися у правилах і особливостях класу, школи, підтримувати в комунікаціях з однокласниками та вчителями. Звичайно, за згоди обох учнів).
4. Простір для вивчення та реалізації захоплень і здібностей (діагностика, індивідуальні бесіди, позаурочні та позашкільні заходи).
5. Створення ситуації успіху.
6. Обговорення з командою вчителів, які викладають у класі, практичним психологом і батьками дитини її індивідуальних особливостей, здібностей, захоплень, можливих ризиків у навчанні задля вироблення спільних, узгоджених дій.
7. Визначення із соціальним педагогом ризиків у задоволенні потреб дитини: поганих умов проживання, складних життєвих обставин тощо.

8. Групи взаємопідтримки.

9. Психологічні консультації.

Як бачимо, до інтеграції дітей має бути залучена команда у складі:

- представника адміністрації, що координує спільні зусилля;
- класного керівника, у зоні відповідальності якого найбільше завдань як формальної, так і неформальної взаємодії з дитиною та її батьками;
- учителів-предметників, які мають приділити увагу поясненню особливостей навчання, оцінювання предмету тощо;
- психологічної служби школи, яка здійснює психологічний і соціальний супровід;
- однокласників, які з позиції «рівний — рівному» надають підтримку та допомагають успішній адаптації у свій колектив.

Також варто підготувати *ресурсну карту*, яка полегшить розуміння норм, правил, алгоритмів взаємодії у школі. Надіслати її варто разом із приязним й емоційно теплим вітальним листом тим батькам, чиї діти інтегруються в освітній простір школи, на електронну скриньку або у зручному для них месенджері.

У *ресурсній карті* можна навести:

- основні цінності та правила взаємодії шкільної спільноти;
- організацію безпеки у школі;
- короткі витримки з організації щоденного шкільного життя та розпорядку;
- контакти, за якими можна звернутися до адміністрації, класного керівника, практичного психолога, соціального педагога;
- перелік каналів комунікації, які використовує школа для взаємодії з учнями й батьками, з активними посиланнями на них;
- маршрутний лист важливими сторінками шкільного сайту;
- перелік гуртків, творчих об'єднань, спортивних секцій, які працюють у школі;
- інформацію про шкільне самоврядування з контактами активістів, до яких можна звернутися з різними питаннями;
- справи, до яких можуть залучати батьків у школі.

Запитання у батьків поради стосовно взаємодії з їхньою дитиною, залучення їх до вирішення питань класу чи школи, надання зайнятості має важливе соціальне значення і допомагає батькам відчувати свою потрібність, фаховість, спроможність долучитися до важливих справ і неодмінно сприятиме інтеграції родини в нову для них громаду.

Дезадаптація

Якщо не приділити достатньо уваги адаптації дитини до освітнього процесу, ми можемо стикнутися з проблемою дезадаптації — формуванням неадекватних механізмів пристосування дитини до умов школи в формі порушень навчання та поведінки, конфліктних відносин, психогенних захворювань і реакцій, підвищеного рівня тривожності.

Виокремлюють такі види дезадаптації:

- **Дезадаптація, що виникає на тлі особливостей навчального процесу школярів.** Коли процес формування навичок і вмінь проходить важко, непродуктивно, учень починає відставати від програми і з'являється такий симптом шкільної дезадаптації, як невстигання. І безперечно, тут величезна провина дорослих, бо вони неухважні чи байдужі до того, як у дитини формуються навички та вміння. Навчання — складний процес, особливо для учнів початкових класів, які ще не вміють цього робити. А дорослі часто забувають про те, що кожна дитина має індивідуальні особливості, та не орієнтуються в роботі ні на інтелектуальний рівень розвитку, ні на рівень психомоторики в молодших школярів.
- **Дезадаптація як невміння дитини довільно регулювати свою поведінку, увагу, адекватно сприймати вимоги.** Учень виконує завдання не за власною ініціативою, а внаслідок зовнішньої стимуляції (коли змушують). Таке виявляється в дітей, які відзначаються високою чутливістю, збудливістю, неадекватністю переживань і, відповідно, реакцій. Вони зосереджуються на внутрішніх переживаннях, а отже роблять багато помилок під час виконання завдань, неухважні, загальмовані.
- **Дезадаптація як невміння дитини увійти в темп шкільного життя.** Ці учні зазвичай соматично ослаблені, часто хворіють, втомлюються, нестримані. Вони пасують перед труднощами, значно недооцінюють свої можливості [4].

Багато дослідників вважають головною причиною шкільної дезадаптації характер сімейного виховання. Якщо дитина приходить до школи із сім'ї, де вона не відчувала переживання «ми», то й адаптація до школи проходить важко. Несвідоме прагнення до відчуження, несприйняття норм і правил колективу заради зберігання свого «Я» лежать в основі шкільної дезадаптації дітей, яких виховували в сім'ях із несформованим почуттям «ми» або там, де батьків від дітей відділяє «стіна байдужості». Інша причина шкільної дезадаптації полягає в тому, що труднощі в навчанні й поведінці діти усвідомлюють здебільшого через ставлення до них учителя, а причини виникнення дезадаптації часто пов'язані зі ставленням до дитини та її навчання в сім'ї.

Дисципліна як фактор безпечного місця

Для здорового функціонування колективу потрібна дисципліна, завдання якої — підтримувати відчуття безпеки та стабільності в усіх учасників освітнього процесу. Дотримання правил дисципліни необхідне для реалізації педагогічних цілей. Часто плутають поняття «покарання» та «дисципліна», хоча ці дефініції суттєво відрізняються одна від одної.

Покарання, або кара, розплата, відплата, — це дії у відповідь, які асоціюються з болем, чимось неприємним і обтяжливим. Незалежно від походження слова «покарання», його сенс — знищити, знущатися, висміювати, дратувати чи дратувати. Слово «дисципліна» походить від латинського слова «disciplina» — вчення, освіта. Отже, дорослий, який дисциплінує, є учителем для дитини. Покарання дітей, які пережили травматичні ситуації, лише посилює негативні моделі поведінки та негативно позначиться на самооцінці дитини. Також покарання часто є повтором травматичного досвіду дитини, воно пов'язане з безпорадністю та почуттям самотності.

Покарання — це прояв агресії та безпорадності дорослого. Часто воно позбавлене логіки та є непередбачуваним. Чого навчається дитина, яку карають? «Той, хто сильніший, може карати інших», «Можна бити та кривдити інших людей, якщо я вважаю, що це їм корисно», «Можна бити та кривдити тих, хто менший і слабший». Однією з найважчих форм покарання є відчуження від дитини. Покарання є підтвердженням травматичних очікувань дитини, воно знищує почуття власної гідності. Замість покарання слід використовувати дисциплінування.

Дисципліна — це виховний процес, за допомогою якого дитина навчається правил поведінки, що відображає наслідки її дій або

невиконання нею обов'язків. Діти починають дотримуватися правил тоді, коли розуміють їх зміст і беруть участь у створенні. Дисциплінування виправдане тоді, коли дитина знає та розуміє наслідки своїх дій і якщо ці наслідки не змінюються. Дисципліна допомагає дитині розвивати причинно-наслідкове мислення, контролювати свою поведінку, аналізувати вчинки та робити висновки на майбутнє. Це вчить самоконтролю та відповідальності, зміцнює стосунки та довіру.

Як дисциплінувати учнів?

Для початку поясніть їм правила функціонування у школі та класі, сфокусуйте увагу на очікуваному результаті, на тому, що робити, а не на протилежних діях. Озвучте свої очікування. Замість «не спізнюйтесь» кажіть «приходьте вчасно на урок». Поясніть дітям сенс дисциплінування та допомагайте виправляти їхні вчинки. Заохочуйте та нагороджуйте позитивну поведінку, дозуйте заборони, дозвольте дітям відчувати певні наслідки їхньої поведінки.

Як реагувати на проблемну поведінку дитини:

- упорядкуйте власні думки, відчуття та емоції;
- дайте час собі та дитині заспокоїтися. Сильні емоції заважають ухваленню раціональних рішень;
- вислухавши дитину, дізнайтеся про причини такої поведінки, її бачення подій;
- допоможіть дитині усвідомити наслідки своїх вчинків, поділіться, як її поведінка вплинула на вас;
- озвучте разом можливі варіанти реагування, почніть з ідей і пропозицій дитини. Висловіть свої очікування. Порадьте, якщо дитина просить вас про це;
- виберіть узгоджений із дитиною варіант наслідків;
- закінчіть дисциплінувальну розмову на позитивній ноті, наприклад, подякуйте дитині за розмову.

Рис. 1. Схема впливу внутрішніх факторів на поведінку дитини

Для розуміння складної поведінки учня є актуальним порівняння з айсбергом (рис. 1). В айсберга, що плаває в океані, видно лише невелику частину. Більшість айсберга перебуває під водою. Схоже виглядає проблемна поведінка. Те, що ледве видно, — це складні для сприйняття дії, вчинки учня. А величезна захована частина — це почуття, емоції дитини та її захисні механізми. Якщо дорослий не знає, що є причиною проблемної поведінки, то ризик неправильної реакції дуже високий. Тому, перш ніж розпочати пошук методів реагування на складні ситуації чи розв'язання конфліктів, варто замислитись над *причинами* поведінки. Від них залежить, як вчинити в цій ситуації. Розмовляючи з дитиною про її поведінку, вчитель має враховувати свої емоції, викликані діями дитини, ту невидиму частину власного «айсберга» (у разі дратівливої реакції на поведінку учня доречно нагадати собі закон дзеркала в комунікаціях: те, що дратує нас в інших, присутнє певною мірою і в нас самих).

Під час адаптації учні потребують чуйного, терплячого, тактовного, дружнього ставлення, яке уважний учитель не повинен переплутати з жалістю. Жаліючи учнів, захищаючи від труднощів, дорослі зменшують у них прагнення самостійно долати перешкоди. Дозволяючи дитині щось не робити з того, що вона могла і мала зробити (або ще гірше — роблячи це за неї), дорослі розвивають свідомість лінивого і безпомічного споживача. Ставлячи через жалість незаслужені оцінки, вчителі сприяють розвитку в учнів думки про власну винятковість. Ці та похідні від них вади характеру, сформовані у шкільному віці, значно ускладнять у майбутньому доросле життя учнів. Саме тому вчителям важливо вчасно побачити у своїх діях прояви жалості та вилучити їх [3, С. 106–110].

Створення ситуації успіху

Під час інтеграції дитини до освітнього процесу важливо намагатися створювати ситуації успіху. Навіть поодинокі переживання ситуації успіху може надати дитині незабутні емоційні враження, різко змінити в позитивний бік стиль її життя. Ситуація успіху стає точкою відліку для змін у взаєминах із навколишніми, для подальшого руху дитини вгору щаблями розвитку особистості. Заряд активного оптимізму гартує характер, підвищує життєву стійкість особистості, сприяє перетворенню та реалізації духовних сил.

Побачити в дитині особистість, яка формується, допомогти їй розвинутися та розкритися духовно важливо не лише учителям, а й батькам. Дитині необхідно створити психоемоційний комфорт не тільки у школі, а й удома.

В. Калошин зазначає, що успішність є соціальною якістю, тому важлива така особистісна якість, як соціальний оптимізм [7]. Дитина усвідомлює успіх під час набуття соціального досвіду та досягає його завдяки докладеним зусиллям. Досягнення успіху в будь-якій діяльності завжди сприяє самоствердженню особистості, появі віри в себе, у свої можливості, в ефективне становлення в соціумі.

З педагогічної точки зору *ситуація успіху* — це таке цілеспрямоване, організоване поєднання умов, за яких виникає можливість досягти значних результатів у діяльності як окремої особистості, так і колективу загалом. Це результат продуманої та підготовленої стратегії й тактики вчителя та сім'ї. Пропонуємо ознайомитися з її основними термінами.

Констатований успіх — учень фіксує досягнення, радіє їм. Успіх відбувся, створив у дитини чудовий настрій, дав їй можливість пережити радість визнання, відчуття своїх можливостей, віри в завтрашній день.

Очікування особистості — перебування у стані припущення, надії, сподівань, що щось станеться, втілиться, з'явиться.

Передбачений успіх — учень очікує на успіх, сподівається на нього. В основі такого очікування можуть бути і обґрунтовані надії. Однак якщо очікуваного успіху не відбулося, то на усунення реакції може піти багато зусиль, часу та енергії, бо наслідки «нездійсненого чуда» буває важко навіть передбачити.

Стан неадекватного оптимізму — значна переоцінка власних сил і можливостей. Часом виникає після низки успіхів, що дістали суспільне визнання.

Стан тривожного очікування — стан, коли дитина перебуває під постійним пресингом очікування невизначеної події. Він формується поступово, підсвідомо, через нашарування невдач і конфліктів, які попередити або швидко ліквідувати не вдається.

Успіх — це досягнення бажаних результатів, суспільне визнання особистості.

Висловлювання, за допомогою яких педагог може сприяти створенню ситуації успіху:

- «Це дуже важливо, і в тебе неодмінно вийде...»;
- «Саме ти і міг би зробити таку справу...»;
- «Починай же! Ти це добре зробиш!..»;
- «Ось ця деталь (елемент, частина) вийшла дуже гарно!..».

Ситуація успіху передбачає створення різноманітних видів радості. У цій педагогічній технології дітей умовно поділяють на групи та використовують прийоми, за допомогою яких працюють із різними категоріями учнів, зокрема:

- **«Надійні»** — це учні різного віку, які мають добрі здібності, сумлінно ставляться до виконання своїх обов'язків, активні в громадській роботі, самостійні, впевнені у собі, рівень їхніх прагнень адекватний можливостям. У класі такі діти почуваються спокійно, впевнено, захищено. Взаємини в сім'ї зазвичай добрі.
- **«Упевнені»** — в учнів здібності можуть бути і вищими, ніж у «Надійних», але система їхнього використання не налагоджена. Періоди підйому, злету змінюють розслаблення та спад. Діти дуже емоційно реагують і на досягнення, і на поразки. У класі викликають симпатію і в однокласників, і у вчителів. Недоліки таких учнів: збої в роботі, швидке звикання до успіхів, переростання впевненості в самовпевненість. Зазвичай такі діти зростають у дружних, дбайливих сім'ях.
- **«Невпевнені»** — цілком успішні школярі, пізнавальні інтереси яких пов'язані переважно з навчанням. Мають добрі здібності та відповідально ставляться до справи, але невпевнені у своїх силах.

Причинами можуть бути занижена самооцінка, нестійкий настрій, складна атмосфера в сім'ї, епізодичні поразки тощо. Найбільш хворобливо такі діти реагують на упередженість учителів і необ'єктивне оцінювання. Вибір прийомів роботи вчителів з учнями категорії «Невпевнені» залежить і від особистості учня, і від стилю міжособистісних взаємин, і від конкретної ситуації.

- **«Зневірені»** мають непогану підготовку, здібності, успіхи в навчанні. Однак після відчуті колись радості сподівань, що здійснилися, з різних причин втратили її. Причини відчаю: серія поразок, безтактність педагога, позиція в сім'ї (улюбленець — «Попелюшка»). Педагогам слід знати: що менше в дитини надії на успіх, то скоріше вона замикається в собі та виставляє щодалі більш глибокий захист проти втручання. Така дитина легко стає «вигнанцем» через свою вразливість, нестандартність, небажання змінювати світогляд. Основні прийоми в роботі з такими дітьми — створення ситуації успіху через виконання ними серії доступних доручень і завдань [С. 110–113].

Якщо вчителі по-справжньому хочуть допомогти учням, вони мають бути уважними, спостережливими, розуміти: багато з того, що вони можуть спостерігати, не лежить на поверхні, але впливає на результат. Йдеться про так звані приховані істини, які нам необхідно знати. Саме про ці приховані істини нас можуть інформувати умовні закони: *закон очікування і закон потреби* [5].

Наші думки та очікування мають великий вплив на людей, з якими ми зустрічаємось, — як у навчальній ситуації, так і за її межами. Що ми зазвичай думаємо про наших учнів? Чи очікуємо від наших дітей визначних досягнень? Кожен учитель має розуміти, що в його очікуваннях акумульована велика сила — як позитивна, так і негативна. Учитель може впливати на успішність і поведінку своїх учнів, регулюючи свої очікування. Закон очікування передбачає такі твердження:

1. Кожна людина має очікування відносно всього, що відбувається. Вони можуть мати як позитивний, так і негативний вплив. Очікування зазвичай відрізняються від реальності; часто є необхідність їх корегувати.
2. Наші очікування впливають на нас і на інших людей.

3. Очікування мають корені в минулому, обумовлюють теперішнє і впливають на майбутнє.
4. Очікування проявляються в нашому ставленні до учнів і в наших діях. Низький чи високий рівень очікувань учителя до учнів проявляється не тільки в словах, а й у його жестах, поглядах, інтонації, зауваженнях, які він робить тощо.
5. На майбутнє впливають як висловлені, так і невисловлені очікування. Невисловлені очікування проявляються у міміці та жестикуляції вчителя; єдиний спосіб управляти ними — свідомо формувати свої очікування.
6. Якщо тривалий час дотримуватись завищених або занижених очікувань, то можна завдати людям великої шкоди.
7. Очікування, спрямовані любов'ю, надають людям величезної сили.

Історія про «блокнот хороших вчинків»

Декілька років тому в сина наших друзів виникли серйозні проблеми, пов'язані зі зміною школи. Здавалося, що все в його житті йде не так, він не встигав із більшістю предметів. Мама була в розпачі. Невдовзі вона зустріла подругу, яка завжди й у всьому встигала. Вона запитала в подруги: «Як у тебе виходить до всього ставитись позитивно та завжди тримати під контролем всі події?». На що та відповіла: «У нас в сім'ї було шестеро дітей, і на кожного з нас у мами був заведений блокнот. У цих блокнотах мама записувала всі наші хороші вчинки. Наприкінці кожного місяця мама збирала нас у спальні, давала нам наші блокноти і просила нас прочитати їх. Вона робила це протягом багатьох років».

Наша подруга вирішила перевірити цей метод на своєму синові. Вона купила блокнот і почала спостерігати за хлопцем, щоб побачити що-небудь хороше в ньому. За повних два тижні вона не змогла зробити жодного запису. Одного вечора поговорила про це з чоловіком, і їм стало зрозумілим, що в них настільки занижена думка про свого сина, що вони не можуть побачити в ньому нічого хорошого. Довелось батькам працювати над тим, щоб змінити своє ставлення до сина.

Одного разу вона покликала сина у свою спальню та попросила його вголос прочитати записане в блокноті. На очі сина навернулися сльози: «Ти справді про мене такої думки? А я думав, що ви з батьком помічаєте в мені все недобре і вважаєте мене непутящим».

Чи розмірковуєте ви про тих дітей, яких навчаєте? Чи запитуєте ви постійно себе: «Чого потребують мої учні зараз? Чи відповідаю я їхнім потребам?». Будьте уважні до своїх учнів: думайте про них.

Існує універсальний п'ятиетапний метод, яким може скористатись учитель, щоб розкрити потенціал учня. Цей метод навчить, як використати кожен момент щодня так, щоб розкрити позитивний потенціал учня.

1. «Дослідіть», вивчіть дитину, якій ви хочете допомогти.

Перше, що вам необхідно для цього зробити, — пильно придивлятися до учня, намагатися не пропустити ситуацію, яку б ви могли використати, щоб поділитися з ним вашими позитивними очікуваннями. Не потрібно створювати ці ситуації штучно — треба лише помічати їх.

2. Повідомте учневі, що ви звернули увагу на його вчинок.

Дайте зрозуміти, що його поведінку помітили. Для цього вам знадобляться влучні слова, щоб повідомити «автору» вчинку про те, що ви бачили та чули (факти). Це формує основу для ваших очікувань. Наприклад: (в учня є проблеми з математикою) «Миколо, я помітив, що останнім часом ти багато вчишся. Ти довго сидиш за підручниками, особливо з математики». Скажіть про це голосно. Він може і не підозрювати, що ви це помітили. Опісля зробіть багатозначну паузу, перш ніж перейти до наступного кроку. Не нехуйте цією паузою — вона надзвичайно важлива. Наприкінці другого етапу ви обидва повинні повністю сфокусувати свою увагу на тій конкретній події (вчинку), яка ляже в основу ваших очікувань.

3. Опишіть, які почуття у вас виникають з цього приводу.

Розкажіть учневі про почуття, які викликав у вас його вчинок. Опишіть їх і реакцію на те, що відбулося. Використовуйте такі шаблони: «Я відчуваю (назва емоції) від твого вчинку»; «Я так пишаюсь тобою...»; «Я в захваті від твоєї роботи»... Доберіть такі слова, які знайдуть в учня відгук.

Потім ще витримайте паузу. Нехай він усвідомить зміст ваших слів. Дивіться йому просто в очі. Будь-яка дитина і навіть підліток отримає насолоду від цього моменту.

4. Скажіть учневі, що ви очікуєте від нього в майбутньому.

Ви ще не допомогли учневі розкрити свій потенціал — лише зробили йому комплімент. Учневі приємно, однак він не змінюється, оскільки комплімент заснований на минулих подіях і не пов'язаний із майбутнім. Саме очікування пов'язують минуле з майбутнім. На цьому етапі ви говорите учневі, що конкретно ви від нього очікуєте:

- виражайте свою впевненість у можливостях учня. Для цього можете використовувати фрази «Я думаю, ти стаєш...»; «Я бачу, ти робиш успіхи в...»; «Я відчуваю, що з часом ти станеш людиною, яка...»; «Я б зовсім не здивувався, якби ти...» тощо. Доцільно вживати слово «думую», оскільки ми точно не знаємо, що чекає на того чи іншого учня в майбутньому;
- використовуйте слова, які відкривають перспективу, наприклад, «ставати», «перетворюватись», «починати», «покращуватися», «розвиватися» тощо. Ці слова сигналізують, чого учень може досягти, чому він може радіти, адже перед ним відкриваються нові можливості;
- звертайте увагу на позитивні сторони ситуації. Уникайте всього, що хоча б віддалено пов'язане зі страхом. Натомість вселяйте віру в учня;
- зіставляйте свої очікування з прагненнями учня. Треба не поділитися з ним своєю мрією, щоб допомогти йому реалізувати власну;
- надихайте учня, а не обмежуйте його. Не формулюйте свої очікування занадто конкретно — залиште учневі можливість самостійно домалювати деталі. Ніколи не говоріть: «Я впевнений, що відтепер у твоєму щоденнику будуть одні дванадцятки». Таке твердження, швидше за все, буде сковувати учня замість того, щоб додавати йому впевненості. Натомість скажіть: «Я думаю, що ти стаєш людиною, яка прагне до зірок. І заспокоюєшся лише тоді, коли досягаєш максимальних результатів!»;
- переконайтесь, що ваші очікування відповідають можливостям учня. Ніколи не обманюйте того, кому ви хочете допомогти розкрити свій потенціал. Інколи ваші очікування будуть розширювати кордони можливостей учня, але вони не будуть виходити за їхні межі.

5. Встановіть з учнем емоційну близькість.

Використовуйте слова та жести, які передають ваше позитивне ставлення. Посмішка, погляд, вираз обличчя та жести — ці інструменти мають бути в арсеналі вчителя.

Для успішної інтеграції учнів в освітній процес варто звернути увагу на основні аспекти *закону потреби*. Від задоволення потреб учнів зростає рівень мотивації та зацікавленості й формується відчуття внутрішньої безпеки та глибшого залучення в освітній процес. Учитель має:

- брати до уваги те, що добре знайоме зараз учневі, які в нього зараз є потреби;
- взяти на себе відповідальність допомогти учневі задовольнити свої потреби. Ця допомога учням — першочергове завдання вчителя;
- відповідати на потреби учнів із любов'ю та розумінням.

Як виявляти потреби учнів

- 🕒 **Метод опитування**, який може передбачати прямі та непрямі запитання. Прямі запитання особливо ефективні, коли розмова відбувається в неформальній обстановці («Сергію, я б дуже хотів, аби наші години спілкування відповідали потребам учнів нашого класу. Чи можеш ти допомогти мені в цьому? Назви, будь ласка, дві-три проблеми, які ти б хотів обговорити на цих годинах»). Непрямі запитання — це простіший метод, ніж попередній. Ви не задаєте учневі запитання, що стосуються його особисто, а цікавитесь потребами всього класу («Марто, я помітив, що учні нашого класу останнім часом мають труднощі у спілкуванні. Як ти думаєш, з чим це може бути пов'язано?»).

- 🕒 **Анонімне анкетування**. Цей метод найбільш ефективний. Анкеті можна надати будь-якої форми. За її допомогою вдасться опитати більше учнів, ніж в індивідуальній бесіді. Ефективність цього методу залежить від трьох умов:
 1. Учні повинні знати ціль анкетування і як використають їхні відповіді. (Чи призначені ці відповіді суто для вчителя, чи для широкого кола користувачів. В останньому випадку відповіді можуть бути менш відвертими.)
 2. Учні повинні бути стовідсотково впевнені в анонімності анкетування. Будь-яка підозра на те, що можуть впізнати того, хто відповідає, вплине на об'єктивність відповідей.
 3. Запитання треба добре сформулювати, інакше відповіді не будуть об'єктивно відображати реальність.

- 🕒 **Бесіди з членами сім'ї**. Цей метод можна використати у двох напрямках:
 - ➔ прислухатись до того, що говорить учень про свою сім'ю;
 - ➔ прислухатись до того, що говорять про учня члени його сім'ї.

Запитання про сім'ю учня — обережні, загальні, які передбачають розгорнуту відповідь — можуть дати уважному слухачеві багато нової інформації.

- 🕒 **Відвідування учнів удома.** Якщо це можливо, відвідування учня дасть можливість поспостерігати за його поведінкою в домашніх умовах, за його спілкуванням із рідними.
- 🕒 **Особисте спостереження.** Спостереження є одним із найефективніших методів пізнання дитини.

Під час проведення спостережень важливо пам'ятати про такі речі:

- запитання, які учні задають на уроці чи поза ним, відображають їхні інтереси та потреби;
- міміка та жести бувають красномовнішими за слова. Схрещені на грудях руки, прикритий долонею рот, понурі плечі, нахил тулуба вперед — усі ці сигнали можуть багато про що нас повідомити;
- справжні інтереси та турботи учнів позначаються на їхніх діях і розмовах в позаурочний час, оскільки не обмежуються форматом традиційного уроку.

Деколи потреби учнів видно неозброєним оком, і ми можемо негайно задовольнити їх. Якщо певна потреба є в одного з учнів, ми можемо допомогти йому в індивідуальній бесіді або листуванням. Якщо ж у цілого класу є спільна потреба, то ми можемо допомогти, надаючи під час уроку певні коментарі, скеровуючи свою розмову в певне русло, спонукаючи учнів обговорювати питання, які їх хвилюють.

Часто вчителі скаржаться, що їм доводиться викладати предмети, які не відповідають інтересам і потребам учнів. Як у такому випадку можна підвищити мотивацію учнів?

👉 *Етап 1. Захопіть увагу.*

Не забувайте, що коли учні приходять до вас на урок, їхню увагу займають різні думки. Ваше завдання полягає в тому, щоб заволодіти цією увагою, адже увага учнів — перша необхідна умова навчання.

Увага — важливий психічний процес. Її автоматично привертає найбільш сильний подразник. Щоб заволодіти увагою учнів, вам необхідно

взяти під контроль подразник, який відволікає їхню увагу. Оскільки на уроці більшість учнів перебувають під дією лише небагатьох подразників, проконтролювати їх нескладно. Якщо вам важко привернути увагу учнів, це може означати, що наявні подразники стійкіші, ніж ті, які використовуєте ви. Отже, додайте сили вашим подразникам: Жартуйте, ставте запитання для роздумів, використовуйте гучні звуки, змінійте звичний стиль викладання... Навіть раптова тиша зможе привернути увагу учнів. Однак ви не зможете довго утримувати їхню увагу, якщо не перейдете до другого етапу.

➤ *Етап 2. Пробудіть інтерес.*

Концентрація уваги не може зберігатися впродовж тривалого часу. Тому потрібні подразники, які можуть заінтригувати учнів і надовго утримати увагу. Ви маєте пробудити інтерес в учнів і таким чином зменшити залежність від зовнішніх подразників, які діють безпосередньо на органи зору, слуху, дотику та смаку.

Починати урок одразу з викладання та пояснення навчального матеріалу — те саме, що ловити рибку на порожній гачок. «Порожнім гачком» ви ніколи не привернете увагу учнів. У професійного вчителя завжди є в запасі декілька «наживок». Саме завдяки їм учитель на цьому етапі уроку може зацікавити учнів настільки, що вони вже не можуть не прагнути отримати наступну інформацію. Це може допомогти краще усвідомити та глибше зрозуміти навчальний матеріал. І це той момент, де потреба вчителя — допомогти учневі засвоїти матеріал — стає потребою самого учня: «Хочу сам якомога більше довідатися про навчальний матеріал із предмету».

«Наживка» може бути і не одна, а декілька. У класі є багато учнів, і кожен із них може «клювати» на різні «наживки». Звичайно, що в учнів не буде відразу готових відповідей на «наживки» — запитання від учителя. У дітей на цьому етапі «вмикається» процес мислення, і саме цей момент стає сприятливим для пробудження допитливості, підсилення в учнів потреби в пізнанні (саме ці потреби в дитини є вродженими).

Важливо, щоб ці «наживки» вчитель продумав заздалегідь, і вони були в нього завжди «під рукою». Створіть таку атмосферу на уроці, щоб ви та діти могли вільно спілкуватися і це сприяло їхньому навчанню один від одного. Таке спілкування, де дитина має відчуття повної безпеки, може спонукати до добрих стосунків у класі та глибокого засвоєння знань.

➤ *Етап 3. Усвідомлення потреби.*

Перші два етапи є підготовчими. Учитель має привернути увагу учнів до теми уроку, щоб посилити усвідомлення потреби учнем. Тоді дитина глибше почне розмірковувати над запитаннями, допоки не прийде до висновку: «Мені б хотілося про це знати. Я хочу це отримати!»

Найкращий спосіб залучити учня до освітнього процесу — пробудити його усвідомлену потребу. Добре, якщо вчитель знає, що відчувають учні та про що вони думають. Що ефективніше ви зможете використовувати усвідомлені потреби учнів на початку уроку, то легше для вас буде викликати в них інтерес.

У вступній частині уроку важливо одразу пов'язати інтереси учнів з навчальним матеріалом, який ви збираєтесь викласти. Наочним прикладом цього можуть бути дві реальні історії учнів і їхніх учителів.

ІСТОРИЯ № 1

Степан від природи був дуже розумним, кмітливим і допитливим учнем. Але на момент, коли він перейшов до 7 класу, він вже втратив будь-який інтерес до навчання. Він навіть не брав до школи підручники й ніколи не виконував жодних домашніх завдань. Від батьків він майже не отримував уваги. На уроках він поведився зухвало і часом навіть агресивно стосовно вчителів.

У 7 класі з'являється новий предмет — фізика. Вчитель, спостерігаючи за учнем, зрозумів, що Степан дуже захоплюється грою у футбол. Відтоді весь курс фізики за 7 клас для учня був побудований на футболі. Степан і надалі не читав підручники та не вивчав «як звично» матеріал — він кульковою ручкою малював фрагменти футбольної гри, наносив на малюнок свої позначки та так глибоко досліджував і пояснював на них фізику, що інколи дивував самого вчителя. Зрештою хлопець розв'язував задачі, не запам'ятовуючи формул, — на рівні інтуїції та глибокого розуміння фізичних явищ і процесів. Найбільше Степан любляв, хитро примруживши очі, ставити учням сформульовані ним відкриті запитання і заохочувати однокласників розмірковувати над відповідями. Траплялося, що навіть вчителю потрібен був час на розв'язок.

Степан «підсадив» на таке навчання всіх однокласників. Відтепер на уроках фізики на партах лежали олівці, фломастери

і навіть фарби: учні опрацьовували матеріал із підручника на уроці самостійно та відображали його власними малюнками. Після цього на класній дошці з'являлася «картинна галерея» на тему уроку, а учні-екскурсоводи розповідали про неї навіть більше, ніж було в підручнику. Такі «екскурсії» завжди супроводжували цікаві запитання від учнів, на які вони самі давали відповіді, жвава дискусія і навіть суперечки. І лише тут доводилося втручатися вчителю, щоб внести свої корективи. Якщо важко було впевнено відповісти на запитання, підключали експеримент. Після цього робили висновки.

На жаль, ця захоплива фізика тривала лише один навчальний рік: змінили вчителя, і все повернулося у звичне русло.

ІСТОРІЯ № 2

Іринка, яка прийшла до школи в перший клас, не відвідувала перед тим дитячого садочка і не пройшла належної підготовки до школи. Вона значно відставала в навчанні від своїх однокласників, які часто уникали спілкування з нею. Та й мама Іринки теж не була впевнена, що дитина взагалі зможе добре навчатись. Лише вчителька не змогла змиритися з цим. Вона помітила, що Іринка любить випікати разом зі своєю мамою різні тістечка. Цей інтерес дитини вона задіяла у її навчанні. Всі уроки читання, письма та математики були для Іринки побудовані на вивченні й укладанні рецептів для випічки. На середину другого класу дитина чудово читала, писала та рахувала. А найважливіше — вона «світилася» від захоплення навчанням та улюбленою справою. Різдвяна вечірка, яку організувала вчителька для учнів класу та їхніх батьків, так і називалася — «Солодкий частунок від Іринки».

Ці історії демонструють, наскільки важливо для вчителя знати інтереси й потреби дітей, а також використовувати їх в освітньому процесі.

Наступний етап — підготувати учнів до сприйняття матеріалу, який ви плануєте викласти.

➤ *Етап 4. Вкажіть на реальну потребу.*

У кожного учня є попередньо засвоєні знання та досвід — чи з життя, чи з вивченого в попередніх класах матеріалу. Завдання вчителя на уроці — поглибити, збагатити ці знання та досвід, а також допомогти застосовувати їх у нових, досі незнайомих ситуаціях. Важливо, щоб засвоєння нового матеріалу та здобуття відповідного досвіду відбувалось на глибшому рівні.

У цьому може допомогти методика М. Ліпмана «Філософія для дітей». Через постановку відкритих запитань стосовно теми вчитель наближає дитину до реальної потреби в цих нових знаннях. Але набагато ефективніше буде, якщо вчитель створить ситуацію, коли ці відкриті запитання учні зможуть сформулювати самі. За допомогою таких методів вчитель може «запустити» потужний мисленнєвий процес.

Пошук відповідей на ці запитання учні можуть здійснювати самостійно, а роль вчителя — бути модератором, фасилітатором, коучем. Тут важливо пам'ятати, що вчитель не повинен оцінювати, схвалювати чи засуджувати відповіді учнів, оскільки вони можуть втратити відчуття самостійності. Вчитель безумовно приймає будь-яку думку, підбадьорює учнів до дискусії. Важливо відповідати на запитання учнів, коли вони аж палають з цікавості.

Учні не повинні знати, що вчитель навмисно акцентує увагу на їхніх потребах. Треба зробити так, аби вони й не запідозрили, що вчитель хоче змусити їх вчитися. Що вищий рівень професіоналізму вчителя, то частіше учні будуть думати так: «Не можу дочекатися початку уроку. Мені конче треба почути те, про що він говорить».

Тільки коли учні усвідомлять потребу в інформації, можна переходити до того, щоб задовольнити цю потребу через представлення навчального матеріалу. Тоді не доведеться боротися з байдужістю і апатією учнів — у них сформували потребу в навчанні та підвищили їхню мотивацію.

Упродовж уроку потрібно неодноразово демонструвати учням їхні потреби — перед кожним вивченням нового матеріалу [1].

Рекомендації відповідно до закону потреб

👉 *Рекомендація 1. Описуйте потребу через факти.*

Ключове поняття цієї рекомендації — *інформація*. Часто ми можемо відкрити очі учнів на їхню потребу, представляючи наочну інформацію: статистичні дані, цитати.

👉 *Рекомендація 2. Щоб краще виразити потребу, розповідайте історії.*

Історії ви можете придумати самостійно або звідкись узяти. Суть цього принципу полягає в тому, щоб учень *впізнавав* себе в персонажі розповіді, ставив себе на його місце. Коли ви розповідаєте історію, учень може спіймати себе на думці: «Я почуваюся точно так само!» У більшості випадків учні не запам'ятовують план вашого уроку та його основні пункти, але добре запам'ятовують його суть.

👉 *Рекомендація 3. Щоб підвищити чутливість учнів до певної потреби, використовуйте елементи драматичного мистецтва.*

В основі цієї рекомендації лежить *участь*. Учням дуже подобається брати участь у розв'язанні конфліктів. Такі події, відображені різними видами драматичного мистецтва (монолог, діалог, бесіда-інтерв'ю, імпровізована сценка, задалегідь підготовлена вистава), допомагають людям усвідомити свої потреби. Драматична постановка відрізняється від звичайної розповіді тим, що ви не говорите про щось, а втілюєте це в життя.

👉 *Рекомендація 4. Майстерно подавайте інформацію, аби посилити потребу.*

Ця рекомендація базується на підвищенні *інтенсивності* потреби. Те, як ви доносите будь-яку інформацію, часто має більший вплив на учнів, ніж сама інформація. Впевненість, яка звучить у вашому голосі, ваші жести й міміка, інтонація, зоровий контакт з учнями і темп мови — ефективні засоби для того, щоб викликати емоції. Гнів, страх, довіра, любов, надія, занепокоєння — усі ці почуття можна легко сформулювати, якщо належним чином донести інформацію. Навіть миттєва тиша може сприяти підвищенню уваги та підсиленню усвідомлення потреби. Урізноманітніть стиль викладу матеріалу, і ваше викладання матиме максимальний

ефект; стежте за тим, щоб підсилити усвідомлення потреби тоді, коли це необхідно.

Ретельно підібрані, продумані слова, які викликають емоційну реакцію, можуть мати неймовірну силу. Вдалих виклад інформації може піднести навіть малозначущі питання як надзвичайно важливі.

👉 *Рекомендація 5. Стимулюйте потреби за допомогою музики.*

В основі цієї рекомендації — *натхнення*. Сольний чи хоровий спів, а також інструментальна музика, нехай навіть у звукозаписі, можуть підвищити потребу учнів у вивченні нового матеріалу. Потурбуйтеся, щоб вибрана вами музика впритул підвела учнів до усвідомлення потреби.

👉 *Рекомендація 6. Демонструйте потребу у вигляді схем і діаграм.*

Ця рекомендація використовує *уяву* учнів. Навіть найпростіша схема може мати для учнів великий сенс. Класна дошка, проєктор чи комп'ютер можуть бути для вчителя «асистентами» у реалізації цієї рекомендації.

👉 *Рекомендація 7. Виражайте потребу символічно — за допомогою ілюстрацій.*

Малюнки, фотографії, картини, відеофільми або будь-які інші образи зорового сприйняття можуть стрімко підвищити усвідомлення цієї чи іншої потреби. Наскільки насичені візуальними матеріалами ваші уроки?

Підсилення участі школярів в освітньому процесі, побудова екологічної комунікації між ними під час уроку

Наступні приклади активностей можуть допомогти адаптації, інтеграції та участі учнів в освітньому процесі.

▶ **Гра**

Дітей, особливо дошкільного та молодшого шкільного віку, найлегше залучити до освітнього процесу через гру, бо це і є їхня природна потреба. Для старших дітей цікавими будуть рольові ігри. Будь-яка гра повинна заохочувати дітей до взаємодії та веселощів, пізнання та навчання. Навчальні ігри можуть бути різними: звичайними, симуляційними,

рольовими тощо. Для вчителя важливо, щоб гра насамперед мала пізнавальний і навчальний аспекти.

Рецепт пізнавальної гри: загадковість — виклик — дія — легкий дискомфорт — невизначеність результату — прогрес — опанування нових навичок — емоційність.

Вчителі дуже часто люблять проводити уроки в ігровій формі, особливо підсумкові, щоб відстежити чи продемонструвати результати навчання учнів. Проте на таких уроках завжди є елемент суперництва, який часто викликає негативні емоції в того, хто «програв», а деколи призводить до суперечки чи сварок між учнями. Тому вчителю потрібно уникати таких наслідків гри на уроці. Якщо гра передбачає суперництво, то варто перевести його в позитивне русло.

Позитивне суперництво — це внутрішня сила будь-якої людини, що веде до її зростання. Цей тип суперництва спрямований на досягнення мети. Три основні елементи позитивного суперництва:

- повага до інших, однакове ставлення до всіх учасників;
- прагнення до досконалості;
- усвідомлення власної відповідальності та свободи (бути відповідальним як за перемогу, так і за можливі невдачі та помилки).

Негативне суперництво — це прагнення бути кращим, сильнішим від інших, щоб усунути їх. Цей тип суперництва спрямований на особистість (мета — усунути або принизити інших). Таке суперництво має такі підстави:

- відсутність самоповаги;
- потребу визнання;
- страх невдачі.

Найкращий пізнавальний і навчальний ефект має гра, орієнтована на співпрацю, а не на змагання. Принципи такої співпраці у грі:

- всі учасники повинні добре проводити час;
- всі учасники мають пережити досвід успіху;
- всі учасники повинні брати активну участь у заняттях;
- нікого з учасників не можна виключати;
- у групі немає переможених і переможців;

- заохочення жестів і звернень, які спонукають до співпраці;
- прагнення досягнути конкретної мети.

Роль вчителя має бути мінімальною — тільки для надання інструкцій та обговорення результатів гри після її проведення. Бажано, щоб співпрацю у грі учні будували самостійно.

Список використаних джерел

1. Lipman M. *Philosophy Goes To School*. Temple University Press, 2010. 238 p.
2. Marzano R.J. *The Art and Science of Teaching: A Comprehensive Framework for Effective Instruction (Professional Development)*. ASCD, 2007. 221 p.
3. Аносова А. В., Петушкова Л. А., Петушкова О. Д. Сьогодні заради майбутнього. Школа у воєнний і післявоєнний час: посібник для керівників та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Київ: Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2022. 284 с.
4. Васильєв О., Кочерга О. Деадаптованість. *Психолог*. 2002. № 9. С. 23–27.
5. Вілкінсон Б. Сім законів учня: навч. посіб. Вид-во «Подорож Біблією», 392 с.
6. Двек К. Налаштуйся на зміни. Нова психологія успіху. Київ: Наш Формат, 2022. 296 с.
7. Калошин В. Ф. Педагогіка успіху: стратегія радісного навчання. *Управління школою*. 2013. № 31–32. С. 403–404.

РОЗДІЛ 2.

МІЖВІДОМЧА ВЗАЄМОДІЯ У СТВОРЕННІ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1. Взаємодія зацікавлених сторін у громаді

Тетяна Кереселідзе, директорка Комунальної установи «Центр дитячої та юнацької творчості» Коростенської міської ради, співзасновниця БФ «Відважні», депутатка Коростенської міської ради

Станіслав Клосовський, проєктний менеджер ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ»

Зацікавлених осіб завжди на одного більше, ніж ви знаєте, а ті, яких ви знаєте, мають мінімум на одну потребу більше, ніж вам зараз відомо.

Т. Гілб

Роль зацікавлених осіб (стейкхолдерів) в організації безпечного освітнього простору є надзвичайно важливою, бо саме співпраця на різних рівнях між інституціями та організаціями в громаді творить успішну модель втілення інновації.

Зацікавлена особа (сторона), або стейкхолдер, — це особа, яка впливає на впровадження проєкту, роботу організації, підприємства, компанії тощо та має певні очікування від результатів їхньої діяльності чи вплив на них. До стейкхолдерів у громаді належать органи місцевого самоврядування та їх підрозділи, громадські організації чи окремі активісти, державні чи комунальні інституції — заклади освіти, заклади соціального захисту, заклади культури, правоохоронні органи, медіа тощо, які безпосередньо зацікавлені в роботі організації та її результатах.

Виявлення та визначення **зацікавлених сторін** дозволяє мінімізувати ризики та підготувати «план Б» (додатковий план) на випадок виникнення складнощів. Аналіз зацікавлених сторін допомагає виявити

тих, хто може допомогти в досягненні успіху, і тих, хто може завадити роботі, а також зрозуміти, як на це можна вплинути.

Розглянемо види стейкхолдерів у контексті проєктної діяльності організації. В управлінні проєктами **зацікавленими** вважають ті сторони, взаємодія з якими є обов'язковою для його успішного виконання, тобто що детальніше опрацювати списки можливих зацікавлених сторін і краще налагодити з ними взаємодію, то успішнішим буде результат впровадження проєкту.

► Навіщо витратити час на аналіз стейкхолдерів?

- Щоб швидко орієнтуватися, на чію допомогу можна розраховувати.
- Щоб знати, чиї інтереси можуть суперечити впровадженню проєкту.
- Щоб знати, кому можна довіряти.
- Щоб розуміти, що робити, якщо є конфлікт інтересів.

Визначення та аналіз стейкхолдерів допомагає об'єднати їх у дві ключові групи: **зовнішні та внутрішні**.

- **Зовнішні стейкхолдери** — це ті, що перебувають «поза межами» проєкту, тобто не брали безпосередньої участі в його розробленні, але мають певний рівень впливу на якість, тривалість, повноту втілення та інші аспекти.
- **Внутрішні стейкхолдери** — це команда, що працює над проєктом і має безпосередній вплив на його впровадження: керівник організації, проєктний менеджер (менеджери), донори (інвестори) тощо.

За силою впливу стейкхолдерів об'єднують, як правило, у дві групи: **первинні та вторинні**.

- **Первинні стейкхолдери** — це люди й організації, які здійснюють безпосередній вплив на проєкт: партнери, команда проєкту, донори (інвестори), засновники тощо.
- **Вторинні стейкхолдери** — це ті, що не залучені безпосередньо до проєкту, але також здатні вплинути на його втілення: медіа, органи влади, активісти, фінансові установи тощо.

Кого ми можемо віднести до зацікавлених сторін (стейкхолдерів) у формуванні безпечного освітнього середовища в громаді?

1. **Активно залучені до проєкту** — керівник і працівники закладу освіти, представники управління освіти громади, голова громади, профільний заступник із гуманітарних питань, профільні депутатські комісії з питань освіти, бюджету громади, Центр професійного розвитку педагогічних працівників, поліцейські, шкільні офіцери поліції, працівники Державної служби надзвичайних ситуацій (ДСНС), батьківські організації та інші громадські об'єднання, волонтерські неформальні групи тощо.
2. **Ті, хто користуватимуться результатами проєкту** (на інтереси яких впливає проєкт) — здобувачі освіти, жителі громади.
3. **Не залучені до проєкту**, але здатні на нього вплинути, наприклад, місцеві медіа, бізнес тощо.

Важливо розуміти, що **стейкхолдер** — це носій певної ролі / функції, завдяки якій він впливає на організацію або проєкт, а не окрема людина.

Наприклад, депутатську комісію з питань освіти ради територіальної громади (ТГ), головою якої є Г. Стефанчук, визнали стейкхолдером. Після складання повноважень Г. Стефанчук припиняє бути зацікавленою стороною, його посаду отримує П. Іванко, який стає головою. Депутатська комісія з питань освіти залишається стейкхолдером, але людина, яка виступає в цій ролі, змінюється.

У таблиці 1 наведений приклад моделі аналізу стейкхолдерів за логікою «Інституція — представник — сфера інтересів (портрет представника)».

Таблиця 1

Приклад моделі аналізу стейкхолдерів

Інституція	Представник	Портрет представника
Державна служба якості освіти	Голова служби	<p>Чоловік близько 40 років, працює на посаді понад 2 роки, у державних органах — понад 15 років.</p> <p>Відповідно до посади, здійснює контроль за безпекою в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО).</p> <p>У соціальних мережах часто поширює дописи про безпековий досвід Ізраїлю</p>
Управління освіти ТГ	Голова управління	<p>Жінка близько 55 років, має онуків, які навчаються в ЗЗСО громади, на посаді — 3 роки, від моменту створення ТГ, до цього працювала директоркою опорного ЗЗСО в громаді.</p> <p>Відповідно до посадових інструкцій, очолює процес планування та забезпечення розвитку мережі закладів освіти. Має право засновувати заклади освіти, а також реорганізовувати та ліквідувати їх. На сторінці в соціальних мережах поширює успішні досвіди інновацій у ЗЗСО з інших громад</p>

Відповідно до концепції Е. Фрімана, процес управління стейкхолдерами складається з 6 етапів:

1. Визначення зацікавлених сторін і розподіл їх на групи.
2. Аналіз і формулювання ключових потреб усіх зацікавлених сторін.
3. З'ясування інтересів і ступеня впливу кожної окремої особи.
4. Складання плану дій щодо управління стейкхолдерами.
5. Впровадження та реалізація заходів.
6. Аналіз підсумків управління та циклічне повторення процесу [\[1\]](#).

Механізм аналізу зацікавлених сторін

Один із найпопулярніших методів аналізу зацікавлених сторін — матриця стейкхолдерів (рис. 1), яка дозволяє об'єднати в 4 квадранти групи стейкхолдерів, зважаючи на масштаб їхнього зацікавлення та впливу.

Рис. 1. Матриця стейкхолдерів

Перший квадрант (праворуч угорі) — сильні та впливові люди й організації, які добре ставляться до проєкту. Сюди входять ваші спонсори й інвестори, ключові (незамінні) розробники, без яких проєкт не існує.

Другий квадрант (ліворуч угорі) — це люди, які вірять у проєкт, але не приймають ключових для нього рішень. Це рядові співробітники, а також «зовнішні» шанувальники проєкту. Вони можуть не ухвалювати жодних рішень, але вірять у проєкт, можуть надати вам добру пораду чи просто добре робити свою роботу.

Третій квадрант (внизу ліворуч) — дрібні шкідники. У цьому квадранті може перебувати співробітник, який скептично ставиться до проєкту і тому не надто присвячує йому свій час і зусилля. Сюди ж відносимо хейтерів, скептиків і «диванних» коментаторів.

Четвертий квадрант (внизу праворуч) — це впливові недоброзичливці. Тут можуть перебувати організації-конкуренти, представники органів влади чи громадських організацій. Сюди ж може потрапити представник адміністрації школи, якщо він з якихось причин надумав перешкоджати реалізації проєкту.

У процесі розроблення плану взаємодії зі стейкхолдерами створюють наступну ітерацію матриці, у якій зазначають необхідні дії, що спрямовуватимуть на кожну з груп.

Перший квадрант — підтримуємо позитивний рівень і розширюємо досвід взаємодії.

Другий квадрант — просуваємо, даємо більше впливу, відзначаємо лояльність і підтримку.

Третій квадрант — спостерігаємо, підвищуємо рівень лояльності та намагаємося перетягнути у другий квадрант.

Четвертий квадрант — передбачаємо їхні наступні кроки впливу та заручаємось підтримкою груп стейкхолдерів із першого квадранту.

Таким чином, матриця та прописані кроки взаємодії з кожною групою стейкхолдерів творять системну стратегію взаємодії з ключовими зацікавленими сторонами.

Додатковим і простішим інструментом для зображення характеру зацікавлення стейкхолдера є лінійка стейкхолдерів (рис. 2), яку використовують разом із матрицею. Робота з лінійкою передбачає також два етапи: на першому етапі ми об'єднуємо стейкхолдерів у групи впливу, а на другому — визначаємо інструменти, канали та відповідальних осіб у процесі взаємодії з ними.

—	~	+
Негативне ставлення	Нейтральне ставлення або важко визначити	Позитивне ставлення

Рис. 2. Лінійка стейкхолдерів

Ще одним корисним інструментом аналізу стейкхолдерів є створення так званої карти впливу на зацікавлених сторін. Карта впливу на зацікавлених сторін — інструмент, який допомагає визначити, як організація може впливати на зацікавлені сторони. Для цього команда проєкту розміщує опрацьованих стейкхолдерів у колах (рис. 3).

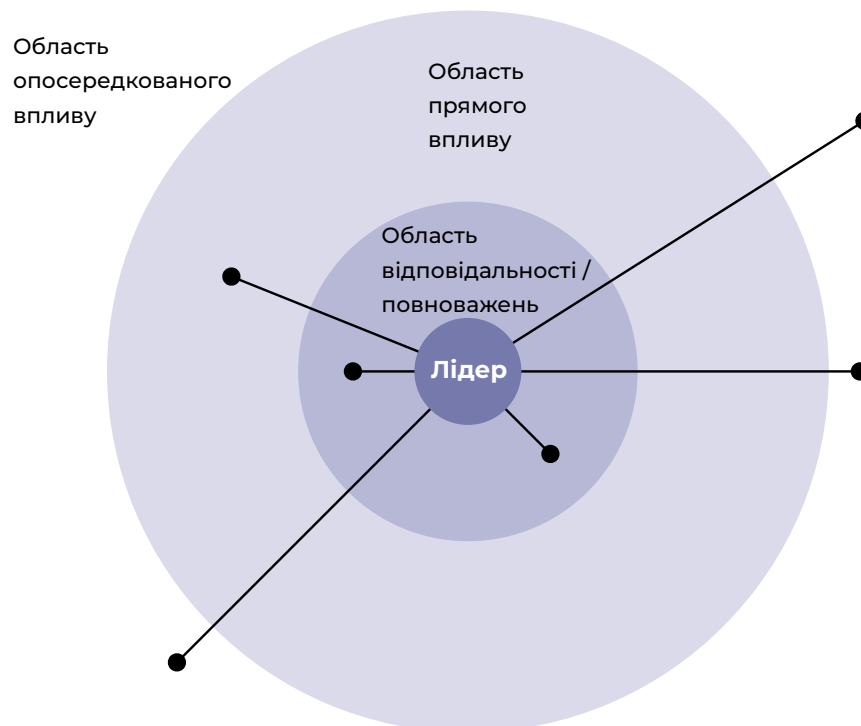

Рис. 3. Карта впливу зацікавлених осіб

Кожен із членів команди маркером свого кольору позначає стрілками тих стейкхолдерів, з якими має певний взаємозв'язок (прямий чи опосередкований) чи досвід роботи, показуючи силу команди. Під час створення карти візуалізують близькість зацікавлених сторін організації-лідера. Зокрема, на карті виділяють три області:

- **область повноважень / відповідальності.** Тут розміщують осіб, які безпосередньо підпорядковуються лідеру та діють відповідно до його рішення / наказу (працівники, команда);
- **область прямого впливу.** Сюди поміщають тих, хто не підпорядковується лідеру, але може взаємодіяти з ним за принципом взаємовигідного обміну. (члени команди, постачальники, підрядники, клієнти);
- **область опосередкованого впливу.** У цій частині знаходяться особи, на яких лідер не може безпосередньо впливати (спонсори, державні органи управління, конкуренти).

Під час обговорення команда рухається з меншого кола (область повноважень) до ширшого (область опосередкованого впливу). Виявлених стейкхолдерів розміщують у релевантні кола. Щоб не заплутатися в прочитанні карти, доцільно з'єднувати зацікавлених осіб із лідером різними лініями: одинарними для області опосередкованого впливу, подвійними для прямого впливу і потрійними для області повноважень.

Взаємодія із зацікавленими сторонами

Визначення стейкхолдерів і комунікація з ними є достатньо складним і комплексним процесом, який передбачає вибір найбільш релевантних каналів комунікації, генерування необхідних комунікаційних повідомлень задля інформування та необхідної залученості до проєкту чи діяльності організації.

Таблиця 2

Етапи взаємодії зі стейкхолдерами

Етап	Назва етапу	Наші дії	Ставлення стейкхолдера
1	Інформування	Забезпечуємо присутність інформації про проєкт у загальнодоступних для стейкхолдера чи групи стейкхолдерів джерелах інформації	На початку стейкхолдер нічого не знає про проєкт, але під впливом діяльності організації отримав базову інформацію, набув певні базові знання про проєкт і приймає рішення про подальше реагування та вплив на діяльність організації
2	Інтерес	Шукаємо специфічні канали комунікацій зі стейкхолдером чи групою стейкхолдерів задля підвищення інтересу до проєкту	Стейкхолдер отримує більше детальної інформації про специфіку діяльності організації та приймає рішення про свою участь / вплив (на цьому етапі формують базу подальшого зацікавлення та характеру впливу)

Етап	Назва етапу	Наші дії	Ставлення стейкхолдера
3	Спроба	Формуємо сприятливі умови для першої участі, долученості стейкхолдера чи групи стейкхолдерів до проєкту. Визначаємо та забезпечуємо якомога сприятливіші умови для участі	Стейкхолдер вперше знайомиться з продуктом, послугою, яку пропонує проєкт, і формує кінцеве рішення
4	Лояльність	Працюємо задля розвитку позитивних відносин зі стейкхолдером і забезпечуємо його участь у проєкті	Стейкхолдер долучений до проєкту за визначеними умовами
5	Взаємодія	Після закінчення проєкту продовжуємо інформувати стейкхолдера / групу стейкхолдерів про результати та вплив проєкту, забезпечуючи його долученість до майбутньої проєктної діяльності	Стейкхолдер стає партнером

Інструменти та канали комунікації та взаємодії зі стейкхолдерами:

- виявлення думок та інтересів (опитування, анкетування, особисте спілкування);
- інформування (пресрелізи, публікації на вебсайті, у соціальних мережах, виготовлення та розповсюдження інформаційних матеріалів, інформування через релевантні медіа);
- обмін думками (безпосередня комунікація, переговори, консультації, громадські слухання, круглі столи, конференції, семінари тощо);
- участь у заходах, що проводять зацікавлені сторони (нарадах, зустрічах, тематичних форумах, конференціях);
- спільна діяльність (проєкти, заходи, акції).

Канали комунікації з ключовими стейкхолдерами запропоновані в таблиці 3.

Таблиця 3

Канали комунікації школи зі стейкхолдерами

Стейкхолдер	Канали комунікації
Органи державної влади та місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none">• Особисті зустрічі.• Поширення інформації в релевантних медіа.• Запрошення на публічні події (форуми, конференції, публічні обговорення, фокус-групи тощо).• Публічне звітування.• Офіційне листування.• Запити на отримання доступу до публічної інформації
Суспільство, місцеві громади	<ul style="list-style-type: none">• Сайт. Форма зворотного зв'язку на сайті.• Сторінки в соцмережах.• Лідери суспільної думки.• Публічні громадські обговорення та інші події (форуми, акції, фестивалі тощо).• Листування: електронна та звичайна пошта.• Телефон
Неурядові організації (НУО), об'єднання громадян	<ul style="list-style-type: none">• Сайт. Форма зворотного зв'язку на сайті.• Сторінки в соцмережах.• Лідери суспільної думки.• Публічні громадські обговорення та інші події (форуми, акції, фестивалі тощо).• Листування: електронна та звичайна пошта.• Телефон
Медіа	<ul style="list-style-type: none">• Сайт.• Сторінки в соцмережах.• Телефон.• Особисті зустрічі.• Пресанонс та пресреліз
Міжнародні організації	<ul style="list-style-type: none">• Сайт (версія іноземною мовою).• Участь у публічних подіях регіонального, національного та міжнародного рівня.• Онлайн-майданчики для НУО.• Розсилання звітності.• Соціальні мережі.• Листування: електронна пошта, звичайна пошта.• Особисті зустрічі.• Телефон

Стейкхолдер	Канали комунікації
Інвестори	<ul style="list-style-type: none">• Сайт.• Участь у публічних подіях регіонального, національного та міжнародного рівня.• Поширення інформації в релевантних медіа.• Розсилання звітності.• Листування: електронна пошта, звичайна пошта.• Особисті зустрічі.• Телефон

Грамотне управління стейкхолдерами допомагає успішно реалізувати проєкт, сприяє зростанню та розвитку організації в перспективі.

Список використаних джерел

1. Freeman R. E. Stakeholder Management: A Stakeholder Approach (Pitman Series in Business and Public Policy). Hardcover: Harpercollins College Div, 1984. 276 p.
2. Mendelow A. Stakeholder Mapping. Proceedings of the 2nd International Conference on Information Systems. 1991. MA: Cambridge. 15 p.
3. Гусева Ю. Ю., Сидоренко М. В., Чумаченко І. В. Управління зацікавленими сторонами освітніх проектів. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія «Стратегічне управління, управління портфелями, програмами та проектами» 2016. № 2. С. 8–12.
4. Шевченко Н. В. Соціальне партнерство у сфері освіти: горизонти модернізації. Харків: Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс». 2014. 504 с.

2.2. Роль засновника школи у формуванні безпечного освітнього середовища

Марія Лук'янова, перша заступниця міського голови
Бережанської міської ради, кандидатка економічних наук

Засновники закладів освіти: повноваження та обов'язки

Закон України «Про освіту» [18] регулює широкий спектр питань, пов'язаних із реалізацією права на освіту, визначає сферу відповідальності та повноваження засновників закладів освіти й органів управління на всіх адміністративних рівнях. Чинними також є закони України «Про повну загальну середню освіту» [19], «Про позашкільну освіту» [20], «Про дошкільну освіту» [16].

Відповідно до термінології, затвердженої чинним законодавством, *засновник закладу освіти* — орган державної влади від імені держави, відповідна рада від імені територіальної громади (громад), фізична та/або юридична особа, рішенням і за рахунок майна яких заснований заклад освіти або які в інший спосіб відповідно до законодавства набули прав і обов'язків засновника. Залежно від засновника, заклад освіти може діяти як державний, комунальний, приватний або корпоративний.

Війна з росією внесла свої корективи в законодавчі норми. Так, засновником (співзасновником) приватного чи корпоративного закладу освіти НЕ може бути:

- фізична особа, яка є громадянином (підданим) держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом;

- юридична особа з іноземними інвестиціями держави-агресора або держави-окупанта, або зареєстрована на території держави-агресора чи держави-окупанта, або кінцевий бенефіціарний власник (контролер) якої є резидентом держави-агресора або держави-окупанта (ч. 3. ст. 22 Закону України «Про освіту» [18]).

Засновниками більшості закладів освіти — дошкільних, позашкільних і загальної середньої освіти — є сільські, селищні або міські ради відповідної територіальної громади. Забезпечення якості та доступності освітніх послуг, створення безпечного середовища для навчання є одним із пріоритетних завдань територіальних громад (таблиця 1).

Таблиця 1

Повноваження органів місцевого самоврядування на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою України (ст. 66 Закону України «Про освіту» [18])

Верховна Рада АР Крим, обласні ради, Київська та Севастопольська міські ради	Районні, міські ради	Сільські, селищні ради
Відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти та забезпечення якості освіти на відповідній території, забезпечення доступності повної загальної середньої освіти та професійної / професійно-технічної освіти	Відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти та забезпечення якості освіти на відповідній території, забезпечення доступності дошкільної, загальної середньої освіти, позашкільної освіти	
Планують і забезпечують розвиток мережі закладів профільної середньої, професійної / професійно-технічної та позашкільної освіти, закладів спеціалізованої освіти, спеціальних закладів освіти, науково-методичних і навчально-методичних установ	Планують і забезпечують розвиток мережі закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної освіти	

**Верховна Рада АР Крим,
обласні ради, Київська
та Севастопольська
міські ради**

**Районні,
міські ради**

**Сільські,
селищні ради**

Утворюють і забезпечують утримання комунальних закладів післядипломної освіти для потреб підвищення кваліфікації педагогічних працівників

Заснують заклади освіти, а також реорганізують, перепрофілюють (змінюють тип) і ліквідовують їх з урахуванням спеціальних законів

Закріплюють за закладами, що забезпечують здобуття початкової та базової середньої освіти, територію обслуговування (крім випадків, встановлених спеціальними законами)

Забезпечують доступність дошкільної та середньої освіти для всіх громадян, які проживають на відповідній території, та вживають заходів для забезпечення потреби у дошкільній та позашкільній освіті

Забезпечують проживання або підвезення до місця навчання і в зворотному напрямку (до місця проживання) здобувачів профільної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти, які навчаються не за місцем проживання (за потреби — спеціально обладнаним транспортом, доступним для осіб із порушенням зору, слуху, опорно-рухового апарату та інших маломобільних груп населення)

У випадках, визначених спеціальними законами, забезпечують і фінансують підвезення здобувачів освіти і педагогічних працівників до закладу освіти і в зворотному напрямку (у разі потреби — транспортними засобами, пристосованими для перевезення осіб, які пересуваються на кріслах колісних)

**Верховна Рада АР Крим,
обласні ради, Київська
та Севастопольська
міські ради**

**Районні,
міські ради**

**Сільські,
селищні ради**

Ведуть облік дітей дошкільного та шкільного віку у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України

Оприлюднюють офіційну звітність про всі отримані та використані кошти, а також перелік і вартість товарів, робіт, послуг, спрямованих на потреби кожного із заснованих ними закладів освіти, та інші видатки у сфері освіти

Забезпечують рівні умови для розвитку закладів освіти всіх форм власності

Сприяють розробленню плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти

Здійснюють інші повноваження у сфері освіти, передбачені законом

Отже, у сфері освіти органи місцевого самоврядування територіальних громад (місцеві ради):

- 1. Відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти — виконують закони, державні програми, накази тощо.**
- 2. Відповідають за забезпечення якості освіти шляхом:**
 - фінансування діяльності закладів освіти з державного та місцевих бюджетів;
 - утримання та розвитку матеріально-технічної бази;
 - ініціювання позачергового інституційного аудиту;
 - організації та фінансування методичного забезпечення освіти;
 - створення інклюзивно-ресурсних центрів.

3. Відповідають за доступність дошкільної, початкової, базової середньої та позашкільної освіти шляхом:

- організації обліку дітей дошкільного та шкільного віку;
- планування мережі відповідних закладів освіти та їх відкриття, закриття чи реорганізації;
- створення освітніх округів та опорних шкіл;
- закріплення за закладами початкової та базової середньої освіти території обслуговування;
- організації та фінансування підвезення учнів, педпрацівників до закладів освіти.

4. Здійснюють функції засновника щодо підпорядкованих закладів освіти:

- затверджують установчі документи закладу освіти, їх нову редакцію та зміни до них;
- укладають і розривають строковий трудовий договір (контракт) із керівником закладу освіти, організують проведення конкурсного відбору керівників закладів освіти;
- затверджують кошторис і приймають фінансовий звіт закладу освіти;
- здійснюють контроль за фінансово-господарською діяльністю закладу освіти;
- здійснюють контроль за дотриманням установчих документів закладу освіти;
- забезпечують створення в закладі освіти інклюзивного освітнього середовища на основі принципів універсального дизайну та розумного пристосування;
- здійснюють контроль за недопущенням привілеїв чи обмежень (дискримінації);
- оприлюднюють результати інституційного аудиту закладу освіти;
- оприлюднюють інформацію про отримані кожним підпорядкованим закладом освіти кошти, товари та послуги (публічні та приватні);
- здійснюють контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;
- реалізують інші права, передбачені законодавством та установчими документами закладу освіти.

► **Засновник закладу освіти зобов'язаний:**

- забезпечити утримання та розвиток матеріально-технічної бази заснованого ним закладу освіти на рівні, достатньому для виконання вимог стандартів освіти та ліцензійних умов;
- у разі реорганізації чи ліквідації закладу освіти забезпечити здобувачам освіти можливість продовжити навчання на відповідному рівні освіти;
- забезпечити, відповідно до законодавства, створення в закладі освіти безперешкодного середовища для учасників освітнього процесу, зокрема для осіб з особливими освітніми потребами.

Засновник або уповноважений ним орган (особа) може делегувати окремі свої повноваження органу управління закладу освіти та/або наглядовій (підлежальній) раді закладу освіти.

На практиці засновник створює відповідний уповноважений орган (орган управління освітою окремої громади — відділ, управління чи департамент освіти) і делегує йому частину повноважень, які йому надав закон. Розмежування компетенції засновника (засновників), інших органів управління закладу освіти та його структурних підрозділів, відповідно до чинного законодавства, мають бути передбачені в установчих документах закладу освіти.

За порушення зобов'язань перед закладами освіти, учасниками освітнього процесу та громадськістю засновник закладу освіти чи/та орган управління освітою несуть різні види відповідальності різного ступеня згідно з чинним законодавством.

Фінансування потреб закладів освіти у створенні безпечного освітнього середовища

Видатки на освіту в громадах покривають із бюджетів двох рівнів. Заробітну плату вчителів закладів загальної середньої освіти й підтримку осіб з особливими освітніми потребами фінансують за рахунок державної освітньої субвенції. Видатки на інші потреби, заробітна плата працівників дошкільних і позашкільних закладів освіти та непедагогічних працівників шкіл, матеріально-технічне забезпечення всіх перерахованих закладів освіти здійснюється за рахунок місцевих бюджетів, тобто за рахунок засновників.

Питання освіти є одним із ключових для більшості громад. Це підтверджує вагомий відсоток видатків на галузь у структурі видатків місцевих бюджетів. Так, до повномасштабного вторгнення видатки на освіту в середньому становили 40–45%, а в деяких територіальних громадах — 50–70%.

У 2022 році видатки на освіту в державному бюджеті суттєво скоротили — з 4,28% до 2,16%. Тому зросла частка фінансування освітянських потреб за рахунок місцевих бюджетів — з 43,74% до 47,96% (рис. 1) [9].

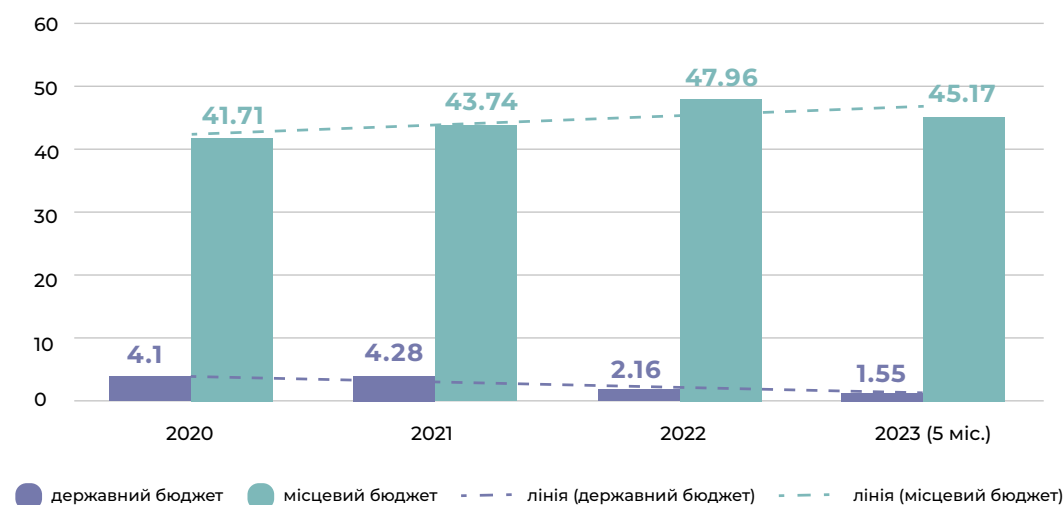

Рис. 1. Видатки на освіту в структурі видатків державного та місцевого бюджетів, %

Недофінансування територіальних громад у частині освітньої субвенції з державного бюджету дещо ускладнило фінансову ситуацію в освіті на місцях: у 2022 році деякі громади, аби вкластись у бюджетні призначення, вдавалися до таких непопулярних заходів, як відпустки без збереження заробітної плати працівникам закладів освіти або переведення на простій.

Питання фінансування було найскладнішим у відносинах між засновником — уповноваженим органом — закладом освіти і в період до повномасштабного вторгнення. Сьогодні складнощі поглибились через скорочення обсягів державної цільової субвенції, а також додаткові потреби у створенні безпечного середовища в закладах освіти.

Проблему фінансових стосунків закладів освіти із засновником неодноразово піднімав і освітній омбудсмен [14]. Він зазначав, що чимало

бюджетних запитів керівників закладів освіти ігнорують і залишають поза увагою уповноважені органи управління освітою та засновники. В окремих громадах досі існує практика фінансування закладів освіти через централізовану бухгалтерію, що суперечить нормам Закону України «Про освіту» [18] щодо фінансової автономії закладів освіти.

Вирішення проблеми фінансування освітянських потреб у громадах вбачають у:

- розвитку навичок створення бюджетних запитів керівниками закладів освіти;
- навчанні основ залучення позабюджетних джерел фінансування посадових осіб засновника, його уповноваженого органу управління освітою, керівників закладів освіти, учасників освітнього процесу;
- напрацюванні контактів і розвитку співпраці з організаціями громадянського суспільства щодо залучення додаткових ресурсів на потреби освіти в громаді;
- активізації роботи засновника / уповноваженого органу управління освітою з оптимізації освітньої мережі в громаді.

У всіх цих процесах роль засновника є визначальною — він комунікує з органами виконавчої влади; налагоджує зв'язки з громадськими та міжнародними організаціями; стимулює підвищення кваліфікаційного рівня посадовців і педагогів, особливо щодо опанування навичок проєктного менеджменту та комунікації. Водночас важливе значення має постійна та багатостороння комунікація, прозора та добросовісна діяльність із публічним висвітленням і звітуванням про хід процесів з організації безпечного середовища. Засновник має бути доступним, зрозумілим, відкритим до співпраці з міжвідомчими партнерами та громадськістю.

► Формування бюджетних запитів

Після утворення органу управління освітою як юридичної особи він набуває статусу головного розпорядника бюджетних коштів і стає повноцінним учасником бюджетного процесу зі своїми правами та обов'язками. Саме головні розпорядники мають право на отримання бюджетних асигнувань, взяття зобов'язань і здійснення видатків із бюджету.

Бюджетна система запроваджує також поняття розпорядника бюджетних коштів нижчого рівня, який забезпечує виконання бюджетних програм у системі головного розпорядника. Такими розпорядниками

коштів нижчого рівня можуть виступати заклади дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти, інклюзивно-ресурсні центри, центри професійного розвитку педагогічних працівників тощо. Для надання статусу розпорядника бюджетних коштів нижчого рівня заклад чи установа повинні бути юридичною особою.

Бюджетні запити є основою для складання місцевих бюджетів. Їх складання має на меті визначення та аналіз пропозицій, необхідних для реалізації бюджетної програми, досягнення визначених цілей та оцінки очікуваних результатів.

Орган управління освітою як головний розпорядник має організувати розроблення бюджетних запитів і подачу їх місцевим фінансовим органам громади.

Бюджетний запит — документ, який готує головний розпорядник бюджетних коштів; містить пропозиції з відповідним обґрунтуванням щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних для виконання покладених на нього функцій на середньостроковий період, на підставі відповідних граничних показників видатків бюджету та надання кредитів із бюджету [7].

Типові форми бюджетних запитів для формування місцевих бюджетів затвердили відповідним наказом Міністерства фінансів України [17]. До таких типових форм належать:

- форма 20XX-1 — загальний за всіма бюджетними програмами запит головного розпорядника коштів;
- форма 20XX-2 — індивідуальний запит, призначений для наведення детальної інформації з обґрунтуваннями щодо показників, передбачених за кожною бюджетною програмою, який включає всі надходження для виконання бюджетної програми та детальний розподіл граничного обсягу видатків на плановий і прогнозні періоди, а також результативні показники, що планують для виконання в межах граничного обсягу видатків;
- форма 20XX-3 — додатковий запит, який включає обґрунтування додаткової понад граничний обсяг потреби у видатках на реалізацію бюджетних програм у разі, якщо витрати, розраховані з огляду на пріоритетність та обґрунтованість потреб, перевищують граничний обсяг та індикативні прогнозні показники, а також інформацію про зміни результативних показників у разі передбачення додаткових коштів.

Бюджетні запити на плановий рік і прогностні періоди заповнюють усі розпорядники бюджетних коштів. Розпорядники нижчого рівня заповнюють форми 20XX-2 та 20XX-3 запитів і подають їх для зведення головному розпоряднику, який заповнює форму 20XX-1 і зведені форми 20XX-2 і 20XX-3 за своєю мережею та подає їх до місцевого фінансового органу в терміни, визначені Інструкцією про заповнення бюджетних запитів.

На підставі зведених бюджетних запитів місцевий фінансовий орган формує проєкт місцевого бюджету на плановий і наступні за плановим два бюджетні періоди. Важливо: під час формування бюджетного запиту розпорядники бюджетних коштів повинні врахувати не тільки обов'язкові захищені статті видатків (оплату праці, енергоносії, харчування тощо). Необхідно також передбачити кошти для поліпшення матеріально-технічної бази закладів освіти та проведення поточних і капітальних ремонтних робіт.

► *Залучення позабюджетного фінансування*

Фінансування здобуття повної загальної середньої освіти здійснюють за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів *та інших джерел, не заборонених законодавством* (ст. 58 Закону України «Про повну загальну середню освіту» [19]).

Основними джерелами позабюджетного фінансування можуть бути:

- кошти юридичних і фізичних осіб, громадських організацій і фондів, зокрема благодійні внески та пожертвування;
- кошти від надання навчальними закладами додаткових освітніх та інших платних послуг: оренди; транспортних послуг; продажу виробленої продукції (як елемент соціального підприємництва) тощо;
- гранти від донорських організацій, спрямовані на реалізацію проєктів;
- цільові кошти, залучені від фандрейзингу та краудфандингу для проєктів закладів освіти.

Одним із результативних способів позабюджетної підтримки закладів освіти є створення при них **фондів випускників** як неприбуткових організацій. Не завжди їх юридично оформлюють як благодійні організації — часто вони діють неформально, щоб підтримати ту чи іншу ініціативу, на яку бракує фінансування. Така неформальна співпраця

з випускниками хоч і буває ефективною, може мати ознаки корупційної складової та відсутності прозорості використання ресурсів.

Приклади офіційного оформлення благодійних організацій випускників:

- благодійна організація «Благодійний фонд „Фонд випускників України“» — Alumni Fund Ukraine (2016 рік);
- благодійний фонд асоціації випускників Херсонського державного аграрного університету (2013 рік);
- громадська організація «Клуб Випускників» (2010 рік);
- громадська організація «Асоціація випускників Києво-Могилянської бізнес-школи» (2018 рік);
- благодійна організація «Благодійний Фонд „Асоціація випускників Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського» (2008 рік);
- громадська організація «Асоціація випускників Києво-Могилянської академії» (2004 рік);
- благодійний фонд «Радість співпраці» — фонд випускників Русанівського ліцею (2017 рік);
- благодійна організація «Благодійний фонд випускників Жовтоводського ліцею „Наукова Спадщина“» (2015 рік).

Наймасштабнішою в Україні є діяльність благодійного фонду «Фонд випускників України». Це неприбуткова організація, яку заснували українські випускники, що працюють у Швейцарії. Головною метою фонду є розвиток освіти в Україні. Задум полягав у тому, щоб створити фінансову, ресурсну та ідейну платформу, яка дасть змогу кожному долучитись до розвитку освіти в Україні. Фонд розвиває традицію та мережу добродійної підтримки українських навчальних закладів, об'єднує та підтримує освітян і громадських активістів, заохочує запровадження в Україні найкращих світових освітніх практик [26]. Фонд мав 4 створених осередки: команда Національного університету «Києво-Могилянська академія», Івано-Франківського фізико-технічного ліцею, Городищенського економічного ліцею (Черкаська область) та Русанівського фізико-математичного ліцею (м. Київ) [2].

Як видно зі сторінки фонду в соцмережах, вже сьомий рік поспіль він підтримує талановиту молодь Івано-Франківського фізико-технічного ліцею, щорічно виплачуючи талановитій молоді стипендії та нагороди [1].

Схожа практика підтримки закладу освіти є і в Бережанській громаді, що на Тернопільщині. Випускник Бережанської гімназії ім. Богдана Лепкого Юрій Бойків, який є успішним підприємцем у США, співпрацює з ГО «Бережанська гімназія» та ГО «Навігатор-2.0». Він неодноразово сприяв покращенню матеріально-технічної бази закладу, а з 2018 року започаткував щорічні іменні стипендії Юрія і Ліліани Бойківих для успішних учнів закладу: відмінників навчання, переможців предметних олімпіад і конкурсів [4].

Залучення здобувачів освіти до пошуку позабюджетного фінансування на реалізацію шкільних проєктів, сприяння розвитку їхніх підприємницьких навичок і підвищення фінансової грамотності може відбуватись через **соціальне шкільне підприємництво**. Мета соціального підприємництва — не лише одержання додаткових коштів, а й їх використання для вирішення певної соціальної проблеми.

Питанню розвитку соціального шкільного підприємництва присвячено чимало навчальних платформ і курсів. Так, Міністерство освіти і науки України затвердило навчальну програму курсу за вибором «Соціальне шкільне підприємництво» для учнів 8 (9, 10, 11) класів [11], а також посібник для учнів 8 (9, 10, 11) класів, батьків та освітян «Соціальне шкільне підприємництво: твій перший стартап» [10].

У межах проєкту «Заснування соціальних шкільних підприємств у сільській місцевості та малих містах України для заохочення молоді до соціального підприємництва в Івано-Франківській, Житомирській і Донецькій областях», який реалізували у 2019–2021 роках Фонд Східна Європа та ChildFund Deutschland e.V. за фінансової підтримки Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини, створили сторінку «Соціальне шкільне підприємництво у сільській місцевості та малих містах України» [24]. Тут можна знайти багато корисної інформації для започаткування шкільного підприємництва із соціальною місією.

В Україні діє проєкт «School of ME: Школа усвідомленого підприємництва» — громадська організація / стартап однодумців, що розробляє і впроваджує проєкти із соціального, шкільного, молодіжного підприємництва для досягнення змін у підприємницькій екосистемі. Тут розробили інформаційну платформу для розвитку соціального шкільного підприємництва [3].

В Україні є два законні способи функціонування соціального шкільного підприємства: через громадську організацію або через шкільний комбінат. Згідно з чинним законодавством, громадські організації можуть здійснювати підприємницьку діяльність, якщо це зазначено у статуті організації та якщо кошти витрачають на мету й цілі, заради яких її створили. За суттю соціального шкільного підприємництва саме так

і відбувається: зароблені кошти вкладають у розвиток закладу освіти та реалізацію шкільних проєктів.

Заклад освіти як юридична особа може сам стати засновником і створити шкільний комбінат для отримання додаткового джерела доходу в умовах децентралізації [8].

Фандрейзинг — процес залучення грошових коштів та інших ресурсів (людських, матеріальних, інформаційних тощо), які організація не може забезпечити самостійно та які є необхідними для реалізації певного проєкту або діяльності загалом [12].

Фандрейзинг — це добровільна мобілізація внутрішніх і залучення зовнішніх ресурсів для безкорисного здійснення суспільно важливої діяльності [23].

Основне правило фандрейзингової кампанії — чітке усвідомлення ідеї (не завжди обов'язково оформленої як проєкт), на яку організують збір коштів. Етапи фандрейзингової кампанії:

1. визначення ідеї чи потреби, реалізація якої вимагає додаткових ресурсів;
2. визначення потенційних джерел фінансування;
3. комунікаційна кампанія, популяризація ідеї та важливості її реалізації;
4. робота з донорами — інформування, зацікавлення; формування бази потенційних донорів, вивчення їхніх діяльності, інтересів, уподобань;
5. клопотання про допомогу — безпосереднє звернення по допомогу, розсилка листів, візити, телефонні дзвінки, організація прийомів, зустрічей, благодійних акцій; залучення ЗМІ та громадськості;
6. реалізація ідеї із залученням додаткових коштів;
7. звіт про залучені ресурси; подяки благодійникам, висвітлення в ЗМІ, розміщення списку благодійників на сайті тощо.

Розглянемо поширений у світі спосіб залучення коштів — **краудфандинг**. Це співпраця людей, які добровільно об'єднують свої гроші чи інші ресурси разом, зазвичай через інтернет, аби підтримати зусилля інших людей або організацій [13].

Поняття краудфандингу — спільного, гуртового фінансування — досить нове в Україні, проте вже має певну історію та позитивний досвід. В Україні використовують як міжнародні, так і національні краудфандингові платформи. З міжнародних найпопулярнішою є «Kickstarter». Для подання проєкту на цей майданчик українцям потрібно задіяти посередника — резидента таких країн, як США, Велика Британія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Нідерланди, Данія, Ірландія, Норвегія, Швеція, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Австрія, Бельгія, Швейцарія, Люксембург, Гонконг, Сингапур, Мексика, Японія, Польща, Греція та Словенія. Посередник має відкрити рахунок у банку, куди будуть надходити кошти, сплачуватиме податки й комісії. Серед українських платформ драйверами краудфандингу є «Спільнокошт», «RazomCo», «GoF», «StartEra», «Ulule» тощо [25].

Краудфандинг потребує виконання низки важливих кроків, від яких залежить успішність результату:

1. **Підготовчий етап:** чітко визначити й описати ціль проєкту; обрати краудфандингову платформу, заповнити заявку, провести комунікаційну кампанію, обрати способи дофінансування, і, власне, подати заявку.
2. **Краудфандингова кампанія:** провести комунікаційну кампанію, залучити внески благодійників.
3. **Посткраудфандингові активності:** комунікувати з благодійниками, подякувати головним партнерам, надіслати подарунки, звітувати на сторінці краудфандингової платформи.
4. **Вдячність:** подякувати собі й однодумцям за проведену кампанію [5].

Успіх краудфандингу забезпечує вдала ідея чи проєкт, реалізація яких зацікавить широке коло людей. Важлива актуальність проєкту, доступне донесення до потенційних вкладників механізму його реалізації.

Позабюджетне залучення фінансування потребує розвитку навичок проєктного менеджменту (написання проєктних заявок, формування команди, управління процесами, організації звітування) на всіх рівнях ухвалення рішень — від засновника до учнів і їхніх батьків.

Особливості ухвалення рішень в умовах воєнного стану [6]

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [21], голови громад мають можливість одноосібно приймати рішення з питань, які в умовах мирного часу належать до компетенції колегіальних органів місцевого самоврядування. У період дії воєнного стану сільський, селищний, міський голова територіальної громади, на території якої не ведуть бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів), виключно для здійснення заходів правового режиму воєнного стану може ухвалити рішення (з обов'язковим інформуванням начальника відповідної обласної військової адміністрації протягом 24 годин) щодо:

- звільнення земельних ділянок комунальної власності від незаконно розміщених тимчасових споруд, зокрема тих, які звели, але не ввели в експлуатацію у встановленому законодавством порядку;
- обстеження будівель і споруд, пошкоджених внаслідок бойових дій. Це здійснюють відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [22];
- демонтажу будівель і споруд, які за результатами обстеження, визначеного пунктом 2 цієї частини, визнані аварійно небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей (крім об'єктів оборонного і спеціального призначення, об'єктів культурної спадщини та об'єктів, на які поширюється дія Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [15]). Розпорядження про демонтаж таких будівель і споруд вносять до Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України в Порядку ведення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва.

У період дії воєнного стану сільський, селищний, міський голова територіальної громади, на території якої не ведуть бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів), виключно для здійснення заходів правового режиму воєнного стану може ухвалити рішення щодо:

- передачі коштів з відповідного місцевого бюджету на потреби Збройних Сил України та/або для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану;

- створення установ із надання безоплатної первинної правової допомоги, призначення на посади та звільнення з посад керівників таких установ, залучення фізичних чи юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги;
- боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями;
- поводження з небезпечними відходами.

Список використаних джерел

1. Alumni Fund Ukraine / Фонд Випускників України. URL: <https://is.gd/ul55ig> (дата звернення: 08.08.2023).
2. Alumni Fund Ukraine. The Ukrainians. URL: <https://is.gd/6Wojo1> (дата звернення: 08.08.2023).
3. School of ME: Школа усвідомленого підприємництва. URL: <https://schoolofme.me/sse> (дата звернення: 08.08.2023).
4. Бережанський ліцей ім. Б. Лепкого. URL: <https://is.gd/mo86iF> (дата звернення: 08.08.2023).
5. Бортніков Д., Кравцов Г., Точиліна О. КРАУДФАНДИНГ: посібник зі сталості. Соціальним підприємцям та громадським діячам. School of ME, 2022. 54 с. URL: <https://is.gd/VZ3KdK> (дата звернення: 08.08.2023).
6. Врублевський О. Прийняття головою громади одноосібних рішень в умовах воєнного стану: нормативний та практичний аспекти. Децентралізація. URL: <https://is.gd/ulkduo> (дата звернення: 08.08.2023).
7. Грекова І., Жабенко Л., Марушевська М. та ін. Здійснюємо підготовку бюджетних запитів органу управління освітою: poradnik для голів та управлінців освітою територіальних громад / за заг. ред. Н. Протасової, В. Полторака, Л. Жабенко. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2020. 35 с.
8. Гулбіані Д. Бізнес у 15: як на Донбасі учні відкривають власні підприємства. ШоТам. URL: <https://is.gd/OnpkdO> (дата звернення: 08.08.2023).
9. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua> (дата звернення: 08.08.2023).

10. Дятленко С., Конопкін В., Корнецький А. та ін. Соціальне шкільне підприємництво: твій перший стартап: посібник для учнів 8 (9, 10, 11) класів, батьків та освітян. Київ: ТОВ «ВІ ЕН ЕЙ ПРЕС», 2020. 184 с. URL: <https://is.gd/ZndX4j> (дата звернення: 08.08.2023).
11. Дятленко С., Корнецький А., Конопкін В. та ін. Соціальне шкільне підприємництво: навч. програма курсу за вибором. URL: <https://is.gd/5bDNuv> (дата звернення: 08.08.2023).
12. Збір коштів. Вікіпедія. URL: <https://is.gd/07Yrbs> (дата звернення: 08.08.2023).
13. Краудфандинг. Вікіпедія. URL: <https://is.gd/KqPbAn> (дата звернення: 08.08.2023).
14. Обов'язки й відповідальність засновників закладів освіти та уповноважених ними органів. Служба освітнього омбудсмена. URL: <https://is.gd/UdIFFO> (дата звернення: 08.08.2023).
15. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 8.02.1995 р. № 39/95-ВР. URL: <https://is.gd/jH1Ar1> (дата звернення: 08.08.2023).
16. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. URL: <https://is.gd/UNWaKI> (дата звернення: 08.08.2023).
17. Про затвердження типових форм бюджетних запитів для формування місцевих бюджетів: наказ Міністерства фінансів України від 17.07.2015 р. № 648. URL: <https://is.gd/NW3ocS> (дата звернення: 08.08.2023).
18. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://is.gd/v1Y9K6> (дата звернення: 08.08.2023).
19. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://is.gd/Hx9HGL> (дата звернення: 08.08.2023).
20. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III. URL: <https://is.gd/rqsDVH> (дата звернення: 08.08.2023).

21. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://is.gd/zBpaFI> (дата звернення: 08.08.2023).
22. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. URL: <https://is.gd/7vylln> (дата звернення: 08.08.2023).
23. Рогалін Я. Що таке соціальний фандрейзинг, або як продати громаді участь у добрих справах. URL: <https://is.gd/WBnxvy> (дата звернення: 08.08.2023).
24. Соціальне шкільне підприємництво у сільській місцевості та малих містах України. URL: <http://sse.eef.org.ua/> (дата звернення: 08.08.2023).
25. Толуб Н. Краудфандинг в Україні: як він працює та чим корисний у бізнесі. Бізнес-кейси. URL: <https://is.gd/Gzlllg> (дата звернення: 08.08.2023).
26. Як долучитись до розвитку освіти в Україні. Кейс Фонду випускників. Твоє місто. URL: <https://is.gd/4oXHtM> (дата звернення: 08.08.2023).

2.3. Корупційні ризики в освіті та їхній вплив на формування безпечного освітнього середовища

Ірина Кизима, директорка комунальної установи «Центр професійного розвитку педагогічних працівників» Стрийської міської ради Стрийського району Львівської області, кандидатка педагогічних наук

Корупційні ризики в освіті є серйозною проблемою не тільки в Україні. Оскільки освіта формує майбутнє покоління та забезпечує розвиток суспільства загалом, важливо, щоб у територіальних громадах організація безпечного освітнього середовища була одним із пріоритетів. Реформа органів місцевого самоврядування передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад, які матимуть більше ресурсів і зможуть використовувати власні резерви для забезпечення доступу до якісної освіти для всіх дітей.

Освіта відіграє важливу роль у розвитку дитини як особистості. Саме досвід у школі формує ціннісні орієнтири, а корупція та пов'язані з нею недобросесні практики негативно впливають на цей процес.

Наслідками реалізації корупційних ризиків в освіті є порушення фундаментальних прав дитини, зокрема права на якісну освіту, погіршення безпекової ситуації в освітній екосистемі. Це відбувається, оскільки корупція не дає можливості впроваджувати та використовувати рівні правила доступу до освітніх послуг.

Повномасштабна російсько-українська війна стала великим ударом для системи освіти і забирає всі зусилля держави для оборони нашої країни та підтримки життєзабезпечення населення. Однак, розуміючи роль освіти у формуванні соціального капіталу, потрібно приділяти увагу ефективній організації освітнього процесу.

Водночас важливо запобігати будь-яким корупційним проявам у школах. Саме зараз, коли в суспільстві підвищилась чутливість до несправедливості та недоброчесності, існує потенціал для викорінення корупційних ризиків. Це можливо за умови співпраці між державними органами владами, органами місцевого самоврядування, закладами освіти та громадськості.

Як зазначають в аналітичному звіті «Стратегічний аналіз корупційних ризиків у дошкільній та загальній середній освіті» [2], часто корупційні ризики в освіті виникають внаслідок недостатньої прозорості, недобросовісного поводження з фінансами, впливу лобювання, зловживання владою та інших недобросовісних практик.

Ось деякі типові корупційні ризики в освіті:

1. **Управління освітньою субвенцією від МОН України:** штучне збільшення кількості учнів, упереджений розподіл бюджетних коштів між закладами освіти, зловживання під час розподілу коштів для виконання ремонтних робіт, умисне формування залишків освітньої субвенції.
2. **Управління позабюджетними коштами (благодійними внесками та грантами):** благодійні внески в обмін на зарахування до школи, регулярний добровільно-примусовий збір благодійних коштів, подвійне фінансування одних і тих самих потреб, розтрата чи привласнення благодійних внесків.
3. **Вступна система.** Корупція може відбуватися під час вступного процесу, коли вимагають хабарі або інші неправомірні послуги взамін на сприяння зарахуванню до школи з високим рейтингом учнів, які не проживають на території обслуговування.
4. **Фіктивне працевлаштування батьків у школу.**
5. **Неправомірне фінансове керівництво:** надмірне завищення цін на товари та послуги, недобросовісний закупівельний процес, використання грошей для особистих цілей тощо.
6. **Забезпечення змісту навчання та оцінювання його результатів:** зловживання під час забезпечення підручниками закладів загальної середньої освіти, репетиторство як умова отримання високих оцінок тощо.

7. **Хабарництво.** Нерідко виникають випадки, коли вчителі, адміністрація або інші особи, пов'язані з освітніми установами, приймають хабарі від учнів, батьків або інших зацікавлених осіб в обмін, наприклад, на кращі оцінки.
8. **Корупція в управлінні.** Зловживання владою адміністраторами, директорами та іншими особами, які приймають рішення, може призвести до неправомірного збагачення або несправедливого розподілу ресурсів, зловживання під час здачі в оренду майна школи, передача земельних ділянок школи під незаконні забудови, використання шкільних автобусів на комерційній основі.
9. **Недостатня прозорість та облік.** Відсутність прозорих правил і процедур може сприяти корупції, оскільки вона дозволяє недобросовісним особам діяти безкарно.
10. **Лобювання та вплив.** На урядовців або інших впливових осіб тиснуть для забезпечення переваг своїм установам або особам.
11. **Призначення керівників закладів освіти** на підготовчому етапі, під час оголошення конкурсу, оцінювання знань і визначення переможця. Конкурс також може бути не призначений. Наприклад, засновник школи або посадова особа, маючи намір призначити на посаду конкретного керівника (близького, знайомого йому чи третім особам) у власних інтересах чи з певною вигодою, не оголошує проведення конкурсу, а продовжує строковий трудовий договір.
12. **Фальсифікація даних.** Заклади освіти можуть підробляти документи або змінювати дані, що стосуються фінансів, статистики учнів, випускників або акредитації для отримання більших фінансових або інших переваг.
13. Зменшення обсягів харчування, зміна його якості, надання переваги конкретному постачальнику, завищення цін на харчування, вимагання коштів за безоплатне харчування, використання шкільних автобусів і майна закладів, зловживання під час надання відпусток для освітян, особливо за часів воєнного стану, агітація та виборчий процес у школах тощо.

14. Політичний вплив. Політичні сили можуть зловживати владою: впливати на освітні установи або намагатись контролювати зміст навчальних програм і діяльність навчальних закладів.

За даними опитування населення та бізнесу, яке провела дослідницька агенція «Info Sapiens» на замовлення «Transparency International Ukraine» за підтримки проєкту USAID «Підтримка організацій-лідерів у протидії корупції в Україні „Взаємодія“» [4], корупція продовжує залишатися у трійці найбільших проблем держави. 45% громадян вважають, що саме місцева влада має забезпечити ефективну відбудову, але рівень довіри до неї становить лише 13%, що є колосальним розривом з рівнем очікувань суспільства. Тому формувати культуру доброчесності треба через прозорість і відновлення довіри. Цю тезу підтримала керівниця міжнародного напрямку Коаліції RISE Ukraine Леся Огризко. На її думку, війна стала вікном можливостей для посилення довіри громадян до влади. Але, як свідчить соціологія, це вікно можливостей починає швидко звужуватися: минулого року понад 80% українців довіряли та схвалювали діяльність органів місцевої влади, а цьогооріч цей показник стрімко падає [1].

Водночас є низка позитивних стратегій, що сприяють зменшенню рівня корупції в освіті. Це і використання технологій блокчейну для ведення електронної черги дітей, і впровадження зручних систем обліку учнів, і електронні щоденники, і якісна просвітницька робота серед школярів та вчителів. Успішним прикладом боротьби з корупцією в освіті є створена громадською організацією «Батьки SOS» платформа, де можна знайти відповіді на запитання, що турбують батьків та інших учасників освітнього процесу [3].

На регіональному та місцевому рівнях для боротьби з корупцією в освіті важливо впроваджувати прозорість процедури розподілу коштів, ефективні механізми контролю, забезпечення відповідальності за порушення та зміцнення етичних норм серед педагогічних працівників та управлінських кадрів. Дієвий нагляд, залучення громадськості та вдосконалення законодавства також можуть знизити ризики корупції в освіті.

У запровадженні антикорупційних інструментів у громаді важливе є бажання лідера змінотворити, а також роз'яснювати переваги від цих змін для всіх членів громади. Що зрозуміліші зміни, причини їх здійснення та механізми впровадження, то вищою буде якість життя усієї громади.

Ось деякі антикорупційні інструменти, які можна застосувати в освіті:

1. *Етичний кодекс і стандарти поведінки.* Введення етичного кодексу для всіх освітян, зокрема і вчителів, адміністрації, управлінців, а також учнів, може сприяти формуванню чесної та відповідальної поведінки.
2. *Прозорість та відкритість.* Забезпечення прозорості фінансових операцій, відбору персоналу, процесу прийому учнів, інших рішень допомагає уникнути корупційних схем і впливів.
3. *Аудит і контроль.* Проведення незалежних аудитів фінансів і діяльності освітніх закладів, а також забезпечення ефективного контролю збільшують вірогідність виявлення корупційних дій.
4. *Взаємодія з громадськістю.* Залучення громадськості до контролю за освітніми закладами може допомогти підвищити відповідальність і знизити ризик корупції.
5. *Освіта й підвищення обізнаності.* Проведення навчань та інформаційних кампаній щодо негативних наслідків корупції в освіті збільшить обізнаність учнів, батьків і працівників про необхідність боротьби з цим явищем.
6. *Захист.* Забезпечення механізмів захисту тих, хто сповіщає про корупційні дії, може стимулювати повідомлення про такі випадки та допомогти припинити корупційні схеми.
7. *Технології та інновації.* Використання сучасних технологій може знизити ризик корупції в таких процесах, як збирання інформації, електронний доступ до документів та інших.
8. *Незалежність освітніх інституцій.* Забезпечення незалежності освітніх інституцій від зовнішнього впливу політики, бізнесу та інших сторін може допомогти запобігти корупційним діям.

Список використаних джерел

1. Доброчесність має стати нормою для органів місцевого самоврядування — Форум доброчесних громад. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://is.gd/pshAv0> (дата звернення: 02.08.2023).
2. Койдель О., Романюк А. Стратегічний аналіз корупційних ризиків у дошкільній та загальній середній освіті: резюме аналітичного звіту. Департамент запобігання та виявлення корупції Національного агентства з питань запобігання корупції, 2022. 13 с. URL: <https://is.gd/1Mjps5> (дата звернення: 02.08.2023).
3. Корисні документи. Батьки SOS. URL: <https://is.gd/oYB19X> (дата звернення: 02.08.2023).
4. Як відбудувати Україну — соціологічне опитування громадян та представників бізнесу. Info Sapiens. URL: <https://is.gd/eMawE0> (дата звернення: 02.08.2023).

2.4. Організація евакуації та збереження матеріально-технічних цінностей закладу освіти

Вікторія Стойкова

Усе майно, що належить закладу освіти, незалежно від його форми, потребує обліку, захисту та збереження.

Облік матеріально-технічних цінностей

Облік матеріально-технічних цінностей закладу освіти здійснюють під час інвентаризації. Інвентаризація — перевірка та документальне підтвердження наявності та стану, оцінка активів і зобов'язань закладу.

Організацію інвентаризації в закладі освіти регулюють Порядок подання фінансової звітності [3] та Положення про інвентаризацію активів та зобов'язань [2].

Проведення інвентаризації забезпечує засновник закладу освіти або уповноважений орган чи керівник закладу освіти, який створює необхідні умови для її проведення, визначає об'єкти, періодичність і строки проведення інвентаризації, крім випадків, коли проведення інвентаризації є обов'язковим.

Інвентаризація є обов'язковою у разі:

- складання річної фінансової звітності;
- зміни матеріально-відповідальних осіб;
- зміни керівника закладу освіти;
- установлення фактів крадіжок або зловживань, псування цінностей;
- техногенної аварії, пожежі, стихійного лиха тощо;
- інших випадків, передбачених чинним законодавством.

Таблиця 1

Етапи проведення інвентаризації в закладі освіти [1]

НОМЕР ЕТАПУ	ЗМІСТ РОБОТИ
Етап I	<p>Створення інвентаризаційної комісії</p> <p>Керівник закладу освіти видає розпорядчий документ про створення інвентаризаційної комісії та робочих інвентаризаційних комісій (за наявності великого обсягу робіт)</p>
Етап II	<p>Підготовка до проведення інвентаризації</p> <ol style="list-style-type: none">1. Перед початком інвентаризації:<ul style="list-style-type: none">• завершити опрацювання документів щодо руху активів;• сформувати реєстри прибуткових і видаткових документів (або звіти про рух активів);• визначити залишки активів на дату інвентаризації;• перевірити справність вимірювальних приладів.2. Активи згрупувати, посортувати та розкласти в місцях їх зберігання за назвами, сортами, розмірами, у зручному для підрахунку порядку.3. Завізувати всі прибуткові та видаткові документи (відповідальний: голова комісії).4. Надати розписки про те, що всі прибуткові та видаткові документи здали в бухгалтерію, усі цінності, що надійшли під відповідальність МВО, оприбуткували, а ті, що вибули, — списали (відповідальні: МВО)
Етап III	<p>Перевірка фактичної наявності активів і зобов'язань</p> <p>Провести перевірку наявності активів і зобов'язань шляхом підрахунку, зважування, обміру (відповідальні: члени інвентаризаційної комісії)</p>

Перевірка та оформлення результатів інвентаризації

- Етап IV**
1. Внести відомості, отримані під час проведення інвентаризації всіх цінностей закладу освіти, до інвентаризаційних описів і актів інвентаризації (відповідальні: члени інвентаризаційної комісії).
 2. Здати правильно оформлені й підписані всіма членами інвентаризаційної комісії описи (акти інвентаризації) до бухгалтерської служби для перевірки, виявлення та відображення в обліку результатів інвентаризації (відповідальні: члени інвентаризаційної комісії).
 3. Скласти звіряльні відомості, у яких відобразити виявлені розбіжності між даними бухгалтерського обліку та даними інвентаризаційних описів (актів інвентаризації) (відповідальні: бухгалтерська служба).
 4. Внести до протоколів висновки щодо виявлених розбіжностей між фактичною наявністю активів і зобов'язань та даними бухгалтерського обліку (відповідальні: члени інвентаризаційної комісії).
 5. Відобразити в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності того звітного періоду, у якому закінчена інвентаризація, результати інвентаризації на підставі затвердженого протоколу інвентаризаційної комісії (відповідальні: бухгалтерська служба).

Матеріальна відповідальність

Захист майна закладу освіти забезпечують функціонування системи внутрішнього контролю та закріплення всіх активів за матеріально відповідальною особою (МВО). Для захисту мають відбуватися:

- укладання договорів із матеріально відповідальними особами;
- розмежування розпорядчих, бухгалтерських і матеріально відповідальних функцій серед посадових осіб;
- санкціонування відпуску матеріальних цінностей і перерахування грошових коштів;

- використання документів стандартних форм і обов'язкова їх реєстрація в книгах із нумерацією;
- дотримання процесу документообігу.

Одним із найважливіших способів захисту власності закладу освіти є закріплення матеріальної відповідальності за працівниками. Відтак вони несуть відповідальність за збитки, завдані під час виконання трудових обов'язків [7].

Таким чином, працівники зобов'язані бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації та вживати заходів для запобігання шкоді. Водночас роботодавець зобов'язаний створити працівникам умови, необхідні для нормальної роботи та забезпечення повного збереження дорученого їм майна.

Матеріальна відповідальність — юридична відповідальність, яка полягає у двосторонньому взаємному зобов'язанні найманого працівника та власника або уповноваженого ним органу з відшкодування винною стороною шкоди, заподіяної під час виконання трудових обов'язків, у встановленому законом розмірі та порядку. Тобто матеріальну відповідальність за завдану шкоду може нести кожна зі сторін трудового договору.

Питання матеріальної відповідальності регулюють норми трудового законодавства, а саме Кодекс законів про працю [7].

Загальні підстави й умови матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну закладу освіти, визначені у главі IX КЗпП «Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації». Трудове законодавство виокремлює такі види матеріальної відповідальності працівників:

- **обмежена** — коли працівник відповідає за пряму дійсну шкоду, заподіяну ним, але в розмірі, що не перевищує його середнього місячного заробітку;
- **повна** — коли працівник відповідає за пряму дійсну шкоду в повному її розмірі;
- **підвищена** — коли працівник відповідає за пряму дійсну шкоду, але збільшену в кратному обчисленні. Обсяг відповідальності не обмежується середньомісячним заробітком.

Евакуація матеріально-технічних цінностей

Евакуація матеріально-технічних цінностей — організоване вивезення із зони надзвичайної ситуації або зони можливого ураження матеріальних і культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження, захоплення або знищення.

Евакуацію матеріально-технічних цінностей проводять у разі загрози виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, за наявності часу на її проведення (це визначають на підставі інформації суб'єктів моніторингу, спостереження, лабораторного контролю та прогнозування надзвичайних ситуацій).

Обсяги та черговість проведення евакуації матеріальних і культурних цінностей, їх детальний перелік визначають органи державної влади, засновники закладів освіти та керівництво закладу освіти, в управлінні, віданні або власності яких перебувають зазначені цінності. Ці відомості враховують під час планування заходів з евакуації.

Приймання, перевезення, розміщення, облік і зберігання евакуйованих матеріально-технічних цінностей здійснює орган, відповідальний за організацію проведення евакуації, у визначеному законодавством порядку. Таким органом є комісія з евакуації, яку на місцевому рівні створюють районні державні адміністрації та відповідні органи місцевого самоврядування.

Організацію проведення евакуації регулює Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій.

Для проведення евакуації матеріально-технічних цінностей:

- на регіональному та місцевому рівні створюють органи з питань евакуації;
- розробляють план проведення заходів з евакуації, зокрема матеріально-технічних цінностей у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій;
- визначають безпечні регіони та території, придатні для розміщення матеріально-технічних цінностей;
- організують оповіщення керівників закладів освіти про початок евакуації;
- здійснюють координацію та управління евакуацією.

Органи з питань евакуації

До органів з евакуації належать комісії з питань евакуації (державні, регіональні, інституційні), збірні пункти евакуації, проміжні пункти евакуації, приймальні пункти евакуації.

Комісії з питань евакуації відповідають за планування евакуації на відповідному рівні, підготовку до здійснення заходів з евакуації, підготовку органів з евакуації до виконання завдань, здійснення контролю за підготовкою проведення евакуації, приймання і розміщення евакуйованих об'єктів. У закладах освіти, що потрапляють у зони можливих надзвичайних ситуацій, з чисельністю працівників менш ніж 50 осіб комісії з питань евакуації не утворюють, а призначають особу, яка виконує функції такої комісії.

Керівника комісії з питань евакуації та її персональний склад призначає орган, за рішенням якого утворені органи з евакуації. У невідкладних випадках у складі таких комісій утворюють оперативні групи, що розпочинають роботу з моменту прийняття рішення про проведення евакуації населення.

Збірні пункти евакуації, проміжні пункти евакуації та приймальні пункти евакуації забезпечують зв'язком із районними, міськими, районними в містах, селищними, сільськими комісіями з питань евакуації, комісіями з питань евакуації, утвореними в закладах освіти, пунктами посадки на транспортні засоби, вихідними пунктами руху пішки, медичними та транспортними службами.

Рис. 1. *Управління евакуацією матеріально-технічних цінностей закладу освіти [5]*

Порядок організації проведення евакуації матеріально-технічних цінностей закладу освіти

Оповіщення органів з евакуації про початок евакуації здійснюють за рішенням органу, що їх утворив. Порядок здійснення запланованих заходів з евакуації населення з урахуванням обстановки, що склалася, уточнює орган з евакуації.

Комісії з питань евакуації, утворені в безпечних районах, організують приймання та розміщення евакуйованих об'єктів.

Комісія з питань евакуації, утворена в закладі освіти:

- організовує оповіщення та ведення обліку матеріально-технічних цінностей, уточнює дані про транспортні засоби, строк їх подання, маршрути та порядок руху;

- подає необхідну інформацію комісії з питань евакуації, комісії з евакуації вищого рівня, утвореній відповідно до рішення місцевої держадміністрації чи органу місцевого самоврядування.

Евакуацію матеріально-технічних цінностей у разі збройних конфліктів організовують і здійснюють центральні та місцеві органи виконавчої влади. Під час організації евакуації матеріально-технічних цінностей необхідно передбачити:

- визначення необхідної кількості осіб для пакування та завантаження матеріально-технічних цінностей на транспорт;
- визначення необхідної кількості осіб для розвантажувальних робіт матеріально-технічних цінностей у безпечному районі;
- забезпечення механічними засобами для проведення вантажно-розвантажувальних робіт для завантаження та розвантаження матеріально-технічних цінностей у безпечному районі розміщення;
- забезпечення необхідної кількості матеріалів для герметизації та пакування;
- забезпечення спецтранспортом для підтримання умов температури та вологості для окремих видів матеріально-технічних цінностей під час перевезення;
- підготовку місць розміщення матеріально-технічних цінностей у безпечному районі з урахуванням необхідних умов зберігання матеріально-технічних цінностей.

План проведення заходів з евакуації матеріально-технічних цінностей

Комісія з евакуації складає план проведення заходів з евакуації, який містить розділ «Евакуація матеріально-технічних цінностей закладу освіти». Відповідний розділ містить розпорядження про вжиття необхідних заходів щодо обліку, збереження та охорони матеріально-технічних цінностей у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій.

Такі заходи повинні враховувати необхідність попередження або зменшення можливих збитків закладу освіти. Визначають особу (групу осіб), відповідальну за евакуацію та/або організацію охорони майна під час захисту від надзвичайних ситуацій або ліквідації їхніх наслідків.

Обов'язково передбачають навчання прийомам і способам збереження, обліку, підготовки до евакуації та евакуації матеріально-технічних цінностей.

| Склад комісії з питань евакуації [6]

У складі комісії обов'язково мають бути:

- голова комісії;
- заступник голови комісії;
- секретар комісії;
- група зв'язку та оповіщення;
- група обліку евакуйованих;
- група збору та відправлення евакуйованих;
- група супроводження евакуйованих;
- група забезпечення зустрічі та розміщення евакуйованих;
- **група вивезення майна та матеріально-технічного забезпечення заходів евакуації;**
- група інформаційного забезпечення;
- представники комісії на пунктах евакуації (збірний пункт евакуації, проміжний пункт евакуації, приймальний пункт евакуації).

Доцільно, щоб фахівець із питань цивільного захисту виконував обов'язки секретаря комісії. Підпорядкування формувань цивільного захисту комісії з питань евакуації визначає керівник закладу залежно від особливостей самої евакуації.

Комісія з питань евакуації, як і кожна комісія, має діяти на підставі положення про неї. Обов'язкова наявність розпорядчого документу (наказу) щодо створення комісії з питань евакуації як органу евакуації зазначена і в Примірному переліку документів з питань цивільного захисту, визначених для розроблення та використання органами виконавчої влади, на підприємствах, в установах та організаціях [4].

Якщо є зміни в кадровому складі чи в діяльності комісії, то їх завчасно вносять.

Список використаних джерел

1. Інвентаризація від А до Я. *Головбух*. 2016. URL: <https://is.gd/NMpELI> (дата звернення: 20.06. 2023).
2. Положення про інвентаризацію активів та зобов'язань: затв. Міністерством фінансів України від 02.09.2014 р. № 879. URL: <https://is.gd/ktFMiq> (дата звернення: 08.08.2023).
3. Порядок подання фінансової звітності: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2000 р. № 419. URL: <https://is.gd/iSLDml> (дата звернення: 08.08.2023).
4. Примірний перелік документів з питань цивільного захисту, що розробляються центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання: затв. наказом ДСНС України від 12.07.2016 р. № 335. URL: <https://cutt.us/kJdhj> (дата звернення: 08.08.2023).
5. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: затв. постановою КМ України від 30.10.2013 р. № 841. URL: <https://is.gd/ZZh2tf> (дата звернення: 20.06.2023).
6. Склад евакуаційної комісії загальноосвітнього навчального закладу. Педрада. 2017. URL: <https://is.gd/BYnr50> (дата звернення: 20.06.2023).
7. Кодекс законів про працю: затв. Законом України від 10.12.71 р. № 322-VIII. URL: <https://is.gd/PcG2wL> (дата звернення: 20.06.2023).

2.5. Міжвідомча взаємодія центру професійного розвитку педагогічних працівників у громаді

Наталія Гусениця, психологиня Центру професійного розвитку педагогічних працівників Сумської міської ради, тренерка програм «Безпечний простір», «Психолого-педагогічна підтримка дітей, батьків та педагогів в умовах надзвичайної ситуації», хібукі-терапевтка

Взаємодія — це взаємна діяльність і вплив для досягнення спільної мети або результату. У контексті освіти взаємодія означає співпрацю з метою якісної та ефективної освіти, формування психологічної безпеки для всіх учасників освітнього процесу. Взаємодія включає спілкування, обмін ідеями та досвідом, порозуміння та розроблення спільних рішень, а також передбачає врахування поглядів, потреб та інтересів кожної сторони. Загалом взаємодія є ключовим фактором ефективної співпраці людей і досягнення різних цілей.

Центри професійного розвитку педагогічних працівників (далі — Центри) є важливою складовою освітньої реформи «Нова українська школа». Основні завдання та функції Центрів регламентує Положення про центр професійного розвитку педагогічних працівників [6], у якому визначили основне завдання Центрів — сприяння професійному розвитку педагогічних працівників, їх психологічна підтримка та консультування.

Для реалізації своєї мети та основних завдань Центри взаємодіють із різними стейкхолдерами: закладами дошкільної, загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти, закладами післядипломної педагогічної освіти, органами управління освіти, соціального розвитку, охорони здоров'я, іншими державними та громадськими організаціями.

Така взаємодія є важливою для забезпечення якісної освіти, можливостей постійного підвищення кваліфікації педагогічних кадрів і формування психологічного благополуччя.

Центр може взаємодіяти зі стейкхолдерами в різних форматах. Ось кілька найбільш поширених типів взаємодії:

- 1. Співпраця.** Вона може включати, наприклад, організацію спільних заходів, обмін викладачами / тренерами, проведення досліджень та інші спільні проєкти.
- 2. Консультації.** Центр надає консультації, поради та експертизу закладам освіти, громадським організаціям із питань, що стосуються професійної підготовки педагогічних працівників, використання новітніх технологій у навчанні та професійному розвитку, побудови індивідуальної траєкторії професійного розвитку.
- 3. Тренінги та семінари.** Центр може проводити тренінги та семінари у співпраці з іншими закладами освіти, зокрема інститутами післядипломної педагогічної освіти та громадськими організаціями, організовувати педагогічні круглі столи для обміну досвідом та обговорення різних питань.

Консультанти Центру можуть здійснювати практику наставництва та супервізії. Це допоможе педагогам отримати нові знання, вирішити складні питання, з якими вони стикаються у своїй практиці, забезпечити ефективну взаємодію з батьками своїх учнів та іншими членами місцевої громади.

- 4. Координація професійних спільнот.** Одним із завдань Центру є координація професійних спільнот педагогів задля покращення ефективності професійного розвитку, спільного вирішення проблем, сприяння впровадженню нової культури взаємодії на засадах рівності та спільного лідерства.
- 5. Розроблення проєктів.** Центр може розробляти та впроваджувати проєкти з різними організаціями, щоб підвищити якість професійної підготовки педагогів, забезпечити розвиток нових навчальних курсів / освітніх програм, навчальних матеріалів, інноваційних методів викладання.

Існує кілька напрямів взаємодії Центрів і місцевої громади:

- 1. Розроблення освітніх програм.** Центри можуть співпрацювати з інститутами післядипломної педагогічної освіти та громадськими організаціями для розробки програм професійного розвитку педагогічних працівників на основі результатів оцінювання потреб педагогів і чинних пріоритетів освітньої реформи. Спільно з громадськими організаціями та інститутами післядипломної педагогічної освіти Центри можуть оцінювати потреби серед педагогів щодо тематики навчальних програм, пошуку відповідних організацій / експертів, які впроваджують ці програми, чи залученні їх до розроблення нових програм.
- 2. Підтримка у формуванні професійних спільнот і координація їхньої діяльності.** Центри можуть суттєво допомогти у формуванні та координації діяльності професійних спільнот учителів, методистів, керівників шкіл, інших освітян, які будуть обмінюватися знаннями та досвідом, розробляти та впроваджувати нові методики, технології в освітній процес.
- 3. Організація освітніх заходів.** Центри можуть співпрацювати з органами місцевого самоврядування, іншими державними та громадськими організаціями у проведенні різноманітних освітніх заходів: конференцій, круглих столів, семінарів, тренінгів та інших. Такі спільні заходи дають можливість обміну досвідом між педагогами з різних регіонів країни; з українськими педагогами, які перебувають за кордоном; із міжнародними колегами чи організаціями.
- 4. Забезпечення перехідних періодів.** Центри можуть співпрацювати з місцевими підприємствами, закладами професійно-технічної та вищої освіти, забезпечувати організацію перехідних періодів — допомагати налагоджувати співпрацю між учнями старших класів і місцевими підприємствами для кращої обізнаності учнів із можливою майбутньою професією, співпрацювати зі школами чи дитячими садками як базами для педагогічної практики студентів.
- 5. Формування індивідуальної траєкторії розвитку педагога.** Центр допомагає педагогам у самооцінюванні їхніх професійних компетентностей. Для цього застосовують різні інструменти, наприклад, картки самооцінювання [2], які використовує Державна служба

якості освіти під час сертифікації, цифрограми для самооцінки цифрової компетентності [13] та інші. В основі більшості цих інструментів — професійні стандарти, насамперед професійний стандарт учителя [3]. Крім того, в Україні розробили професійний стандарт практичного психолога закладу освіти [11], професійний стандарт вихователя закладу дошкільної освіти [8], професійні стандарти керівника (директора) закладу дошкільної освіти [9] та загальної середньої освіти [10]. Професійні стандарти дають можливість ознайомитися із загальними та професійними компетентностями, якими має володіти педагог на тій чи іншій посаді, а також можливість здійснити самооцінювання власних компетентностей для подальшого професійного розвитку.

Самооцінювання є важливим елементом професійного розвитку, оскільки дозволяє педагогам оцінити свої сильні сторони, особисті та професійні досягнення, а також виявити компетентності, які потребують удосконалення. Таким чином педагог визначає власні цілі професійного розвитку, які можуть базуватися як на сильних сторонах (з метою їх подальшого розвитку), так і на сторонах, які потребують суттєвого покращення. Консультанти Центрів можуть допомогти педагогам із вибором інструментів для самооцінювання, визначенням власних цілей для професійного розвитку, визначенням необхідних джерел (тренінги, публікації тощо).

Взаємодія Центру з місцевою громадою передбачає певні етапи формування спільної діяльності:

- **Аналіз потреб у громаді.** На початку кожного року Центр у співпраці з обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти оцінює та аналізує потреби педагогів у професійному розвитку. Консультанти Центру мають звертати увагу на типові програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які відображають пріоритети Міністерства освіти і науки України в рамках освітньої реформи, а також на конкретні питання, з якими стикаються педагоги. Якщо, наприклад, у класі з'являється дитина із синдромом Дауна чи дитина із сім'ї внутрішньо переміщених осіб, консультант Центру має допомогти вчителю з вибором ресурсів для підготовки до роботи з такою дитиною. Кожен заклад освіти має сформувавати план підвищення кваліфікації педагогічних працівників до 25 грудня поточного року. Тому до цього часу кожному педагогу важливо визначитися

зі своїми потребами, а також із можливими ресурсами. Завдання Центру — допомогти в цьому [5].

- **Створення банку даних ресурсів із питань професійного розвитку.** Щоб допомогти вчителю дізнатися про ресурси, які можна використати для професійного розвитку, Центри мають створювати бази даних цих ресурсів. У цьому корисною є співпраця Центру з національною платформою можливостей професійного розвитку педагогічних працівників «EdWay» [1] — інформаційним ресурсом, призначеним для взаємодії між суб'єктами надання освітніх послуг із підвищення кваліфікації та педагогічними працівниками, а також для Центрів, закладів освіти, органів управління освітою різного рівня, науково-педагогічних працівників, батьківства, територіальних управлінь й експертного кола Державної служби якості освіти, представників Служби освітнього омбудсмена.
- **Розроблення та реалізація проєктів.** Місцеві громади та Центри можуть співпрацювати для розроблення та впровадження проєктів щодо підвищення якості освіти. Відповідно до потреб педагогічних працівників спрямованість проєктів різниться: підвищення психологічної компетентності педагогів, опанування ІКТ, розвиток медіаграмотності, STEM-освіта, здоров'язбереження.
- **Оцінка результатів.** Після завершення проєктів важливо провести оцінку результатів та ефективності співпраці між місцевими громадами та Центрами.
- **Підготовка та участь у заходах громади.** Центр може брати участь у підготовці та проведенні різних освітніх заходів у громаді: науково-практичних конференцій, семінарів та інших заходів, що пов'язані з покращенням професійних навичок педагогічних працівників і розвитком освіти в громаді.

Таким чином, формування взаємодії між Центрами та місцевими громадами передбачає співпрацю та спільну роботу над підвищенням якості освіти в громаді. Взаємодія може бути успішною, якщо обидві сторони відкрито обговорюють потреби та пропонують конструктивні рішення для підвищення якості навчання дітей.

Взаємодія Центру з іншими стейкхолдерами для формування психологічної безпеки громади (з досвіду роботи Центру професійного розвитку педагогічних працівників Сумської міської ради)

Організація семінарів, тренінгів і майстер-класів для педагогів місцевої громади є одним зі способів взаємодії Центрів і громади. Організовуючи такі заходи, Центри можуть краще забезпечити педагогів необхідними знаннями та навичками для формування психологічного благополуччя.

Установи громади, своєю чергою, можуть надати педагогічним працівникам доступ до новітніх методів психологічної підтримки в умовах війни та вивчення фахових дисциплін. Це дозволить їм підвищити свій професійний рівень і якість надання освітніх послуг.

Організація семінарів, тренінгів, майстер-класів має багато переваг для всіх сторін. Педагогічні працівники можуть отримати сучасні знання та здібності через безпосередній контакт із висококваліфікованими фахівцями, а також ознайомитися з новими методами, прийомами та технологіями навчання.

Заклади освіти громади, зі свого боку, отримують можливість підвищити якість освіти та забезпечити підвищення кваліфікації спеціалістів, що надають освітні та інші послуги. Більш кваліфікований педагогічний колектив проводить уроки ефективніше, а це підвищує якість знань, які отримують діти.

Для підвищення професійної кваліфікації педагогічних працівників ефективною є співпраця Центрів з інститутами післядипломної педагогічної освіти [7] як регіональними суб'єктами підвищення кваліфікації педагогів. Це забезпечує проходження курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників відповідно до їхніх потреб.

Важливою є також співпраця Центрів із педагогічними інститутами та університетами: спільна підготовка та проведення науково-практичних конференцій, форумів і фестивалів із підвищення професійної компетентності педагогів.

КЕЙС

Центр професійного розвитку педагогічних працівників Сумської міської ради у співпраці з кафедрою громадського здоров'я

та медико-біологічних основ фізичної культури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка створили Центр «Школа педагогіки здоров'я», здійснюють спільну науково-методичну роботу з підготовки заходів здоров'язберезувального спрямування.

З питань підтримки психічного та фізичного здоров'я учасників освітнього процесу ефективною є співпраця Центру з Навчально-методичним центром цивільного захисту населення та безпеки життєдіяльності Сумської області, взаємодія з Міжрегіональним центром швидкого реагування ДСНС України, Клінікою, дружньою до молоді, налагодження зв'язку з Центром екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. Спільно із зазначеними структурами є можливість на якісному рівні проводити заходи щодо безпеки життєдіяльності та збереження здоров'я в умовах війни.

Співпраця з Регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги, патрульною поліцією, судом сприяє профілактиці правопорушень у закладі освіти, булінгу, мобінгу та насильства. Разом із цими структурами створюють профілактичні та просвітницькі відеолекції, які розміщують на ютуб-каналі Центру.

Центр активно розбудовує партнерські зв'язки з організаціями, установами, які ґрунтуються на спільних діях і зусиллях, об'єднаних спільним інтересом, спрямованих на підвищення якості освіти.

Одним із завдань Центру є консультування педагогічних працівників із питань впровадження інклюзивної освіти. Саме інклюзивна освіта реалізує одну з головних демократичних ідей — рівність прав дітей на здобуття освіти. В умовах війни ця категорія дітей є найуразливішою, тому потребує особливої уваги, а педагогічні працівники мають бути готовими надавати якісні освітні послуги всім дітям, зокрема дітям з особливими освітніми потребами.

У цій сфері важливою є співпраця з інклюзивно-ресурсними центрами, які також є частиною освітньої реформи «Нова українська школа». Центри професійного розвитку педагогічних працівників спільно з інклюзивно-ресурсними центрами проводять цикли зустрічей щодо підвищення рівня інклюзивної компетентності педагогів. Це дає можливість навіть в умовах війни кожній дитині відчувати себе активним учасником освітніх, культурних і соціальних процесів.

В умовах війни важливим залишається особистісний розвиток педагога та учасників освітнього процесу, підвищення рівня їхніх компетентностей.

Організація семінарів, тренінгів і майстер-класів для педагогів громади є ефективним способом взаємодії центрів професійного розвитку та освітніх закладів. Це підвищує якість освіти в громадах.

Інший різновид взаємодії Центрів та освітніх закладів громади полягає у співпраці щодо розвитку локальних проєктів із підвищення якості освіти. Освітні заклади громади можуть ініціювати розроблення та впровадження таких проєктів, а Центри нададуть педагогам необхідні знання та навички для їх реалізації. Така співпраця дозволяє створити проєкти, які відповідають конкретним потребам і викликам громади.

Іншим важливим партнером Центру може стати ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (ІМЗО) [4], у співпраці з яким можна оновлювати навчальні програми, підтримувати та готувати педагогічні кадри з питань використання інноваційних технологій і методів навчання, проводити спільні дослідження та впроваджувати кращі практики.

У сфері професійного розвитку педагогів доцільно налагодити співпрацю з ДУ «Український інститут розвитку освіти» [12], місія якого — закласти основи сучасної та конкурентоспроможної освіти — як за змістом, так і за методологією; розробляти проєкти фундаментальних змін в освіті України; надавати методичну підтримку закладам освіти щодо реалізації державної політики у сфері освіти, зокрема у сфері освітньої реформи «Нова українська школа».

Важливою є співпраця Центру з обласним навчально-методичним центром психологічної служби — це, приміром, може бути спільне розроблення та впровадження проєктів у сфері психологічної підтримки, яка полягає у просвіті учасників освітнього процесу щодо технік стабілізації психоемоційного стану, інтерв'їзійні зустрічі щодо подолання труднощів у професійній та особистісній діяльності.

Співпраця Центрів та установ громади щодо розроблення та впровадження локальних проєктів підвищення якості освіти дозволяє забезпечити більш ефективний розвиток дітей і є важливим елементом розвитку освіти в громадах. Залучення педагогів до участі в громадських організаціях, які займаються питаннями розвитку освіти в громаді, є дуже важливим елементом взаємодії між Центрами та установами громади. Така участь дає можливість педагогам знати про актуальні тенденції та ініціативи у сфері освіти в своїй громаді, дозволяє їм активно включатись у розвиток освіти, впливати на ухвалення рішень із питань обраної політики в сфері освіти, а також на створення та вдосконалення соціально-педагогічних ініціатив у громаді.

Ефективною може бути співпраця Центру з питань організації та підвищення ефективності освітньої діяльності з управлінням освіти і науки

та управління Державної служби якості освіти (ДСЯО) в напрямі навчання керівників. Там розглядають алгоритм розбудови в закладах освіти внутрішньої системи забезпечення якості освіти, інформування щодо створення безпеки в закладі освіти, сертифікації педагогічних працівників.

Розуміючи важливість підтримки педагогів в умовах війни, управління освіти і науки, управління ДСЯО спільно з Центрами формують методичні рекомендації з питань роботи з дітьми в умовах воєнного часу, врахування психологічних аспектів освітнього процесу в умовах війни, використання форм і методів роботи з учнями під час онлайн-уроків в умовах війни. У цьому беруть участь педагогічні працівники.

Залучення педагогів до громадських організацій, які займаються питаннями розвитку освіти в громаді, є важливим елементом професійного розвитку, дозволяє створити умови для навчання та зростання учнів, поглиблення професійних знань і досвіду педагогічних працівників.

Список використаних джерел

1. EdWay. URL: <https://edway.in.ua/uk/about-us/> (дата звернення: 27.07.2023).
2. Анкета самооцінювання власної педагогічної майстерності. Центр ПРПП. URL: <https://is.gd/FBFYPe> (дата звернення: 27.07.2023).
3. Профстандарт вчителя початкових класів, вчителя закладу загальної середньої освіти і вчителя з початкової освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://is.gd/FKUnEk> (дата звернення: 27.07.2023).
4. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://imzo.gov.ua/> (дата звернення: 27.07.2023).
5. Підвищення кваліфікації вчителів. Відповіді на основні запитання. Нова Українська школа. URL: <https://is.gd/rABvBV> (дата звернення: 27.07.2023).
6. Положення про центр професійного розвитку педагогічних працівників: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29.07.2020 р. № 672. URL: <https://is.gd/npo2us> (дата звернення: 26.07.2023).
7. Посилання. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://is.gd/l09fa8> (дата звернення: 27.07.2023).
8. Про затвердження професійного стандарту «Вихователь закладу дошкільної освіти»: наказ Мінекономіки від 19.10.2021 р. № 755–21. URL: <https://is.gd/Bjr7if> (дата звернення: 27.07.2023).
9. Про затвердження професійного стандарту «Керівник (директор) закладу дошкільної освіти»: наказ Мінекономіки від 28.09.2021 р. № 620–21. URL: <https://is.gd/wx1vko> (дата звернення: 27.07.2023).

10. Про затвердження професійного стандарту «Керівник (директор) закладу загальної середньої освіти»: наказ Міністерства освіти і науки України від 17.09.2021 р. № 568–21. URL: <https://is.gd/L50d47> (дата звернення: 27.07.2023).
11. Про затвердження професійного стандарту «Практичний психолог закладу освіти»: розробл. Міністерством освіти і науки України. URL: <https://is.gd/5jLxGT> (дата звернення: 27.07.2023).
12. Український інститут розвитку освіти. URL: <https://uied.org.ua> (дата звернення: 27.07.2023).
13. Цифрограм. Дія.Освіта. URL: <https://osvita.dii.gov.ua/digigram> (дата звернення: 27.07.2023).

2.6. Інтеграція досвіду військовослужбовців в освітній процес школи (з досвіду роботи)

Яна Ошийко

П оінформованість молоді щодо різних сфер соціального життя (науки, техніки, освіти, оборони), а також безпосередня участь у різних формах волонтерського руху створюють сприятливі умови для розвитку всіх складових національно-патріотичного виховання. На сучасному етапі розвитку України, в умовах загрози денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави виникає необхідність здійснювати системні заходи, спрямовані на посилення національно-патріотичного виховання молоді. Так формуємо нового українця, що діє на основі національних і європейських цінностей:

- поваги до прав людини;
- толерантного ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних і національно-мовних особливостей;
- верховенства права;
- рівності всіх перед законом;
- поваги до національних символів;
- участі в громадсько-політичному житті держави;
- готовності захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Освітнянська спільнота плекає національні цінності та переконує молодь у тому, що наша держава — могутня, а наші предки були нескореними, вільними та волелюбними. З початком повномасштабного вторгнення

російської федерації в Україну молодь і суспільство загалом стали потужною силою, яка допомагає українським військовим подолати ворога. Заклади освіти розширили свою співпрацю на благодійні організації, військові підрозділи, міські та військові адміністрації, медичні установи.

Досвід Білоцерківської гімназії «Звитяга» — початкової школи № 8 Білоцерківської міської ради Київської області

Діяльність Білоцерківської гімназії «Звитяга» — початкової школи № 8 теж змінилась у всіх її сферах та у всіх учасників освітнього процесу. Присутність військових стала особливістю діяльності закладу. Гімназія має свою специфіку, зокрема містить структурний підрозділ «Центр військово-патріотичного виховання» (далі — Центр), де дисципліну «Захист України» викладають офіцери. Невід'ємною частиною повсякденного життя гімназії також є підготовка до військово-патріотичних конкурсів на зразок «Джури». Щодня з усього міста приїжджають учні 10–11 класів, щоб опанувати домедичну допомогу й тактику ведення бою, вчитися користуватися зброєю.

Перші місяці повномасштабної війни стали яскравим свідченням того, що діяльність закладу має потужний потенціал. Юнаки та дівчата, які успішно вивчали предмет «Захист України», одними з перших йшли на допомогу професійним військовим. Педагоги Центру їздили на блокпости, навчали військових і добровольчі підрозділи тактичній медицині, організували та проводили навчання волонтерів.

Учні гімназії, їхні батьки, педагогічний колектив також стали активними волонтерами: шили подушки та ковдри, футболки, виготовляли окопні свічки, збирали кошти для придбання електрообладнання, дронів і долучалися до міських волонтерських акцій зі збору коштів на придбання автомобілів, прицілів, реагували на інші потреби військових. Організували збори речей і продуктів харчування для внутрішньо переміщених осіб і людей у населених пунктах, які пережили окупацію.

Новим досвідом стало те, що школа на певний час перетворилася на дім для 1000 захисників. Вони навчали учнів і педагогів користуватися зброєю, одягати бронежилети, правильно робити бліндажі та організувати життя в польових умовах. Батьки, учні та військові разом проходили заняття з парамедиками, де вчилися надавати допомогу та дізнавалися, як психологічно бути готовими до перебування в зоні бойових дій чи окупації. Учні старших класів мали можливість відчути життя на полігоні. Там вони допомагали організувати польові їдальні,

готували їсти та були учасниками навчальних тактичних тренувань, а також збирали аптечки для тих, хто вирушав у зону бойових дій. Майже кожна родина стала підтримкою для бійця Збройних сил України. А українські військові допомагали гімназії під час декількох спроб диверсійних груп потрапити на її територію.

Співпраця з військовими відбувається і в освітньому процесі. Зокрема, їх залучають до проведення уроків біології, географії, англійської мови, історії України, захисту України, фізики та хімії. Українські захисники показують важливість застосування знань цих навчальних предметів у реальному житті, у не зовсім комфортних умовах.

Предмет «Захист України» має більшу цінність, коли до викладання долучаються бойові офіцери, які навчають на прикладі справжньої зброї та розповідають лайфхаки. Завдяки такій співпраці закладу подарували електронний тир, що дозволяє якісно розвивати навички стрільби.

Для проведення виховних годин запрошують офіцерів, які діляться життєвими історіями. Зараз школа бере участь у проєкті «Діалоги про війну», де офіцер Володимир Жемчугов, пройшовши полон, маючи протези замість рук, відвідуючи заклади освіти по всій країні, ділиться своєю історією, дарує підручники з історії та книги, написані очевидцями боротьби із загарбниками. Діти розфарбовують привезені гільзи з фронту, мами створюють блокноти та підставки з кулями, іншими подарованими предметами, продають їх, а на отримані кошти долучаються до придбання необхідних речей на фронт.

Також педагоги проводять курси домедичної допомоги для батьків учнів гімназії у співпраці з бойовими медиками, медичним коледжем, із залученням фахівців із медичних установ. В аспекті виховної роботи залучають військових для проведення спільних виховних годин, майстер-класів, зустрічей, днів здоров'я.

Педагоги закладу вже починають готувати молодь до того, що військові повертаються в суспільство з психологічними та фізичними травмами, тож наше завдання — допомогти їм адаптуватися до життя у своїх громадах, прийняти їх із повагою та усвідомленою стриманістю, розуміючи, який досвід вони пережили.

Досить часто учні відвідують військовий шпиталь для моральної підтримки військових, які перебувають там на реабілітації. Учні готують музичні номери, читають поезії. Надсилаючи наші позитивні відео, посилки з медикаментами, продуктами харчування, матрацами та іншими важливими речами, ми намагаємося за нагоди організувати відеозв'язок або приємні зустрічі.

Основні теми таких зустрічей:

- дії в небезпечних ситуаціях;
- надання першої допомоги та правила самозбереження;
- подолання паніки, підтримка емоційного стану під час війни;
- поводження з вибухонебезпечними предметами.

Аби розмова відбулася цікаво та психологічно комфортно, шкільна адміністрація має розповісти запрошеним, чого саме очікує від цієї зустрічі. Розмови мають бути натхненними, такими, що дають віру в майбутнє та мотивують дитину створювати, а не руйнувати. Діти мають зарядитися на зустрічі позитивом, а спікери — дати впевненість у завтрашньому дні. Варто уникати розповідей про травматичні деталі війни. Ми не радимо демонструвати зброю та давати контактувати з нею учням початкової та середньої школи, натомість учні старшої школи мають змогу познайомитись зі зброєю на предметі «Захист України».

Перш ніж запрошувати військових до дітей, треба:

- ✓ сформулювати мету зустрічі;
- ✓ оцінити психологічний стан учнів;
- ✓ знайти відповідних гостей — найкраще запрошувати волонтерів, ветеранів, а також військовослужбовців, котрі вже осмислили для себе тему війни та готові про це говорити.
- ✓ провести попередні розмови із запрошеними військовими й обговорити тему зустрічі та формат (бажано щирий і без пафосу).

Така підготовка робить зустріч корисною, цікавою як для учнів, так і для військових, убезпечує від психологічно складних ситуацій і сприяє патріотичному вихованню молоді.

Звісно, що під час розмов із військовими ми чуємо і про досить важкі моменти з їхнього досвіду — розповіді про знищення ворогом цілих підрозділів, про те, як військові виривалися з оточення чи полону. До такого спілкування необхідно також готувати колектив і дітей, щоб знайти слова підтримки в таких нелегких ситуаціях, а також мати усвідомлення цінності кожного життя.

Кожній взаємодії військовослужбовців з учнями передуює спілкування з адміністрацією закладу та психологом: вони мусять переконатися, що військові готові ділитися своїм пережитим досвідом, згадувати події та передавати дітям ту інформацію, яка допомагатиме виховувати

й формувати національну свідомість і патріотизм. Психолог гімназії розробляє заходи, поради, рекомендації для того, щоб учні, педагоги та батьки були готовими до спілкування, розуміли, як реагувати на різні відповіді та як толерантно ставити запитання.

Діти не залишаються осторонь від війни, як би ми цього не хотіли. Вони є частиною суспільства й частиною країни, яка зараз виборює свою незалежність у війні. Як на це можуть реагувати школи? Передусім зосередити увагу дітей на волонтерській допомозі. Їм треба розповідати, як саме можна підтримати наших бійців. Для усвідомлення дійсності також важливі розмови з військовими чи ветеранами. Військовослужбовцям теж корисні такі зустрічі. Їм важливо ділитися своїми історіями, розуміти, що їхня важка робота має велику цінність. Саме заради дітей вони й перебувають на лінії фронту — щоб діти жили у вільній країні з великими можливостями під мирним небом.

Досвід співпраці з військовими Центру дитячої та юнацької творчості міста Коростень (керівниця — Тетяна Кереселідзе)

Повномасштабне вторгнення об'єднало навколо спільної трагедії різні соціальні групи, верстви населення, бізнеси та громадські організації різних спрямувань. Також у парадигмі сьогодення ми не уявляємо своє звичне життя без структур, які захищають, рятують і лікують нас. Нові реалії на всіх рівнях потребують переформатування та адаптації.

Саме так адаптувалась громада Коростеня, створивши позитивний кейс синергії військових, громадського сектору та позашкільця, адже всі ці сфери охоплюють дітей із дорослими, зокрема активну частину громадянського суспільства, яка впливає на розвиток громади та спонукає до дій.

Участь у такій взаємодії беруть:

- комунальна установа «Центр дитячої та юнацької творчості» Коростенської міської ради, яка виступає як найбільший осередок позашкільця в громаді та один із найкращих позашкільчих закладів України 2022 року. Його діяльність впливає на всебічний розвиток підлітків і спонукає молодь до реалізації проєктів заради поступу всієї країни;
- БО «БФ „ВІДВАЖНІ“» — благодійна організація, яка вже 1,5 року надає гуманітарну допомогу мирному населенню та є потужним проєктним офісом з розвитку та підтримки молодіжної політики в громаді;
- силові структури — військові, поліція, ДСНС і медици.

Мета об'єднання цих трьох секторів — доповнити один одного навичками, знаннями та досвідом, навчати один одного та спільно бути ще кориснішими для населення.

Прояв такої взаємодії відбувається через різні активності. Благодійний фонд має сталу грантову програму та чіткі напрями діяльності. Одним із таких напрямів є освітня складова — навчання дітей, підлітків і молоді сучасним методам безпеки. Так фонд як проєктний офіс шукає фінансові можливості та залучає свого партнера — КУ «Центр ДЮТ» КМР, що надає списки дітей, підлітків і молоді, а також приміщення. У громади високий рівень довіри до КУ «Центр ДЮТ» КМР, а той для підсилення ефективності та професійності залучає в проєкти необхідні з огляду на освітні теми структури міста. Таким чином, за останній рік на базі центру створили військово-патріотичний гурток, який навчає дітей правил поведінки зі зброєю, надання першої медичної допомоги, оборонних навичок тощо, реалізували курс із медіаграмотності для молоді та підлітків, на якому поліціанти міста розповіли про кібербезпеку.

Благодійний фонд разом із майстринями центру та його вихованцями влаштовують також благодійні ярмарки, які збирають кошти для військових. Така співпраця народжує нові формати комунікації з дітьми, підлітками, молоддю та дорослими, адже всю освітню поліграфічну продукцію, зокрема розмальовки, методичні рекомендації, інструкції тощо, розробляють разом. Центр — це фахівці, які знаються на дитячій психології та педагогіці, фонд — це благодійники та волонтери, котрі розуміються на реаліях і цінностях, які варто пронести крізь ці матеріали, та обов'язково військові, які надають свої рекомендації щодо безпеки, оборони та уважності. Соціальні мережі всіх цих організацій мають великий рівень охоплення саме завдяки такій синергії.

Така взаємодія значно підвищує ефективність усієї громади, сприяє адекватному сприйняттю нових реалій і адаптації до них.

Міжнародний досвід

Для створення своєї безпекової стратегії освітяни використовують не лише власний набутий досвід із початку повномасштабного вторгнення, але й напрацювання країн, які вже довгий час перебувають у стані війни. Так, команда ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» і тренери проєкту «Про.Спільноти: безпечне та сприятливе середовище для навчання дітей» ознайомилися з досвідом створення безпечного

середовища в Ізраїлі. Цивільна оборона цієї країни постійно має справу з військовими та терористичними загрозами.

Населення Ізраїлю регулярно проходить навчання, як поводитись в небезпечних ситуаціях і вчасно реагувати, яке організовує Служба тилу. Головними завданнями такого навчання є відпрацювання дій в екстреній ситуації та основних технік повернення до нормального життя.

Особливістю Ізраїлю є закон про співпрацю між цивільним населенням та армією, у якому йдеться про відповідальність армії за підготовку всіх локальних органів, співпрацю з місцевою владою. Армія має мандат на підготовку та роботу з цивільними. Міністерство оборони має підрозділи тилових служб у кожному регіоні, а також спецслужби (морські, повітряні та наземні). У кожного підрозділу є визначена група населення на основі постійної співпраці. Для освітян є спеціально розроблена програма навчання, де основними учасниками є солдати, педагоги та батьки. Протягом навчання відбувається чітке розмежування обов'язків та відпрацювання алгоритмів дій для подолання хаосу та паніки.

Військовослужбовці Ізраїлю переконані, що освіта — це найефективніша річ під час війни. Навчання дорослих дуже часто відбувається через навчання дітей і має позитивні результати.

Мета Служби тилу Ізраїлю — підготовка населення до екстрених ситуацій, підтримка і координація під час ситуацій небезпеки, і після цього — повернення до нормального життя, допомога людям нормалізуватись. Якщо коротко, то мета Служби тилу — посилення резильєнтності населення. Для цього вона постійно співпрацює з місцевою владою та усіма дотичними службами. Після кожної надзвичайної ситуації відбувається аналіз успіхів і труднощів на всіх рівнях, відтак запускають необхідні процеси для покращення взаємодії заради безпеки населення. Громадський сектор, волонтери також долучаються та надають необхідну підтримку. У мирний час військовослужбовці викладають предмети з безпеки в усіх закладах освіти, щоб формувати в дітей здатність правильно реагувати під час екстрених ситуацій.

Департамент підготовки населення Ізраїлю має різні гілки: одна працює з міністерствами, друга — організовує тренінги для населення, третя — займається науковою діяльністю з питань поведінки населення в різних ситуаціях. Для того, щоб працювати там, інструктори та офіцери проходять відповідне навчання та тестування й кожні 5 років змінюють локації, щоб у персоналу не сталося вигорання. Програми, які вчать дітей безпечній поведінці, розробляють спільно з психологами.

Навчання учнів відбувається лише в присутності вчителя, який знає кожну дитину особисто та особливості її родини. Тобто вчитель виступає посередником між дітьми та інструктором, а всі дії завчасно обговорюють. Батьків обов'язково повідомляють про такі навчання та запрошують їх на практичне відпрацювання всіх дій. Створення інформаційного поля є однією з важливих умов партнерства з батьками і творення безпечних громад. Життєві приклади, коли діти, маючи знання, рятують себе, родини та людей, які поруч, у реальних надзвичайних ситуаціях є незаперечним підтвердженням того, що такі дії є результативними.

Військові розробили цілу низку освітніх продуктів, які застосовують зокрема під час перебування дітей в укритті: мультфільми, розмальовки, книги, ігри, пісні, загадки, завдяки яким діти разом із героями вчаться складати тривожну валізу, знаходити вихід із різних ситуацій, відпрацьовувати алгоритми дій під час небезпеки. Для дітей середньої школи розробили ігри та завдання, які вони отримують на телефон, з різними рівнями складності та нагородою за виконання. Також постійно виготовляють матеріали для дітей із вадами слуху та зору. Є багато роликів для всієї родини, де покроково показують, що робити в різних екстремних ситуаціях.

Кожен громадянин Ізраїлю має постійний доступ до інформації, знання та відповідну підготовку, тому дотримання правил та інструкцій є важливим інструментом, який допомагає не «закривати» країну під час воєнних операцій. Уряд країни постійно повідомляє жителів про підтримку та реальні можливості країни справлятися із ситуацією.

У населення постійно формують почуття довіри до влади та всіх відповідних служб завдяки чіткій співпраці, розробленим алгоритмам дій, роботі з усіма верствами населення, відповідальному ставленню до своїх обов'язків на всіх рівнях і фінансовій прозорості заради створення інформаційної, фізичної та психологічної безпеки.

Враховуючи позитивний досвід іноземних країн і набутий досвід різних міст нашої країни, створення безпеки стає провідним завданням для всіх структурних підрозділів уряду та державних організацій на всіх рівнях. А одним із надважливих аспектів є налагодження співпраці між відомствами та напрацювання спільних алгоритмів дій.

Blank lined page for notes.

ДЛЯ ЗАМЕТОК

Blank lined paper with horizontal dashed lines for writing.

для нотаток

**ПРО.БЕЗПЕКУ:
БЕЗПЕЧНА ОСВІТНЯ ЕКОСИСТЕМА ГРОМАДИ**

навчально-методичний посібник

Коректорка *Катерина Нікішова*
Дизайн і верстка *Михайло Федішак*

ЦЕНТР ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ

про.СВІТ

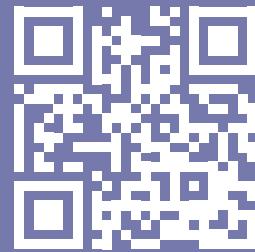
ЦЕНТР ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ
про.СВІТ

Центр інноваційної освіти «Про.Світ» — це громадська організація, яка з 2014 року працює з метою посилення спроможності освітян та освітніх інституцій еволюційно зростати та втілювати зміни заради сталого розвитку людського потенціалу.

 про.себе

 про.спільноти

 про.Україну

 prosvitcenter.org

 fb.com/CenterPro.Svit

Київ, Україна, 2023